

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

№ 21

науковий збірник

**ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ**

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2016. — Збірник 21. — 376 с.

Ukrainian Liberation Movement / The Institute of Ukrainian Studies Named After Ivan Kryp'yakevych of the National Academy of Sciences of Ukraine, Center for Research on the Liberation Movement. — Lviv, 2016. — Digest 21. — 376 p.

Збірник продовжує серію наукових публікацій документів, досліджень, рецензій та інших матеріалів, які розкривають різноманітні аспекти діяльності українського визвольного руху у XX столітті, його структуру та окремих особистостей.

The digest continues the series of scientific publication of documents, researches, reviews and other materials which show up different aspects of activity of Ukrainian liberation movement, its structural units and individuals in the XX century.

Редакційна колегія: Ігор Бігун (відповідальний редактор); канд. іст. наук Володимир В'ятрович; канд. іст. наук Руслан Забілій; проф., д-р іст. наук Леонід Зашкільняк; Геннадій Іванущенко; канд. іст. наук Олександр Іщук; проф. Володимир Косик; проф., д-р іст. наук Микола Литвин; д-р іст. наук Іван Патер; канд. іст. наук Олександра Стасюк; д-р іст. наук Іван Патриляк; канд. іст. наук Василь Стефанів.

**Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(Протокол № 9 від 15 грудня 2016 р.)**

Видано за кошти Департаменту внутрішньої та інформаційної політики
Львівської обласної державної адміністрації

Редакція наукового збірника «Український визвольний рух»
чекає Ваших матеріалів для публікації.
Статті просимо надсилати за адресою history@cdvr.org.ua

На обкладинці:
Невідомий повстанський відділ. Рівненщина, орієнтовно 1947 р.

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

Євген Луньо

Українсько-польські стосунки під час німецько-польської війни 1939 р. в оповідній традиції Яворівщини 5

Сергій Рябенко

«Друже Рубан!..», або про використання фальсифікатів у історичних дискусіях..... 19

ВИЗВОЛЬНІ ЗМАГАННЯ 1917–1920-х рр.

Михайло Ковальчук

Бердичівська операція корпусу Січових стрільців навесні 1919 р..... 38

Юрій Митрофаненко

Холодний Яр в історії Української революції 1917—1920-х рр.: історіографічна традиція та сучасні інновації осмислення..... 81

ПЕРІОД ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ОУН ТА УПА

Олеся Ісаюк

Організація взаємної допомоги українських політичних в'язнів у концтаборі Аушвіц як продовження протинацистського спротиву (1942—1944 рр.) 117

Віктор Сеницький

Формування Української народної самооборони на території Львівської області в 1943 р..... 137

Ігор Бігун

Командир Гордій Вротновський-‘Гордієнко’ (‘Варва’) в українському повстанському русі 150

Володимир Ковальчук

Вплив аномалій погоди на боєздатність УПА (1944 — початок 1945 рр.)	188
---	-----

Ярослав Антонюк

Протезування зубів у підпіллі ОУН та УПА.....	199
---	-----

Володимир Ярич

Молоді борці Поділля за українську національну ідею у повоєнні роки	209
---	-----

Петро Содоль

Загибель польського генерала Кароля Сверчевського в засідці УПА в 1947 р.....	235
---	-----

Ірина Радченко

Молодіжний осередок ОУН у селі Кінашівка Борзнянського району Чернігівської області.....	248
--	-----

Олександр Іщук

Василь Порплиця-‘Байда’, зв’язковий Головного командира УПА Василя Кука	268
---	-----

РЕПРЕСІЇ ОКУПАЦІЙНИХ РЕЖИМІВ

Олександр Пагіря

«Гібридна війна» Угорщини та Польщі проти Карпатської України у 1938—1939 рр.....	292
---	-----

Юрій Щур

Нацистські та радянські репресії проти ОУН(р) у Запорізькій області.....	324
--	-----

Дмитрій Кулінський

Особливості проведення виборчої кампанії 1946 р. в західних областях України	345
--	-----

Леся Бондарук

Роль політв’язнів у економічному зростанні Російської Федерації (на прикладі Норильського нікелевого комбінату)	358
---	-----

Євген Луньо

*Кандидат філологічних наук,
науковий співробітник Інституту
народознавства НАН України*

З масиву оповідної традиції Яворівщини кінця XX—початку XXI століття виокремлено тематичну групу про німецько-польську війну 1939 р. (розповіді біля сотні респондентів). Оповідачі — жіночої та чоловічої статі, різні за віком (на час війни були дітьми, підлітками, молодими людьми), за соціальним станом (селяни, ремісники, інтелігенція), різної оповідної активності й майстерності. Простежено, як народна пам'ять відображає й осмислює воєнні події. На цій основі розглянуто українсько-польські стосунки різного ідейно-сміслового й психоемоційного наповнення. Також проаналізовано вплив політичного чинника на відображення й оцінку німецько-польської війни у фольклорі. Ключові слова: українсько-польські стосунки, німецько-польська війна, оповідна традиція, Яворівщина.

Yevgen Lunio

The Ukrainian-Polish Relations During the German-Polish war of 1939 in Epic Tradition of Yavoriv District.

The author analyzes the folk stories of Yavoriv district about the German-Polish war of 1939 (about hundred of respondents). The narrators are both male and female, of different age (they were children, teenagers, young adults during the war), and social status (farmers, artisans, intellectuals), and different activity and narrative skill. It traces how people's memory displays and interprets military events. On this basis, the Ukrainian-Polish relations of various ideological and emotional and semantic content are discussed. The article also traced the influence of political factors on reflection and evaluation of the German-Polish war in folklore.

Keywords: Ukrainian-Polish relations, German-Polish war, narrative tradition, Yavoriv district.

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ СТОСУНКИ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1939 р. В ОПОВІДНІЙ ТРАДИЦІЇ ЯВОРІВЩИНИ

Уже двадцять років автор займається масштабним проектом фольклористичного польового дослідження «Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців» і на сьогодні записав розповіді понад п'яти сотень респондентів. Особлива наукова та духовно-культурна цінність проекту полягає у тому, що у ньому дано якомога ширшу можливість народові самому розповісти про свою участь, про свою роль у історії, конкретніше — у подіях національно-визвольної боротьби на Яворівщині у XX ст., подати свою власну інтерпретацію й емоційно-психологічну оцінку цього відрізка історії. Саме з цього широкого контексту й обрані для окремого розгляду розповіді про німецько-польську війну 1939 р.

Отож, у розпорядженні автора трансформована в письмову форму повстанська епічна традиція Яворівщини в її побутово-функціональному вираженні в часовому проміжку кінця XX — початку XXI ст. Лише незначна частина текстів опублікована в книгах «Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / Записав і упорядкував Євген Луцьо. — Т. 1: Наконечне Перше, Наконечне Друге»¹ та «Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / Записав і упорядкував Євген Луцьо. — Т. 2: Яворів»², решта перебувають у домашньому архіві автора й готуються до друку.

Про концептуальні засади цієї праці, її методичну основу докладно сказано у статтях «Народний літопис повстанської Яво-

¹ *Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / Записав і упорядкував Євген Луцьо. — Т. 1: Наконечне Перше, Наконечне Друге. — Львів, 2005. — 576 с. +XXXII с.*

² *Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / Записав і упорядкував Євген Луцьо. — Т. 2: Яворів. — Львів, 2015. — 1080 с.*

³ *Луцьо Є. Народний літопис повстанської Яворівщини // Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / Записав і упорядкував Євген Луцьо. — Т. 1: Наконечне Перше, Наконечне Друге. — Львів, 2005. — С. 3—18.*

⁴ *Луцьо Є. Слово від упорядника до тому 2 // Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / Записав і упорядкував Євген Луцьо. — Т. 2: Яворів. — Львів, 2015. — С. 21—26.*

рівщини»³ і «Слово від упорядника до тому 2»⁴, а тут зазначимо лише головне. Майже всі матеріали, за винятком кількох перших, записаних зі слуху безпосередньо на папір, зафіксовані на диктофон і згодом розшифровані самим автором на основі етнолінгвістичної текстологічної моделі. Ця модель передбачає якомога повніше збереження мовленнєвої автентичності оповідача, щоб таким чином цілісно представити не лише інформативну, але й психоемоційну, експресивну складову народної епічної традиції як художнього явища⁵.

Наш метод фіксації епічної традиції зводиться до мінімуму втручання у природний плин розповіді, оповідачеві дається по суті нічим не регламентована можливість якнайповнішого вираження. При цьому оповідач, так би мовити, «виносить на поверхню» не лише те, що від нього хоче записувач, на що спрямував його першопочатково, а власне ті глибинні оповідні пласти, про існування яких не має поняття дослідник, бо вони підсвідомо відкладені у пам'яті органічним процесом епічної традиції.

Основна сутність цієї останньої полягає в еволюційно сформованій потребі зафіксувати почерпнутий з реальності цінний суспільний досвід, щоб пізніше у формі розповіді передавати наступним поколінням для вирішення подібних чи навіть тотожних з минулим новітніх актуальних питань чи проблем. Про досвід йдеться в його найширшому розумінні — не лише як в той чи інший спосіб діяти, але й ефективно мислити, оцінювати, поводити себе, ставитися до когось чи до чогось.

Специфіка й унікальність саме повстанської епічної традиції полягає в її особливому базисі — всенародній тривалій боротьбі за право на існування — кривавій партизанській війні з кількома державами, дві з яких — найбільші на той час мілітарні й економічні потуги Європи: Німеччина й СРСР. Екстремальність й інтенсивність цієї боротьби закономірно викликала бурхливий розвиток епічної традиції, змусила мобілізувати всі свої творчі потужності. Звідси все те, що вона обрала своїм об'єктом — у даному випадку

⁵ Бріцина О. Зміна текстологічних моделей в українській фольклористичній XIX — XX ст. (за матеріалами публікацій прозового фольклору й архівних колекцій) // *Словенски фолклор и фолклористика на разmeđu dva milenijuma*. — Београд, 2008. — С. 211—228.

німецько-польську війну в її численних аспектах та проявах — і як вона його осмислила, інтерпретувала, а також наскільки повно зберегла і як легко виразила в оповідній формі, дуже точно відображає вагомість і об'єкту розповіді, і його інтерпретації як певної загальнонаціональної цінності.

Об'єкт змалювання й осмислення розповідей про німецько-польську війну 1939 р. виразно поділяється за національною ознакою. Йдеться про українців, поляків, німців, євреїв. Про ці чотири нації в різному обсязі й різних аспектах, але розповідається безпосередньо. Водночас асоціативно у розповідях присутня й ще одна національність — росіяни. Зважаючи на обмежений формат статті, головну увагу зосередимо на представленні українців і поляків, всебічних між ними стосунках різного ідейно-сміслового й психоемоційного наповнення.

Українці — це головним чином мирне населення, різного соціального стану й статі, яке відчуло на собі екстремальні впливи війни, особливо психоемоційних жакіть та руйнацій під час безпосередніх бойових дій. У своїх розповідях цивільна людність сприймає війну як незвичну, надзвичайно цікаву, сповнену екстремальну подію. За своєю внутрішньою природою епічна традиція вже на підсвідомому рівні фіксує в пам'яті все цікаве, незвичне, нове, оскільки його слід осмислити, винести з нього якийсь позитивний чи негативний досвід. Отож оповідачі, кого війна не торкнулася безпосередньо (особисто чи родини, сусідів) виступають як звичайні сторонні особи, які, спостерігаючи за незвичними цікавими подіями, проявляють активність, щоб побачити якомога більше.

Інша група мирного населення — постраждалі від війни. У людей реквізують майно, передовсім коней й вози, що відчутно негативно вплинуло на господарку, адже була осіння пора — час орання й засівання озимини. При цьому оповідачі розглядають ці акції не крізь призму воєнно-стратегічних інтересів держави Польщі — для них вона чужа, а в проекції на господарські інтереси своїх сімей. Адже йдеться про питання безпосереднього виживання — звичної для війни загрози голоду чи навіть голодної смерті. І тому реквізиції українське населення сприймає однозначно негативно. Маємо розповіді, як селяни ховалися з кіньми по лісах чи ярах, а польська влада при цьому намагалася опанувати ситуацію за допомогою певних репресивних заходів. Наприклад,

один з оповідачів про це зазначає: «Я лишив коні в полі, прибіг додому, кажу татові: так і так. Тай тато так кажуть: “Та що вони мені можуть зробити?” Але хтось там йому каже: “Ти втікай, бо то є воєнний час”. Тато таки втікли. Нема, за якийсь час приїжджають до нас жандарми і до мами: “Де чоловік?” — “Та десь поїхав, не знаю де”. Кажуть: “Він засуджений на смерть. За то, що він не приїхав з кіньми на форшпан, військовим трибуналом він засуджений на смерть”»⁶. Інший оповідач вказує: «Як ішла польсько-німецька війна, пам’ятаю, одного дня ми пасли корови, і дивимося, люди з села втічуть на конях, а поляк біжить зізаду і стріляє. Але він не стріляв по них, а вгору. А то він лапав форшпани, бо поляки вже втікали»⁷.

З наведених фактів бачимо, що репресії поляків не були гострими, радше безсилими, а за своєю суттю звичайними формальними погрозами. Це, очевидно, тому, що Польща як держава вже усвідомлювала свій крах. При цьому у владних функціонерів міг бути страх перед збройною непокорю українського населення. Також можливо вони не хотіли брати на власне сумління непотрібні жертви мирних жителів. Варто зазначити, що серед усіх наших численних розповідей не згадано жодного випадку про жорстокі покарання людей за невиконання мобілізаційних вимог.

Правда й те, що місцеве населення, як видно з оповідної традиції, у багатьох випадках не противилося реквізиції коней та іншого майна, можливо, через громадянську законслухняність або ймовірні реаресії.

Водночас, в одній розповіді із симпатією сприймається вчинок польського офіцера, який під час постою в селі Новини відгукнувся на прохання селянина, що йому реквізували коней, і послав жовніра з військовими кіньми два дні, поки була можливість, орати йому поле. Попри у цей час напружені стосунки між польською владою й армією з одного боку й українським населенням з іншого — офіцер представлений як інтелігентна особа, гуманіст, що розуміє проблеми простих людей та в міру можливостей допомагає їх вирішити. Разом з тим він — справжній репрезентант

⁶ Яворівщина у повстанській боротьбі — Т. 1... — С. 22.

⁷ Запис. Є. Луньо 29.10.2000 р. у с. Завадів Яворівського р-ну Львівської обл. від Методія Степана, 1928 р. н. — Домашній архів Є. Луня.

польської держави, трактує українську національну меншину як повноправних громадян.

Варто зазначити, що про ухиляння від мобілізації військово-визволителів українців у епічній традиції ми також не зустрічали.

Ще одна велика шкода українцям від війни — пожежі хат та господарських споруд внаслідок бомбардувань німецької авіації. З цієї причини згоріло майже все село Наконечне Друге⁸, значна частина села Наконечне Перше⁹. Внаслідок бойових дій згоріло багато будинків у селах Терновиця, Мужилівці, Чорнокунці, пожежі і руйнувань зазнало місто Яворів¹⁰. Також були поранені або загинули люди, погинула худоба¹¹. Через руйнування й господарські збитки, втрату побутового майна населення взаємін намагалося розбирати полишене поляками військово майно. Маємо розповіді про покинутий напризволяще інтендантський обоз у с. Прилбичі, з якого місцеві мешканці забирали коней, вози, сідла, ковдри, мило, харчі. При цьому люди з одного боку боролися зі страхом бути за це покараними польськими жовнірами, а з іншого боку — аби вижити, змушені були таким ризикованим чином бодай трохи компенсувати спричинені війною втрати найнеобхіднішого.

Окрема тематична група — розповіді про вихід на волю з польських тюрем українських політв'язнів унаслідок поразки Польщі й розвалу держави¹². Цим подіям епічна традиція приділяє дещо більшу увагу. Очевидно, це викликано тим, що упродовж 1930-х років унаслідок активної і масової діяльності ОУН народне середовище трактувало її членів, особливо тих, що «сиділи за ідею», як національну еліту, сучасних героїв і тому надавало більше уваги у своїй оповідній традиції. З іншого боку, акцентується увага на мирному й цивілізованому виході українських політв'язнів з польських тюрем, асоціативно протиставляючи його пізнішим масовим мордуванням українських ув'язнених московсько-більшовицьких тюрем у Західній Україні. У цьому співставленні польська тюремна адміністрація і взагалі державна влада бачиться як більш гуманна, цивілізована.

⁸ *Яворівщина у повстанській боротьбі. — Т. I... — С. 343.*

⁹ *Там само. — С. 22.*

¹⁰ *Там само. — С. 757.*

¹¹ *Там само — С. 734—735.*

¹² *Там само. — С. 68—69, 975—976.*

Інша помітна тематична група — українці, головним чином члени ОУН, здобувають зброю для майбутньої боротьби за Українську державу. Маємо розповіді, як зброю збирають з поля бою¹³, з польських військових складів, обозів¹⁴. Роззброюють розбитих польських жовнірів¹⁵ або й цивільних. Зокрема в одній розповіді йдеться, як члени осередку ОУН села Прилбичі переймали польських цивільних патріотів, головно студентів, що польовими дорогами невеличкими групами пробіралися на допомогу оборонцям Львова. У них відбирали зброю і побивши відпускали¹⁶.

Трапляються також розповіді, коли зброю намагалися виміняти у розбитих жовнірів на цивільний одяг чи харчі або навіть купити¹⁷. Зафіксували ми й цікавий випадок про те, як пізніше, коли в часи німецької окупації на Яворівщині формувалися сотні УПА і була гостра потреба зброї, розкопували могили польських вояків, яких українське населення захоронило разом зі зброєю, і забирали її. «На другий день після бою, в суботу, українські селяни хоронили вбитих польських жовнірів, закопували по кілька чоловік в одну більшу яму, накривали лише шинелями. Вже в сорок другому чи сорок третьому роках, коли в нас почався рух формування збройних загонів, то йшли чутки, що наші хлопці розкопували ті могили й забирали зброю, яку поклали тим солдатам»¹⁸. Очевидно, вона головним чином йшла на запчастини. Роздобуту під час польсько-німецької війни зброю — передовсім польську, українці переглядали, лагодили, консервували й складали в спеціально підготовлених криївках. Про це теж маємо цікаві розповіді. Також зафіксовані випадки, коли підлітки чи навіть діти пастушки знаходили на місцях боїв пошкоджену зброю чи амуніцію, намагалися її розбирати, кидати у вогонь і в результаті ставали каліками або й гинули.

Слід зазначити, що питання зброї у повстанській епічній традиції розглядається доволі часто й у багатьох різних аспектах.

¹³ *Яворівщина у повстанській боротьбі. — Т. 2.... — С. 159—160.*

¹⁴ *Там само. — С. 212.*

¹⁵ *Там само.*

¹⁶ *Запис. Є. Луньо 15.01.1995 р. у с. Прилбичі Яворівського р-ну Львівської обл. від Балагуша Михайла, 1920 р. н. — Домашній архів Є. Луна.*

¹⁷ *Яворівщина у повстанській боротьбі. — Т. 2... — С. 588.*

¹⁸ *Запис. Є. Луньо 12.1.1996 р. у с. Мужиловичі Яворівського р-ну Львівської обл. від Бавтра Івана, 1926 р. н. — Домашній архів Є. Луна.*

Ширше це питання автор висвітлював у попередніх статтях «Головний командир УПА Роман Шухевич у фольклорній прозі Яворівщини»¹⁹, та «Культ рідної армії у повстанській епічній традиції Яворівщини»²⁰. У повстанському середовищі взагалі побутував култ зброї, оскільки, виходячи з об'єктивних умов, повстанцям зброї не вистачало, її з трудом і втратами здобували у ворога, у значній масі вона була застарілих зразків, зношена, часто виходила з ладу. Від наявності хорошої справної зброї залежали бойові успіхи повстанців, а нерідко й їхнє життя. Звідси як у прозовій, так і пісенній повстанській народній творчості про зброю говориться часто і з пієтетом.

Доволі об'ємною є тематична група про втечу мирного населення від фронту в сусідні ближчі чи далші села. Більшість оповідачів на тодішній час були дітьми, на відміну від своїх батьків, вперше стикнулися з війною і трактували цю подію як незвичну цікаву пригоду.

Поляки в розповідях головним чином представлені військовими — жовнірами й офіцерами, дещо менше — цивільне населення, біженці.

Коли говорити про польське військо, то в більшості випадків розповідається, як воно відступало, вже досить-таки послаблене попередніми численними боями з переважаючою живою силою і технікою німецькою армією. Особливих втрат польські частини зазнавали від авіації противника. Місцеве населення ставилося прихильно до жовнірів, що відступали, підтримувало їжею. Так, в одній з розповідей говориться: «Як та війна була, польське військо ту коло нас троха стояло. Баба хліб пекли, жовніри прийшли голодні; всьо повитягали до йдного хліба з п'єса. Тай баба самі давали, навіть нічо не казали. Ше сказали: «Їдж, їдж, — каже, — ти голоден, бідний»»²¹. Інший очевидець розповідає: «Пам'ятаю, в неділю, люди якраз вернулися з церкви, було десь коло другої години, прийшов до нас до хати якийсь польський майор і по-

¹⁹ Луньо Є. Головний командир УПА Роман Шухевич у фольклорній прозі Яворівщини // Народознавчі зошити. — 2011. — №1. — С. 43—65.

²⁰ Луньо Є. Култ рідної армії у повстанській епічній традиції Яворівщини // Народознавчі зошити. — 2012. — №5. — С. 890—907.

²¹ Запис. Є. Луньо 10.05.2008 р. у с. Підлуби Яворівського р-ну Львівської обл. від Ометюх Софії, 1928 р. н. — Домашній архів Є. Луна.

просився молока. Мама винесла йому молока, напився він і каже до нас: “Втікайте, бо весь час о другій годині б’ють нас шваби. Так, — каже, — з самого Кракова щодня в той сам час налітають на нас”»²².

Також українці надавали польським військовим прихисток, переховували від німецького полону, забезпечували цивільним одягом, допомагали добратися додому. Після такого рятування між ними навіть зав’язувалася дружба. «Іден ся поляк залишив, тато го тримали шось дві неділи в stodoli, потім го перебрали, тай пішов. Потім ше писав, але я не пам’ятаю його фамілії. І татови золотий перстень подарував, як ішов. Бо, видно, якийсь офіцер був. Вмів трохи по-українськи говорити і казав, жо я виджу, жо пан є з паньства. Так татови повів — жо пан не є чистий хлоп. Тато кажут: “Я всьо пана розумію і Вас прикрию. Не бійтеся, я Вас не видам”. І так і зробили. Вночи перебрали його, всьо як має бути, і завезли до Яворова. Він там мав якихсь знайомих в Яворові, і там його залишили. То потім ше довго писав”»²³.

Також ми зафіксували розповіді про те, як місцеве українське населення намагалося подати звістку про місце і обставини загибелі польських жовнірів чи офіцерів їхнім рідним. Оповідна традиція також зафіксувала випадки, коли польські жовніри-українці допомагали уникнути німецького полону і навіть рятували жовнірів-поляків.

Це було природне християнське і взагалі гуманне співчуття до людей, незважаючи на їхню національну належність і суспільний статус, життя яких перебуває в очевидній небезпеці. Тим паче, що в умовах війни така ж небезпека чигала й на їхнє життя, не говорячи про можливу цілковиту втрату майна. З іншого боку, епічна традиція нам говорить, що причиною щонайменше толерантного ставлення українців до польського війська було підсвідоме відчуття й розуміння пов’язаної із конкретними обставинами небезпеки. Жовніри у воєнній, в тим більше у безперспективній ситуації були фізично й нервово виснажені, морально пригнічені, й у такому стані навіть з дрібного приводу могли вдатися до

²² *Яворівщина у повстанській боротьбі. — Т. I... — С. 212.*

²³ *Запис. Є. Луньо 10.05.2008 р. у с. Підлуби Яворівського р-ну Львівської обл. від Ометюх Софії, 1928 р. н. — Домашній архів Є. Луня.*

репресій, навіть застосувати зброю. Правда, потрібно зазначити, що оповідна традиція Яворівщини не зафіксувала жодного випадку грубого свавільного поводження польських жовнірів з місцевим українським населенням.

Основною причиною цього з однієї сторони був належний моральний і культурний рівень поляків, а з іншої — у тій важкій ситуації, що вони опинились, очевидно, розраховували й на певне сприяння українського населення у можливостях уникнути пологну й узагалі вижити. Людяність польських жовнірів також сприймається в асоціативному співставленні із широко відображеними в місцевій оповідній традиції звірствами московської Червоної армії. Її солдати в червні 1941 р., панічно втікаючи від німецького натиску, без найменших підстав жорстоко мордували місцеве населення, що випадково траплялося їм на шляхах²⁴. Очевидно, таким чином військові у відчаї перекладали на місцевих причину свого розгрому.

Для народного осмислення й оцінки явищ, подій, предметів доволі значиму роль відіграє сприйняття їхньої зовнішності. І коли говорити про відображення в епічній традиції зовнішнього вигляду польського війська, то навіть у стані війни в його зображенні ми не зустріли жодних негативних ознак. Навпаки, у пізнішому порівнянні з московсько-більшовицькою Червоною армією, що бачилась людьми як «жебрацька», «брудна», «смердяча», «зателепана» та ін., про польську говорили позитивно.

Слід зазначити, що навіть відступаючи й усвідомлюючи неминучість поразки, польське військо, як засвідчують народні розповіді, зберігало порядок і дисципліну, не втрачало своєї боєздатності. І це, знову ж таки, на відміну від солдатів Червоної армії на початку німецько-радянської війни. Місцева традиція зокрема зафіксувала, як червоноармійці в панічному страху перед німецькою силою розбили в селі Наконечне Перше магазин, забрали горілку, понапивались і безладно, не знаючи куди, стріляли з гармат²⁵.

Водночас в одній розповіді йдеться, як польські офіцери, очевидно, аби якось підтримати на душі самих себе й місцеве україн-

²⁴ Луньо Є. *Біль села Коханівки (про народну пісню «В сорок першій році, як війна почалась»)* // *Літопис Червоної Калини*. — 1992. — № 10—12. — С. 62; *Яворівщина у повстанській боротьбі*. — Т. 2... — С. 130—131.

²⁵ *Яворівщина у повстанській боротьбі*. — Т. 1... — С. 26.

ське населення, повторяли йому офіційне пропагандистське твердження, що Польщі допоможуть англійці та французи й разом вони німців розіб'ють. Тим часом українці ці слова сприймали з іронією. «Ми знали, що польсько-німецька війна, тай ми за худобу тай давай звітам, з того пасовиська втікати, пригнали сюди ближче ріки Завадівки, ближче мосту, спинили худобу тай дивимося. Нема, поляки втічуть з Грушева, є їх на конях може сто, може сто дваїцять жовнірів. Поставали коло нас і питають: “Всі сон немці?” — чи є в селі німці? А жінки, що ближче до них стояли, кажуть: “Ми не бачили”. — “Ми їм єще дами в дупе. Там французі, там англїки, там наше, там наше. Ми му єще дами, голодранцу”. І поїхали через Завадів десь, напевно, на Яворів»²⁶.

Записали ми одну розповідь, у якій яскраво відображено викликаний поразкою важкий психоемоційний стан польських полонених. Під впливом цього стану вони навіть виражали словесну агресію проти українців, очевидно, тому, що східна частина їхньої «великої» Польщі — українські етнічні землі разом зі Львовом, стали формально українськими. Хоча насправді вони й далі були окуповані, хоча тепер вже московсько-комуністичною імперією Радянським Союзом. «Привозит ня бавор на подвір'я — велике подвір'я. А вже були там польські пленні, п'ять поляків. А я дурна, шо я ся признала-м, шо я мію по-польську. І вони кричат: “О, яка дзевуха до нас пшиєхала. Яка дзевуха до нас пшиєхала. Сконд? Сконд?” Та не буду говорила — з Яворова, де ти знаєш Яворів або Дрогомишль. Та кажу: “Львів”. А вони гадають: “Кеди тен наш Львув знов бендзе наш. Кеди тен наш Львув знов наш бендзе, — каже. — Я жебим могл, то я би українцуфржнol, соліл і в бечкі складав”. Так тиї пленні до мене казали. Я їм сказала, шо я українка, бо я мусіла мати тризуб, а вони мали “П”. Так ті поляки до мене казали. Але шо потім, я там була п'ять років, і вони були — тиї поляки, а там молока до кави не давали, іно кава чорна, а я чось така була хитра і така... бо був чоловік молодий, збідований, мусіла-м... Но то я їм так во коли-небудь все дала молока до кави, полякам тим пленним. Бо я там була гаусмедхен. Я деколи там вкрала цукру і їм давала-м. Чєши дідька зрідка, аби

²⁶ Запис. Є. Луньо 29.10.2000 р. у с. Завадів Яворівського р-ну Львівської обл. від Метопіра Степана, 1928 р. н. — Домашній архів Є. Луны.

гладкий був. І так я їм давала трошка цукру до кави, молока. Я їм горнятка гарно помила, повишпортувала. Так що потім: “О, файна дзевуха, файна дзевуха”. Тай так було»²⁷.

З наведеної вище цитати також бачимо, як оповідна традиція демонструє ще одну цікаву закономірність у міжетнічних стосунках. Безпосереднє живе, хоча й лише побутове спілкування, особливо, коли відбувається в екстремальних умовах, знімає чи радше розвінчує політичні міфологеми політичного протистояння й на основі більш оптимальних для виживання духовно-моральних принципів виводить ці стосунки на вищий гуманістичний рівень.

У низці розповідей ідеться про німецько-польські бої, що точилися у селах Мужилівчів, Чорнокунці, Верещиця, Рясна Руська та ін. Місцеве населення, щоб у цей час уникнути смертельної небезпеки, або втікало із села, або ховалося і тому не бачило самого бою, хіба що його наслідки. Звідси більшість розповідей — лише узагальнені констатації, як наприклад: «Поляки як вдарили, німців відкинули і ще три дні їхали з Вишенського, Прилбицького лісу туди як на Львів»²⁸. «Поляки, що підкралися до Мужилівчів з боку Новосілок, пішли на багнети і дуже багато тих німецьких солдатів загинули»²⁹. Тут засвідчується високий бойовий дух, хоробрість і жертвність польських жовнів.

Також маємо цікаву розповідь безпосередньо про сам бій: «А потім так ще більше під вечір, но так вже десь десята година, ага — вже починають поляки ся з Малашова рухати, нападати сюда, на Чорнокунці. Но, напали сюда. А ту, як перше німці зайшли, то одні попри церковцю нашу і перейшли, подалися на Білу Гору, а ту ся така лишила іно залога. І якраз на ту залогу поляки напали. Але німці ся не ступали, стояли всі на смерть. Їх залишили, і вони пішли всі на смерть. Вони так били, били, автомати мали, і карабіни мали. Оден так бив, бив, а потім нарешті вже не мав як і багнетом. Заложив си багнет, ту така кузня була, став си за кут і багнетом, поляк надбіг, а він його “хап” на багнет

²⁷ Запис. Є. Луцьо 15.05.2013 р. у с. Дрогомишль Яворівського р-ну Львівської обл. від Василюхи Іванни, 1920 р. н. — Домашній архів Є. Луцьо.

²⁸ Запис. Є. Луцьо 4.10.2000 р. у с. Підлужи Яворівського р-ну Львівської обл. від Ометюха Григорія, 1928 р. н. — Домашній архів Є. Луцьо.

²⁹ Запис. Є. Луцьо 12.1.1996 р. у с. Мужилівчів Яворівського р-ну Львівської обл. від Бавтра Івана, 1926 р. н. — Домашній архів Є. Луцьо.

і перекинув без себе. І так шось п'ять їх перекинув багнетом без себе. І аж потім його обійшли і взяли го хапнули. Він ся не дав живим взяти, забили го. Потім він ту так лежав забитий. Він п'ять іно на багнет взяв, а що він ше постріляв їх, завзятий був дуже»³⁰.

Потрібно вказати, що українська оповідна традиція поразку польського війська не вбачає у його низькому бойовому дусі, відсутності в жовнірів військової майстерності, патріотичних почуттів, готовності жертвно битись за свою державу. І це попри те, що польська влада в очах українців, як засвідчують численні народні розповіді, дуже дискредитувала свою армію залученням її до каральних акцій — так званої пацифікації мирного населення у 1930 р. Основною ж причиною поразки українці вважали економічну відсталість Польщі порівняно з Німеччиною, а звідси, крім нечисленної в зіставленні з вермахтом живої сили, недостатнє збройне, матеріально-технічне забезпечення. На цій основі побутували іронічні, а навіть й гумористичні розповіді, як польська кавалерія з шаблями кидалася на німецькі танкові частини. Отож, народно-епічна оцінка поразки Польщі у війні 1939 р. в своїй основі є об'єктивною і співвідноситься з подібною оцінкою істориків³¹.

Слід зазначити, оповідна традиція засвідчує, що українське населення в основній масі не сприймало німецько-польську війну в геополітичному ракурсі, не задумувалось над її причинами й наслідками. Для широких народних мас війна — це передовсім соціальне лихо, що несе духовні й фізичні страждання та матеріальні втрати. Навіть ті респонденти, що у довоєнний час під впливом української політичної ідеології та пропаганди негативно ставились до Польщі через дискримінацію українців і бажали їй поразки у майбутній війні, тепер змінили свою реакцію. Стикнувшись із безпосередніми реаліями війни, вони у більшості почали зі співчуттям ставитися до польських жовнірів, що опинилися у скрутному становищі — розбитих, морально розчарованих, голодних, фізично виснажених, поранених. Українці надавали їм усіляку можливу допомогу.

³⁰ Запис. Є. Луньо 5.07.2005 р. у с. Чорнокунці Яворівського р-ну Львівської обл. від Були Василя, 1923 р. н. — Домашній архів Є. Луня.

³¹ Зашкільняк Л. Крикун М., *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. — Львів, 2002. — С. 508—509.

Водночас частина місцевих респондентів, передовсім ідейно свідомих націоналістів, коли розповідали про війну в загальному, робили це в асоціативному контексті попереднього українсько-польського ідейно-політичного протистояння й поразку Польщі сприймали позитивно. У їхньому розумінні це, з однієї сторони, було справедливим і закономірним наслідком «завоювання» Західноукраїнської Народної Республіки й узагалі «тяжкі кривди» українській нації як у попередні віки, так і в часи Другої Речі Посполитої Польської. З іншої сторони — це впливало із їхніх сподівань після розгрому польської держави розбудовувати на українських етнічних землях суверенну українську державу.

Отож бачимо, що в екстремальних умовах оповідна традиція вище від політичних ставить соціальні й узагалі онтологічні питання виживання. Розглядаються ці останні крізь призму народних християнсько-гуманістичних принципів: людяності, співчуття, допомоги. Звідси ще один висновок — народна епіка на підсвідомому рівні засвідчує, що основним і оптимальним у розгляданні й осмисленні питань духовного й фізичного перетривання, виживання під час війни є передовсім гуманістичний підхід, крізь призму християнських цінностей.

*Співробітник Українського інституту
національної пам'яті*

У статті розглянуто витoki історичного міфу про існування наказу командування УПА про «цілковите винищення польського населення» на Волині в 1943 р. Простежено першоджерела, на які посилаються прихильники міфу, та доведено, що такого наказу керівництва УПА не було, а цитати з «наказу» є фальсифікатами.

Ключові слова: Юрій Стельмашук, 'Рудий', 'Рубан', Дмитро Клячківський, поляки, Друга польсько-українська війна 1942—1947, Волинь, фальсифікат

Sergiy Riabenko

"My Friend Ruban!..", or On Use of Forgeries in the Historical Debate

In the article the author examined the historical myth about UPA Command's order on the "complete extermination of the Polish population" in Volhynia in 1943. Primary sources referred to by the myth's supporters were traced and it was proven that such an order did not exist at all and the quotes from the 'order' are forgeries.

Key words: Yuriy Stelmashchuk, 'Rudyi', 'Ruban', Dmytro Kliachkivskyi, Poles, Volhynia, Second Polish-Ukrainian War 1942—1947, forgery.

«ДРУЖЕ РУБАН!...», АБО ПРО ВИКОРИСТАННЯ ФАЛЬСИФІКАТИВ У ІСТОРИЧНИХ ДИСКУСІЯХ

Юрій Стельмащук-‘Рудий’ —
командир загону «Озеро», що діяв
у північних районах Волинської обл.
у 1943 р.

В історіографії українсько-польського конфлікту часів Другої світової війни одним з найбільш дискусійних є питання про існування наказу про цілковите винищення польського населення на Волині. Тезу про наявність подібного наказу вищого керівництва ОУН та УПА обстоює низка істориків, переважно польських. Часте повторювання в дослідженнях та публіцистиці сприяло її популяризації та, часом, навіть безкритичному підхопленню науковцями з інших країн¹.

Періодично в історичній літературі та ЗМІ наводять навіть цитати з подібного «наказу» чи «таємної директиви» 1943 р., які приписують командувачу УПА Дмитру Клячківському. Дуже часто такі цитати супроводжуються посиланням на «спеціальний лист» одного з командирів УПА на Волині Юрія Стельмащука до ‘Рубана’. У ньому Стельмащук

¹ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942—1947. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. — С. 90; Ковальчук В. Документи ОУН (Б) і запілля УПА про українсько-польське протистояння на Волині і Поліссі у 1943—1944 роках: спроба групування за походженням // Студії з архівної справи та документознавства. — 2004. — Том 12. — С. 89, 92; Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський «Клим Савур». — Рівне: Видавець О. Зень, 2009. — С. 70—71; Польща та Україна у тридцятих—сорокових роках ХХ ст. Невідомі документи з архівів спецслужб / Упорядн.: Б. Гронек, С. Кокін, П. Кулаковський та ін. — Варшава; К., 2005. — Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942—1945. — Ч. 1. — С. 54; Беркгоф К. Жива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою. — К.: Критика, 2011. — С. 295, 415—416.

начебто пише про отриманий від Клячківського наказ про поголовне знищення поляків та призначення відповідальних за його виконання командирів, зокрема, Івана Климчака. У прив'язці до цього «спеціального листа» також наводиться цитата зі «звіту» Климчака про знищення на півночі Волині двох польських колоній разом з населенням.

За допомогою різного роду комбінацій з цитат із вищезазначених «документів» окремі автори намагаються обґрунтувати тезу про те, що «таємна директива» вищого керівництва ОУН та УПА про повну ліквідацію поляків на Волині не лише існувала, але й активно втілювалася в життя. Однак детальний аналіз тексту цитат та використаних для їх створення документальних джерел ставить під сумнів автентичність останніх.

Як вдалося встановити автору цих рядків, уперше «цитата» з «таємної директиви 'Клима Савура'» з'явилася в статті Владислава Наконечного «Мертві закликають живих», яка вийшла в серпні 1994 р. у луцькій газеті «Волинь». У ній йшлося про те, що:

«Ми повинні здійснити велику акцію по ліквідації польського елемента. При уході німецьких військ з сіл використати цю можливість для ліквідації всього чоловічого населення від 16 до 60 років... Цю боротьбу ми не можемо програти і за будь-яку ціну повинні зменшити польські сили. Лісові і розташовані біля лісових масивів села повинні зникнути з обличчя землі...»².

Надалі «цитати» з цієї «таємної директиви» зустрічаємо у книзі Наконечного «Волинь — криваве поле війни»³, у роботах польських дослідників Владислава Філяра⁴, Леона Попека⁵, Едварда

² Наконечний В. *Мертві закликають живих. Проти фальсифікацій волинського професора І. Кічия, які він допустив на науковій конференції у Варшаві // Волинь (Луцьк).* — 1994. — 4 серпня. — № 89. — С. 2—3.

³ Наконечний В. *Волинь — криваве поле війни.* — Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. — С. 116.

⁴ Filar W. *Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w Drugiej Wojnie Światowej.* — Warszawa, 1999. — S. 36; Filar W. *Działalność OUN—UPA na Wołyniu w latach 1939—1945 // Dzieje podkarpacia.* — T. III. — Krosno, 1999. — S. 232; Filar W. *Wołyn w latach 1939—1944 // Przed akcją "Wisła" był Wołyń. Materiały do studiów konfliktu polsko-ukraińskiego w drugiej wojnie światowej ze szczególnym uwzględnieniem wydarzeń wołyńskich i działalności OUN—UPA na obszarze południowo-wschodniej Polski pojaltańszej / Red. W. Filar.* — Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy AK Okręg Wołyński, 2000. — S. 38; Filar W. *Działania UPA przeciwko Polakom na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943—1944. Podobieństwa i różnice // Antypolska*

Пруса⁶, а також низці газетних публікацій, присвячених окремим епізодам польсько-українського конфлікту⁷.

Надзвичайно показовим є той факт, що у всіх названих вище публікаціях наводяться лише окремі фрагменти «таємної директиви». Її повного тексту досі не оприлюднив жоден дослідник. Лише один Філяр вказує «архівну легенду» до цієї «директиви». У статті Наконечного та у Пруса «цитата» подається без будь-яких згадок про джерело. А надалі вже ця стаття виступає «джерелом» походження «цитати» в Попека та в пізнішій книзі Наконечного «Волинь — криваве поле війни».

Самі «цитати», які начебто мають походити з одного документу, у всіх авторів різняться у деталях. Так у Наконечного та більшості робіт Філяра йде мова про «ліквідацію усього чоловічого населення», у ще двох дослідженнях Філяра — про «ліквідацію усього населення», у Попека — про «ліквідацію усіх чоловіків», а в Пруса — про «ліквідацію усього польського населення». Майже в усіх авторів зазначається, що начебто мали бути знищені «лісові і розташовані біля лісових масивів села», однак Прус пише лише про «села і селища» (*wsie i wioski*).

Цікавою деталлю також є наявність купюр у «цитованому» тексті. Так у Філяра купюра присутня на початку «цитати» та відсутня наприкінці. У Наконечного все з точністю до навпаки. А в Попека будь-які купюри в тексті відсутні взагалі. Натомість Прус все ту ж цитату наводить з купюрою всередині тексту та наприкінці.

akcja OUN—UPA 1943—1944. Fakty I interpretacje / Red. naukowa G. Motyka i D. Libionka. — Warszawa: Instytut Pamirici Narodowej; Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2002. — S. 48; Філяр В. Ліквідатори з УПА // Волинь: дві пам'яті / Пер. з пол. / Упор. М. Войцеховський. — К.; Варшава: Дух і Літера, Об'єднання українців у Польщі, 2009. — С. 82; Філяр В. Розвиток українського самостійницького руху на Волині у 1939—1944 рр. Виникнення УПА // Україна — Польща: важкі питання, (Варшава, 22—24 травня 1997 р.). — Варшава: Турса, 1998. — Т. 1—2. — С. 110 (Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918—1947 роках»).

⁵ *Wołyński testament / Oprac. L. Popek, T. Trusiuk, P. Wira, Z. Wira. — Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Krzemienia i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1997. — S. 166—167; Popek L. Zbrodnie OUN—UPA w powiecie lubomelskim w 1943 r. // Pamięć i Nadzieja / Oprac. S. Koszewski. — Chełm: Pamięć i Nadzieja, 2010. — S. 52.*

⁶ *Prus E. Ukraina pokochał prawdę. — Warszawa: Goldpol, 2003. — S. 20.*

⁷ *Див. наприклад: Dokumenty archiwalne // Kurier Galicyjski. — 2011. — 13—26 września. — Nr. 17 (141). — S. 7.*

Проте найголовнішим доказом проти «автентичності» зазначеної «таємної директиви» є те, що за наведеним Філяром архівним посиланням цей документ відсутній. Український історик Володимир В'ятрович провів звірку посилання та виявив за ним у архіві Управління Служби безпеки у Волинській області кримінальну справу проти поліцейських, яких звинувачували в акціях проти комуністичного підпілля⁸. Автору цих рядків без особливих труднощів вдалося зробити те саме. Справа, про яку йде мова, була порушена в грудні 1944 р.⁹. Обвинуваченими по ній проходили Олександр Дремлюк та ще четверо осіб, які під час німецької окупації служили у поліції с. Руда колишнього Мацеївського району Волинської області та брали участь у акціях проти радянських посадовців та активістів. Будь-який зв'язок з ОУН або УПА всі обвинувачені на слідстві відкидали. Жодні «таємні директиви», прізвище або псевдо Клячківського у справі не згадуються жодного разу. На аркуші, на який посиляється Філяр, міститься фрагмент протоколу допиту Дремлюка про організацію облави на колишніх радянських активістів у с. Руда¹⁰. До того ж архівна легенда у Філяра містить суттєву помилку: у ній вказується «частина 2» справи, у той час, як сама справа складається лише з одного тому, який ні на які частини не ділиться. Свою нумерацію справа отримала ще в радянські часи під час передачі на зберігання до архіву, і відтоді вона не змінювалася.

Авторові цих рядків також вдалося виявити в одному з центральних архівів цікавий документ. Це виконана машинописним способом інструкція або вказівка. Вона датована 30 травня 1944 р., не містить ні адресата (у тексті залишене пусте місце), ні підпису чи псевдо її автора, ні навіть назви структури, яка її видала. Проте за змістом вона стосувалася діяльності українського підпілля на території західних областей. Серед іншого в документі йде мова про антипольські акції.

⁸ В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». Архіви КГБ розповідають / Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — С. 113; В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942—1947. — Вид. 2-е, доп. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. — С. 114.

⁹ Архів Управління СБУ у Волинській області (надалі — Архів УСБУ у Волинській області). — Фонд кримінальних справ основний. — Спр. 11315. — Арк. 1.

¹⁰ Там само. — Арк. 16. Повністю цей протокол допиту міститься на аркушах 15—18.

51-18

Управление КГБ
при СМ УССР по Волынской обл.
наименование органа КГБ

УГОЛОВНОЕ ДЕЛО № 116

по обвинению *Дремлюка Александра*
Прокоповича и др.
Дудия Омельяна Прокоповича
Кроуцук Прокопиз Прокоповича
Кроуцук Федора Романовича
Ковальчука Пилипиона Назаровича
по ст 57-1а КК УССР!

Начато „1“ декабря 1944 г.
Окончено „10“ августа 1945 г.
В *двух* томах
Том № 1

Арх. № **11315**
Архив

(НАИМЕНОВАНИЕ УЧЕТНО-ХОЗЯЙСТВЕННОГО ОТДЕЛА ОТДЕЛЕНИЯ)

Обкладинка архівної кримінальної справи на Олександра Дремлюка та інших поліцаїв

Так у пункті 3 говориться про неможливість вигнання усіх поляків з українських земель під час таких акцій, тому що їх охороняє «німецьке військо, а також більшовики. Ми мусимо провести сильну акцію по ліквідації [в] основному найактивнішого провідного елементу та боєздатного (жінок, дітей, стариків не чіпати). По уступленню нім[ецького] війська з даного села, використати цю нагоду до негайної ліквідації всього мужеського елементу від 16—60 років життя. Звичайно провідний польський елемент масових акціях не подає, тому за ними треба слідкувати і ліквідувати. Ми зараз ведемо боротьбу за ЗУЗ як основну базу нашої сили в боротьбі за УССД. Цієї боротьби ми не сміємо програти, і за всяку ціну мусимо зменшити до мінімум[у] польські сили. Лісні і підлісні села мусять зникнути з лиця землі»¹¹.

Як можна бачити, цей пункт документу за окремими винятками майже дослівно повторює вищезгадані «цитати» з «таємної директиви». Однак саме в цих винятках і криється найцікавіше. Перше, на що падає око, це дата документу: 30 травня 1944 р. А приписувану Клячківському «таємну директиву» Наконечний, Філяр та інші дослідники відносять до першої половини (не пізніше червня) 1943 р.

У документі йде мова про Західноукраїнські землі (ЗУЗ). В усіх без винятку «цитатах» з «таємної директиви» цей фрагмент не згадується. Відповідь на запитання, чому, проста. У документах ОУН та УПА під аббревіатурою «ЗУЗ» проходила не Волинь, а Галичина та Прикарпаття. Волинь же позначалася іншою аббревіатурою — «ПЗУЗ», Північно-західні українські землі.

У «цитатах» з «таємної директиви» говориться про ліквідацію всього чоловічого населення (у деяких варіантах навіть про ліквідацію всього населення) віком від 16 до 60 років. Натомість у документі чітко наголошується на неприпустимості ліквідації жінок, дітей та старих людей; цей фрагмент у всіх «цитатах» не подається взагалі. Але й ліквідація «всього мужеського елементу від 16—60 років» у документі супроводжується цілою низкою умов. З одного боку зроблено наголос на тому, що під час «сильної акції» ліквідації підлягає, в основному, найактивніший провідний та боєздат-

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (надалі — ЦДАВО). — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 233. — Арк. 22.

ний елемент. З іншого — нижче у пункті 4 прямо забороняється ліквідувати українців римо-католиків та вказується «кожному комендантові боївки з'ясувати ціль боротьби з поляками, як теж про методи, промінювані [застосовувані — С. Р.] в цій боротьбі. Не ліквідувати таких, що кожночасно готові навіть своєю активною боротьбою засвідчити вірність УССД та її владі [підкреслення моє — С. Р.]»¹².

Таким чином, попри оголошену вказівку про ліквідацію польського населення чоловічої статі, документ водночас вимагає орієнтуватися в цьому не стільки на національність та віросповідання, скільки на діяльність конкретних поляків та їхнє ставлення до Української держави та її влади.

Тож за своїм змістом документ не має ніякого відношення до Клячківського та подій 1943 р. на Волині. Крім того, якщо судити по назві справи, у якій він зберігається, ця інструкція стосувалася діяльності не підрозділів УПА, а Служби безпеки ОУН. Так само вона не була єдиною, або навіть першою, позаяк у першій половині 1944 р. подібні інструкції та накази неодноразово видавалися на території Галичини структурами як українського, так і польського підпілля¹³.

Що чітко можна побачити зі змісту цієї інструкції, так це те, що саме вона послужила «джерелом» для створення «цитат» з «таємної директиви», активно поширюваних Наконечним та іншими авторами.

Не менш цікавими для аналізу є «цитати» з другого зі згадуваних вище «документів» — спеціального листа Стельмашука до 'Рубана' від 24 червня 1943 р. Як і у випадку з «таємною директивою» ці «цитати» уперше з'являються у тій же самій статті Наконечного «Мертві закликають живих». Йдеться у них про таке:

«Друже Рубан! Ставлю вас до відома, що в червні представник центрального проводу ОУН, командуючий УПА «Північ» Клим Савур передав мені усну й таємну директиву про поголовне по-

¹² Там само.

¹³ Див. наприклад: В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942—1947. — Вид. 2-е, доп... — С. 209—211, 222—225, 227—229; Польсько-українські стосунки в 1942—1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. / Відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. — Т. 1. Війна під час війни. 1942—1945. — Л: Центр досліджень визвольного руху, 2011. — С. 506, 527, 538—542, 553—554;

всемісне фізичне знищення всього польського населення, що проживає на території області... Для виконання цієї директиви, прошу ретельно підготуватись до цих акцій проти поляків і призначаю відповідальних: в прибузьких районах — курінного УПА «Лисого», по Турійському, Оваднівському, Озютичівському районах — «Сосенка», по Ковельському окрузі — «Голубенка». Слава Україні! 24 червня 1943 року, «ставка». Командир групи УПА «Турів» Рудий»¹⁴.

Надалі поширення та використання цих «цитат» здійснюється все тим же колом авторів: Філяром, Попеком, Прусом та самим Наконечним¹⁵, до яких згодом долучаються Гжегож Мотика, Міхал Клімецький та український історик Ігор Ільюшин¹⁶. У цьому випадку маємо подібну ситуацію: відсутність повного тексту «спеціального листа», наявність «архівної легенди» лише у двох авторів — Філяра та Наконечного, причому в обох різної. У Філяра це вже згадувана раніше справа по обвинуваченню поліцаїв із села Руда з тією ж самою неіснуючою «частиною 2», а в Наконечного — інша справа з того самого архіву. Решта дослідників посиляються або на статтю Наконечного, як Попек, або на Філяра, як Мотика, а Прус знову не подає жодних посилань на джерела. Окремо слід звернути увагу на використання тексту «спеціаль-

¹⁴ Наконечний В. Мертві закликають живих... — С. 2—3.

¹⁵ Наконечний В. Волинь — криваве поле війни... — С. 116—117; Filar W. Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w Drugiej Wojnie Światowej... — S. 37; Filar W. Działalność OUN—UPA na Wołyniu w latach 1939—1945... — S. 232; Filar W. Wołyn w latach 1939—1944... — S. 38—39; Filar W. Działania UPA przeciwko Polakom na Wołyniu i w Galicji Wschodniej w latach 1943—1944. Podobieństwa i różnice... — S. 48; Filar W. Wołyn 1939—1944. Eksterminacja czy walki polsko—ukraińskie... — S. 38—39; Філяр В. Ліквідатори з УПА... — С. 82—83; Філяр В. Розвиток українського самостійницького руху на Волині у 1939—1944 рр... — С. 110—111; Wołyński testament... — S. 167; Popek L. Zbrodnie OUN—UPA w powiecie lubomelskim w 1943 r... — S. 52; Prus E. Ukraina pokochał prawdę... — S. 20.

¹⁶ Мотика Г. Від Волинської різанини до Операції «Вісла». Польсько-український конфлікт 1943—1947 рр. Авторизований пер. з пол. А. Павлишина, післямова д. і. н. І. Ільюшина. — К: Дух і Літера, 2013. — С. 81—82; Клімецький М. Генезис і організація польської самооборони на Волині та у Східній Малопольщі під час Другої світової війни // Україна—Польща: важкі питання, (Луцьк, 20—22 травня 1998 р.). — Варшава: Тирса, 1998. — Т. 3. — С. 64 (Матеріали III міжнародного наукового семінару «Українсько-польські стосунки в роки Другої світової війни»); Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939—1945 рр.). — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. — С. 244.

ного листа» в книзі Ільющина. Цей дослідник наводить непряму «цитату» з посиланням на анонімну публікацію «Трагедія Волині: Геноцид проти польського населення. Свідчать документи» у рівненській газеті «Діалог» за грудень 1993 р. Проте в цій публікації ніякий «спеціальний лист» або навіть фрагменти з нього взагалі не згадуються¹⁷.

Як і у випадку з «таємною директивою» «цитати» зі «спеціального листа» так само різняться у деталях. Наприклад, у Наконечного 'Рудий' звертається до 'Рубана' на «ви», характеризує розпорядження 'Клима Савура' як «усну і таємну директиву про поголовне та повсюдне фізичне знищення всього польського населення, що проживає на території області», а 'Савура' називає «представник центрального проводу ОУН» та просить «ретельно підготуватися до цих акцій». Натомість у Попека, який ту ж саму «цитату» наводить з посиланням на Наконечного, 'Клим Савур' вже іменується «представник Крайової Ради ОУН», а 'Рудий' просить «ретельно підготуватися до тих акцій проти поляків». Причому, якщо в книзі «Волинський заповіт» «цитата» подається, як і в Наконечного, з купюрою всередині (між словами «на території області» та «для виконання»), то в іншій роботі Попека купюру всередині тексту відсутня взагалі.

Справжнім «рекордсменом» за кількістю варіантів «цитати» є Філяр. У книзі «Винищення польського населення на Волині у Другій світовій війні» він, як і Наконечний, називає 'Клима Савура' «представником центрального Проводу ОУН», розпорядження характеризує як «таємну директиву у справі цілковитої фізичної ліквідації польського населення» без згадки про область, а 'Рудий', як у Попека, просить «ретельно підготуватися до тих акцій проти поляків». «Цитата» наводиться без купюри всередині. Проте вже в наступній роботі абсолютно ідентичний текст уже містить всередині купюру. У ще одній роботі Філяра мова взагалі йде не про «директиву», а про «таємну постанову», 'Рудий' звертається до 'Рубана' на «ти», а «цитата» всередині містить купюру. Також усі три варіанти «цитат» містять купюру перед зверненням «Друже Рубан», що вказує на те, що воно на думку Філяра не було

¹⁷ Трагедія Волині: Геноцид проти польського населення. Свідчать документи // Діалог (Рівне). — 1993. — грудень. — № 49. — С. 4—5.

початком «спеціального листа». Однак у Наконечного та Попека ця купюра відсутня, і тексти їхніх «цитат» одразу починаються словами «Друже Рубан».

Клімецький з посиланням одночасно на Попека та Філяра подає все з тієї ж «цитати» лише невеликий фрагмент. Однак, на відміну від Філяра, він іменує «Клима Савура» представником «Крайової ради ОУН».

Нарешті в «цитаті» Пруса Клячківський іменується просто «командир Савур», «директива» стає «таємною інструкцією у справі фізичного винищення польського населення», а звернення до «Рубана» — безособовим («Друже Рубан, повідомляю, що...»). Цей варіант «цитати» також містить купюру всередині.

Майже всі автори ототожнюють одержувача «спеціального листа» з членом Проводу ОУН Миколою Лебедем («Максимом Рубаном»). Лише Наконечний чомусь ідентифікує його як Романа Шухевича. На чому заснований такий висновок, незрозуміло, адже Шухевич подібне псевдо ніколи не використовував. Але рівненський історик Ігор Марчук, проаналізувавши зміст «цитати», прийшов до цікавих висновків. Він зазначає, що Лебідь не був підлеглим Стельмашука, а тому не виконував жодних розпоряджень останнього, у тому числі щодо «ретельної підготовки» до будь-яких акцій¹⁸. Термін «центральный Провід» ніколи не вживався у листуванні членів бандерівського підпілля. Натомість його активно використовували радянські спецслужби. Назву «УПА-Північ» українські націоналісти почали застосовувати за наказом Романа Шухевича тільки з грудня, а «група УПА “Турів”» фіксується у документах лише з липня — серпня 1943 р. Нарешті Стельмашук був призначений на посаду командира групи «Турів» у вересні, а якщо вірити протоколу судового засідання з його кримінальної справи, сам він дізнався про це лише в жовтні 1943 р.¹⁹ Тому на думку Марчука «спеціальний лист» насправді є фальсифікатом, створеним радянськими спецслужбами²⁰.

¹⁸ Цей аргумент Марчука є так само справедливим і щодо «ідентифікації» «Рубана» як Шухевича. Адже останній, як і Лебідь, теж не був підлеглим Стельмашука.

¹⁹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (надалі — ГДА СБ України). — Ф. 5. — Спр. 67424. — Арк. 96—96зв.

²⁰ Марчук І. Командир УПА-Північ... — С. 71.

Слід також звернути увагу, що у «спеціальному листі» Стельмащук начебто призначив відповідальним за антипольську акцію у Турійському, Оваднівському та Озютичівському районах 'Сосенка' (Порфирія Антонюка). Однак у червні 1943 р. Стельмащук очолював лише загін «Озеро», який діяв на півночі Волині. 'Сосенко' ж керував базою УПА «Січ» у районі Володимира-Волинського, і підпорядковувався командуванню групи «Турів». Жодними відомими джерелами «відкомандирування» 'Сосенка' улітку 1943 р. у підпорядкування 'Рудого' для виконання будь-яких вказівок останнього також не підтверджується.

Микола Лебідь на посаді урядуючого провідника ОУН використовував псевдо 'Максим Рубан', а не 'Рубан'²¹. Будь-яких інших підпільників з подібним псевдо серед підлеглих Стельмащука виявити не вдалося. Випадки листування командирів УПА середньої ланки безпосередньо з членами Проводу ОУН про отримані накази зверхників за період весни — літа 1943 р. так само не відомі. Навпаки, для з'ясування реального стану справ на Волині Провід змушений був відправляти туди з інспекційною поїздкою заступника військового референта Олександра Луцького.

Утім, як і у випадку з «таємною директивою», головним доказом проти «спеціального листа» є його відсутність за наведеними архівними посиланнями. У справі, на яку посилається Філяр, на відповідному аркуші міститься заява арештованого поліцейського Крощука на ім'я співробітника НКГБ, у якій ідеться про існування під час німецької окупації у с. Руда так званої «варти», членами якої були троє інших обвинувачених²². Ані тут, ані в інших документах справи про жоден «спеціальний лист» до 'Рубана' не згадується.

Перевірка іншого посилання з книги Наконечного виявила кримінальну справу по обвинуваченню Адама Мітчика. У 1944 р. він був призваний до Червоної армії та проходив службу на Житомирщині. Орієнтовно в грудні того ж року дезертирував та на

²¹ Содолю П. *Українська повстанча армія, 1943—1949. Довідник*. — Нью-Йорк: Пролог, 1994. — С. 93; Мірчук П. *Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки*. — К.: Українська видавнича спілка, 2007. — С. 728; ГДА СБ України. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 41. — Арк. 5; Там само. — Арк. 9.

²² *Архів УСБУ у Волинській області. — Фонд кримінальних справ основний*. — Спр. 11315. — Арк. 28.

У С С Р

МИНИСТЕРСТВО ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

УКГБ по Военной обл.

ДЕЛО № 1300

По обвинению *Митчик Адама.*

Начато *9. января* 19*45* г. В *одном* томах
Окончено *6. марта* 19*48* г. Том № *1*

После судебного рассмотрения и вступления
Військового суду Західного регіону України

СПРАВА № *81-Н-98*
Надійшла до ВС ЗРУ *2.03* 199*8* р.
Доповідач *Жуковський*
Призначено до слухання на: *6.03* 199*8* р.

ОСНОВАНИЕ: Приказ НКВД, Прокуратуры и
НКЮ Союза ССР № 00359 от
10.IV 1939 г.

Архив № *11235*

Сдано в архив *19* г.

Передача находящегося в производстве следственного дела, а также взятых из архива дел и другие от-
дела для органы МГБ, хотя бы в
орешено, производится исключи-
тельно через

(подпись ответственного аппарата)

Передача следственного дела
оформляется постановлением, утвер-
жденным начальником соответствую-
щего управления МГБ или его
заместителем.

УЧТЕНО в 1962

Обкладинка архівної кримінальної справи на Адама Митчика

території Камінь-Каширського району Волині був залучений до одного з загонів УПА командиром на псевдо 'Тополя'. Разом з іншими повстанцями Мітчик певний час займався збором харчів по селах, а на початку січня 1945 р. був затриманий червоноармійцями та відданий під слідство²³. За посиланням Наконечного міститься довідка, складена у 1998 р. на Мітчика під час перегляду його справи на предмет реабілітації вже в незалежній Україні²⁴. Ані в ній, ані в будь-якому іншому місці в справі жодний «спеціальний лист» Стельмащука не згадується. Показовим однак є те, що «архівна легенда» Наконечного містить таку саму помилку, що й у Філяра, — посилання на неіснуючу «частину 2» справи. Неважко також помітити, що в обох авторів «архівні легенди» збігаються майже повністю, за винятком номера справи. Але в аркушах ознайомлення в обох справах прізвища або підписи Наконечного чи Філяра відсутні. Це може свідчити про те, що обидва вони не бачили самих справ, а «архівну легенду» отримали з якогось спільного джерела.

У результаті подальших пошуків в архівах авторів цих рядків вдалося встановити ще одну цікаву деталь. У протоколі судового засідання з архівно-кримінальної справи на Стельмащука підсудний повідомив, що у «серпні місяці 1943 р. Савур і "Олег" [командир групи «Турів» Микола Якимчук — С. Р.] знов мене викликали до себе і вимагали знищення поляків; я знову не погоджувався, тому що поляки допомагали нам. Оскільки відмовлятися більше було неможливо, то я погодився. Я Ковельську групу розділив на три частини. На територію Прибужанських і Любомльського р-на я призначив — "Лисого", Турійського р-ну — "Сосенка" ("Сосенко" був присланий з Волинської групи, але людей я йому дав своїх), Голобського р-на — "Голубенка". У Ковелі знищенням поляків мала зайнятися СБ (служба безпеки). Знищення поляків потрібно було провести з 25 по 30 серпня 1943 року»²⁵. Як бачимо, кількість «відповідальних» командирів та райони їхньої діяльності загалом збігаються з «цитатами» зі «спеціального листа».

²³ Архів УСБУ у Волинській області. — Фонд кримінальних справ основний. — Спр. 11235. — Арк. 24зв.

²⁴ Там само. — Арк. 28.

²⁵ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67424. — Арк. 95—95зв.

Ще одна ниточка веде до так званого «протоколу допиту» Стельмащука від 28 лютого 1945 р. У ньому зазначено, що «у червні місяці 1943 року представник центрального проводу ОУН “Клим Савур” передав мені усно секретну директиву центрального “проводу” ОУН про поголівне та повсюдне фізичне знищення всього польського населення, що проживає на території західних областей України»²⁶. Так само неможливо не помітити, що зміст цього фрагменту майже дослівно відтворює іншу частину «цитат» зі «спеціального листа».

Водночас слід звернути увагу, що в «цитатах» ідеться, начебто Стельмащук отримав «таємну директиву» в червні 1943 р. і тоді ж призначив «відповідальних» за її виконання. Натомість з матеріалів слідства дізнаємося, що «таємну директиву» Стельмащук начебто отримав у червні, але призначив «відповідальних» лише наприкінці серпня 1943 р.²⁷

Утім, поза сумнівом фрагменти «протоколу допиту» Стельмащука та протоколу судового засідання з його кримінальної справи послужили джерелом для створення «цитат» зі «спеціального листа», а неспівпадіння в датах очевидно пояснюється бажанням ув'язати цей «спеціальний лист» із «виконанням» «таємної директиви» Клячківського.

Наостанок зупинимось на останньому зі згадуваних раніше «документів» — «звіті» Климчака за вересень 1943 р. про знищен-

*Іван Климчак-‘Лисий’, ‘Павлюк’,
у 1943 р. командир куреня «Буг»,
що діяв у північно-західній частині
Волинської обл.*

²⁶ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67424. — Арк. 33.

²⁷ Там само. — Ф. 5. — Спр. 67424. — Арк. 46.

ня двох польських колоній. Уже звично «цитата» з нього уперше з'являється у тій самій статті Наконечного:

«29 серпня 1943 року провів акцію в селах Воля Островецька, Островки Головнянського району. Знищив усіх поляків від малого до старого. Всі будівлі спалив, а майно і худобу забрав для потреб куреня»²⁸.

Так само очікувано «звіт» Климчака «цитують» у своїх роботах ті ж самі автори²⁹. Згадки про нього можна зустріти також у деяких газетних публікаціях³⁰. Так само повний текст цього «звіту» шукати марно. Посилання на архівні легенди подають ті самі автори: Філяр — на ту ж саму «поліцейську» справу з тією ж самою неіснуючою «частиною 2», і Наконечний — на слідчу справу М. Гаврилюка з архіву волинського СБУ, причому без зазначення аркуша. Прус, не порушуючи «традицію», подає «цитату» без посилань, а в Попека роль «першоджерела» виконує все та ж стаття Наконечного.

Текст «цитат» зі «звіту» Климчака в усіх авторів майже не відрізняється. Хіба тільки в Наконечного у статті йдеться про знищення поляків «від малого до старого», а в книжці — про знищення «від малого до великого». Варіант Філяра містить купюру на початку, у Пруса купюра всередині замість слів «Головнянського району», а в решті випадків текст подається без купюр.

Важливо, однак, що в «цитатах» мова йде про акцію у польських колоніях Островки та Воля Островецька 29 серпня 1943 р., за результатами якої всі будівлі в колоніях було спалено. Проте Попек у своїй книзі наводить спогади учілих мешканців обох колоній про те, що напад відбувся 30 серпня, а споруди було спалено вже на початку вересня³¹. Хоча ідентифікація очевидцями нападників на колонії досить суперечлива й неконкретна, жо-

²⁸ Наконечний В. *Мертві закликають живих...* — С. 3.

²⁹ Наконечний В. *Волинь — криваве поле війни...* — С. 120; Filar W. *Eksterminacja ludności polskiej na Wołyniu w Drugiej Wojnie Światowej...* — S. 55; Filar W. *Wołyn w latach 1939—1944...* — S. 39; Філяр В. *Ліквідатори з УПА...* — С. 83; *Wołyński testament...* — S. 167; Popek L. *Zbrodnie OUN—UPA w powiecie lubomelskim w 1943 r...* — S. 53; Prus E. *Ukraino pokochaj prawdę...* — S. 20.

³⁰ Див. наприклад: *Dokumenty archiwalne // Kurier Galicyjski*. — 2011. — 13—26 września. — Nr. 17 (141). — S. 7.

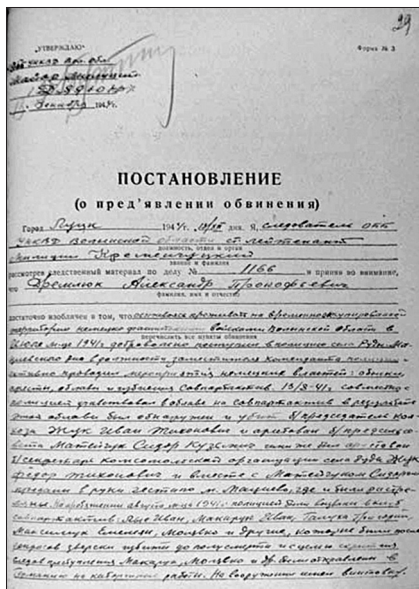
³¹ *Wołyński testament...* — S. 29—48, 79—83, 95—97, 104—105, 136—138, 141—144, 153—155, 165.

ден з них не згадує про участь у нападі Климчака. У відомих на сьогодні документах ОУН та УПА будь-які згадки про це так само відсутні.

Перевірка посилання Філяра вже очікувано виявила відсутність у архівній справі «звіту» Климчака. На відповідному аркуші міститься постанова слідчого від 13 грудня 1944 р. про пред'явлення обвинувачення колишньому поліцейському Дремлюку. Ні про Климчака, ні про обидві польські колонії та їх знищення у справі не згадується.

За посиланням, яке навів у книзі Наконечний, автор цих рядків виявив кримінальну справу по обвинуваченню Миколи Гаврилюка та ще трьох осіб, яка наразі зберігається в архіві СБУ в Києві³². Через те, що Наконечний «забув» у своєму посиланні вказати конкретний аркуш, довелося переглядати всю справу. Однак за наслідками цього жодного «звіту» Климчака у ній виявлено не було та й, зрештою, не могло бути. Ані Климчак, ані будь-які акції у Островках та Волі Островецькій у справі так само ніде не згадуються.

З огляду на це, можна однозначно стверджувати, що й «таємна директива» Клячківського, і «спеціальний лист» Стельмащука, і «звіт» Климчака є фальшивками. Їх призначення — бути обґрунтуванням для популярної тези про існування та активну реалізацію «таємного наказу» вищого керівництва ОУН та УПА про винищення польського населення на Волині.

Постанова слідчого від 13 грудня 1944 р. про пред'явлення обвинувачення колишньому поліцейському Дремлюку. Ні про Климчака, ні про обидві польські колонії та їх знищення у справі не згадується

³² ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67434.

Наразі немає достовірних даних, хто саме був автором цих фальшивок. Однак беззаперечним лишається факт, що всі їх було вперше використано Наконечним на початку 1990-х рр. Сам Наконечний багато років працював директором партійного архіву Волинського обкому КПУ, а в 1990-х очолив редакцію газети «Радянська Волинь» — офіціозу заново створеного місцевого обкому КПУ³³. На цій посаді він виявляв особливу активність в історичних дискусіях. Волинська преса неодноразово друкувала його статті, які переважно мали публіцистичний характер та не містили жодних посилань на джерела. Наконечний відстоював суто радянський погляд на події Другої світової війни, роль і місце в них ОУН та УПА. У пізніших роботах він почав активно розміщувати посилання на джерела, що, вочевидь, мало надати його тезам та припущенням більш наукоподібного вигляду³⁴. Однак ці посилання часто виявлялися недостовірними або ж вели на попередні статті самого Наконечного.

У подальшому згадана вище серія фальшивок набула поширення через багаторазове повторювання та «цитування» у пресі та пропагандистами типу Пруса, а також у роботах серйозних дослідників, таких як Філяр, Мотика або Ільюшин. Приміром, саме Філяр доклав найбільше зусиль для поширення «цитат» з неіснуючих «документів» у польській історіографії, сумлінно наводячи їх у своїх численних працях. Цьому досліднику також належить сумнівна «честь» бути активним поширювачем як мінімум ще однієї фальшивки. Йдеться про «звіт» Климчака про начебто ліквідацію польської колонії Земліці повстанським загonom Миколи Каліщука-«Зуха». За наведеною Філяром вже звичною архівною легендою цього документа виявлено не було. Натомість там міститься один з протоколів допиту арештованого Дремлюка. Нагородження усіх цих «документів» у одній справі, в якій їх у принципі не могло бути, наводить на думку про те, що поширення цих фальшивок не було наслідком помилки окремих дослідників,

³³ 75 років від народження В. А. Наконечного — українського архівіста, історика, краєзнавця [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://istvolyn.info/index.php?option=com_content&view=article&id=2318:75-----&catid=30:2012-09-11-08-11-50 (26.11.2016).

³⁴ Див. наприклад: Наконечный В. *Холокост на Волини: жертвы и память*. — Луцк: [б. м.], 2003.

а мало цілеспрямований характер. Можливо, ці «цитати» з неіснуючих документів були створені за участю радянських спецслужб для компрометації ОУН та УПА.

На жаль, подібне ставлення до джерел сумнівного походження та навіть відвертих фальшивок усе ще притаманне окремим дослідникам українського визвольного руху. Так порівняно нещодавно згадка про «спеціальний лист» Стельмашука трапилася автору цих рядків у доповіді Івана Качановського «Етнічні чистки, геноцид чи українсько-польський конфлікт? Масове вбивство поляків ОУН та УПА на Волині». У ній автор «процитував» «лист Стельмашука до Миколи Лебеда, на той момент члена центрального проводу ОУН (б)» з посиланням на роботи Наконечного та Філяра як «іншу версію цього наказу» Клячківського про повне знищення польського населення. Проте Качановський ніяк не прокоментував розбіжності в численних версіях цих «цитат», а невідповідність назв посад та псевд керівників бандерівського підпілля спробував пояснити тим, що документ, мовляв, «не містить оригінального листа, але є його пізнішим перекладом російською мовою, у якому змінено назви командних посад». Невідомо, однак, на чому ґрунтується цей висновок, адже Качановський «оригіналу» цього «листа» або ж його «пізнішого перекладу» ніколи не бачив. Перевіркою архівних посилань Наконечного та Філяра він так само не займався, обмежившись голослівною та нічим не підкріпленою заявою, що це було б «важливим для розв'язання проблеми, але, як вже зазначалося, цей та інші документи з цієї архівної колекції або більше не доступні для наукових дослідників або були знищені»³⁵.

Подібний підхід, за якого видається допустимим використання у дослідженнях відвертих фальшивок, є помилковим та веде тільки до створення нових історичних міфів. А це вкотре доводить необхідність проведення ретельного аналізу джерел замість некритичної підгонки фактів та сумнівного походження доказів під власні популярні концепції.

³⁵ *Katchanovski I. Ethnic Cleansing, Genocide or Ukrainian-Polish Conflict? The Mass Murder of Poles by the OUN and the UPA in Volhynia. Paper prepared for presentation at the 19th Annual World Convention of the Association for the Study of Nationalities, Columbia University. — New York. 2014. — 24–26 April [Електронний ресурс] — Режим доступу: https://www.academia.edu/7629265/Ethnic_Cleansing_Genocide_or_Ukrainian-Polish_Conflict_The_Mass_Murder_of_Poles_by_the_OUN_and_the_UPA_in_Volhynia (26.11.2016). — P. 10–11.*

Михайло Ковальчук

*Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту української
археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України.*

На підставі спогадів і документів висвітлено перебіг військової операції корпусу Січових стрільців під час контрнаступу армії УНР проти більшовиків наприкінці березня — на початку квітня 1919 р. Докладно реконструйовано бойові події, проаналізовано наявні в історіографії помилки й неточності, внесено корективи до вже усталених історичних знань.

Ключові слова: Січові стрільці, Українська Народна Республіка, Дієва армія УНР.

Mykhailo Kovalchuk

Berdychiv operation of Sich Riflemen Corps in 1919

Basing of memories and documents the author researches the course of the military operation of Sich Riflemen Corps during the overall UPR Army counter-offensive against Bolsheviks (end of March — beginning of April 1919). The author reconstructs military actions in detail, analyses actual mistakes and inaccuracies, fixes the available historical knowledge.

Key words: Sich Riflemen, Ukrainian People's Republic, Acting army of UPR.

БЕРДИЧІВСЬКА ОПЕРАЦІЯ КОРПУСУ СІЧОВИХ СТІЛЬЦІВ НАВЕСНІ 1919 р.

На початку 1919 р. Українська Народна Республіка опинилася на межі воєнно-політичної катастрофи. Незважаючи на успішне повалення режиму П. Скоропадського, уряд УНР отримав у спадщину від гетьманату ненависть значної частини українських селян до «самостійності», яка асоціювалася в їхній свідомості з реставрацією поміщицького землеволодіння й нагаями каральних загонів. Тому заклики до розбудови національної держави наштовхнулися на ворожість багатьох вчорашніх повстанців, які прагнули лише «соціальної революції».

Сприятливою атмосферою скористалися російські більшовики, які розпочали збройну агресію проти УНР. Кістяк військових сил Радянської Росії в Україні на початку 1919 р. складали частини, сформовані переважно з українських селян. Під натиском червоної армії УНР була змушена залишити Лівобережну Україну й Приазов'я. Майже без опору радянські війська зайняли Київ. Лише в березні 1919 р. армія УНР спробувала контратакувати супротивника на Правобережжі. Важливу роль в цих боях відіграв корпус Січових стрільців (СС), що вважався одним з найбільш боєздатних з'єднань армії УНР. Поява січовиків на більшовицькому фронті, як сподівалося українське командування, мала схилити чашу військового успіху на бік армії УНР.

Бої, які довелося вести Січовим стрільцям у ході березневої наступальної операції, склали одну з найбільш героїчних сторінок у історії армії УНР. Незважаючи на це, в історичній літературі й досі відсутній повноцінний опис тих подій. Уже майже століття єдиним джерелом відомостей з цієї теми залишається лише нарис генерала Марка Безручка, присвячений історії Січових стрільців¹. Але колишній начальник штабу корпусу СС доволі лаконічно описав бойові дії на Правобережжі в березні 1919 р. Поважний автор ще й припустився значних неточностей: суттєво змістив хронологію подій, подекуди переплутав їх послідовність, а деякі факти взагалі замовчав. До певної міри, це можна пояснити тим, що

¹ Див.: Безручко М. Від Проскурова до Чорторії // Історія Січових стрільців. — К.: Україна, 1992. — С. 210—217.

М. Безручко у вказаний час ще не служив у корпусі СС й не був належним чином обізнаний про перебіг подій². Але він не використав у своїй роботі й документи армії УНР, що збереглися в архівних центрах української еміграції.

Аби не розпалювати атмосферу галицько-наддніпрянського розбрату, М. Безручко у своїй праці волів не згадувати факти, які могли кинути тінь на бойову співпрацю між представниками різних регіонів України — навіть якщо такі епізоди мали важливе значення для перебігу воєнних дій. Нарешті, М. Безручко зовсім не наводить відомостей про сили, склад та дії противника.

Українські дослідники, які впродовж останніх десятиріч зверталися до історії Січових стрільців, прагнули не так розібратися у подіях минулого, як прославити січово-стрілецьку формацію. Саме тому практично всі публікації, присвячені історії бойових дій корпусу СС, є лише переказом праці М. Безручка. Березневі бої, як і інші етапи бойової діяльності Січових стрільців, висвітлено однобоко й поверхнево, без залучення архівних документів чи даних радянської сторони. Замість реконструкції й аналізу військових подій, українські дослідники обмежилися лише конспектуванням праці М. Безручка.

Утім, радянські історики не зробили й цього. Повноцінне дослідження збройної боротьби, що точилася на українських землях в 1917–1920 рр., у Радянському Союзі зі зрозумілих причин було неможливим. Навіть операції Червоної армії проти військ УНР не знайшли належного висвітлення в радянській історичній літературі. Лише зі спогадів колишнього командувача Українського фронту В. Антонова-Овсієнка читач у загальних рисах міг дізнатися, як розгорталися бойові дії проти армії УНР у березні 1919 р.³ В інших публікаціях згадки про ті події були напрочуд лаконічними й хибували на суттєві фактологічні неточності (радянські автори неправильно вказували навіть склад червоних військ). Обмаль конкретики містили й біографічні нариси про відомого радянського воєначальника, який відзначився в ході березневих боїв⁴.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України. — Ф. 5235. — Оп. 1. — Спр. 1604. — Арк. 2.

³ Антонов-Овсенко В. *Записки о гражданской войне*. — Т. 3. — М.: Госиздат, 1932. — 350 с.

⁴ Див.: Герасимов Е. *Щорс*. — М.: Воениздат, 1950. — 128 с.; Васильчиков В. *Начдив Щорс*. — М., 1957. — 118 с.; Карпенко В. *Щорс*. — М., 1974. — 223 с.

Між тим, в архівах збереглося чимало матеріалів, пов'язаних з операцією Січових стрільців проти радянських військ у березні 1919 р. Передусім, це документи армії УНР, які містяться сьогодні у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Накази й розпорядження, оперативні звіти й донесення штабу Дієвої армії, корпусу СС та інших військових з'єднань дають змогу докладно простежити перебіг бойових дій. Цінні відомості містять оперативні документи радянського командування, які зберігаються у Російському державному військовому архіві.

Допомагають реконструювати воєнні події й військово-політичні зведення компартійного керівництва, виявлені у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Суттєво доповнюють історичну картину мемуарні свідчення учасників збройної боротьби в березні 1919 р., що збереглися в державних архівах України. Значна частина цих документів упродовж багатьох десятиріч перебувала на «закритому зберіганні» й залишалася невідомою для дослідників. Тож спираючись на архівні матеріали й спогади учасників подій, ми спробували відтворити перебіг операції, яка відіграла ключову роль під час контрнаступу армії УНР в березні 1919 р.

* * *

У 1919 р. корпус Січових стрільців вважався найбільш боєздатним військовим формуванням армії УНР. Відданість січовиків національній ідеї піднесла їх на роль урядової гвардії в часи Центральної Ради, а видатна роль у Протигетьманському повстанні зробила головною військовою силою Директорії УНР. Уже за кілька тижнів після повстання полк СС було розгорнуто в дивізію, а невдовзі — в корпус. І хоча з'єднання Січових стрільців ще нещодавно вважалося «галицьким», у 1919 р. в його лавах переважали уродженці Наддніпрянської України. Найбільше галичан залишалося в 1-му полку СС, інші ж частини складалися майже виключно з наддніпрянців.

Після невдалої оборони Києва й жорстоких боїв з червоними в лютому 1919 р. корпус СС було виведено на відпочинок і реорганізацію до району Проскурова⁵. Кілька січово-стрілецьких

Євген Коновалець

полків, які залишилися на позиціях, були тимчасово приділені до складу інших військових з'єднань.

Беззмінний командир Січових стрільців, 27-річний отаман Євген Коновалець не був кадровим офіцером. До революційних подій його бойовий досвід вичерпувався лише кількома місячним командуванням ротою в австрійській армії. Як свідчили сучасники, Є. Коновалець був радше організатором, аніж воєначальником. За словами співробітника штабу Дієвої армії полковника Миколи Капустянського, він «бойове керівництво військом... покладав на своїх на-

чальників штабів, даючи їм вільну руку і санкціонуючи їх розпорядження»⁶.

Начальником штабу корпусу СС саме в цей час став кадровий старшина-генштабіст підполковник Борис Сулковський. Колишній офіцер російської армії, Б Сулковський в 1917 р. пов'язав свою долю з українським національним рухом. Він мав значний досвід служби в штабах вищих військових з'єднань під час Першої світової війни, хоча й вважав себе недостатньо підготовленим для самостійного керівництва штабною роботою.

Наприкінці зими 1919 р. старшини й вояки корпусу СС були стомлені кровопролитними боями й пригнічені ворожістю населення до уряду, що обстоював незалежність України⁷. Популярність радянських гасел, а також той факт, що червоні війська в Україні

⁵ Згідно з системою назв і нумерації, запровадженою в армії УНР Наказним отаманом О. Грековим, корпус СС мав називатися 7-м кошем Січових стрільців. Але ця назва не прижилася у військах, а після відставки О. Грекова з посади Наказаного отамана зникла з ужитку.

⁶ Капустянський М. Похід українських армій на Київ — Одесу в 1919 році (короткий воєнно-історичний огляд). — Кн. I (чч. I й II). — Мюнхен, 1946. — С. 47.

здебільшого складалися з українців, надзвичайно деморалізував січовиків. «Виходить так, начебто ми тут провадимо боротьбу не за українську справу, а за уряд Директорії, який втратив популярність в народних масах», — так передав цей настрій сучасник⁷. Неприязнь стрільців битися з червоними змусило командування Дієвої армії готувати передислокацію січового корпусу на західну Волинь, на польський фронт⁸.

Тим часом, становище на більшовицькому фронті стрімко погіршувалося. У лютому 1919 р. радянські війська просунулися вглиб Правобережжя, зайнявши такі важливі залізничні вузли, як Фастів, Коростень, Бердичів і Козятин. З Київщини більшовики розгорнули наступ на Вінницю й Вапнярку, залишивши в районі на захід від Києва лише нечисленні військові сили. Наказний отаман військ УНР генерал Олександр Греков спробував скористатися таким стратегічним становищем. Поки війська Східного фронту армії УНР стримували основні сили червоних на лінії Житомир — Чуднів — Калинівка — Вінниця, на півночі ударна група отримала наказ наступати на Київ. Зламавши опір нечисленних радянських частин, Північна група в середині березня 1919 р. здобула Коростень. Водночас, Запорізький корпус розгорнув успішний контр-наступ проти 2-ї радянської повстанської дивізії на уманському напрямку.

Лише небоездатність військ Східного фронту зірвала наступальні плани українського командування. Коли 14 березня червоні майже без опору захопили Житомир, Східний фронт армії УНР (5 тис. багнетів) розпався на кілька окремих угруповань. Залізничний корпус і Запорізька бригада відступили на захід, прикриваючи Новоград-Волинський, Полонне й Шепетівку від частин Окремої стрілецької радянської бригади (6 тис. багнетів). На вінницькому напрямку Чорноморський кіш намагався стримати наступ 1-ї Української радянської дивізії (12 тис. багнетів). Коман-

⁷ Кучабський В. Від первопочинів до проскурівського періоду // Корпус Січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. — Чикаго: Ювілейний Комітет для відзначення 50-річчя створення формування Січових Стрільців, 1969. — С. 184. — С. 184.

⁸ Мазепа І. Україна і огні й бурі революції 1917 — 1921. — К.: Темпора, 2003. — С. 131.

⁹ Ковальчук М. На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917—1921 рр. — К., 2010. — С. 94—95.

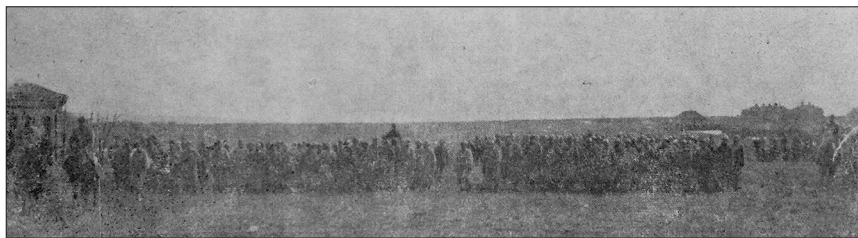
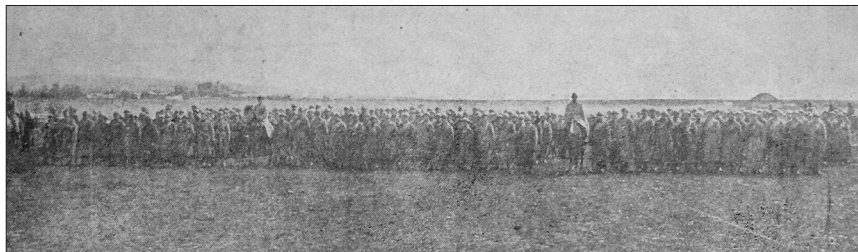
дувач Східного фронту Федір Колодій не приховував, що його деморалізовані війська більше не здатні протистояти переважаючим силам противника. Натиск червоних на рештки військ Східного фронту загрожував проривом у запілля армії УНР.

Погіршення стратегічного становища змусило українське командування відмовитися від намірів передислокувати Січових стрільців на польський фронт. Не маючи інших резервів, О. Греков вирішив направити корпус СС на допомогу військам Східного фронту. 15 березня Наказний отаман звелів командуванню СС відправити перші військові частини до району Полонного. Січовики мали не лише повернути Житомир і Бердичів, але й активними діями в цьому напрямку полегшити становище військ Східного фронту й дати можливість Північній групі виконати своє завдання. Крім того, у штабі Дієвої армії УНР сподівалися, що дії січово-стрілецьких частин змусять червоних сповільнити наступ на Віньницю.

На цей час корпус Січових стрільців складався з трьох піших полків (1-й, 3-й і 5-й), які налічували 4 тис. багнетів. Ще два полки СС тимчасово перебували в лавах військ Північної групи. Частину січової артилерії за дозволом командування армії УНР було відправлено до Галичини, але в складі корпусу залишалися чотири гарматні полки (1-й, 3-й, 4-й і 5-й), які мали на озброєнні 4 важких і 36 легких гармат. За час перебування в тиловому районі корпус не отримав значних людських поповнень, а наказ про відправку на більшовицький фронт викликав невдоволення серед багатьох січовиків, які розчарувалися в політиці уряду УНР. Як відзначив історик Січового стрілецтва, «коли після реорганізації прийшов наказ стрілецтву вирушити під Бердичів, то стрілецькі полки не пішли туди з таким захопленням, якого треба було б»¹⁰.

За виробленим командуванням армії УНР планом, авангардні частини Січових стрільців мали зайняти позиції в районі станції Романів, що неподалік Чуднова. Транспортування корпусу СС до Полонного розраховували закінчити не пізніше 21 березня. Залізничний корпус і Запорізька бригада мали підлягати Є. Коновальцю, який підпорядковувався безпосередньо командуванню Дієвої армії. Зайнявши Житомир і Бердичів, Січові стрільці по-

¹⁰ Кучабський В. Від першопочинів до прокурівського періоду... — С. 185.

*Перегляд частин корпусу СС у Проскурові.
18 березня 1919 р.*

винні були вийти до Фастова, а війська Східного фронту — до Білої Церкви¹¹.

Першими отримали наказ вирушити на фронт 3-й полк СС і дві гарматні батареї. Але відправка цих частин затрималася: лише опівдні 18 березня два курені 3-го полку СС виїхали зі Старокостянтинова¹². Командувач Східного фронту генерал Ф. Колодій прохав прискорити відправку сізовиків, побоюючись ворожого прориву на Шепетівку. «Зараз йде спішно погрузка і ми СС видвинем на лінію Житомир — Бердичів», — повідомляв у відповідь помічник начальника оперативної управи штабу Дієвої армії, полковник М. Капустянський¹³.

Коли опівдні 19 березня перші підрозділи 3-го полку СС прибули до станції Романів, на цьому відтинку саме точився бій. Позиції утримувала Окрема запорізька бригада (600 багнетів),

¹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 151—151зв.; Там само. — Спр. 24. — Арк. 199зв., 215.

¹² ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 118; Там само. — Спр. 24. — Арк. 149, 154, 199; Там само. — Спр. 53. — Арк. 128.

¹³ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 198, 199—199зв.

*Перегляд частин корпусу СС у Проскурові.
18 березня 1919 р.*

що була єдиним заслоном проти більшовиків на шепетівському напрямку. Але боєздатність запорожців залишала бажати кращого. Сформована на Полтавщині наприкінці 1918 р. бригада, за висловом її начальника штабу М. Безручка, «складалася з усякого зброду»¹⁴. Командир з'єднання, отаман Яценко, доповідав, що «курені Запорізької бригади деморалізовані, тікають при одних звуках гарматного вогню...»¹⁵ Та й за чисельністю запорожці значно поступалися ворогові, який наступав уздовж залізниці з боку Бердичева. Це був 1-й Волинський революційний полк (1,3 тис. багнетів), сформований з повстанців чуднівського району, що підтримували радянську владу¹⁶. Командиром полку був Петро Кийко-Шелест, впливовий діяч партії українських

¹⁴ Безручко М. Від Проскурова до Чорторії... — С. 210.

¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 128.

¹⁶ Державний архів Київської області. — Ф. Р-4823. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 9; Державний архів Житомирської області. — Ф. П-2668. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 61; Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 17. — Арк. 101; ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 227; Российский государственный военный архив (РГВА). — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 30. — Л. 9.

боротьбистів¹⁷. Учорашнім повстанцям бракувало військової дисципліни, тож 1-й Волинський революційний полк вважався найбільш партизанським у складі Окремої стрілецької радянської бригади¹⁸.

Коли 19 березня червоні волинці повели наступ на «петлюрівців», запорожці поквапились евакуювати залізничні станції Чуднів і Романів. Відступ перетворився на панічну втечу, коли червоні вдалися до обхідного маневру. Саме в цей час на місце подій прибув ешелон 3-го куреня 3-го полку СС (500 багнетів). Потяг був змушений здати назад і стрільці вивантажились на роз'їзді Гордіївка. Разом із ними був командир 3-го полку СС, підполковник Савелій Пищаленко. Колишній кадровий офіцер російської служби, він відразу ж оцінив масштаби загрози. Варто було червоним захопити міст через річку Случ біля Мирополя, щоб загрожувати Полонному. Прагнучи будь-що зупинити противника, С. Пищаленко наказав своїм бійцям зайняти позиції по обидва боки залізниці¹⁹. Мужня постава стрільців спонукала деяких запорожців приєднатися до бойової лави.

Поява на полі бою січовиків стала несподіванкою для червоних, які призупинили свій наступ. 20 березня «революційні» волинці о 16-й год. атакували січовиків з боку села Меленці, але останні успішно відбили ворожий натиск. Лише обхідний маневр противника на півдні від залізниці змусив стрільців відступити до станції Печанівка. Отаман Яценко наказав 1-му куреню Запорізької бригади зосередитись в селі Привітів і вдарити на ліве крило ворога, але вояки відмовились виконати наказ. Кінна півсотня запорожців навіть перейшла на бік червоних. З настанням темряви курінь 3-го полку СС і рештки Запорізької бригади відійшли до Мирополя²⁰. Просуваючись слідом, 1-й Волинський полк вийшов

¹⁷ ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1606. — Арк. 27; ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 48; Там само. — Спр. 17. — Арк. 141; Державний архів Київської області. — Ф. Р-4823. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 8.

¹⁸ Державний архів Житомирської області. — Ф. П-2668. — Оп. 4. — Спр. 3. — Арк. 9.

¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 224—226, 227; Безручко М. Від Проскурова до Чарторії... — С. 210.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 249—250; РГВА. — Ф. 103. — Оп. 1. — Д. 51. — Л. 59об.; Безручко М. Від Проскурова до Чарторії... — С. 210—211.

на лінію Печанівка — Паволочка — Нова Чортория. На станції Печанівка червоні захопили три гармати й п'ять кулеметів²¹.

П'ятсот січовиків виграли час, необхідний для прибуття підкріплень. 21—23 березня до станції Полонне один за одним прибули ешелони корпусу СС. Два курені 3-го полку СС відразу ж приєдналися до своїх товаришів на позиціях біля Нового Мирополя. 1-й полк СС (1,5 тис. багнетів), 1-й і 3-й гарматні полки СС, кінний дивізіон сотника Франца Бориса (250 шабель) розташувалися в Полонному. Із запізненням прибув 5-й полк СС (1 тис. багнетів), який вирушив до Мирополя. На залізниці курсували обладнаний для виконання бойових завдань потяг «Гетьман Дорошенко» і бронепотяг «Січовий», що мав на озброєнні 3-дюймову гармату й шістнадцять кулеметів²².

Однак січовий корпус прибув до Полонного не в повному складі. 1-ша сотня 3-го полку СС, 2-га батарея 1-го гарматного полку СС, понтонний відділ затримувалися в дорозі. 4-й і 5-й гарматні полки СС (12 легких гармат і 4 гаубиць), автопанцерний дивізіон СС (3 панцерники), сотня польової варти СС (120 багнетів), технічна частина 3-го полку СС й окремі підрозділи тимчасово залишалися в Проскуріві²³. Своєчасному транспортуванню військових ешелонів завадило більшовицьке повстання в Староконстантинові, на придушення якого довелося відправити 1-й курінь Запорізької бригади (180 багнетів). 2-й курінь запорожців (120 багнетів) невдовзі перейшов до Шепетівки на відпочинок.

21—23 березня червоні не зважились атакувати сили, які тепер значно їх переважали. Командир Окремої стрілецької радянської бригади Шкуть відправив на допомогу П. Кийку-Шелесту з Житомира 10-й Український радянський полк (1,7 тис. багнетів). Сформований в грудні 1918 р. з повстанських загонів Донбасу, цей полк тривалий час перебував у резерві й не брав участі в бойових діях. Та поки 10-й полк добирався ґрунтовим шляхом до Чуднова, 22 березня частини Північної групи армії УНР вибили ослаблені радянські сили з Житомира. Шкуть негайно наказав від-

²¹ РГВА. — Ф. 103. — Оп. 1. — Д. 51. — Л. 62.

²² Безручко М. Від Проскурова до Чорторії... — С. 204, 211; ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 264—265.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 30. — Арк. 125зв.

правити залізницею на Житомир тисячу вояків 1-го Волинського полку. Лише 300 волинців залишилися на позиціях дочікуватися 10-го полку. Решта Окремої стрілецької бригади — 9-й і 21-й полки (2,9 тис. багнетів) — також вирушили до Житомира²⁴. Повторне здобуття цього міста мало забезпечити радянським військам плацдарм для наступу на Коростень і Новоград-Волинський. Пізно ввечері 23 березня командувач радянського Українського фронту, В. Антонов-Овсєнко, наказав відтягти всі діючі на шепетівському напрямку сили на Чуднів і зосередитися на підготовці удару на Житомир²⁵.

Завершуючи транспортування своїх частин, січовики не квапились наступати проти значно менших сил противника. Відмова отамана Яценка виконувати накази Коновальця ускладнювала бойову співпрацю між корпусом СС і рештками Запорізької бригади. Кілька днів пішло на спроби домовитися про співпрацю з командиром Залізничного корпусу отаманом Василем Бенем, війська якого діяли в житомирському районі. Замість виконувати накази Коновальця, Бень волів підлягати безпосередньо командуванню Дієвої армії, посиляючись на відсутність сталого зв'язку зі штабом корпусу СС.

Бень тримався незалежно, оскільки до недавнього часу був ад'ютантом Головного отамана й за потреби міг звертатися безпосередньо до С. Петлюри. Але й Є. Коновалець отримав потужну персональну підтримку у вищих ешелонах командування армії УНР. 21 березня через конфлікт з С. Петлюрою генерал О. Греков залишив посаду Наказного отамана. Тимчасово виконувати його обов'язки був призначений начальник штабу Дієвої армії, отаман А. Мельник. Активний учасник формування Січових стрільців у 1918 р. і бойовий соратник Є. Коновальця, він підтримував зв'язок із корпусом СС і багато уваги приділяв потребам своїх колишніх товаришів по службі.

Та в той час, як становище на Волині складалося сприятливо для армії УНР, на Поділлі сталася катастрофа. 20 березня червоні зайняли Жмеринку, відрізавши Запорізький корпус, рештки

²⁴ РГВА. — Ф. 103. — Оп. 1. — Д. 48. — Л. 137об.; Там же. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 213—215.

²⁵ Антонов-Овсєнко В. Записки о гражданской войне... — Т. 3. — С. 290.

Андрій Мельник

військ Східного фронту й деякі інші частини від основних сил армії УНР. Аби не потрапити в оточення, війська південного угруповання були змушені перейти до відступу. Червоні одразу ж направили частину сил 1-ї Української радянської дивізії під Коростень, щоб зупинити наступ ударної групи армії УНР. Богунський полк першим прослідував залізницею на північ через Козятин і Київ, слідом прямував Ніжинський полк. Ще два полки 2-ї Повстанської радянської дивізії мали вирушити до Коростеня за маршрутом Козятин — Бердичів — Житомир²⁶.

Але розгром південного угруповання армії УНР не змусив українське командування відмовитися від запланованого наступу на півночі. За свідченням М. Капустянського, «на нараді під головуванням отамана Петлюри вирішено було, не дивлячись на ухудшення становища, продовжувать наступальну операцію всіма січовими полками...»²⁷ Та оскільки радянські війська розгорнули наступ зі Жмеринки на Проскурів, 4-й і 5-й гарматні полки СС, автопанцерний дивізіон і окремі січово-стрілецькі підрозділи вирішено було використати для оборони міста²⁸. Корпус СС мав розгорнути наступ на Бердичів, не дочекаючись залишених у Проскурові частин.

Незважаючи на неповний склад, корпус СС за чисельністю двічі переважав ворожі сили на бердичівському напрямку. 10-й

²⁶ Там же. — С. 284, 285, 290; РГВА. — Ф. 1426. — Оп. 2. — Д. 27. — Л. 98; Там же. Д. 1. — Л. 188.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 34. — Арк. 98.

²⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 172, 212, 231; Там само. — Спр. 25. — Арк. 253в., 78; Там само. — Спр. 30. — Арк. 100, 1253в.; Там само. — Спр. 38. — Арк. 16.

Старшини 1-го куреня 1-го полку СС

Український радянський полк (1,7 тис. багнетів) займав позиції по обидва боки від залізниці в районі станції Печанівка, а 300 вояків 1-го Волинського революційного полку утримували бойовий відтинок у районі Нової Чорторії. На залізниці оперував радянський бронепотяг «Грізний».

Уранці 24 березня Січові стрільці розпочали наступ. Частини просувалися вперед широким фронтом, намагаючись оточити червоних. Уздовж залізниці наступав 3-й полк СС (1,4 тис. багнетів), який підтримали вогнем батарея 3-го гарматного полку СС, дві батареї Запорізької бригади, бронепотяг «Січовий» і бойовий потяг «Гетьман Дорошенко». Кістяк полку складали колишні гетьманські сердюки, які вважалися надійними бійцями проти більшовиків. Старшини на чолі з командиром полку, підполковником С. Пищаленком, уміло керували діями своїх підлеглих. Зламавши опір червоних, 3-й полк СС здобув станцію Печанівка і розгорнув наступ на Романів. Панцерним потягам вдалося з допомогою пішої стрілецької сотні відігнати радянський бронепотяг. 3-й полк СС зайняв Романів, але пошкодження залізничної колії зупинило

наступ січовиків²⁹. У цьому бою стрільці втратили 1 вбитого і 4 поранених.

Тим часом, 5-й полк СС (1 тис. багнетів) атакував праве крило 10-го Українського радянського полку в районі Булдичева. Сформований переважно з новобранців, полк під командою «старого» січовика Андрія Домарадського завдав нищівної поразки червоним. «Після першого двогодинного зустрічного бою, завдяки нашому гарматному вогневі, ворог був розбитий, розсіявся по околицях. Наші з боєм взяли с. Булдичів та хутори від Булдичева і навколо Мирополя, при чому взяли полонених. Страти з нашого боку невеликі», — так змальовано результат цього бою в січово-стрілецькому донесенні³⁰. Майже не зустрічаючи опору, 5-й полк СС зайняв містечко Романів.

Водночас, 1-й полк СС (1,5 тис. багнетів) швидким маршем дістався з Полонного до села Любомирка на західному березі річки Случ. Полк був найстарішим в корпусі СС і вважався найбільш боєздатним. Більшість його старшин на чолі з командиром, сотником Іваном Рогульським, належали до ветеранів січово-стрілецького формування. Чимало з них вагалися щодо доцільності продовження війни з більшовиками, але жодних проблем з виконанням наказів у полку не існувало. Рішучою атакою здобувши міст через Случ, 1-й полк СС вибив противника з Нової Чорторії. Червоні волинці панічно відступили до села Горопаті³¹. Не зустрічаючи значного опору, Січові стрільці пізно ввечері вийшли на лінію Хижинці — Браталів — Михайлівка³².

Охоплені сум'яттям радянські частини відступали на схід. «Більшовики розбиті зовсім, тікають в паніці», — повідомляв 24 березня Є. Коновалець А. Мельнику³³. Начальник штабу корпусу СС Б. Сулковський доповідав, що Січові стрільці цього дня захопили більш як 40 полонених зі складу 10-го Українського радянського полку й два кулемети. Кінний дивізіон СС обійшов ворожі

²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 28; Там само. — Спр. 25. — Арк. 17, 18зв.; Безручко М. Від Проскурова до Чарторії... — С. 211.

³⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 18зв.

³¹ Безручко М. Від Проскурова до Чарторії... — С. 211.

³² ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 28; Там само. — Спр. 25. — Арк. 17; Там само. — Спр. 53. — Арк. 192.

³³ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 53. — Арк. 179—179зв.

позиції й вчинив наскок на станцію Чуднів-Волинський³⁴. Посіявши паніку серед червоних, кіннота сотника Ф. Бориса відійшла на захід при наближенні основної маси відступаючих сил противника.

Відступ радянських частин припинився лише в районі станції Чуднів-Волинський. Червоноармійці намагались закріпитися на лінії р. Тетерів. У їхньому запіллі було неспокійно: 9-й і 21-й Українські радянські полки під натиском військ отамана Беня відступили з-під Житомира до Бердичева, де влаштували справжній погром. Так, червоноармійці розгромили бердичівську ЧК і евакуйовані установи житомирського ревкому³⁵. Командиру Окремої стрілецької бригади Шкутю ледь вдалося за допомогою 1-го Волинського полку привести свої війська до ладу.

Отримавши звістки про наступ корпусу СС, В. Антонов-Овсієнко наказав посилити бердичівську групу червоних Новгород-Сіверським полком зі складу 1-ї Української дивізії. Радянський головнокомандувач розпорядився також прискорити відправку до Бердичева бригади 2-ї Повстанської дивізії (5-й і 6-й полки). Але командування 2-ї дивізії не квапилося відправляти війська на північ до остаточної ліквідації південного угруповання армії УНР³⁶. Новгород-Сіверський полк залишався у Жмеринці, чекаючи зміни частинами 2-ї дивізії. Ніжинський полк зі складу 1-ї Української дивізії, який прямував на коростенський напрям, мав затриматися в Козятині до з'ясування становища — але член Реввійськради Українського фронту Юхим Щаденко всупереч наказу відправив цей полк на Коростень³⁷. Таким чином, Бердичів обороняли від Січових стрільців лише ослаблені й деморалізовані частини Окремої стрілецької бригади.

Уранці 25 березня корпус СС продовжив наступ. Зламавши слабкий опір противника, 3-й полк СС захопив переправи через Тетерів і вийшов на лінію сіл Волосівка — Чуднів-Волинський. Варто було пошкодженому радянському бронепотягу «Грізний»

³⁴ Там само. — Спр. 25. — Арк. 20—20зв.; Там само. — Спр. 42. — Арк. 28зв.; Там само. — Спр. 53. — Арк. 192.

³⁵ Антонов-Овсєєнко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3... — С. 287, 288; РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 235—236; ЦДАГО України. — Ф. 59. — Оп. 1. — Спр. 1606. — Арк. 26—27.

³⁶ РГВА. — Ф. 1426. — Оп. 2. — Д. 27. — Л. 42, 47; Там же. — Д. 26. — Л. 455об.

³⁷ Антонов-Овсєєнко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3... — С. 291.

Команда радянського бронепотяга «Грім»

залишити поле бою, як охоплені панікою червоні знову почали безладно відступати³⁸. Аби не заглиблюватися в лісовий масив, що на південь від залізниці, 1-й полк СС здійснив глибокий обхідний маневр і зайняв село Троща. 5-й полк СС зосередився на станції Романів як корпусний резерв³⁹.

Частина бійців 10-го й 1-го Волинського полків самочинно від'їхали до Бердичева, решта червоноармійців відступили до станції Демчин. Командир прибулого їм на допомогу радянського бронепотяга «Грім» свідчив: «З приїздом моїм на станцію Демчино з бронепотягом “Грім” я застав фронт у наступному становищі: війська усі залишили позицію, повантажилися в ешелони, навіть не виставивши караулів, маючи намір залишити до вечора станцію Демчино. Я прибув зі своїм потягом на 12 годину дня 25 березня на названу станцію, підняв дух вояків і негайно висунув свій потяг вперед, почав обстрілювати потяг противника, який підходив, але тепер негайно відійшов»⁴⁰.

Пізно ввечері 25 березня Б. Сулковський поквапився повідомити до штабу армії УНР про зайняття станції Демчин, хоча це й не відповідало дійсності⁴¹. Але успіх Січових стрільців виглядав

³⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 21зв.

³⁹ Безручко М. Від Проскурова до Чорторії... — С. 211.

⁴⁰ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 37. — Л. 12–14.

⁴¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 21.

безперечним. Згідно з оперативним звітом корпусу СС, червоні залишили на полі бою 360 загиблих. Трофеями січовиків стали 8 кулеметів і кілька коней. Кінний дивізіон сотника Ф. Бориса захопив канцелярію Волинського революційного полку, 1-й полк СС заволодів частиною обозу 10-го радянського полку⁴². Бойовий дух стрільців піднесли не лише військові успіхи, а й зміна ставлення з боку населення. У донесенні зі штабу корпусу СС відзначалося: «При переході наших військ через ст. Гордіївка місцеве населення стрічає їх хлібом-сіллю»⁴³.

Є. Коновалець не мав сумніву щодо успішного розгрому бердичівської групи червоних. Ввечері 25 березня він повідомив А. Мельнику під час розмови по прямому дроту: «На нашому фронті все дуже гарно складається, настрої у стрільців чудовий, все хоче вперед так, що і здержати їх не можна. Наші броньовики вже під Бердичевом... Наші втрати: убитих і ранених мало. Здається, завтра штаб корпусу переїде в Бердичів. З Бердичева думаємо наші броньовики і кавалерію пустити по шосе на Чорнорудку. Броньові поїзда і піші частини висилаємо зразу на Козятин. Залізничників, які йдуть з Житомира, вишлемо по вузькоколейці на Вінницю... З заняттям Козятина, думаю, пане начальник, улагодити справу так, аби корпус Запорізький направити на Цвітково, а самим нам посуватись на Фастів...»⁴⁴

Здавалося, одночасний наступ на Бердичів Січових стрільців і групи отамана Беня не залишав червоним надії утримати місто. Радянські агітатори, які прибули до Бердичева ввечері 25 березня на чолі з наркомом юстиції УСРР Олександром Хмельницьким, стали свідками загальної паніки серед червоноармійців. «Ми вирушили до воєнкома і там побачили картину цілковитого безладу, цілковитого хаосу. Тоді з'явилася депутація від Волинського полку, який внаслідок нестачі постачання і спорядження після десятиденного перебування на позиції прийшов до стану цілковитого розкладу: немає чобіт, немає обмундирування і спорядження, немає набоїв, снарядів. Нам довелося вмовляти їх, обіцяючи усе це

⁴² Там само. — Спр. 25. — Арк. 21—21зв.; Там само. — Спр. 17. — Арк. 52; Там само. — Спр. 42. — Арк. 29—29зв.

⁴³ Там само. — Спр. 53. — Арк. 192.

⁴⁴ Там само. — Арк. 179—180.

дати, але вони відповідали, що їх досить вже годували обіцянками і що чекати більше вони не можуть. Врешті-решт, ціною величезних зусиль, нам все-таки вдалося їх умовити, при чому вони запитали, чим ми можемо підкріпити наші обіцянки. Хтось заявив, що в місті є кулемети, але їх ховають. Ми негайно створили комісію для розшуку зброї. Потім ми пояснили їм, що набої й снаряди придуть з Києва і Жмеринки. Але становище залишалося важким, оскільки не було підкріплень»⁴⁵.

На якийсь час охоплені панікою 1-й Волинський, 9-й, 10-й і 21-й радянські полки майже цілковито втратили боєздатність. Червоним насилу вдалося сформувати й відправити на позиції бойову робітничу дружину. Утім, командувач Українського радянського фронту В. Антонов-Овсієнко був упевнений, що в Бердичеві «сил наших там більш ніж достатньо, лише мужності в керівників малувато»⁴⁶.

26 березня Січові стрільці розгорнули наступ на станцію Демчин. Але 3-й полк СС наштотхнувся у районі станції Михайленки на сильний опір ворожої піхоти, яку підтримали своїм вогнем бронепотяги «Грім» і «Грізний»⁴⁷. Тоді в обхід радянських позицій з півночі вирушив 5-й полк СС, який до цього часу знаходився у Чуднові. О 15-й год. полк зайняв містечко П'ятки, відбивши наскок невеличкого відділу ворожої кінноти (50 шабель)⁴⁸. Червоні поволі відступали до станції Демчин, але не припиняли опору. Бійцям А. Домарадського й С. Пищаленка ніяк не вдавалося здобути позиції противника.

Долю бою вирішив 1-й полк СС, який продовжував обходити червоних з півдня, уздовж узлісся. Поблизу Янушполя й Волиці, що на лінії річки Тетерівка, полк примусив ліве вороже крило відступити. Дві батареї 1-го гарматного полку СС зламали опір ворога, а І. Рогульський особисто повів стрільців в атаку. Переслідуючи червоних, січовики зайняли Райгородок⁴⁹. Та оскільки полк занадто відірвався від основних сил корпусу СС, стрільці невдовзі

⁴⁵ РГВА. — Ф. 25860. — Оп. 1. — Д. 44. — Л. 1.

⁴⁶ Антонов-Овсієнко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3... — С. 298.

⁴⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 35; РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 37. — Л. 14; Безручко М. Від Проскурова до Чарторий... — С. 212.

⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 35.

⁴⁹ Безручко М. Від Проскурова до Чарторий... — С. 212.

вирушили в бік села Озадівка. Це зайняло чимало часу, позаяк пересуватися їм довелося поганими дорогами у лісовій місцині. Лише близько 20-ї год. гарматна батарея СС зайняла позицію біля села Гардишівка, звідки почала обстрілювати станцію Демчин із запілля⁵⁰. 10-й радянський полк вмить охопила паніка. Командир бронепотяга «Грім» згадував: «Я негайно відсунув потяг назад на 1 версту і з бічних гармат почав обстрілювати батарею противника, яку після кількох пострілів примусив замовкнути, а 10 полк на ешелонах ганебно почав тікати, чим і було викликано аварію і порушено правильну роботу мого потягу, оскільки всі шляхи були забиті відступаючими ешелонами»⁵¹. У залізничній аварії загинули 18 осіб, а панічний відступ 10-го полку призвів до цілковитого колапсу оборони червоних⁵². Близько сотні бійців 1-го Волинського полку ледь встигли відступити до Бердичева, поки підрозділи 3-го полку СС займали станцію Демчин. Виснажені сізовики не переслідували противника у нічній темряві.

Можливо, якби 1-й полк СС не відірвався від основних сил корпусу й зміг раніше атакувати ліве крило червоних, бій міг вийти значно коротшим. 10-й і 1-й Волинський радянські полки зазнали важких втрат і майже втратили боєздатність⁵³. Інших військових сил у Бердичеві не було: 9-й і 5-й кавалерійський радянські полки (1,6 тис. багнетів і 100 шабель) зайняли позицію в районі станції Рея проти групи отамана Беня. Геть деморалізований 21-й полк (1,3 тис. багнетів) перейшов до села Половецьке, неподалік Бердичева. Варто було Сізовим стрільцям увірватися на плечах відступаючого противника у Бердичів, щоб їхні шанси зайняти місто цього ж дня значно зросли.

Але час не чекав: до червоних наближалася підмога. Хоча Новгород-Сіверський і 5-й полки затримувалися на Поділлі, 26 березня до Козятина прибув 6-й радянський полк (з 080 багнетів) і 4 гармати⁵⁴. Нарком О. Хмельницький терміново виїхав із Берди-

⁵⁰ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 37. — Л. 16.

⁵¹ Там же. — Л. 16–18.

⁵² РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 12. — Л. 2; Там же. — Д. 9. — Л. 311; ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 35–35зв.

⁵³ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 306об.—307.

⁵⁴ Там же. — Ф. 1426. — Оп. 2. — Д. 1. — Л. 322, 338; Там же. — Ф. 1426. — Оп. 2. — Д. 26. — Л. 460об.; Там же. — Ф. 103. — Оп. 1. — Д. 75. — Л. 280.

чева до Козятина, щоб особисто керувати перекиданням на позицію підрозділів 6-го полку⁵⁵.

6-й радянський полк вважався «бойовим», оскільки чотири місяці перебував у боях проти військ УНР. Хоча партизани Курщини й Лівобережної України, які складали кістяк полку, відкрито співчували ідеям анархізму й підтримували «батька» Махна, це не заважало їм виконувати накази радянського командування. До Бердичева залізницею з Козятина прибули 2-й батальйон і кавалерійський дивізіон 6-го полку — 1 тис. багнетів, 200 шабель при 5 кулеметах. Піхота зміцнила лінію оборони червоних волинців і 10-го полку, яких ледь умовили повернутись на позицію. Більша частина червоної кінноти зосередилась на лівому крилі; ескадрони кавалерійського дивізіону вирушили на Райгородок і Демчин⁵⁶. Решта 6-го полку залишилася в Козятині, охороняючи цей важливий залізничний вузол.

У штабі корпусу СС своєчасно дізналися від полонених про присутність у Козятині 6-го радянського полку⁵⁷. Але це не змінило наміри січового командування здобути 27 березня Бердичів. 5-й полк СС за підтримки гарматної батареї мав атакувати Бердичів з півночі, 3-й полк СС разом з однією батареєю і бронепотягами — з північного заходу, а 1-й полк СС з двома батареями — із заходу. Планувалося, що кінний дивізіон СС пошкодить залізницю Бердичів — Козятин, відрізавши ворогові шлях відступу на Білопільля⁵⁸.

Готуючись до наступу на Бердичів, січове командування зіштовхнулося з недостатньою кількістю артилерії. Близько 20 гармат перебували на позиції, решта залишалася в Проскурові або ж затримувалася в дорозі. Гостро відчувалася нестача далекобійних гармат і гаубиць, які могли стати в нагоді під час штурму міста. Водночас, заболоченість місцевості перешкоджала швидкому пересуванню артилерії й піхоти. Учасник бойових дій згадував: «Погода була холодна і сира. Сніг цойно розтанув, утворилася багнюка. У багатьох бійців розпухли ноги і закостеніли руки»⁵⁹. Погодні

⁵⁵ Антонов-Овсенко В. *Записки о гражданской войне*. — Т. 3... — С. 298.

⁵⁶ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 306об. — Л. 307, 314.

⁵⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 18. — Арк. 49; Там само. — Спр. 42. — Арк. 35.

⁵⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 31.

⁵⁹ Герасимов Е. *Щорс...* — С. 90–92.

умови не лише сповільнювали темп наступу, але й ускладнювали зв'язок між військовими частинами. Це загрожувало небажаними наслідками в умовах, коли 1-й полк СС діяв фактично ізольовано від решти сил корпусу СС.

О 5-й год. ранку 27 березня січово-стрілецькі частини розпочали наступ. Зі станції Демчин Є. Коновалець і Б. Сулковський спостерігали за перебігом бойових дій. Ворожі позиції простягалися на північ і південь від ділянки залізниці між станціями Демчин і Голодьки. Оборonoю червоних керував новопризначений начальник бердичівської дільниці, Євген Бабін.

Наступ 3-го полку СС і бронепотягів спершу розгортався успішно. Є. Бабін доповідав радянському командуванню: «На шепетівському напрямку противник переважаючими силами за підтримки бронепотягів ураганим вогнем при 12 гарматах повів стрімкий наступ з боку Демчина і Чуднова на Бердичів, змішавши наші частини, які з боєм почали відступати... Відступали до Бердичева сильно дезорганізованими, розбитими»⁶⁰.

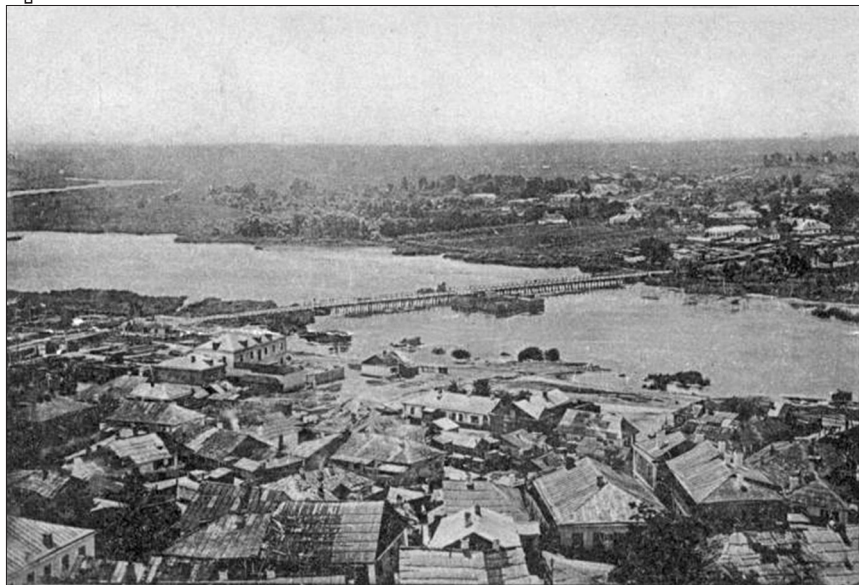
За твердженням Є. Бабіна, йому ледь вдалося зупинити охоплені сум'яттям частини й стабілізувати фронт на лінії Швайківка — Райки — Голодьки. На південь від залізниці позиції червоних захищав невеличкий лісовий масив. Закріпившись на лініях річок Гнилоп'ять і Гнилоп'ятка, радянські частини спромоглися зупинити наступ січовиків. Лише обхідний маневр 5-го полку СС з П'ятки на Слободище змусив червоних очистити села Швайківка й Скраглівка. Це виявилось останньою краплею для 10-го полку, в лавах якого спалахнула паніка. Червоноармійці почали групами тікати до вагонів, а незабаром цілі роти й батальйони кинулися до ешелону. Полк від'їхав до Бердичева, не дослухаючись своїх комісарів і безладно стріляючи по вагонах інших частин⁶¹.

Підрозділи 1-го Волинського революційного полку й 2-го батальйону 6-го радянського полку також поквапилися відступити. Опівдні панцерні потяги СС уже обстрілювали Бердичів⁶². Лише бронепотяги червоних заважали січовикам заволодіти переправою

⁶⁰ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 5. — Л. 3—Зоб.

⁶¹ Державний архів Житомирської області. — Ф. П-2668. — Оп. 4. — Спр. 69. — Арк. 107.

⁶² ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 19, 36.

Бердичів. Міст через р. Гнилоп'ять

через Гнилоп'ять. О 16.35 Є. Бабін у повідомленні до оперативно-го відділу штабу радянських військ київського напрямку назвав становище «критичним». На запитання, чи вдасться відстояти Бердичів, він відповів: «Зараз сказати важко, це з'ясується години через три»⁶³.

Вирішальні події знову розгорнулись на південному відтинку бойових дій. Радянські підрозділи, які мали обороняти західні підступи до Бердичева, розташувалися в селах Жидовці й П'ятигірка. Зосередивши підрозділи 1-го полку СС в Озадівці, сотник І. Рогульський вирішив вдатись до обходу. Частина полку вийшла через ліс до П'ятигірки й близько 10-ї год. ранку майже без опору зайняла село. Втрати січовиків у цій сутичці були незначними. Зате у тригодинному бою біля с. Жидовці, наступ на яке вівся одночасно з півдня і заходу, 1-й полк СС мав чимало убитих і поранених⁶⁴. Чер-

⁶³ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 305об., 308об.

⁶⁴ Безручко М. Від Проскурова до Чорторії... — С. 212; ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 36.

вони вперто утримували свої позиції, поки не потрапили під вогонь озброєних місцевих селян⁶⁵. Це змусило червоноармійців очистити Жидовці. Зайнявши село, 1-й полк СС почав готуватися до наступу на Бердичів.

Саме в цю мить на допомогу червоним наспіли чергові підкріплення з Козятина. Кінний дивізіон СС спробував перетяти залізницю Бердичів — Іванківці, але був відігнаний червоною кіннотою, яку Є. Бабін завбачливо тримав на своєму лівому крилі⁶⁶. Якщо кіннота Ф. Бориса й пошкодила залізницю, її швидко полагодили. Черговий батальйон 6-го радянського полку безперешкодно прибув до Бердичева. Діставшись на західний відтинок лінії оборони, свіжі сили червоних атакували 1-й полк СС поблизу с. Романівка. Заскочені зненацька січовики після впертого бою відступили до П'ятигірки й Жидовців. Не втративши жодного вбитого, червоноармійці захопили 20 кулеметів⁶⁷.

Відступ 1-го полку СС вирішив результат бою, а настання темряви й загальна виснаженість січово-стрілецьких частин довершили справу. Увечері 5-й полк СС без будь-якого натиску з боку ворога відійшов на П'ятки, кинувши позиції біля сіл Скragлівка і Райки⁶⁸. Залишившись без флангового прикриття, 3-й полк СС був змушений зупинитися в селі Голодьки. Усе це свідчило про фізичну виснаженість і зниження бойового духу серед частини стрільців. Але Є. Коновалець вирішив відновити наступ наступного дня⁶⁹.

Тим часом, червоні воєначальники вирішили, що після перекидання підкріплень під Коростень українські війська на цьому напрямку більше не становлять для них загрози. Натомість представники радянського командування припускали, що зусилля армії УНР «зосереджені на Бердичів»⁷⁰. На допомогу бердичівській групі червоних було відправлено бронепотяг «Київський комуніст». Крім

⁶⁵ У радянських зведеннях повідомлялося, що озброєний селянський загін налічував 50 чоловік з кулеметом (РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 310; Там же. — Д. 5. — Л. 50б.—6).

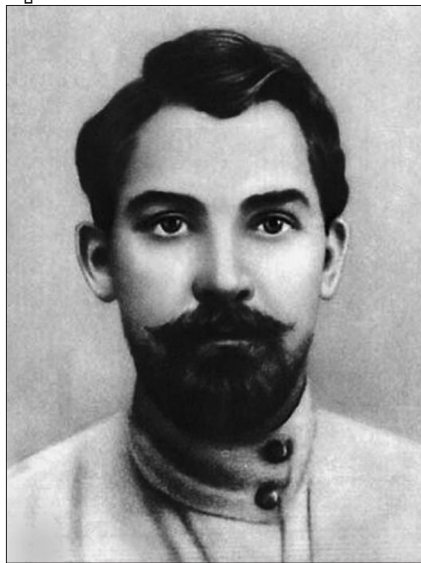
⁶⁶ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 309—309об.; ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 11зв.

⁶⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 18; РГВА. — Ф. 1426. — Оп. 2. — Д. 1. — Л. 340.

⁶⁸ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 268.

⁶⁹ Там само. — Спр. 42. — Арк. 17.

⁷⁰ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 40. — Л. 49.

Микола Щорс

того, В. Антонов-Овсієнко наказав передислокувати з Вінниці до Бердичева Таращанський полк (3,5 тис. багнетів), що належав до складу 1-ї Української радянської дивізії⁷¹. Сформований переважно з чернігівських селян, полк бився проти військ УНР із самого початку радянського наступу в Україні. Наприкінці березня 1919 р. дисципліна серед таращанців почала занепадати; у Браїлові полк влаштував погром, в ході якого загинули 6 осіб. Однак випадків непокори командуванню серед бійців поки що не було. До вечора 27 березня 1-й батальйон Таращанського полку під командою Щербака уже прибув до Бердичева⁷².

Командувач радянських військ київського напрямку С. Мацицький вирішив також змінити керівника оборони Бердичева. Увечері 27 березня Є. Бабіна було звільнено з посади начальника бердичівської дільниці за допущення до самовільного залишення позицій 10-м радянським полком. На його місце був призначений начальник 1-ї Української радянської дивізії Микола Щорс, який перебував у Вінниці. До складу дільниці увійшли Таращанський, 6-й, 9-й, 10-й і 21-й стрілецькі полки, 5-й кавалерійський полк. Ці війська мали «за будь-яку ціну утримати Бердичів»⁷³.

О 3-й год. ночі до Бердичева прибув М. Щорс, який став свідком хаосу і приготувань до евакуації. «Все військо у вагонах, ніякої влади немає», — повідомляв червоний начдив у листі до

⁷¹ Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3... — С. 301; РГВА. — Ф. 103. — Оп. 1. — Д. 75. — Л. 280; Там же. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 311.

⁷² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 118. — Арк. 3; РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 9. — Л. 306об.—307.

⁷³ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 40. — Л. 49; Там же. — Д. 12. — Л. 17; Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3... — С. 298, 301.

дружини⁷⁴. Від перебіжчика червоні довідались, що вранці 28 березня війська УНР відновлять наступ на місто. «Становище під Бердичевом загрозливе. Докладаю усіх сил, переганяючи і примушуючи займати позицію частини, які самочинно йдуть в місто. Поцікавтеся у Вінниці, чи вийшли вже таращанці?.. — доповідав М. Щорс командуванню. — Деякі частини самому доводиться майже силоміць виганяти на позицію, самочинно залишають позиції й бойові накази деякими частинами не виконуються... Я вирушаю на позицію за донесенням в 6-й полк, який хоче знятися»⁷⁵.

Сізовим стрільцям варто було поквапитися зі здобуттям Бердичева, допоки чисельна перевага не склалася на користь супротивника. Свідченням того, що Є. Коновалець розумів серйозність становища, стали його безуспішні спроби повернути до корпусу СС сізово-стрілецькі частини, які перебували в лавах Північної групи або ж військ проскурівського фронту. Крім того, Є. Коновалець прохав А. Мельника передати Запорізьку бригаду й кінний загін отамана Йосипа Біденка в підлеглість корпусові СС⁷⁶. Нарешті, командир Сізових стрільців сподівався на підтримку отамана Бєня, війська якого наступом із Житомира могли відволікти частину ворожих сил. Пізно ввечері 27 березня Є. Коновалець наполегливо прохав А. Мельника подбати, аби житомирська група о 6-й год. ранку підтримала корпус СС натиском на Бердичів. Виконувач обов'язків Наказного отамана відразу ж видав відповідне розпорядження Північній групі⁷⁷. Але активність червоних на коростенському напрямку, повідомили в штабі групи, не дозволяла атакувати Бердичів усіма необхідними силами.

Наступ корпусу СС вранці 28 березня з самого початку відбувався не так, як планувалося. 5-й полк СС, замість повернутися на лінію Райки — Швейківка, залишився в П'ятках. Стрільці посилалися на перевтому й вимагали дати їм час для відпочинку. 3-й полк СС був змушений зайняти частиною своїх сил с. Мала Татаринівка, аби запобігти ворожому обходу з півночі⁷⁸.

⁷⁴ Герасимов Е. Щорс. — С. 93.

⁷⁵ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 12. — Л. 18 — 20, 23, 24.

⁷⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 24. — Арк. 269; Там само. — Спр. 42. — Арк. 36.

⁷⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 36—363в.

⁷⁸ Там само. — Спр. 24. — Арк. 268; Там само. — Спр. 42. — Арк. 11.

Та хоча наступ уздовж залізниці розгортався меншими силами, аніж було заплановано, 3-й полк СС до 11-ї год. під прикриттям артилерії здобув села Райки і Скragлівка⁷⁹. 10-й радянський полк знову розбігся. Зате стійкий опір червоних бронепотягів затримав просування Січових стрільців, допоки на позицію не прибув таращанський батальйон на чолі з М. Щорсом⁸⁰. За потужної вогневої підтримки панцерних потягів, радянські підрозділи відкинули січовиків до с. Голодьки. Позиції у районі сіл Швейківка й Слободище зайняв батальйон 1-го Волинського революційного полку. Зазнавши важких втрат, виснажені вояки 3-го полку СС більше не намагалися контратакувати противника.

1-й полк СС атакував 6-й радянський полк поблизу с. Романівка. Не витримавши натиску, більшість червоноармійців опівдні кинули позицію й безладно відступили до Бердичева. Відмовляючись виконувати накази командування, вони вимагали їжі та взуття⁸¹. М. Щорс, який встиг повернутись від таращанців, ледь спромігся повернути охоплений панікою полк на позицію. Сам він так описував згодом ці події: «Бачачи таке становище, я відразу зрозумів, чим ця історія може скінчитися. На коні, верхи, я зупиняю втікачів і ціною великих зусиль все ж досягаю своєї цілі. Під сильним гарматним вогнем я вдруге повів лави в наступ і знову вибив противника»⁸².

До настання нічної темряви наступ корпусу СС завмер. Стомленість січово-стрілецьких частин уже стала помітною, а затишшя на житомирському напрямку не викликало в червоних жодних побоювань щодо групи Бєня. Командир Окремої стрілецької радянської бригади Шкуть доповідав своєму командуванню: «На чуднівському напрямку наші частини, наступаючи, з боєм просунулись до села Райки. Ліве крило: Жидовці — Пятигірка. На житомирському напрямку на підступах до Житомира». Відзначивши бойову стійкість Січових стрільців, червоний комбриг заявив:

⁷⁹ Там само. — Спр. 42. — Арк. 11—11зв.

⁸⁰ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 12. — Л. 18; Сорок четвертая Киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918—1920 гг. — К., 1923. — С. 48.

⁸¹ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 5. — Л. 5об.—6; Антонов-Овсєенко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3... — С. 302.

⁸² Герасимов Е. Щорс... — С. 93.

«Докладемо усіх зусиль, щоб здобути Житомир у найкоротший строк, покращити б лишень становище під Бердичевом. Підкріплення необхідне». Але затримка в транспортуванні до Бердичева двох батальйонів Таращанського полку більше не здавалася С. Мацилецькому критичною. Зі штабу радянських військ київського напрямку Шкутю вказали: «Докладіть усіх зусиль, аби знищити противника. Після поразки на Вашому відтинку Петлюра більше не воскресне»⁸³.

Уранці 29 березня частини житомирської групи отамана Беня несподівано для червоних розгорнули наступ на південь. Це ледь не призвело війська бердичівської дільниці до катастрофи. Майже увесь 21-й радянський полк розбігся, а 9-й полк відійшов на лінію Кодня — Татаринівка. Червоним довелося підірвати власний бойовий потяг, аби не допустити його захоплення українськими вояками. Шкуть терміново доповідав: «Наші частини, що діють на вказаних відтинках, сильно розкладаються під впливом втоми, відсутності їжі, взуття. Резервів не маю. Необхідно замінити деякі частини новими»⁸⁴. О 15-й год. М. Щорс повідомляв радянському командуванню: «Становище на бердичівському напрямку жахливе. Наскільки вчора все було добре і переможно, сьогодні всі тікають у паніці, особливо 21-й полк. Він і вніс розклад. Майже на всьому фронті жахлива паніка. Незважаючи ні на які покарання, розстріл, утікаючі полки під револьверами примушують направляти ешелони на Бердичів, залишаючи фронт. Вжійте заходів чи дайте мені директиви: як мені бути... Необхідна присутність Худякова, при такому становищі Бердичів буду змушений залишити»⁸⁵.

Вважаючи здачу міста неприпустимою, С. Мацилецький наказав терміново перекинути до Бердичева решту підрозділів 6-го радянського полку. Але командир полку наполегливо прохав вивести його бійців з позиції. Начальник 2-ї дивізії підтримав це прохання, повідомивши, що «в іншому разі це погано відобразиться на стані полку»⁸⁶. М. Щорс наполягав на якомого швидшій відправці до Бердичева решти таращанців: «Становище на фронті погане.

⁸³ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 12. — Л. 7.

⁸⁴ Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3... — С. 302.

⁸⁵ Там же. — С. 302.

⁸⁶ РГВА. — Ф. 1426. — Оп. 2. — Д. 27. — Л. 9.

Іван Рогульський

Противник вперто наступає на всьому фронті. Обоз у паніці втікає через усе місто на вокзал... Два батальйони Таращанського полку ще не прибули з Вінниці»⁸⁷. Здача червоними Бердичева здавалася неминучою.

Але війська отамана Беня лише відкинули ворожі сили від Житомира, не розвиваючи наступу на Бердичів. Оскільки Беня не узгоджував свої дії з Є. Коновальцем, у штабі корпусу СС тривалий час нічого не знали про становище на житомирському напрямку. Січові стрільці розпочали черговий наступ на Бердичів лише надвечір 29 березня, коли натиск групи Беня уже вичерпався.

Урахувавши досвід попередніх боїв, Є. Коновалець і Б. Сулковський вирішили завдати головного удару на західних підступах до міста, де супротивник був не надто стійким і за відсутністю залізниць не мав вогневої підтримки бронепотягів. Командир 1-го полку СС сотник І. Рогульський отримав наказ зламати опір червоних і зайняти Лису гору — домінуючу висоту на південь від Бердичева. Звідси січовики мали заволодіти залізничною станцією в південно-східній околиці міста й відрізати червоних від транспортного сполучення з Козятином. Наступ 3-го полку СС і одночасний удар військ отамана Беня мали довершити розгром супротивника.

О 6-й год. вечора Січові стрільці розпочали наступ. Поки 3-й полк СС вів бій з батальйоном таращанців і Волинським полком поблизу с. Голодьки, 1-й полк СС за підтримки артилерії примусив до відступу 6-й радянський полк біля Романівки. Ліве крило наступаючої лави прикривав приділений під команду І. Рогульського підрозділ 3-го полку СС, який просувався на село Радзивилівка.

⁸⁷ Там же. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 12. — Л. 3—4.

Кінний дивізіон Ф. Бориса діяв на правому крилі 1-го полку СС, в районі сіл Маркуші — Бистрик. Перший натиск на Лису гору червоним вдалося відбити, але І. Рогульський, підтягнувши резерви, знову повів своїх бійців у атаку. Після запеклого бою січовики здобули узгір'я й розгорнули наступ на залізничну станцію⁸⁸.

Здавалося, чаша військового успіху нарешті схилилася на бік Січових стрільців. Близько 21-ї год. Б. Сулковський повідомляв до штабу армії УНР: «Після упертого бою 1 і 3 полком і кінним дивізіоном СС захоплено місто Бердичів. Зараз іде бій на станції, де ворожий броневик пробує прикривати відворот більшовицьких ешелонів з-під станції Кодні. Під час бою ранен командир кінного дивізіону сотник Борис»⁸⁹. Головний отаман С. Петлюра відразу ж телеграфував на фронт: «Сьогодні після довгих упорних жорстоких боїв з ворогом нашої держави, з більшовиками, наші війська зайняли м. Бердичів, не дивлячись на те, що ворог перекинув на цей район свіжий полк на підмогу. Наше військо продовжує наступ на Київ. Радий вітати, що в цій операції діяльну участь приймали сини галицької землі отаман Коновалець і Бені з підлеглими йому січовиками, а другий з залізничним [корпусом], як брати за ідею, істину, за свободу, за Українську Республіку»⁹⁰. Корпус СС отримав наказ зайняти 30 березня лінію Козятин — Червоне⁹¹.

Франц Борис

⁸⁸ Безручко М. Від Проскурова до Чорторії... — С. 212.

⁸⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 16—163в.

⁹⁰ Петлюра С. Статті, листи, документи. — Т. III. — К.: Видавництво ім. О. Теліги, 1999. — С. 80—81.

⁹¹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 81зв.

Сотня 1-го куреня 1-го полку СС

Але переможна ейфорія виявилась передчасною: група отамана Беня не підтримала січовиків натиском на Бердичів. Радянські частини хиталися, але продовжували утримувати позиції проти 3-го полку СС. Невідомо, чи надовго вистачило б їхньої стійкості в умовах оточення. Та пізно ввечері на залізничну станцію Семенівка, що поблизу Бердичева, прибув черговий батальйон Таращанського полку. Похапцем залишивши вагони, червоноармійці прямо зі станції розгорнули наступ на Лису гору. Несподіваний удар свіжих сил ворога зім'яв позиції січовиків. Зазнавши в сум'ятті нічного бою важких втрат, 1-й полк СС залишив узгір'я. У ніч на 30 березня виснажені січово-стрілецькі частини під натиском таращанців очистили села Романівка і Радзивилівка й відступили на вихідні позиції⁹².

Упродовж двох наступних днів корпус СС не робив нових спроб атакувати Бердичів, хоча обстріли й зіткнення на різних бойових відтинках не припинялися. Знекровлені та виснажені частини потребували відпочинку. У триденних боях за місто лише 3-й полк СС, за деякими даними, втратив убитими й полоненими 20 старшин і 100 стрільців⁹³. Втрати 1-го полку СС навряд чи були меншими. 5-й полк СС все ще потрібно було привести до ладу.

⁹² Там само. — Спр. 25. — Арк. 57; РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 12. — Л. 28.

Є. Коновалець наполягав перед командуванням на необхідності підтримки житомирською групою операцій Січових стрільців. Увечері 30 березня Б. Сулковський повідомляв до штабу армії УНР: «На фронті корпусу СС за 4 дні упертих боїв під Бердичевим і в Бердичеві житомирська група не веде наступу на Бердичів, що дає можливість ворогу обходити наше ліве крило з півночі й не дає можливості закріпити за собою Бердичів»⁹⁴. Але в штабі Північної групи відмовлялися вести наступ на бердичівському напрямку в умовах ворожого натиску на всіх інших ділянках фронту. 31 березня помічник отамана Беня телеграфував Є. Коновальцю: «Позаяк становище на коростишевському напрямку дуже серйозне, бо звідтіля наступають перекинуті з Києва 3 більшовицькі полки, кіннота з гарматами і панцерниками, зараз ніякої допомоги оказати не можу. Сьогодні зранку чекаю наступу більшовиків і вживаю всіх заходів отбити їх як слід і сам перехожу в наступ. Тільки після виконання цього завдання можу прийти вам на поміч»⁹⁵. Насправді червоні зосередили на східних підступах до Житомира лише 1,5 тис. багнетів і 300 шабель. Та з огляду на наявність значних ворожих сил на коростенському напрямку (6 тис. багнетів), становище групи Беня справді було небезпечним.

Хоча всі резерви армії УНР спрямовувалися в цей час до Північної групи, корпус СС отримав підкріплення у вигляді власних підрозділів, які тривалий час затримувалися в дорозі на фронт. 30 березня з Шепетівки нарешті вирушила на позиції 2-га батарея 1-го полку СС. Приєдналися до своїх частин 1-ша сотня 3-го полку СС, понтонний відділ штабу січового корпусу. Важка батарея СС у Підволочиську отримала від С. Петлюри наказ виїхати на бердичівський фронт⁹⁶. Ввечері 31 березня далекобійна артилерія СС уже обстрілювала ворожу батарею на Лисій горі, а також залізничну станцію й місто Бердичів⁹⁷.

⁹³ Ці цифри, які безумовно стосуються всього періоду боїв за Бердичів 27—29 березня 1919 р., наводить у своїй праці М. Безручко. При цьому він вказує, що 1-й полк СС втратив убитими й полоненими 25 старшин і до 27 вояків. Гадаємо, в дані щодо 1-го полку СС вкралася помилка, або ж ідеться лише про третій день бою (див.: Безручко М. Від Проскурова до Чорторії... — С. 213).

⁹⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 61—61зв.

⁹⁵ Там само. — Арк. 45.

⁹⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 17. — Арк. 148; Там само. — Спр. 30. — Арк. 100; Там само. — Спр. 37. — Арк. 397.

⁹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 39. — Арк. 154.

Січові стрільці отримали в цей час поповнення з Галичини, що надійшли до армії УНР за домовленістю С. Петлюри з галицьким керівництвом. 31 березня до корпусу СС прибули Золочівський, Станіславський і Коломийський курені (перші два налічували 400 багнетів кожен, третій мав 460 стрільців). Однак стан цих підрозділів викликав серйозні побоювання: курені складалися переважно з невишколених новобранців, багатьом з яких бракувало взуття й одягу⁹⁸. Бойовий дух галичан виявився надзвичайно низьким, оскільки вони не бажали брати участі у війні на Наддніпрянщині. Бережанський курінь навіть довелося повернути до Галичини через відмову стрільців вирушати на Велику Україну. Деякі вояки не приховували симпатій до більшовизму (Станіславський курінь)⁹⁹. Усе це значною мірою знецінювало бойову вартість галицьких поповнень, розподілених поміж частинами січового корпусу. Золочівський курінь було включено до складу 1-го полку СС, Станіславський курінь увійшов до 3-го полку СС, Коломийський курінь — до 5-го полку СС.

Червоні також скористалися «затишшям» на фронті для упорядкування своїх військових сил. 31 березня М. Щорс повідомляв до штабу радянських військ київського напрямку: «Наступ зараз по змозі через добу чи дві після приведення частин до ладу й бойової готовності. Я ручаюся, що досягну бажаних результатів. Становище таке створюється: 3—4 рази на день він переходить в наступ, а нашою контратакою ми його відбивали й завдавали сильних втрат. Тепер становище змінилося: досить міцне. Немає жодної паніки й хаосу, як раніше. Я впевнений, що я це виправлю»¹⁰⁰. 30 березня С. Мацилецький особисто ознайомився зі станом радянських частин у Бердичеві. Ядро оборони червоних складав Таращанський полк під командою Василя Боженка (3,5 тис. багнетів). Позиції на північно-західному відтинку тримали Волинський і рештки 10-го полку (1 тис. багнетів). 6-й полк (3 тис. багнетів) відбув до Кодні, на допомогу 5-му кавалерійському, 9-му і решткам

⁹⁸ Там само. — Спр. 17. — Арк. 149; Там само. — Спр. 30. — Арк. 99зв., 143; Там само. — Спр. 53. — Арк. 271; Там само. — Спр. 25. — Арк. 38зв., 63; Там само. — Спр. 34. — Арк. 148, 149; Там само. — Спр. 38. — Арк. 21.

⁹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 64зв.; Там само. — Спр. 30. — Арк. 123—124зв., 145.

¹⁰⁰ РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 12. — Л. 26об.

21-го полку (2 тис. багнетів). Загальна чисельність бердичівської групи червоних досягала 9,5 тис. багнетів, майже половина з яких перебувала на позиціях проти корпусу СС.

Радянське командування планувало атакувати праве крило Січових стрільців силами кавалерійської бригади Леоніда Крючковського (Деражня — Бар), але з міркувань стратегічного характеру від цього наміру відмовились¹⁰¹. Натомість С. Мацилецький розпорядився перекинути до Бердичева додаткові військові сили. Спочатку йшлося про 5-й полк, але командування 2-ї радянської дивізії категорично відмовилося ослаблювати свої сили до остаточної ліквідації вапнярського угруповання армії УНР¹⁰². Зрештою, у розпорядження М. Щорса вирішили відправити останній полк 1-ї Української радянської дивізії, який залишався в Жмеринці — Новгород-Сіверський (3,5 тис. багнетів). Як і таращанці, ця військова частина складалася переважно з колишніх повстанців Чернігівщини.

Вранці 1 квітня активні бойові дії під Бердичевом відновилися: корпус СС знову розгорнув наступ на місто. Задум січового командування в точності повторював план дій 29 березня. Відсутність підтримки з боку групи Беня вирішено компенсувати введенням в бій 5-го полку СС, який мав перейти з міста П'ятки до Слободища й обійти супротивника з флангу¹⁰³.

Наступові на Бердичів передував потужний гарматний обстріл позицій червоних. Коли ж артилерійський вогонь вщух, 1-й полк СС розгорнув наступ на західне передмістя Бердичева. Зламавши опір таращанців у районі цегельного заводу й польського цвинтаря, січовики з боєм просувалися вглиб міста. Золочівський курінь зайняв Лису гору й щонайменше один з червоних бронепотягів відійшов на прикриття залізничної станції. Тим часом, 3-й полк СС відтіснив 10-й радянський полк і увірвався в Бердичів уздовж залізниці¹⁰⁴. Невдача спіткала лише 5-й полк СС, який спочатку успішно здійснив фланговий обхід, але несподівано був атако-

¹⁰¹ Антонов-Овсеєнко В. *Записки о гражданской войне*. — Т. 3... — С. 302; РГВА. — Ф. 167. — Оп. 1. — Д. 6. — Л. 40б., 70б., 9—10.

¹⁰² РГВА. — Ф. 1426. — Оп. 2. — Д. 27. — Л. 42, 47; Там же. — Д. 26. — Л. 455об., 456.

¹⁰³ Безручко М. *Від Проскурова до Чорткові...* — С. 215.

¹⁰⁴ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 50зв., 67; Там само. — Спр. 18. — Арк. 54.

*Відділ розвідки 1-го куреня 1-го
полку СС*

ваний Волинським революційним полком біля с. Райки. Серед стрільців спалахнула паніка, чимало з них потрапили до полону або ж потонули в озері під час безладної спроби відступити на захід. Більша частина полку переправилася через річку Гнилоп'ять і разом з гарматною батареєю відійшла на Малу Татаринівку¹⁰⁵. Та навіть залишившись без підтримки, 3-й полк СС увечері зайняв єврейський цвинтар на північній околиці Бердичева і з боями просувався до залізничної станції.

Незважаючи на вечірню темряву, червоні вперто обороняли кожну споруду в місті. Запеклий вуличний бій нагадав

багатьом «старим» січовикам боротьбу на вулицях Києва в січні 1918 р. «Сьогоднішній бій надзвичайно трудний, люди дуже перетомлені, б'ються дуже відважно, щоб закріпитися в Бердичеві», — йшлося у зведенні зі штабу корпусу СС¹⁰⁶. Січова артилерія не могла підтримати належним чином свою піхоту, втративши з нею зв'язок. Є. Коновалець так описував бій у розмові з А. Мельником: «В городі мусили зводити стрільці рукопашний бій і боротись з усіма, тому що з усіх сторін з криш, вікон, церков були обстріляні кулеметами і крісами»¹⁰⁷. В оперативному звіті корпусу СС відзначалося: «Ворог, не дивлячись на цілодобовий обстріл із гармат, обороняється надзвичайно вперто, особливо вперто б'ються броневі потяги ворога, один з них з житомирського напрямку весь час обстрілює з тяжких гармат фланговим огнем залізницю і наше ліве крило»¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Безручко М. Від Проскурова до Чорторії... — С. 215.

¹⁰⁶ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 67зв.

¹⁰⁷ Там само. — Арк. 50зв.

¹⁰⁸ Там само. — Арк. 67—67зв.

Жорстокий бій на вулицях Бердичева тривав усю ніч на 2 квітня. Лише прибуття до міста перших підрозділів Новгород-Сіверського полку схилило чашу військового успіху на бік червоних. До ранку 1-й і 3-й полки СС під натиском переважаючих сил ворога були змушені відступити на лінію Бистрик — Романівка — Радзивилівка — Скраглівка — Райки¹⁰⁹.

Цього разу червоні переслідували відступаючі січово-стрілецькі частини. Є. Коновалець доповідав А. Мельнику про ворожий натиск: «3-й полк, згідно Станіславівський курінь, не витримав його і подався взад. Через це мусів податися взад і 1-й полк. Позиції наші ідуть тепер через Озадівку, Гардишівку, Голодьки, Райки»¹¹⁰. Червоні зупинили свій наступ лише для перепочинку. Виснажена січово-стрілецька піхота не намагалась контратакувати супротивника, артилерія СС отримала наказ зосередити вогонь на місті Бердичів¹¹¹.

Чисельна перевага червоних продовжували зростати. 2 квітня на позиції під Бердичевом прибула решта підрозділів Новгород-Сіверського полку і сформований у Полтаві кавалерійський дивізіон (340 шабель)¹¹². Щоправда, настрій червоноармійців викликав певні побоювання командирів. Так, вояки кавалерійського дивізіону напередодні виявили непокору, відмовилися їхати на передову й вимагали заміни політичних працівників¹¹³. Лише під загрозою розправи дивізіон вирушив на фронт. А 2 квітня мало не повстав 10-й радянський полк. Червоноармійці спробували арештувати С. Мацицького, М. Щорса й Шкутя, які саме прибули на огляд полку. Вояків ледь вдалося заспокоїти, командира арештували й після суду розстріляли. «Частини вороже налаштовані до цивільної влади, особливо до ЧК», — відзначалося у радянському зведенні від 2 квітня про настрій військ бердичівського району¹¹⁴. У Таращанському й Новгород-Сіверському полках розпочалося дезертирство.

¹⁰⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 42. — Арк. 54; ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 118. — Арк. 43в.

¹¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 51.

¹¹¹ Там само. — Спр. 42. — Арк. 54зв.

¹¹² Державний архів Житомирської області. — Ф. П-2668. — Оп. 4. — Спр. 69. — Арк. 107; Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3... — С. 315.

¹¹³ РГВА. — Ф. 25860. — Оп. 2. — Д. 2. — Л. 62.

¹¹⁴ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 118. — Арк. 4.

Загроза заворушень в лавах українських радянських частин зростала, загрожуючи змінити характер самої війни.

Оскільки Січові стрільці тепер за чисельністю значно поступалися супротивнику, Є. Коновалець вважав неможливим здобути Бердичів без підтримки військ Беня. 2 квітня він вказав на це А. Мельнику: «Дозвольте докласти Вам, що як довго Північна група не поставиться серйозно до бердичівських операцій і не дасть наказів тим частинам, які стоять на фронті проти Бердичева, щоби повели наступ проти Бердичева і як довго частини Північної групи не займуть Реї, а їх броневі потяги не посунуться до Ришковець, так довго наш наступ не буде мати ніякого успіху. Прошу Вас, п. начальника, і від всього фронту, корпусу СС, де я сьогодні був, просити аби ж відповідний наказ Північній групі як найбільш категоричний спосіб був виданий, бо даром проливати кров, це з нашої сторони тепер, після цих втрат, які ми понесли, річ недопустима»¹¹⁵.

Виснаженість січово-стрілецьких частин також змусила січове командування відмовитися від наступальних планів. «Щоб продовжувати операцію потрібно свіжі сили, полки вже 10 днів у поході, починаючи з Мирополя в [...] коженденних боях», — йшлося у зведенні зі штабу корпусу СС¹¹⁶. Відсутність засобів для боротьби з ворожими бронепотягами й катастрофічний брак кінноти для здійснення розвідки ще дужче ускладнювали становище січовиків. 2 квітня Є. Коновалець повідомляв А. Мельнику: «1. Прохаю Вашого розпорядження, аби негайно був висланий авіавідділ, але такий, який післязавтра міг би зробити на Бердичів нальот і скинути на станцію і передусім на броневий потяг бомби (бо з ним ніяк дати собі ради); 2. Прохаємо по можності прислати нам поповнення для кавалерії...»¹¹⁷ Але командування армії УНР вважало військову авіацію занадто цінною для участі в бойових діях під Бердичевом. Затяглося й вирішення питання про підпорядкування корпусові СС розташованої у тиловому районі кінноти (5-та кінна дивізія).

3 квітня Таращанський полк за підтримки радянських бронепотягів розгорнув наступ на станцію Демчин. Рештки 5-го полку

¹¹⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 49зв.—50.

¹¹⁶ Там само. — Арк. 67зв.

¹¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 50.

СС відійшли на Чуднів, 1-му полку СС вдалося відірватися від ворога, але 3-й полк СС був змушений прийняти бій, в якому зазнав важких втрат. Співробітники оперативного відділу штабу корпусу СС потрапили під кулі на станції Демчин, кількох з них було поранено. Підполковник Б. Сулковський взяв до своїх рук керівництво боєм. Лише під прикриттям бронепотягів 3-й полк СС разом зі штабістами зміг відступити вздовж залізниці¹¹⁸. Оперативний звіт січового командування був лаконічним: «На фронті корпусу СС наші частини під напором ворога відійшли на лінію сіл Плакси — Пилипка — Рачки — фільварк Мурований, а броневі потяги — на ст. Демчин»¹¹⁹. Того ж дня радянські бронепотяги відігнали на захід бойові потяги СС. Червоні зайняли Демчин.

Низька боєздатність виснажених боями січово-стрілецьких частин змусила Є. Коновальця та Б. Сулковського «взяти за наш пункт оборони лінію р. Тетерів»¹²⁰. Але 4 квітня виявилось, що галицькі новобранці нездатні утримати зайняті позиції. За першого натиску ворога всі три курені буквально пустилися навтьоки. У 1-му полку СС сотники І. Рогульський і Матвій Загаєвич ледь не стали жертвами розправи, коли намагалися зупинити втікачів. Жменька «старих» січовиків вирвала обох старшин з рук Золочівського куреня й урятувала батареї від ворога. Після цього, І. Рогульський склав із себе відповідальність за бойове становище¹²¹. Б. Сулковський доповідав до штабу Дієвої армії: «По фронті корпусу СС ворог, одержавши підкріплення, повів знов наступ. Наші частини не витримали наступу переважаючих сил ворога, відійшли на лівий берег ріки Тетерів на лінію сс. Карпівці — Троща з заставою Подолянки — Чуднів — Дубище на флангах кінноту на правому флангу Троща, а на лівому Детківці. Броневі потяги між ст. Чуднів і Михайлинками»¹²².

Становище січовиків виглядало катастрофічним. Є. Коновалець вирішив, що низька бойова якість галицьких поповнень, виснаженість і малочисельність інших січово-стрілецьких підрозділів «примують нас замість позиції на р. Тетерів відійти ще

¹¹⁸ Безручко М. Від Проскурова до Чарторії... — С. 216.

¹¹⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 68.

¹²⁰ Там само. — Арк. 72, 74.

¹²¹ Там само. — Арк. 70, 73.

¹²² Там само. — Арк. 47—47зв.

Червоноармійці

дали»¹²³. Б. Сулковський також не вірив у можливість відстояти переправу через Тетерів. «Про Коломийський, Станіславський і Золочівський [курени] кажуть, що їх вже нема. Всі вони держать напрям на Гороза і навіть примушують старих стрільців під загрозою іти з ними... — повідомляв 4 квітня начальник штабу Січових стрільців А. Мельнику. — Констатую, що в цих відносинах неможливо рішуче що-небудь зробити, хіба нам тут зібратися і стати на мості і все віддати на поталу»¹²⁴.

Але відмова від оборони Тетерева означала відхід корпусу СС до р. Случ. Іншими словами, Січові стрільці після двотижневих боїв поверталися на вихідні позиції. Вважаючи це неприпустимим, А. Мельник намагався піднести бойовий дух командування корпусу СС звітками про перехід на бік армії УНР радянських частин, антибільшовицькі селянські повстання в Україні й загальний політичний страйк у Росії. 4 квітня він вказав у розмові по прямому дроту з Є. Коновальцем, що проти корпусу СС діють «нікчемні сили», які складаються з 200—300 матросів і одного полку Таращанської дивізії, «все інше — хлам без найменшої бойової вартості». Натомість на поповнення корпусу СС, за словами А. Мельника, йшли дві гарматні батареї. Виконувач обов'язків Наказного отамана наголосив на неприпустимості відступу: «У ворога мається мінімальна кількість артилерії і в тилу його ніяких підходячих резервів, сама артилерія наша поставлена в розстрільну і лише під прикриттям мінімальної кількості піхоти повинна держати давніше зайнятий фронт перед Бердичевим. Корпус Січових стрільців

¹²³ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 74.

¹²⁴ Там само. — Арк. 70, 71.

сильніший, ніж Північна група у Коростеня, уже числом багнетів, о артилерії й не говорить. Це все сказане мною ставить вимогу до Січового стрілецтва намічених Вами задніх ліній не займать, а закріпитись на займаємій лінії дотепер і давши змогу на коротенькій відпочинок підійшовшим резервам, з якими обійтись дуже серйозно і як треба, дуже суворо, хотя би навіть до розстрілу до десятого, що Бога ради задержиться на дотеперішній лінії. Ми в очікуванні нових подій, які в дуже короткому часі зметуть більшовизм з лица землі й через короткий ще час доведеться терпеливо і мужньо видержати цей кризис»¹²⁵.

У штабі корпусу СС вже мали відомості про поширення антикомуністичних настроїв серед червоноармійців та селянські виступи проти більшовиків у прифронтовій смузі. Але ці обнадійливі звістки не допомогли стримати ворожий наступ. 6 квітня червоні обійшли ліве крило січовиків, ударивши на Чуднів — Дубище. Розташовані на цьому відтинку Станіславський та Коломийський курені, а також кіннота Запорізького дивізіону в сум'ятті відступили до Романова. Таращанці без бою захопили станцію Чуднів¹²⁶. Аби відірватись від ворога, корпус СС отримав наказ відійти до річки Случ і зайняти позиції у районі Миропіль — Стара Чорторія. Авангард і бронепотяги січовиків мали залишатись на станції Романів¹²⁷.

Однак закріпитись на лінії р. Случ не вдалося. Щойно червоні відновили наступ, Січові стрільці відійшли до річки Хомора. 3-й полк СС розташувався у Полонному, 1-й полк СС перейшов до Шепетівки, а рештки 5-го полку СС було розформовано і влило до інших частин¹²⁸. Є. Коновалець сподівався утриматись на лінії Хомори, але за першого ж натиску ворога 3-й полк СС відійшов до Шепетівки.

Таким чином, упродовж тижня Січові стрільці відступили більш як на сто кілометрів уздовж залізниці Бердичів — Шепетівка. Зайнявши Проскурів і Старокостянтинів, червоні загрожували ударом в запілля армії УНР з півдня. Позаяк січовики втра-

¹²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 69—69зв.

¹²⁶ Сорок четвертая Киевская дивизия. История походов и боевых действий 44-й Киевской стрелковой дивизии 1918—1920 гг... — С. 48.

¹²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 77—77зв.

¹²⁸ Безручко М. Від Проскурова до Чорторії... — С. 216—217.

Група січово-стрілецьких старшин

тили здатність до наступальних дій, А. Мельник 10 квітня доручив корпусові СС прикривати й обороняти станцію Шепетівка¹²⁹. Повернути Бердичів було доручено житомирській групі. Але це завдання виявилось не під силу військам, які ледь стримували ворожий натиск. Оскільки наступ Північної групи на коростенському напрямку на цей час захлинувся, армія УНР перейшла до оборони.

Так скінчився бердичівський наступ Січових стрільців. В українській військово-історичній літературі склалася хибна традиція вважати спробу здобути Бердичів ледь не головною військовою операцією армії УНР

навесні 1919 р. Це сталося завдяки тому, що тривалий час лише праця М. Безручка з історії Січових стрільців була єдиним джерелом відомостей про операції армії УНР навесні 1919 р. Насправді ж, дії корпусу СС були лише частиною загального контрнаступу на протибільшовицькому фронті. Головні військові події розгорнулися під Коростенем, а Січові стрільці мали підтримати Північну групу й урятувати від розгрому війська Східного фронту армії УНР.

Катастрофа Східного фронту значною мірою зумовила перебіг подій на всіх інших напрямках бойових дій, ще до прибуття корпусу СС на позиції. Перекинувши під Коростень та Бердичів частини 1-ї Української радянської дивізії, червоні спромоглися всюди відбити натиск військ УНР. Та навіть оцінюючи згодом стратегічну ситуацію на Правобережжі наприкінці березня — на початку квітня 1919 р., В. Антонов-Овсієнко писав про «більш

¹²⁹ ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 1. — Спр. 25. — Арк. 86.

ніж серйозне становище під Бердичевом»¹³⁰. Якби зусилля Січових стрільців увінчалися успіхом, це загрожувало зруйнувати оборону радянських частин в західній Київщині. Червоні мали достатньо сил, щоб не допустити подальшого просування січовиків у своє запілля — але житомирська група військ УНР після здобуття корпусом СС Бердичева могла цілковито зосередитися на підтримці наступу на коростенському напрямку.

Наполегливі спроби Січових стрільців здобути Бердичів ледь не увінчалися успіхом. Найбільш сприятливе становище склалося на початковому етапі бердичівської операції (24—26 березня), коли корпус СС ще зберігав чисельну перевагу над ворогом. Швидкий і рішучий удар на Бердичів міг скінчитися розгромом супротивника. Натомість, повільне зосередження й неквапний наступ січовиків дозволили червоним поступово зосередити на бердичівському напрямку значні військові сили.

Головними причинами невдачі двох спроб здобути Бердичів стали: слабка координація дій січово-стрілецьких частин, брак належної розвідки, недостатня артилерійська міць. Усі ці чинники відіграли вирішальну роль вже під час першого штурму (27—29 березня). Так, нечисленність кінноти СС не дозволила здійснити розвідку далі міських околиць, внаслідок чого праве крило корпусу зазнало неочікуваного й нищівного флангового удару в перший і третій дні боїв. Неузгодженість дій на різних бойових відтинках знизила ефективність дій січовиків на другий день наступу, а відсутність співпраці між корпусом СС і житомирською групою Беня врятувала червоних від катастрофи третього дня. Міць ворожих бронепотягів виявилась ще одним вирішальним чинником для перебігу бойових дій. Виснаженість січово-стрілецьких частин і низька якість поповнень призвели до невдачі другого штурму Бердичева (1—2 квітня). Твердження М. Безручка про незалучення командуванням СС усіх наявних сил можна пояснити лише недостатньою поінформованістю автора: насправді всі три полки січово-стрілецької піхоти з самого початку брали участь в наступі на Бердичів і використовувалися відповідно до рівня своєї боєздатності. Натомість не підлягає сумніву, що командування корпусу СС обрало стратегію обходу міста занадто пізно, лише на третій день боїв.

¹³⁰ Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне. — Т. 3... — С. 307.

Запеклість боїв за Бердичів виявилась незвичною навіть для їх учасників. У листі до дружини М. Щорс писав про «бердичівське жахіття», відзначивши тим самим інтенсивність і напруженість бойових дій¹³¹. За даними радянського мемуариста, під Бердичевом Таращанський полк втратив убитими, пораненими і зниклими безвісти 400 осіб¹³². Загальна цифра втрат радянських частин у бердичівських боях була в кілька разів більшою. Імовірно, Січові стрільці мали 600—700 убитих, поранених і полонених.

Хоча наступ на Бердичів скінчився поразкою, своїми діями Січові стрільці відтягнули значні ворожі сили й виграли час для операцій Північної групи армії УНР. Ці зусилля дорого обійшлися січовикам, для яких бердичівські бої стали одним з найбільш суворих випробувань під час Визвольної війни. Проте звитяга й мужність стрільців справили враження на супротивника, у військах якого стрімко зростало невдоволення комуністичним режимом. Знадобилося небагато часу, аби більшість учасників бердичівських боїв з боку червоних змінили своє ставлення до радянської влади, а чаша військового успіху знову схилилася на бік захисників національної справи.

¹³¹ Герасимов Е. Щорс... — С. 93.

¹³² Державний архів Житомирської області. — Ф. П-2668. — Оп. 4. — Спр. 69. — Арк. 108.

Юрій Митрофаненко

*Кандидат історичних наук,
старший викладач Кіровоградського
обласного інституту післядипломної
педагогічної освіти ім. Василя
Сухомлинського.*

Розглянуто історіографічну традицію висвітлення епізодів повстанської боротьби в Холодному Яру, на основі нових джерел проаналізовано маловідомі та контроверсійні епізоди історії Холодного Яру, запропоновано власні підходи до уживаної нині термінології щодо повстанського руху періоду Української революції, визначено вплив організації Холодного Яру на формування патріотичного світогляду борців за незалежність України від 30-х рр. XX ст. до сучасності.

Ключові слова: Холодний Яр, історіографія, республіка, повстанство, отаманщина, селянські рухи, Вільне козацтво, отаман.

Yuriy Mytrofanenko

Kholodny Yar in the History of Ukrainian Revolution 1917—1920s: Historiography Tradition and Modern Comprehension Innovations.

The article concerns the analysis of the historiography of the Kholodny Yar organization (“Republic”) of the Ukrainian Revolution 1917—1922. The author sheds light on a number of not adequately explored episodes of this range of problem. The influence of Kholodny Yar on the formation of patriotic ideology of the future generations of the Ukraine independence fighters since 1930s till nowadays are also determined.

Keywords: Kholodny Yar, historiography insurgency, atamanship, peasant movements, Free Cossacks, ataman, republic.

ХОЛОДНИЙ ЯР В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1920-х рр.: ІСТОРІОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ ТА СУЧАСНІ ІННОВАЦІЇ ОСМИСЛЕННЯ

Історія Холодноярської організації («республіки») — героїчний фрагмент боротьби за незалежність України в 1917—1920х рр. Це був один із потужних повстанських центрів, створених місцевим селянством для захисту своїх життєвих інтересів та підтримки УНР на противагу іншим формам української державності тієї революційної доби: монархічної (Гетьманат) та соціалістичної (УСРР). В історії перших визвольних змагань з 30х рр. XX ст. за цим краєм міцно закріпився термін «Холодноярська республіка».

Історія повстанської боротьби в Холодному Яру висвітлена в українській історіографії переважним чином з фактографічного боку. На думку автора, незважаючи на значний масив наративних досліджень із цієї тематики, бракує узагальнюючої аналітичної праці, яка б дозволила здійснити історіографічний аналіз окресленої проблематики, вписати історію Холодноярської організації в контекст подій Української революції та визначити вплив боротьби повстанців Холодного Яру на світогляд наступних поколінь борців за незалежність України від 1930х рр. до сучасності. Крім того, існує низка недостатньо вивчених аспектів та білих плям у історії повстанців Холодного Яру:

- час зародження організації, її витоки та структура;
- аналіз ідеології повстанців на підставі їхніх відозв та листівок;
- взаємодія із різними політичними силами революційного періоду.

Про події в Холодному Яру в добу визвольної боротьби 1917—1920х рр. широкому загалу українців стало відомо завдяки роману Ю. Горліса-Горського (справжнє прізвище Городянин) — старшини армії УНР, який під час Першого зимового походу 1919—1920х рр. захворів та лишився лікуватися в Мотронинському монастирі, що на теренах Холодного Яру. Одужавши, він продовжив боротьбу вже в лавах повстанців.

Але Ю. Горліс-Горський не був автором перших спогадів та історичних праць про події в Холодному Яру. Поява його роману була

спричинена мемуарами інших учасників революційних подій в Україні, у яких вони згадували про холодноряських повстанців. Традиційно історію українського визвольного руху починали писати її вороги — працівники ЧК та ГПУ (чекісти). Автором, який уперше угадав про Холодноряську організацію, був чекіст Б. Козельський у книзі «Петлюрівське повстанство. Шлях зрадництва і авантюр». Автор, незважаючи на вороже ставлення до українського визвольного руху, з повагою відгукнувся про повстанців Холодного Яру. Ця аналітична праця вийшла друком ще в 1927 р. у Харкові, тобто за кілька років до згадки про Холодний Яр учасниками українськими визвольного руху¹.

Юрій Горліс-Горський

Українська історіографія Холодноряської організації бере свій початок з 30х рр. XX ст., коли львівський часопис «Літопис червоної калини» надрукував низку матеріалів з історії холодноряських повстанців. Їх автором був військовий діяч УНР Михайло Середа². Яків Водяний створив п'єсу «Холодний Яр», яка хоча стосувалася подій у Холодному Яру, була далекою від історичних реалій повстанської боротьби в добу Української революції³.

Спогади Ю. Горліса-Горського, як уже зазначалося вище, були спровоковані появою цих матеріалів і мали на меті спростувати

¹ Козельський Б. Шлях зрадництва і авантюр (Петлюрівське повстанство). — Х.: Державне видавництво, 1926. — 148 с.

² Середа М. Холодний Яр. // Літопис Червоної Калини. — 1931. — Ч. 12. — С. 11–14.

³ Водяний Я. Холодний Яр. Історична драма на 4 дії. — Тернопіль; Львів, 1928. — 63 с.

їх. Перша його праця про Холодний Яр мала назву «Рік у Холодному Яру». Узимку 1920 р. Ю. Городянин (пізніше Горліс-Горський) приєднався до холодноярських повстанців, де протягом 1920—1921 рр. був осавулом полку (куреня) гайдамаків Холодного Яру, а з осені 1920 р. — Холодноярської бригади. Після поразки Української революції Ю. Горліс-Горський відбув кілька ув'язнень у більшовицьких катівнях, а згодом опинився в Галичині. У Львові в 1934 р., ймовірно за підтримки митрополита А. Шептицького, він уперше видав роман «Холодний Яр». Біографія Ю. Горліса-Горського детально проаналізована Р. Ковалем⁴ та С. Луніним⁵, тому надалі ми акцентуватимемо увагу лише на фактах, пов'язаних із ним як учасником повстанської війни в Холодному Яру та автором книги «Холодний Яр».

Крім Ю. Горліса-Горського, про повстанців Холодного Яру писали свідки тих подій: М. Дорошенко⁶, І. Лютий-Лютенко⁷, С. Полікша⁸ та Ю. Степовий (брат командира Олександрійської (Степової) дивізії Костя Пестушка (Блакитного))⁹. Їхні книги відтворюють окремі цікаві моменти з історії повстанської боротьби в Холодному Яру, але в цілому ґрунтуються на мемуарах Ю. Горліса-Горського. Також позитивні спогади про Холодний Яр залишили учасники Першого зимового походу, зокрема, М. Омелянович-Павленко¹⁰ та О. Доценко¹¹.

⁴ Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. — К.: Дікор, 2001. — 288 с.; Горліс-Горський Ю. Ми ще повернемось!. — К., Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2012 — С. 9—87.

⁵ Лунін С. «Холодний Яр» Юрія Горліс-Горського. Джерелознавчий аналіз. Ч. 1. — [Електронний ресурс] — Режим доступу URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1058-serhii-lunin-kholodnyy-yar-yuriya-horlisa-horskoho-dzhereloznavchyy-analiz-chasty-na-1>, Ч. 2. — [Електронний ресурс] — URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1402-serhii-lunin-kholodnyy-yar-yuriya-horlisa-horskoho-dzhereloznavchyy-analiz-chasty-na-druha>; Його ж. Холодноярці Юрій Городянин-Лісовський, Гнат Зінкевич та інші у більшовицькому полоні в травні — липні 1920 р. — [Електронний ресурс] — URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1263-serhii-lunin-kholodnoyartsy-yuriy-horodyanyn-lisovskyy-hnat-zinkevych-ta-inshi-u-bilshovytskomu-poloni-u-travniylpni-1920-roku>.

⁶ Дорошенко М. Стежками холодноярськими. Спогади 1918—1923 рр. — Філадельфія, 1973. — 220 с.

⁷ Лютий-Лютенко І. Вогонь з Холодного Яру / І. Лютенко-Лютий. — Детройт: Друкарня Namtramck Printing, 1986. — 151 с.

⁸ Полікша С. Кубанець Ф. Уваров — отаман Холодного Яру в 1919 р. // Літопис Червоної Калини. — 1933. — Ч. 5. — С. 16—18.

⁹ Степовий Ю. В Херсонських степах. — Мюнхен, 1947. — 127 с.

¹⁰ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма 1917—1920. — К.: Темпора, 2004. — 608 с.

Окрім спогадів учасників визвольних змагань та їхніх противників, джерельна база історії Холодного Яру — це масив документів, які зберігаються по різних архівних установах України та Росії. Вони мають різне походження. По-перше, це відозви та звернення Інформаційного бюро Повстанського комітету Холодного Яру, які зберігаються в Державному архіві Черкаської області.

По-друге, це документи більшовицької влади: переважно звіти про боротьбу з холодноярськими повстанцями, які зберігаються в обласних архівах Київської, Кіровоградської, Черкаської, Полтавської областей, а також у Галузевому державному архіві СБУ в Києві. Цікаву знахідку вдалося здійснити історику П. Стегнію, який у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) виявив звіт вояка армії УНР Івана Лютого-Лютенка про Холодноярську організацію в 1921 р.¹²

По-третє, це судові справи отаманів, які зберігаються в архіві СБУ та окремих архівних установах Російської Федерації. По-четверте, це дані розвідки Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР) про холодноярських повстанців в умовах бойових дій в Україні в 1919 р., які ввів до наукового обігу історик М. Ковальчук¹³.

У незалежній Україні інтерес до історії Холодноярської організації відновив Роман Коваль, який перевидав роман «Холодний Яр», поділивши його на розділи, що значно полегшило читачеві сприйняття мемуарів Ю. Горліса-Горського. Окрім того Р. Коваль підготував декілька книг з історії повстанської боротьби, а також створив низку біографічних нарисів повстанських отаманів. У 1995 р. Р. Коваль ініціював щорічні вшанування холодноярських повстанців, завдяки його зусиллям ця тема набула загальнонаціонального значення, стала важливою складовою історичної пам'яті українців¹⁴. Першу збірку документів з історії Холодного Яру ще у 1996 р. також видав Р. Коваль¹⁵.

¹¹ Доценко О. Зимовий похід. — Варшава, 1932. — 398 с.

¹² Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю... — С. 219.

¹³ Ковальчук М. Без переможців. Повстанський рух в Україні проти білогвардійських військ генерала А. Денікіна (червень 1919 р.—лютий 1920 р.). — К.: Стило, 2012. — 352 с.

¹⁴ Коваль Р. Історія Холодноярської організації. — К.: Історичний клуб «Холодний Яр»; Кам'янець-Подільський: ПП «Аксіома», 2016. — 104 с.

¹⁵ Героїзм і трагедія Холодного Яру. — К.: Поліфаст, 1996. — 316 с.

Серед сучасних українських істориків повстанцям Холодного Яру свої розвідки присвятили В. Щербатюк¹⁶, В. Савченко¹⁷, Д. Красносілецький¹⁸, О. Літовко¹⁹. Але найбільш змістовні дослідження здійснив харківський історик Сергій Лунін. Його розвідки з історії Холодноярської організації ґрунтуються на історичних джерелах, вперше залучених до наукового обігу. С. Лунін здійснив ретельну верифікацію фактів, які Ю. Горліс-Горський навів у своїй книзі, уточнив біографічні дані особистостей, які згадуються на сторінках роману «Холодний Яр». Це дозволило спростувати низку міфів, які увійшли до української історіографії. С. Лунін зробив вагомий внесок у історіографічний доробок проблематики Холодного Яру²⁰. У контексті своїх досліджень про Холодноярську організацію згадували історики В. Лободаєв²¹, М. Ковальчук²², П. Стегній²³. Детально на їх знахідках ми зупинимось нижче.

Розглянемо історію холодноярських повстанців як вагому складову процесів Української революції 1917–1920х рр. Найбільшою білою плямою в історії Холодного Яру залишаються події, пов'язані із зародженням Холодноярської організації. Процеси Української революції 1917 р. не могли оминати цього краю з воле-

¹⁶ Щербатюк В. *Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія*. — К.: Наукова думка, 2012. — 528 с.

¹⁷ Савченко В. *Атаманичина*. — Х.: Фолио, 2011. — 379 с.

¹⁸ Красносілецький Д. *Антибільшовицький рух повстанських загонів «Холодного Яру» в 1921–1922 рр.* // Наукові записки КДПУ ім. В. Винниченка. — Вип. 12. — С. 140–149.

¹⁹ Літовко О. *Історіографічний нарис Холодноярської республіки* // *Історичні етюди: зб. наук. праць*. — Вип. 4. — 2014. — С. 252–253.

²⁰ Лунін С. «Холодний Яр» Юрія Горліс-Горського. *Джерелознавчий аналіз*. Ч. 1. — [Електронний ресурс] — Режим доступу URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1058-serhii-lunin-kholodnyy-yar-yuriya-horlisa-horskoho-dzhereloznavchyy-analiz-chastyna-1>, Ч. 2. — [Електронний ресурс] — URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1402-serhii-lunin-kholodnyy-yar-yuriya-horlisa-horskoho-dzhereloznavchyy-analiz-chastyna-druha>; Його ж. «Холодний Яр» Юрія Горліс-Горського. *Археографічний аналіз* — [Електронний ресурс]. — Режим доступу URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1039-serhii-lunin-kholodnyy-yar-yuriya-horlisa-horskoho-arkheografichnyy-analiz>.

²¹ Лободаєв В. *Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр.* — К.: Темпора, 2010. — С. 139–141.

²² Ковальчук М. *Без переможців...* — 352 с.

²³ Стегній П. *Селянські повстання в Правобережній частині УСРР 1921–1923 (на матеріалах петлюрівського руху): дис... канд. іст. наук.* — Кременчук, 2000. — 230 с.

Мотронинський монастир (малюнок Тараса Шевченка)

любними козацькими традиціями. Тим більше, що в жовтні 1917 р. саме в Чигирині (поблизу Холодного Яру), відбувся з'їзд вільного козацтва, який дав потужний імпульс створення парамілітарних (добровільних) загонів в Україні. Особливо багато їх виникло на сучасній Черкащині. Але через невдалу співпрацю з Генеральним Секретаріатом (провина лежить на обох сторонах: одні не змогли підпорядкувати державі цю стихію, а інші й не надто бажали підкорюватися), вільне козацтво не повною мірою використало свій потенціал під час першої війни більшовицької Росії проти України в 1917—1918 рр.

Р. Коваль зазначав, що саме із загонів вільного козацтва бере свої витоки військова організація повстанців Холодного Яру. Підставою для цього була сімейна легенда родини Чучупак та інформація, надана Г. Мироненко Р. Ковалеві, які й потрапили на сторінки першої збірки документів «Героїзм і трагедія Холодного Яру». З цих джерел стало відомо, про конфліктну ситуацію, що склалася восени 1917 р. у Мотронинському монастирі. Вояки-дезертири почали виганяти монахинь з території монастиря, на-

магалися пограбувати його²⁴. Тому, як пише Р. Коваль, ігуменя звернулася за допомогою до родини Чучупак, яка мала авторитет у с. Мельники біля монастиря. Олекса Чучупак створив загін самооборони, який захистив монастир і взяв його під свою опіку²⁵.

Але архівні документи лише частково підтверджують усні джерела: у випадку конфліктної ситуації навколо Мотронинського монастиря. Утім, повністю спростовують інформацію про наявність у 1917 р. потужної проукраїнської конструктивної вільнокозацької організації на території Холодного Яру, зокрема в селі Мельники. Першим увагу до цього факту привернув дослідник вільнокозацького руху В. Лободаєв. Йому вдалося відшукати документ, що довів анархо-кримінальний характер загону вільного козацтва, який діяв у Мельниках²⁶. Згідно з даними В. Лободаєва, загони вільного козацтва мали три напрямки діяльності: 1) культурно-просвітницький 2) мілітарний 3) анархо-криміналістичний. Восени 1917 р. у Мельниках діяв саме третій тип, який завдавав значного клопоту черницям Мотронинського монастиря та власникам сусідньої Голоківської лісопильні.

У чому ж полягав конфлікт між монастирем і «Селянською Спілкою “Вільного козацтва”», яка діяла в селі Мельники? «Вільні козаки», посиляючись на норму III Універсалу Центральної Ради від 7 листопада 1917 р. про соціалізацію землі, намагалися привласнити собі територію та майно монастиря, а також вимагали від черниць плати за охорону монастиря. Крім того, вони погрожували вигнати монахинь з монастиря, а майно соціалізувати під приводом взяття його під охорону. Ігуменя Мотронинського монастиря Мелітіма звернулася до органів влади УНР з проханням захистити монастир від нападок «вільних козаків». Про звернення до родини Чучупак у листі ігумені жодним чином не згадувалося, як і про участь загону самооборони О. Чучупака у врегулюванні конфліктної ситуації.

Суперечки тривали протягом листопада — грудня 1917 р. Наприкінці грудня 1917 р. до Мельників прибув начальник міліції с. Медведівка разом з вояками 290-го запасного полку, який ба-

²⁴ МIRONENKO Г. Родина Чучупаків // Героїзм і трагедія Холодного Яру... — С. 52.

²⁵ КОВАЛЬ Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю... — С. 197.

²⁶ ЛОБОДАЄВ В. Революційна стихія... — С. 139.

зувався у Черкасах. Він «роз'яснив» козакам, які вже збиралися описати все майно Мотронинського монастиря, положення III Універсалу Центральної Ради. Начальник міліції зазначив, що охорона монастиря належить до державних установ і змусив козаків залишити монастир, а для захисту монастиря від анархічних елементів лишив варту, доповівши в Київ, що «більшовицькі вибрики» козаків приборкано²⁷.

Навіть якщо, за версією Р. Коваля, захист монастиря від дезертирів забезпечив загін Олекси Чучупака, то відбувалося це не в 1917 р. Хоча й не можна остаточно відкидати версію про захист монастиря населенням с. Мельники від тих, кого залишили охороняти монастир, бо випадки сваволі військових траплялися доволі часто.

Отже, в документах Чигиринського повітового комісаріату (вищий орган місцевої влади УНР доби Центральної Ради) не зафіксовано існування загонів вільного козацтва конструктивної діяльності, не згадувалося також про боротьбу з кримінальними елементами в селі Мельники з боку місцевого загону самооборони на чолі з Олексою Чучупаком наприкінці 1917 р.²⁸ Ці дані підтверджують дослідження В. Лободаєва, який наводить чисельність вільного козацтва у Чигиринському повіті, до якого належали Мельники, але не виокремлює серед них потужну патріотичну організацію вільного козацтва²⁹.

Нічого невідомо і про участь мельничанського загону вільного козацтва у війні більшовиків проти Центральної Ради взимку 1918 рр. Значно активнішими на Черкащині тоді були Звенигородський кіш Вільного козацтва з отаманами С. Гризлом і Ю. Тютюнником (про їх опір згадував сам більшовицький командувач М. Муравйов), смілянське вільне козацтво (на чолі з Я. Водяним), на сусідній Херсонщині вільне козацтво м. Глодоси (нині Новоукраїнський район Кіровоградської області), яке очолили І. Бондаренко, Д. Лимаренко, Ф. Мелешко³⁰.

Отже, аналіз джерел різного походження спростовує факт наявності численної патріотичної організації вільного козацтва

²⁷ Державний архів Київської області (далі — ДАКО). — Ф. Р-2796. — Оп. I. — Спр. 13. — Арк. 73—73зв.

²⁸ ДАКО. — Ф. Р-2796. — Оп. I. — Спр. 13.

²⁹ Лободаєв В. Революційна стихія... — С. 171.

³⁰ Там само. — С. 180—181.

Прапор Холодноярської республіки

може вважатися початком історії повстанців Холодного Яру.

У добу Гетьманату діяльність вільного козацтва, легалізованого Генеральним Секретаріатом восени 1917 р., була заборонена, а загони роззброєні австро-німецькими військами та Державною вартою. Вільнокозацькі загони перейшли до нелегальної повстанської боротьби. Недаремно влітку 1918 р. найбільшим протигетьманським повстанням був збройний виступ селян на Звенигородщині, яке очолили колишні ватажки вільного козацтва, зокрема Ю. Тютюнник та С. Гризло.

Отже, передумовою збройної організації в Холодному Яру став повстанський рух проти Гетьманщини 1918 р. Р. Коваль зазначає, що «першою відомою акцією мельничанських козаків була реквізиція зерна, зібраного для німецьких солдатів»³¹. Це відповідає загальній тенденції розвитку повстанського руху в Україні влітку — восени 1918 р. Авторитетний дослідник цієї проблематики П. Захарченко назвав ці процеси «селянською війною» проти реальної, а не декларативної політики Гетьманату³². У подальшому більшість збройних загонів Директорії постали саме з повстанських частин протигетьманського повстання.

Таким чином, початок дієвої патріотичної селянської повстанської організації в Мельниках (неофіційній столиці Холодноярських повстанців) припадає на осінь 1918 р. За свідченнями Г. Мироненка (хоча підтвердження його інформації в джерелах

³¹ Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю... — С. 197.

³² Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 р. — К., 1997. — 187 с.

не знайдено) перший загін холодноярців, сформував Олекса Чучупак, але влітку 1918 р. це формування як окрема бойова одиниця припинило своє існування³³. Найбільш активними холодноярці були в 1918—1922 рр. під час протигетьманського повстання та боротьби з більшовиками й білогвардійцями.

Про рішучі настрої мешканців Холодного Яру та їх ставлення до революційних процесів, що відбувалися в Україні, можемо судити зі свідчень Ю. Горліса-Горського: «Увечері приходять селяни. Точаться розмови про минуле та майбутнє. Мене дивує їхня обізнаність з історичним минулим України, національна свідомість. Розмовляють про Центральну Раду, “яка ловила гав”, про Скоропадського, “який спаскудив звання гетьмана”, про Коцура, “який зганьбив стару гетьманську столицю Чигирин”»³⁴.

Якщо селяни Холодного Яру були невдоволені нерішучістю Центральної Ради у вирішенні земельного питання та створенні збройних сил, то критика П. Скоропадського була значно гострішою, незважаючи на його успіхи в процесах українізації освіти, науки, мистецтва. Чому? Реальна, а не декларативна аграрна політика гетьмана викликала опір селянства. Ігнорування П. Скоропадським фактів свавілля німецьких окупантів на селі, загравання з поміщиками викликали збройний спротив селян, що й спричинив масштабну селянську війну у формі протигетьманського повстання. Останньою краплею стала грамота від 13 листопада 1918 р., якою скасовувалася самостійність Української держави,

Свирид Коцур

³³ Мироненко Г. Родина Чучупаків... — С. 52.

³⁴ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... — С. 30.

Василь Чучупак

яке було вдало розташоване в місцині Холодного Яру. Чучупаки були заможними селянами, які могли забезпечити своїм дітям гарну освіту. Так брати Василь Чучупак та Олекса Чучупак були сільськими вчителями. Відомо, що Петро Чучупак навчався в консерваторії у Києві, був знайомий з М. Лисенком. Були серед їхнього роду й священники. Зокрема, Дем'ян та Автоном Чучупаки. Крім того, В. Чучупак мав досвід учасника Першої світової війни у складі Російської армії. Улітку 1919 р. начальником штабу повстанців стане П. Чучупак, який повернувся додому з Києва. Ці факти свідчать про тенденцію обрання керівниками повстанських загонів освічених людей із військовим досвідом. Уже згадуваний вище. В. Лободаєв наголошує на останньому, оскільки серед керівників

що мусила стати автономною частиною майбутньої відтвореної Російської федерації (фактично імперії).

За спогадами повстанця Михайла Дорошенка для підтримки протигетьманського повстання та об'єднання розрізнених загонів мешканці великих сіл Мельники, Медведівка, Головківка, Матвіївка, Цибулеве (нині терени Черкаської та Кіровоградської обл.) скликали у Медведівці військову раду, на якій домовилися про об'єднання своїх загонів та обрання старшим (отаманом) Василя Чучупака³⁵.

Чому обрали саме його? Цьому існує декілька пояснень. Родина Чучупак, на чому наголошувалося вище, мала значний авторитет у великому холодноярському селі Мельники,

³⁵ Дорошенко М. *Стежками холодноярськими...* — С. 66

вільнокозацьких організацій лідерів, які б мали бойовий досвід, було значно менше³⁶.

Отже, обрання отаманом В. Чучупака, людини із військовим досвідом, підтверджує думку про трансформацію вільного козацтва, яким керували переважно цивільні люди, в повстанський рух, на чолі якого стали постаті з військовим досвідом. Саме тоді, восени 1918 р., селяни на чолі з отаманами усвідомили себе потужною військовою силою. Центром Холодноярської організації стало с. Мельники зі штабом у Мотронинському монастирі. Мельники відрядили чи не найбільше добровольців для куреня та полку гайдамаків Холодного Яру — військової частини Холодноярської організації. Отже, з осені 1918 р. Холодний Яр став стрижнем спротиву антиукраїнським та ворожим до селянства силам.

Джерела різних воюючих сторін осені — зими 1918 р. вже фіксують існування в Мельниках потужної повстанської організації, яка стала основою полку гайдамаків Холодного Яру³⁷. Поруч сформувалася Чигиринська республіка, отаманом якої став авторитетний в селі Суботів ватажок Свирид Коцур. Найбільш ґрунтовні дослідження з історії цієї організації належать краєзнавцеві О. Солодару³⁸. Таким чином, у Чигиринському повіті наприкінці 1918 р. виникло два центри повстанського руху: Холодноярська організація Василя Чучупака та Чигиринська Свирида Коцура (з центром у Суботові).

Незважаючи на територіальну близькість та подібний характер організації період їхньої співпраці виявився дуже коротким. Наприкінці 1918 — на початку 1919 р. В. Чучупак та С. Коцур у боротьбі з гетьманцями навіть утворили спільний повстанський комітет, який очолив Л. Панченко. Проте із січня 1919 р. відносини між обома «квазідержавами» погіршилися, а невдовзі переросли у справжню війну. Причина конфлікту — ставлення до української національної ідеї.

Січень — лютий 1919 р. — один із найдраматичніших періодів повстанського руху в Україні. Отаманщина перетворилася на

³⁶ Лободаєв В. *Революційна стихія...* — С. 244.

³⁷ Ковальчук М. *Без переможців...* — С. 13–14

³⁸ Солодар О. *Як були коцури...* — Черкаси: Вид. Ю. Чабаненко, 2009. — 40 с.

деструктивний чинник Української революції періоду Директорії. Повстанські ватажки-отамани повернули зброю проти Директорії, залишали фронт, переходили на бік більшовиків, створювали «приватні армії» та окремі «селянські республіки», які не визнавали УНР.

На жаль, ці процеси не минули й Холодний Яр. На початку 1919 р. відбувся розкол і серед повстанців Чигиринського повіту. С. Коцур виступив проти Директорії, а його курінь Червоного козацтва став військовою опорою більшовицької влади на Чигиринщині³⁹. Холодноряці ж не «захворіли на отаманщину». Ю. Горліс-Горський писав, що в добу визвольних змагань серед них завжди «цілковито панували українські націоналістичні настрої»⁴⁰. Хоча спроби схилити холодноряців на бік бунтівників були. Крім С. Коцура це робив, зокрема, О. Волох, який на початку 1919 р. був командиром Гайдамацького полку Запорізького корпусу, у складі якого воював полк гайдамаків Холодного Яру. Через свого посланця він закликав В. Чучупака підтримати більшовиків у війні проти Директорії, але отримав негативну відповідь⁴¹.

А от симпатії «громадян» Чигиринської республіки визначалися мінливими поглядами їхнього отамана С. Коцура: від ідеалів української державності під час протигетьманського повстання (1918 р.) до більшовизму (1919 р.), а згодом — анархо-комунізму (на початку 1920 р.). Влада військової організації С. Коцура поширювалася на «гетьманські місця»: Чигирин, Суботів та декілька навколишніх сіл (Івківці, Новоселиця, Триліси), які були розташовані поблизу Холодного Яру. Зрада національної ідеї спричинила ворожнечу між колишніми родичами та сусідами. Перемир'я між ними інколи тривало лише під час релігійних свят⁴².

Таким чином, із повстанських загонів сіл Холодного Яру на початку 1919 р. навколо с. Мельники та Мотронинського монастиря вже сформувалася своєрідна потужна організація, яку чимало дослідників називають Холодноряською республікою. Ю. Горліс-

³⁹ Там само. — С. 13–14.

⁴⁰ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... — С. 28.

⁴¹ Лунін С. Холодний Яр Юрія Горліс-Горського. Джерелознавчий аналіз. — Ч. 2. — [Електронний ресурс] — URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1402-serhii-lunin-kholodnyy-yar-yuriya-horlisa-horskoho-dzhereloznavchyy-analiz-chastyna-druha>.

⁴² Солодар О. Як були коцури... — С. 16–18.

Горський, який до появи в Холодному Яру встиг доволі повоювати, відзначив її прикметні риси: «Повстанча боротьба в околицях Холодного Яру вирізнялися організаційним ладом та усвідомлення широкими масами своєї мети — визволення України»⁴³. На початку 1919 р. частина холодноярців сформувала курінь гайдамаків Холодного Яру, який мав жовто-синій прапор із тризубом та надписом: «Хай живе вільна незалежна Укр. Нар. Республіка». Під ним трохи перефразовані рядки поета І. Франка: «Ми поляжем, щоб славу, і волю, і честь, рідний краю, здобути тобі!». Знімок прапора вдалося зробити авторитетному досліднику М. Ковальчуку в Центральному музеї Збройних сил Росії (Москва), а от доля самого прапора невідома. Імовірно, як трофей він зберігається у фондах цього музею⁴⁴.

Історикам удалося встановити час і місце формування полку гайдамаків Холодного Яру. Командир 2-го полку Січових стрільців Остап Копцюх (галичанин, близький до самого В. Вишиваного), який формував свій полк, у Єлисаветграді (нині Кропивницький) в січні 1919 р., повідомляв про прибуття до цього міста куреня (згодом полку) гайдамаків Холодного Яру⁴⁵.

Холодноярці перебували в лавах армії УНР щонайменше до літа 1919 р. Їх полк став складовою частиною 3-го Гайдамацького полку Запорізького корпусу, однієї із найбоєздатніших частин армії УНР. Боєздатність цього корпусу значно знизилася після того, як його керівником став О. Волох. Курінь Холодного Яру перебував під впливом цього отамана, який спершу проголосив у Вапнярці радянську владу, а згодом прагнув зібрати армію із частин Південно-східної групи та пробиватися на території, підконтрольні більшовиками, аби підняти там повстання. Коли ж Волоха було заарештовано, то саме курінь Холодного Яру, розташований у Балті, намагався звільнити з-під варті О. Волоха⁴⁶.

⁴³ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... — С. 23.

⁴⁴ Ковальчук М. Без переможців... — С. 195.

⁴⁵ Лунін С. Холодний Яр Юрія Горліс-Горського. Джерелознавчий аналіз. — Ч. 2. — [Електронний ресурс] — URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1402-serhii-lunin-kholodnyy-yar-yuriya-horlisa-horskoho-dzhereloznavchyy-analiz-chastyna-druha>.

⁴⁶ Ковальчук М. Поразка й відступ Південного угруповання армії УНР до Румунії навесні 1919 р. / М. Ковальчук // Військово-історичний альманах. — 2008. — Ч. 1. — С. 36.

О. Волоха тимчасово усунули з усіх посад. А холодно ярці, після вимушеного відступу до Румунії шляхом через Західне Поділля, повернулися до Холодного Яру. Ймовірно, що це сталося влітку 1919 р., бо в подальшому в документах Дієвої армії УНР військова частина із такою назвою не згадується⁴⁷. Після повернення до рідного краю вояки цього полку приєдналися до земляків-повстанців, які використовували назву полк гайдамаків Холодного Яру. У 1920 р. його було переформатовано у бригаду, яка складалася з трьох куренів.

Іншою військовою частиною, яка використовувала назву Холодний Яр, були повстанці, котрі вели партизанську війну в Холодному Яру (тоді — Чигиринський та східна частина Черкаського повіту Київської губернії). Під чорно-білим прапором із тризубом та написами із лицьового боку: «Воля України або смерть!», а із зворотнього — Шевченкові рядки: «І повіє огонь новий з Холодного Яру». Ю. Горліс-Горський писав про це так: «“Воля України — або смерть!” на холоднороському прапорі — це не “прапорова деклямація” наших “куренів смерти”, що давно вже порозбігалися. Це — тверде, логічне окреслення положення...»⁴⁸. Після повернення холодноряців із лав ДА УНР до рідних місць повстанці використовували обидва прапори⁴⁹.

Отже, військова історія Холодного Яру має дві сторінки: бої у складі Армії УНР під назвою куреня, а згодом полку гайдамаків Холодного Яру та самостійної повстанської боротьби. Ю. Горліс-Горський згадував про це таким чином: «Холодноряці були окремою частиною в українській армії. А як армія відступила за кордон, вони пішли в свої околиці і засіли в них»⁵⁰.

Одним із дискусійних питань дослідників повстанського руху в Україні є застосування терміну «республіка» до повстанців Холодного Яру. Зокрема, знані дослідники цієї проблематики Р. Коваль та В. Щербатюк уникають цього поняття, натомість більш доціль-

⁴⁷ Лунін С. Холодний Яр Юрія Горліс-Горського. Джерелознавчий аналіз. — Ч. 2. — [Електронний ресурс] — URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1402-serhii-lunin-kholodnyy-yar-yuriya-horlisa-horskoho-dzhereloznavchyy-analiz-chasty-na-druha>.

⁴⁸ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... — С. 164.

⁴⁹ Там само. — С. 148.

⁵⁰ Там само. — С. 28.

ним вважають застосування термінів: холодноярська організація (В. Щербатюк)⁵¹ або полк гайдамаків Холодного Яру (Р. Коваль)⁵². Спробуємо дати оцінку цим підходам та запропонувати власний варіант застосування відповідної дефініції до повстанців Холодного Яру.

Вище ми згадували, що першим термін «республіка» (щоправда, в лапках) щодо Холодноярської організації застосував Ю. Горліс-Горський⁵³. Використовуючи дефініцію «республіка» стосовно Холодного Яру, Ю. Горліс-Горський, на нашу думку, хотів підкреслити чіткий організаційний лад, реальне народовладдя, яке панувало в селах Холодного Яру. Відзначимо, що холодноярці дійсно, а не декларативно, дотримувалися принципів демократії, республіканського ладу, розмежуванню влади та меритократії. Зокрема, на відміну від отамана Миколи (Матвія) Григор'єва. Його універсал вважають ледь не взірцем демократизму, а насправді влада цього отамана була прикладом жакливого терористичної диктатури⁵⁴.

Холодноярська селянська організація мала свої органи влади, військо, ідеологію, істотну підтримку місцевих мешканців, контактувала з різноманітними повстанськими загонами української орієнтації, які діяли в цьому районі. Авторитет Холодного Яру визнавали чимало отаманів Київщини та Херсонщини. Провідною метою Холодноярської організації була боротьба за незалежність України проти більшовиків, денікінців, коцурівців (або, як їх називали місцеві мешканці, «коцуряки»).

Вища влада належала виборному отаману. Першим був В. Чучупак, хоча в одній з відозв, яка датується липнем 1919 р. згадується «батько отаман Небзієнко». Р. Коваль припускає, що це псевдонім В. Чучупака оскільки більше в жодному із джерел це прізвище не згадувалося⁵⁵. Отаман здійснював загальне керівни-

⁵¹ Щербатюк В. *Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років...* — С. 312.

⁵² Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру / Упор., ред., примітки, біограф. довідки, додатки Р. Ковалю.* — Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2010. — С. 152.

⁵³ Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр...* — С. 22.

⁵⁴ Горак В. *Повстанці отамана Григор'єва / В. Горак.* — Фастів: Поліфант, 1999. — 224 с.

⁵⁵ Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру...* — С. 386.

Штаб Костянтина Пестушка

цтво військовими операціями, володів правом оголошувати мобілізацію сіл. При військовій організації існував штаб. З осені 1919 р. його очолив П. Чучупак, який повернувся до Мельників.

Практикувалося скликання ради, на якій обговорювалася тактика дій повстанців залежно від стратегічної ситуації навколо Холодного Яру. Участь у радах за згодою отамана Холодного Яру могли брати отамани загонів, не підлеглих отаману Холодного Яру. Під час подібних широких рад (їх протоколи не велися, але дві з них детально описав Ю. Горліс-Горський) відбувалися вибори отаманів. Зокрема, у вересні 1920 р. під час ради повстанці (значною мірою холодноряці) обрали отаманом Костя Пестушка (Блакитного, Степового) — командира Олександрійської Повстанської повітової дивізії (Степової дивізії), який прибув зі степів Херсонської губернії. Своєю посадою йому поступився холодноряць Деркач. Це засвідчило, що принципам меритократії холодноряці надавали перевагу над трайбалістичними підходами до формування влади (обрання кращого, а не свого, місцевого)⁵⁶.

На радах обговорювали питання участі повстанців у спільних військових акціях, які вимагали координації зусиль різних ота-

⁵⁶ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... — С. 185.

манських загонів. Крім того, вирішували, чи варто повстанцям брати участь у військових операціях далеко від своїх сіл (що завжди було болючим питанням для повстанців) та приєднуватися до регулярних сил. Слід підкреслити, що далеко не завжди слово отамана під час подібних нарад було вирішальним. Траплялося, що рішення отамана Холодного Яру не виконували ватажки, які співпрацювали з холодноряськими отаманами на договірних відносинах: Мамай, Пилип Хмара, Чорний Ворон, Голий⁵⁷.

Імовірно, другий справа сидить отаман Чорний Ворон (Чорноусенко)

На території Холодноряської організації існувала своєрідна гілка судової влади. Зокрема, Ю. Горліс-Горський згадував, що у травні 1920 р. холодноряці вирішили створити «організаційний суд — він має ухвалювати смертні вироки членам організації за зраду в будь-якій формі»⁵⁸.

З кінця 1918 р. в Холодному Яру діяв ще один своєрідний координаційний орган влади — повстанком, створений вперше у 1918 р., який в умовах «війни впливів» проводив агітаційну роботу. У 1920 р. холодно ярці відновили його діяльність. Це сталося з ініціативи Дігтяря-Хоменка (Ю. Горліс-Горський назвав його «представником повстанкому Правобережжя»), який у серпні 1920 р. прибув до Холодного Яру, але, зазначимо, що вирішального впливу на дії повстанців цей орган не мав.

Крім військової боротьби з ворогами української державності, повстанці Холодного Яру вели «інформаційну війну», тобто здійснювали агітаційну діяльність. У структурі їхньої організації існувало інформаційне бюро, яке готувало звернення до населення у формі відозв (листівок). На сторінках «Холодного Яру» Ю. Горліс-Горський навів фразу Андрія Чорноти, яку той кинув керівнику повстанкому Дігтярю-Хоменку: «у нас нікого агітувати

⁵⁷ Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр...* — С. 190, 199–200.

⁵⁸ Там само. — С. 83.

не треба»⁵⁹. Але то була його особиста думка. Документи, виявлені дослідниками, та мемуари свідчать про інше. На теренах Холодноярської організації проводилася значна інформаційно-просвітницька робота. Зокрема, Ю. Горліс-Горський згадував епізод, коли В. Чучупак переконував кулеметника Семена Левадного (суботівчанина, який у 1918—1919 рр. воював за Коцура, а потім перейшов до холодноярців) виступити з агітацією перед земляками, але той відмовився).

Іншим доказом було поширення листівок, примірники яких збереглися в архівних установах. Аналіз їх тексту свідчить, зокрема, і про гарний стиль написання. За змістом — це заклики вступати до лав холодноярців та роз'яснення населенню: кого і чому підтримують холодноярські повстанці й проти кого вони воюють. Аналіз друкованих матеріалів повстанців Холодного Яру доводить їх прихильність до ідеології націоналізму, соціалізму і навіть радянської влади (не більшовицької, а саме радянської) на демократичних засадах. Ось уривок з відозви інформаційного бюро штабу загону Холодного Яру до селян і козаків (червень 1919 р.): «Не вірьте тим брехням, які комуністи розносять по всіх закутках, буцім-то ми протів Радянської Влади, це суцця брехня. Ми як найдужче слідкуємо, аби ні одно із здобутків революції не згинulo, не було поруганим»⁶⁰. А ось уривок зі звернення Холодноярського окружного повстанського комітету, датованого вереснем 1920 р., у якому аналізується реальна, а не декларативна політика більшовиків: «московські комуністи своїми брудними руками заплямували і революцію, і навіть саму ідею соціалізму»⁶¹.

Таким чином, припускаємо, що холодноярці використовували гасла лівих соціалістичних партій (боротьбистів, незалежників), як і значна частина селянських повстанських рухів. Утім, попри використання окремих положень українських комуністів, які з 1920 р. були в союзі з більшовиками, холодноярці закликали до рішучої боротьби проти «гнобителів Раковського і Ко», а також проти «невчасної «комуни»⁶².

⁵⁹ Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр...* — С. 134.

⁶⁰ Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру...* — С. 384.

⁶¹ Там само. — С. 388.

⁶² Там само. — С. 386.

У червні 1919 р. члени Холодноярської організації спромоглися розробити власний варіант Конституції УНР під назвою «Начерк Проекту Державного законодаду для Української Трудової республіки»⁶³. Документ довів прихильність холодноярців до принципів республіканських демократичних засад організації влади не лише місцевої, а й центральної. Його автор, вже згадуваний вище галичанин, доктор права О. Копцюх. Він, імовірно, опинився в Холодному Яру в травні 1919 р., куди повернувся із частиною вояків полку гайдамаків Холодного Яру. Підписи під проектом Конституції залишили відомі холодноярці, окрім В. Чучупака. Можливо, як отаман та військовий керівник, він просто не втручався в політичні справи. Звернення Холодноярського повстанку 1920 р. підтверджують вірність республіканським принципам. Зокрема, кожна з цих відозв завершується словами: «Хай живе Українська Народна Самостійна республіка!»⁶⁴.

У вересні 1920 р. повстанком Холодного Яру підготував відозву про організацію влади на підконтрольних повстанцям територіях. У ній влада передавалася до повноважень повітових земських установ та волосних земельних управ, які мали розподіляти землю між селянами. Окружний повстанський комітет мав координувати діяльність селян у питаннях організації місцевої влади. Для захисту своїх сіл рекомендувалося створювати загони самооборони⁶⁵.

Отже, на нашу думку, організаційні засади Холодного Яру, реальний, а не декларативний розподіл влади, аналіз змісту листівок, дозволяє вважати доцільним та прийнятним застосування до Холодноярської організації дефініції «республіка». Нижче подаємо перелік всіх термінів, які застосовували учасники подій у Холодному Яру та його дослідники до повстанської організації Холодного Яру, відповідно до хронології використання. У 1918 р. — курінь гайдамаків Холодного Яру; 1919 р. — полк гайдамаків Холодного Яру (паралельно вживалися назви загін, курінь і навіть назва

⁶³ *Начерк проекту Державного законодаду для Української Трудової республіки (Табору Гайдамаків Повстанців в Холодному Яру на Чигиринщині 1919).* — [Електронний ресурс] — URL: http://constituanta.blogspot.com/2012/10/1919_24.html.

⁶⁴ Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру...* — С. 389, 391.

⁶⁵ *Там само.* — С. 391.

Червоне козацтво⁶⁶; 1920 р. — Холодноярська бригада; 1921 р. — Холодноярська організація (з поділом на дві округи).

Терени Холодноярської «республіки» охоплювали десятки сіл сучасних Черкащини та прилеглої Кіровоградщини⁶⁷. Однак слід зауважити, що це число не було сталою цифрою населених пунктів, які підпорядковувалися отаманам Холодного Яру. Відповідно, й чітких кордонів «республіка» мати не могла. Приблизно їх можна окреслити як територію Чигиринського повіту Київської губернії між Суботовом, який контролювали коцурівці, і Кам'янкою, яка перебувала під владою більшовиків. Часом повстанці контролювали територію на південь від Кам'янки (нині Кіровоградська обл.). Це був район сіл Цвітна, Цибулеве, Івангород, Розумівка, Бовтишка, де діяли потужні та рухливі повстанські загони П. Хмари, М. Бондаренка, Отаманенка та інших ватажків. Навесні 1920 р., після ліквідації більшовиками Коцура, підконтрольні йому села (Суботів, Триліси, Івківці, Новоселиця) знову потрапили у сферу впливу Холодного Яру, а кордон посунувся до самого Чигирина, який повстанці здобули восени 1920 р., але не змогли втримати. У період 1917—1920х рр. це були терени Чигиринського та східної частини Черкаського повітів Київської губернії.

Рушійною силою повстанського руху було місцеве селянство: «прекрасний матеріал, щоб формувати бандитські групи», як писали чекісти⁶⁸. Участь селян не обмежувалася збройною боротьбою з більшовиками, коцурівцями, білогвардійцями. Вони виконували роль розвідників, постачали повстанцям хліб. Духовний центр тих країв, Мотронин монастир, став центром Холодноярської республіки. Там розміщувався штаб, шпиталь, проводилися наради, дзвін Мотронинського монастиря був сигналом до мобілізації. Монастир був добре укріплений. Один із учасників військової операції проти повстанців Холодного Яру восени 1920 р. Д. Куров, зокрема,

⁶⁶ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру... — С. 389, 391.

⁶⁷ Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю... — С. 200.

⁶⁸ Козельський Б. Шлях зрадництва й авантюри... — С. 74.

⁶⁹ Лунін С. Операція військ ВОХР проти Холодного Яру у вересні 1920 року та відомості про неї в спогадах Ю. Горліс-Горського. — [Електронний ресурс] — Режим доступу URL: www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1123-serhii-lunin-operatsiya-viysk-vokhr-proty-kholodnoho-yaru-u-veresni-1920-roku-ta-vidomosti-pro-neyi-v-sphodakh-yuriya-horlis-horskoho.

так і зазначив: «Сім років воюю, а такої фортеці не бачив»⁶⁹. Аналізуючи сплетіння природних, історичних та релігійних чинників, Б. Козельський визнав: «Через свою географічну місцевість та своєрідну романтику, зіткану з пережитків середньовіччя, Холодний Яр становив для радянської влади неприступну фортецю»⁷⁰.

Яскрава сторінка історії Холодноярської республіки — це військова боротьба на підтримку УНР та захист своїх населених пунктів від загонів РСЧА, ЧК, продзагонів, ЗСПР, боротьба із сепаратистами-коцурувцями. В одній із останніх листівок холодноярських повстанців, датованій травнем 1921 р., наводиться перелік сил, яким повстанці чинили спротив протягом 1917—1921 рр. Зокрема, в ній зазначалося так: «трудящі маси боролися з царизмом, гетьманщиною, денікінщиною і зараз борються з червоним радянським комуністичним урядом»⁷¹. Мешканцям сіл, які потрапили до теренів «республіки», існування військової організації Холодного Яру забезпечувало захист від сваволі окупантів, що гарантувало безпеку життя, волі, збереження результатів праці. А для армії УНР це була територія, яка надавала підтримку її воякам, слугувала надійним тилом. Тому, власне, вир змін влади, пов'язаних з приходом нових армій, району Холодного Яру стосувався якнайменше. Проте оборонними операціями повстанці не обмежувалися, здійснюючи напади на залізниці, цукрові заводи, великі міста. Упродовж 1918—1922 рр. холодноярці настільки запекло та організовано боронили свій край під державним прапором, що здобували славу не лише серед прихильників, а й серед ворогів. Це переконливо доводять джерела, які створювали червоноармійці та білогвардійці. «Холодний Яр перетворено на справжню фортецю, для взяття якої потрібні значні озброєні сили Червоної армії», — констатував один з більшовицьких функціонерів⁷².

Найбільш тривалою та героїчною була боротьба проти більшовицької влади. Розпочалася вона навесні 1919 р., а до кінця 1920 р. Холодний Яр був для окупантів непоборним. Війна з комуністами була викликана не лише неприйняттям політики продовольчої диктатури, а й боротьбою за гасла УНР, яку більшовики намагалися

⁷⁰ Козельський Б. *Шлях зрадництва й авантюри...* — С. 75.

⁷¹ Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр: спогади осавула 1-го куреня полку гайдамаків Холодного Яру...* — С. 392—393.

⁷² Козельський Б. *Шлях зрадництва й авантюри...* — С. 75

знищити. Час від часу червоним удавалися операції проти холодноряців, проте цілковитого контролю над повстанськими селами вони до осені 1922 р. не мали ніколи.

Епізоди війни більшовиків та білогвардійців проти Холодного Яру детально дослідили Р. Коваль⁷³, С. Лунін⁷⁴, Д. Красносілецький⁷⁵, В. Савченко⁷⁶, М. Ковальчук⁷⁷, тому нижче ми наведемо лише основні етапи цієї боротьби. Квітень 1919 р. — перше велике антибільшовицьке повстання в Холодному Яру, яке очолив В. Чучупак. Як свідчив голова Чигиринського повітового комітету Брайко, повстання розпочалося після повітового з'їзду Рад, який затвердив рішення про проведення політики «воєнного комунізму»⁷⁸. Червень 1919 р. — підтримка холодноряцями повстання отамана М. Григор'єва. Липень — грудень 1919 р. — боротьба зі Збройними силами Півдня Росії.

У липні — серпні 1919 р. більша частина України опинилася під владою денікінців, але це не стосувалося Холодного Яру. Ю. Горліс-Горський писав: «Неприступний Мотрин монастир серед лісів... Засів там зі своїм військом отаман Чучупака і нікого не боїться — ні большевики, ні денікінці нічого не могли йому зробити»⁷⁹. Сила загонів Холодного Яру підтверджується й звітами денікінської армії про стан справ у цьому районі. У них відзначається висока організація, дисципліна, бойовий дух та патріотизм холодноряців: «Чучупак ідейний самостійник, спирається на сільську інтелігенцію і селянство; суворо переслідує в себе грабунки і намагається створити дисципліновану армію»⁸⁰. Для ліквідації зосереджених у районі Холодного Яру повстанців білі кинули 15-й Терський пластунський батальйон, але вже 30 листопада 1919 р. холодноряський повстан-

⁷³ Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю.... — С. 204—221.

⁷⁴ Лунін С. Операція військ ВОХР проти Холодного Яру у вересні 1920 року та відомості про неї в спогадах Ю. Горліс-Горського. — [Електронний ресурс] — Режим доступу URL: www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1123-serhii-lunin-operatsiya-viysk-vokhr-proti-kholodnoho-yaru-u-veresni-1920-roku-ta-vidomosti-pro-neyi-v-spozhadakh-yuriya-horlis-horskohe.

⁷⁵ Красносілецький Д. Антибільшовицький рух повстанських загонів «Холодного Яру» в 1921—1922 рр... — С. 140—149.

⁷⁶ Савченко В. Атаманищина... — 280 с.

⁷⁷ Ковальчук М. Без переможців... — 352 с.

⁷⁸ Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю... — С. 218.

⁷⁹ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... — С. 25

⁸⁰ Ковальчук М. Без переможців... — С. 188.

ком на теренах Чигиринського району скасував усі накази і розпорядження денікінської влади, відновивши закони Директорії УНР⁸¹. Аналізуючи ці події, представник «третьої сторони» більшовик Д. Кін також акцентував на тому, що в районі Холодного Яру, де оперував Чучупак, «ніякої денікінської влади не було»⁸². Біла розвідка визначила кількість повстанців Холодного Яру наприкінці 1919 р. до 6 тис. бійців і залишила детальний аналіз організації війська Холодного Яру: «Є 4 польові телефони і 5 котушок проводу. При штабі організовано мобілізаційний комітет, що працює досить енергійно... Розвідка у штабі поставлено зразково... Є гармати і кулемети»⁸³. У середині грудня холоднорярці спільно з іншими отаманами вибили денікінців з Чигирини та Черкас⁸⁴.

З кінця 1919 р., коли білі відступили з України, до Холодного Яру почали просуватися більшовицькі війська. Запеклій боротьбі між двома силами передував короткий період співпраці комуністів із повстанцями Холодного Яру. Зауважимо що питання контактів холоднорярців з більшовиками залишається одним із малоз'ясованих. У збірнику документів «Героїзм і трагедія Холодного Яру» є згадка про військову співпрацю більшовицьких та холоднорярських загонів під час звільнення Черкас від денікінців наприкінці 1919 р.⁸⁵ У цей період інший відомий повстанський ватажок А. Гулий-Гуленко (Гулій) також підтримував з більшовиками військові контакти. Напевно, про це стало відомо керманічу Першого зимового походу М. Омеляновичу-Павленку, якого непокоїло, що, ймовірно, В. Чучупак та А. Гулий-Гуленко «визнали принцип радянства, завдяки чому мають спокійне відношення з більшовиками»⁸⁶.

У цей час армія Зимового походу зазнала поразки від білих та рухалася до території Холодного Яру. Але М. Омелянович-Павленко перебільшив співпрацю українських повстанців з більшовиками, вона залишилася тільки епізодом боротьби зі спільним ворогом. З початку 1920 р. більшовикам довелося вести виснаж-

⁸¹ Ковальчук М. Без переможців... — С. 188.

⁸² Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю... — С. 201.

⁸³ Ковальчук М. Без переможців... — С. 188–189.

⁸⁴ Там само. — С. 196, 199.

⁸⁵ Героїзм і трагедія Холодного Яру... — С. 52.

⁸⁶ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма 1917–1920... — С. 223.

Петро Чучупак

ливу війну з українськими повстанцями. Не став винятком і Чигиринський повіт Київської губернії. Проти більшовиків повернув зброю колишній союзник С. Коцур. Але якщо з ним більшовики впоралися відносно швидко, то Холодний Яр ще довго був невідконтрольною для більшовиків територією⁸⁷.

Більшовики згадували, що «Холодний Яр став символом боротьби проти радянської влади»⁸⁸. Саме ця сторінка повстанської війни детально висвітлена Ю. Горлісом-Горським у романі «Холодний Яр» та представлена в більшовицьких джерелах. Як і для УПА, боротьба з більшовиками стала найгероїчнішою сторінкою в історії холоднорських

повстанців, яка мала вагомий вплив на прийдешні покоління. Ю. Горліс-Горський писав про це так: «після того, як московська червона орда захопила Україну, над Дніпром існувала своєрідна республіка, яка під українським національним прапором провадила запеклу боротьбу аж до 1922 р.»⁸⁹.

У 1920 р. більшовицьке керівництво визнало українських повстанців, які відмовилися ввійти до складу Червоної армії, серйозним та небезпечним ворогом. У березні 1920 р. сам Й. Сталін підписав наказ про посилення боротьби з повстанством «на Україні», а ще раніше, наприкінці 1919 р., Л. Троцький розробив детальну інструкцію для боротьби з українським професійним повстанством⁹⁰. 18 березня 1920 р. після вдалої засідки більшовикам

⁸⁷ Солодар О. Як були коцури... — С. 28–29.

⁸⁸ Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю... — С. 208.

⁸⁹ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... — С. 22.

⁹⁰ Гражданская война на Украине, 1918–1920. Сб. докум. и матер. : у 3 т., 4 кн / [под ред. Н. И. Супруненко]. — К.: Наукова думка, 1967. — Т. 2. — С. 538–541

вдалося ліквідувати командний склад Холодноярської республіки: В. Чучупака (отаман), П. Чучупака (начальник штабу), П. Солонька (мав значний військовий досвід). Червоні частини, які виконали це завдання, встигли безкарно залишити Холодний Яр. Ці втрати значно послабили холодноярців, яким протягом тривалої боротьби бракувало людей із військовим досвідом та організаційними здібностями. Довгий час уважалось, що вбивство командирів холодноярців сталося у квітні 1920 р. Підставами для цього були дослідження Р. Ковалю. Але С. Лунін, використавши джерела різного походження, довів, що більш вірогідною датою смерті В. Чучупака є саме березень 1920 р.⁹¹

Навесні 1920 р. після смерті Коцура села колишньої Чигиринської «республіки» приєдналися до холодноярців. Зник один внутрішній фронт, натомість почастішали сутички з більшовиками. Загалом упродовж літа 1920 р. на Київщині спалахнуло 168 повстань. Для більшовиків в цей період Холодний Яр — місцевість, яка означає всю бойову організацію⁹². Війна з більшовиками спалахнула з новою силою. Проти повстанців більшовики використовували сили ЧК та Війська внутрішньої охорони республіки (ВОХР). Так у вересні 1920 р. силами ВОХРу було спалено Мотронинський монастир, але цього разу С. Левадний зумів знищити значну частину червоноармійців⁹³. Власне, незважаючи на ці локальні успіхи в 1920 р., більшовикам так і не вдалося приборкати повстанський рух у Холодному Яру.

Протягом 1919—1921 рр. в умовах війни з більшовиками холодноярцям доводилося контактувати з різними військовими та політичними силами. Найтісніші контакти холодноярці мали із подібними за структурою та тактикою дій повстанськими части-

⁹¹ Лунін С. *Холодний Яр Юрія Горліс-Горського. Джерелознавчий аналіз.* — Ч. 2. — [Електронний ресурс] — URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1402-serhii-lunin-kholodnyy-yar-yuriya-horlisa-horskoho-dzhereloznavchyy-analiz-chastyna-druha>.

⁹² Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук В. «Братня» навала»... — С. 160.

⁹³ Лунін С. *Операція військ ВОХР проти Холодного Яру у вересні 1920 року та відомості про неї в спогадах Ю. Горліс-Горського.* — [Електронний ресурс] — Режим доступу URL: www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/1123-serhii-lunin-operatsiya-viysk-vokhr-proty-kholodnoho-yaru-u-veresni-1920-roku-ta-vidomosti-pro-neyi-v-spohadakh-yuriya-horlis-horskoho.

нами. Пропонуємо аналіз цих стосунків. Найближчими сусідами холодноярців були коцурівці. Про стосунки сусідніх «республік» ми згадували вище, тому зазначимо, що періоди співпраці в кінці 1918 р. та 1919 р., були короткими епізодами на тлі тривалої ворожнечі аж до припинення будь-яких контактів між мешканцями сусідніх сіл включно до березня 1920 р.

Інші повстанські отамани, які діяли поруч на Київщині та Херсонщині, визнавали над собою авторитет Холодного Яру та успішно взаємодіяли один з одним, хоча створити централізоване керівництво повстанськими силами нікому так і не вдалося. Мова про загони П. Хмари, Л. Загороднього, К. Пестушка, А. Гулого-Гуленка, К. Бондаренка та багатьох інших⁹⁴. Мав рацію Ю. Горліс-Горський, коли зауважив: «завдяки розпорошеності повстанці не мають вирішального впливу на події»⁹⁵.

Улітку 1919 р. до Холодного Яру прибули частини отамана М. Григор'єва, ще одного з представників української отаманщини, який зрадив УНР у лютому 1919 р. А вже в травні 1919 р. він підняв проти більшовиків велике повстання. У червні 1919 р. після розгрому основних сил отамана, до Холодного Яру прибула частина григор'євців. Це був загін під командою Ф. Уварова. Холодноярці підтримали їх у боротьбі проти більшовиків, але до його загонів не приєдналися. Під час перебування григор'євців у Холодному Яру одному із командирів григор'євських загонів Ф. Уварову вдалося порозумітися з В. Чучупаком про розподіл владних повноважень. В. Чучупак мирно поступився григор'євцю керівництвом військовими справами, а сам зберіг адміністративну владу над селами. Коли ж Ф. Уваров приєднався до основних сил М. Григор'єва, В. Чучупак знову став головним отаманом⁹⁶.

На початку 1920 р. до Холодного Яру ввійшли сили армії УНР Першого зимового походу. Командарм М. Омелянович-Павленко писав, що вони знали про розмах повстанського руху в Холодному Яру, тому свідомо спрямували туди свої частини, аби перепочити та отримати допомогу⁹⁷. Зазнавши атаки коцурівців поблизу

⁹⁴ Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр...* — С. 190, 199–200.

⁹⁵ Там само. — С. 185.

⁹⁶ Полікіша С. *Кубанець Ф. Уваров — отаман Холодного Яру в 1919 р.* // *Літопис Червоної Калини.* — 1933. — Ч. 5. — С. 16–18.

⁹⁷ Омелянович-Павленко М. *Спогади командарма 1917–1920...* — С. 301.

Чигирин та Суботова, армія УНР цілком безпечно почувала себе в Холодному Яру. Перепочивши, армія Зимового походу продовжила похід тилами червоних. На жаль, контакти між двома повстанськими арміями, рухливою М. Омеляновича-Павленка та осілою В. Чучупака, обірвалися⁹⁸.

У квітні 1920 р. після підписання Варшавської угоди польсько-українське військо рушило на Київ. Поки на польсько-українсько-більшовицькому фронті точилися бої, в Україні з новою силою спалахнув повстанський рух. Знову постало питання про злуку з регулярною армією УНР. Серед холодноярців були плани вирушити на допомогу С. Петлюрі, але цього не сталося. Серед основних причин були, зокрема, банальна відсутність зв'язку з Дієвою армією УНР. Далася взнаки і втрата лідерів. Отаман Іван Деркач, на нашу думку, повною мірою не зміг замінити братів Чучупаків. Однак у своєму районі холодноярці продовжували бути недосяжними для більшовиків, а часом, зібравши загони інших отаманів та об'єднавши свої сили для наступу, здійснювали наскоки на великі населені пункти поблизу Холодного Яру. Відзначимо цей епізод як уміння холодноярців координувати зусилля з іншими отаманськими формуваннями, які прибували до Холодного Яру для боротьби з більшовиками. «Авторитет Холодного Яру був настільки високим, що його визнавали й інші отамани петлюрівської орієнтації»,—визнавали більшовики⁹⁹. Учасник повстанського руху згадував: «Холодний Яр з Мотриним монастирем став головним центром повстанчих сил і не тільки околиць, а й геть понад Дніпром, за Чигирин, до Черкас і Знам'янки, стає центром пригнітлення менших самостійних груп повстанців»¹⁰⁰.

Розглянемо найбільш вдалі військові операції сполучених отаманських загонів. Наприкінці 1919 р. в район Холодного Яру прибув отаман Туз із чисельним повстанським загonom. В. Чучупак тимчасово замирився з Коцуром (рішення було ухвалено на засіданні повстанського комітету з метою «поліпшення боротьби проти Московсько-монархічних окупантів і комуністичної анархії»)

⁹⁸ Там само. — С. 297, 302.

⁹⁹ Козельський Б. *Шлях зрадництва й авантюри...* — С. 75

¹⁰⁰ Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала... — С. 160.

та об'єднався із загonom Туза. Зібравши до 10 тис. повстанського війська, отамани відбили в білих Чигирин. Спільно з ними в той час діяли й окремі загони відомого ватажка А. Гулого-Гуленка. Але союз отаманів тривав недовго. Між С. Коцуром та В. Чучупаком виникли суперечки з приводу претендента на посаду коменданта Чигирин, Туз залишив терени Холодного Яру, а загони А. Гулого-Гуленка приєдналися до армії Першого зимового походу та вирушили на Херсонщину¹⁰¹.

В 1920 р. холодноряці ведуть боротьбу з більшовиками спільно з отаманом Чорноліського полку Пилипом Хмарою, отаманом Мамаєм (Щирицею), Богданом, Л. Загороднім, Квашею, П. Бондаренком (Кибцем) та багатьма іншими. Найбільш масштабне об'єднання відбулося у вересні 1920 р., коли до Холодного Яру прибула Степова дивізія К. Пестушка (Блакитного). Ю. Горліс-Горський згадував, що повстанців тоді зібралося до 20 тис., але ці цифри, гадаю, значно завищені. На нараді в Мошнах у жовтні 1920 р. повстанці не змогли виробити спільної тактики дій. Отаман Хмара відразу відмовився вирушити до Черкас. А К. Пестушко вже під час наступу на Черкаси під тиском своїх бійців був змушений скласти повноваження отамана Холодного Яру та повернутися «до своїх стріх» (у район формування повстанських частин) рятувати свої домівки (район Криворіжжя) від більшовицького терору. Силами холодноряців, а також отаманів Чорного, Голого, Петренка на короткий час таки вдалося вибити червоних із Черкас, але то був останній великий успіх об'єднаних загонів українських отаманів¹⁰².

Контактували холодноряці й за махновцями, але епізодично. Значно тіснішою й тривалішою була співпраця махновців з Коцуром, який згодом створив щось подібне до анархо-комуністичного Гуляйполя навколо Чигирини й Суботова. Незважаючи на подібність кольорів прапорів своїх організацій та написів на них (у махновців чорно-білі з надписом: «Воля або смерть!», у холодноряців подібні, але з надписом: «Воля України або смерть!»), холодноряські повстанці не розуміли анархізму Махна, однак поважали його за організаторський хист та вміле військове керівни-

¹⁰¹ Ковальчук М. Без переможців... — С. 194–196.

¹⁰² Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... — С. 200.

цтво. Союзу між ними ніколи не було, хоча окремі частини махновців співпрацювали з холоднорцями. Мова йде про кавалерійський загін Чорного Ворона (Миколи Скляра) (зі Степової дивізії К. Блакитного), який складався з колишніх махновців та героїчно загинув під Розумівкою (нині Кіровоградська обл.) в жовтні 1920 р., рятуючи основні сили Степової дивізії. Узимку 1921 р. у с. Рівне (Новоукраїнський район Кіровоградської обл.) відбулася остання зустріч махновців з холоднорцями, під час якої вони домовилися про співпрацю проти більшовиків, але загони не об'єднали. Варто відзначити, що холоднорці були прагматичними вояками й часом не гребували контактами з ідеологічними противниками (більшовиками, коцурівцями) для боротьби із значно сильнішим ворогом, як це трапилося наприкінці 1919 р.

Однак встановити єдиний потужний повстанський фронт навіть у межах Київщини та сусідньої Черкащини холоднорцями не вдалося. Аналізуючи ці факти, один з учасників повстанського руху М. Дорошенко зробив висновок: «треба тільки жаліти за тим, що повстанський рух Холодного Яру не спромігся вийти за межі локальної дії району Холодного Яру і не став основним ядром армії УНР»¹⁰³. Важко не погодитися зі словами повстанця. Особливо це стосується подій 1920 р., коли Холодний Яр був найбільшим центром повстанської боротьби в Україні. Тим часом більшовики, уклавши перемир'я з поляками та розбивши за допомогою махновців білих у Криму восени 1920 р., змогли зосередитися на військовій боротьбі з українським повстанством.

Окреслюючи ситуацію, яка склалася в Україні в 1921 р., коли було приборкано основні повстанські центри спротиву, чекіст Б. Козельський зазначив: «По інших місцях давно вже почалася радянська праця. Нові впливи відчувалися скрізь, а Холодний Яр був поза цим світом. Він стояв осторонь, старанно зберігаючи свою незалежність і протиставляючи себе радянській владі. Таким непохитним і невблаганним ворогом він був на протязі 1920 р. і мало не всього 1921 р.»¹⁰⁴.

У 1921—1922 рр. більшовикам таки вдалося зламати опір повстанців. Перипетії боротьби більшовиків з холоднорцями в цей

¹⁰³ Дорошенко М. *Стежками холоднорцями...* — С. 6.

¹⁰⁴ Козельський Б. *Шлях зрадництва й авантюри...* — С. 75.

Герасим Нестеренко (Орел)

період детально проаналізовано Р. Ковалем¹⁰⁵, Т. Плазовою, П. Стегнієм¹⁰⁶, Д. Красносілецьким¹⁰⁷, В. Савченком¹⁰⁸. Найзмістовнішим джерелом цієї доби історії Холодного Яру є звіт, який приписують Івану Лютому-Лютенку (насправді підпис нерозбірливий)¹⁰⁹.

Зупинимось лише на аналізі особливостей повстанської війни в 1921–1922 рр. У березні 1921 р. В. Ленін проголошує НЕП та обіцяє амністію повстанцям. Ці чинники разом із червоним терором та організацією першого штучного голоду негативно вплинули на повстанський рух. Але, незважаючи на кадрові втрати, Холодний Яр продо-

жував залишатися одним з вагомих центрів українського повстанства. Дослідниця Т. Плазова в контексті аналізу партизансько-повстанського руху в Україні назвала Холодноярську організацією однією із найбоєздатніших на рубежі 1920–1921 р., що повністю збігається із висновками чекіста Б. Козельського¹¹⁰.

У 1921 р. відбулася реорганізація Холодноярської бригади, яку поділили на дві округи. Однією керував Герасим Нестеренко-Орел, іншою — Ларіон Загородній. У 1921–1922 р. на території Холодно-

¹⁰⁵ Коваль Р. *Операція «Заповіт». Чекістська справа № 206.* — Київ; Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2007. — 227 с.

¹⁰⁶ Щербатюк В. *Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років...* — С. 309, 313.

¹⁰⁷ Красносілецький Д. *Антибільшовицький рух повстанських загонів «Холодного Яру»...* — С. 140–149.

¹⁰⁸ Савченко В. *Атаманищина...* — С. 94–116, 349–350.

¹⁰⁹ Коваль Р. *Повернення отаманів гайдамацького краю...* — С. 219; ЦДАВО України. — Ф. 1078. — Оп. 2. — Спр. 210. — Арк. 27–30зв.

¹¹⁰ Щербатюк В. *Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років...* — С. 313.

го Яру продовжували активно діяти Чорноліський полк Пилипа Хмари, загони Дениса Гупала, Мефодія Голика-Залізняка, які серйозно турбували більшовиків. Повстанці Холодного Яру контактували з організацією «Народна помста», яка діяла в Єлисаветграді, намагаючись долучитися до антибільшовицького повстання 1921 р.¹¹¹

Денис Гупало

Але в серпні 1921 р. чимало повстанців, виснажені боротьбою та поразками липня 1921 р., блокадою лісів частинами Червоної армії та спокушені помилуванням, піддалися на амністію. Серед них був і Семен Чучупак. Зовнішній вигляд повстанців спростував думки про багатство цих «бандитів-грабіжників»: «Радянських робітників, які приймали здачу холодноярських повстанців, вразив факт, що повстанці, яких більшовицька пропаганда зображувала як грабіжників, виявилися голими й босими»¹¹². Отже, влітку 1921 р. більшовикам вдалося нейтралізувати Холодний Яр та не допустити підтримки повстанцями Листопадового рейду 1921 р. (Другого зимового походу).

Проте чимало отаманів, які не повірили в амністію, продовжували чинити спротив більшовицькій владі. Чекісти у 1922 р. відзначали, що села навколо Холодного Яру продовжують становити реальну небезпеку для більшовицької влади. Проти цих «залишенців» чекісти розробляють операцію «Заповіт» («Дело рыцарей леса», у деяких більшовицьких джерелах використовується назва «Єлисаветградська справа»). Ці документи в архіві СБУ відшукав Р. Коваль і детально описав операцію в книзі «Операція «Заповіт»»¹¹³. Завербовані колишні петлюрівці Трохименко та Те-

¹¹¹ Постолатій В. Трагедія «Народної помсти» // Матеріали обласної науково-практичної та історико-краєзнавчої конференції «За волю і долю України» (Наш край у 1917–1920 х рр.). — Кіровоград: КОІППО імені Василя Сухомлинського, 2002. — С. 64–71.

¹¹² Савченко В. Атаманищина... — С. 350.

¹¹³ Коваль Р. Операція «Заповіт»... — 227 с.

решенко зуміли переконати отаманів (серед них Л. Загороднього) в необхідності приїхати на Раду в Звенигородку для зустрічі з А. Гулим-Гуленком, який мав значний авторитет серед повстанців, з метою організації повстання проти «комуни». Це була пастка для отаманів, бо на той момент цього ватажка вже було затримано ГПУ. 29 вересня 1922 р. у Звенигородці кілька десятків отаманів було заарештовано та відправлено до Лук'янівської в'язниці. Показовий судовий процес та розстріл планувався на весну 1923 р. Але отаманам у лютому 1923 р. вдалося вирватися з-за ґрат. Вони розпочали бій, у якому загинули, не піддавшись ворогу¹¹⁴. У жовтні 2016 р. цих повстанців нарешті було реабілітовано.

Після операції «Заповіт» у 1922 р. масштабна організована боротьба в Холодному Яру припинилася. Проте окремі загони, зокрема, Чорного Ворона (Іван Черноусенко), продовжували боротьбу ще декілька років¹¹⁵. Її можна порівняти з діями УПА проти більшовиків на теренах Західної України після завершення Другої світової війни. Чимало холодноряців чинили спротив колективізації та розкуркуленню й стали жертвами репресій.

Але з ліквідацією Холодноряської організації її вплив на визвольну боротьбу українців за незалежність не припинився. Зокрема, приклад визвольної боротьби Холодного Яру мав потужний вплив на членів ОУН. У 30х рр. у Львові побачили світ спогади Ю. Горліса-Горського про повстанську війну в Холодному Яру. Вони швидко набули популярності серед членів ОУН. На перших сторінках роману Ю. Горліс-Горський (вояк армії УНР з 1917 р.) згадав, як уперше саме в Холодному Яру взимку 1920 р. почув вітання «Слава Україні! Україні Слава!»¹¹⁶. В інших джерелах зустрічається інформація про використання сполучення ще в 1917–1918 рр. вояками різних частин армії УНР. Однак як неперсоніфіковане повсякденне вітання його, напевне, вперше застосували холодноряці.¹¹⁷ (Про використання цього гасла як вітання писав і Я. Водяний у історичній драмі «Холодний Яр»¹¹⁸ Ці слова стали гаслом укра-

¹¹⁴ Там само. — С. 84–86.

¹¹⁵ Коваль Р. Чорний Ворон. П'ять біографій. — К.; Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2007. — С. 24–33.

¹¹⁶ Горліс-Горський Ю. Холодний Яр... — С. 31.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Водяний Я. Холодний Яр... — С. 28, С. 50–51.

їнських борців за незалежність. (До цього у військах Української держави та УНР лунала персоніфікована відповідь, яка лунала під час урочистостей: «Гетьманові слава!», «Отаманові слава!» або «Петлюрі слава!». Це гасло використовували діячі ОУН, УПА, Карпатської України. З огляду на популярність та актуальність «Холодного Яру» українські видавці в еміграції неодноразово перевидавали цей роман, який став прикладом «як невеликі числом, але сильні духом можуть боротися із незрівнянно сильнішим ворогом»¹¹⁹.

Книга стала своєрідним посібником з виховання патріотизму та досвіду військової боротьби. Зокрема, Т. Бульба-Боровець (комадир «Поліської Січі») підкреслював вплив книг Ю. Горліс-Горського на формування свого патріотичного світогляду¹²⁰. Мав великий попит роман «Холодний Яр» і серед членів УПА, і навіть належав до переліку важливих для прочитання книг. У 1941 р. у Рівному створили курінь імені Холодного Яру¹²¹, а у 1944 р. на Волині в структурі УПА-Північ існувало ціле з'єднання під назвою «Холодний Яр»¹²². Дослідник В. Ковальчук описав спробу організації керманичами УПА Холодноярського повстання, яке він трактує як «важливий епізод історії ОУН (б) і УПА»¹²³. У 1943 р. командування УПА розробило

Іван Компанієць

¹¹⁹ Горліс-Горський Ю. *Холодний Яр...* — С. 22.

¹²⁰ Бульба-Боровець Т. *Армія без держави.* — Л.: Поклик сумління, 1993. — С. 14.

¹²¹ Боровик М., Патріляк І. *Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального підходу.* — Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. — С. 334.

¹²² Ковальчук В. *ОУН в Центральній, Південній та Східній Україні. 1941–1950-ті рр.* — К., 2011. — С. 33–38.

¹²³ *Там само.* — С. 34.

план повстання на Черкащині «у знаменитому Холодному Яру». Ймовірно, що на вибір місця повстання вплинув факт існування потужного повстанського центру боротьби з більшовизмом у добу визвольних змагань 1917—1920х рр. Організатори повстання мали на меті рейд загонів УПА-Північ та УПА-Південь на Черкащину, а також мобілізацію прихильників УПА в Східній, Центральній та Південній Україні. Але в силу різних чинників вояки УПА не змогли добратися до Холодноярщини. Повстання не відбулося. Проте з'єднання «Холодний Яр» УПА-Південь на чолі з Миколою Свистуном брало активну участь у бою під Гурбами у квітні 1944 р. Холодноярцям вдалося вирватися з оточення. Уже на чолі з командиром Котиком з'єднання «Холодний Яр» продовжувало боротьбу до кінця 1945 р.¹²⁴

Незважаючи на знищення повстанського руху у 20х рр., у другій половині ХХ ст. у структурі Черкаського КГБ (принаймні до 1974 р.) продовжував діяти уповноважений по боротьбі з Холодним Яром. У його обов'язках було передбачено контроль за недопущенням поширення інформації про антибільшовицьку боротьбу в Холодному Яру¹²⁵. Однак комуністичній владі так і не вдалося остаточно знищити пам'ять про повстанську боротьбу в Холодному Яру, яка в добу незалежної України стала одним із потужних чинників формування патріотизму. За часів президентства В. Януковича керівники обласних державних адміністрацій Черкаської та Кіровоградської областей (Тулуб та С. Ларін) намагалися перешкодити масовим заходам в Холодному Яру. Нині в умовах АТО (новітньої російсько-української війни) використання гасла та символіки холодноярців частинами ЗСУ та добровольчими батальйонами (танковий підрозділ полку «Азов» «Холодний Яр») доводить, що історія повстанської боротьби Холодноярської організації залишається вагомим чинником у формуванні дієвого патріотизму. Це і є одним із важливих здобутків сучасної української історіографії Холодного Яру для розвитку національної свідомості українців на сучасному етапі державотворення.

¹²⁴ Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала... — С. 193—197.

¹²⁵ Коваль Р. Історія Холодноярської організації... — С. 83.

Олеся Ісаюк

*Доктор гуманістичних наук
(Люблін, Польща), наукова
співробітниця Центру досліджень
визвольного руху, наукова
співробітниця Національного музею-
меморіалу «Тюрма на Лонцького»*

Об'єктом розгляду статті є група членів ОУН(б), яка була ув'язнена в концтаборі Аушвіц. Ув'язнені оунівці фактично створили окрему внутрішню організацію взаємодопомоги, завдяки якій Аушвіц пережили майже всі ув'язнені члени Організації. У тексті аналізуються конкретні механізми стратегії виживання українських політв'язнів у концтаборі Аушвіц та психологічні передумови її формування у контексті антинацистського спротиву, який чинила ОУН(б).

Ключові слова: Аушвіц, стратегія виживання, «Бандера-групе», ОУН(б), взаємодопомога.

Olesia Isayuk

Organization of Mutual Support Among Ukrainian Political Prisoners in Auschwitz Concentration Camp as Anti-Nazi Resistance Continuation (1942—1944)

The article's object of analysis is the group of OUN(b) members imprisoned in Auschwitz concentration camp. The imprisoned OUN(b) members formed a separate internal organization for mutual support owing to which almost all of them had got through Auschwitz alive. The text is analyzing actual mechanisms of Ukrainian political prisoners' survival strategy and its psychological preconditions in the context of OUN's anti-Nazi resistance.

Key words: Auschwitz, survival strategy, "Banderagrube", OUN(b), mutual support

ОРГАНІЗАЦІЯ ВЗАЄМНОЇ ДОПОМОГИ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ В'ЯЗНІВ У КОНЦТАБОРІ АУШВІЦ ЯК ПРОДОВЖЕННЯ ПРОТИНАЦИСТСЬКОГО СПРОТИВУ (1942–1944 рр.)

В'язні українського походження почали масово з'являтися у Аушвіці з осені 1941 р. — ними були військовополонені Червоної армії. З липня 1942 р. в Аушвіці з'явилися представники ОУН(б) — більшість із них були заарештовані в різних місцях України за членство в «Похідних групах» та участь у діяльності антинацистського підпілля в другій половині 1941 — на початку 1942 р. Члени оунівського підпілля були в складі ще кількох транспортів у період з липня 1942 до листопада 1943 р. Більш-менш постійно в Аушвіці з'являлися в'язні — колишні оstarбайтери, ув'язнені в концтаборі за втечу або непокору. Улітку 1944 р. разом із великою групою угорських євреїв до Аушвіца було привезено близько 90 000 євреїв із Закарпаття, яких теж можна зараховувати до в'язнів з України і які часто були частково українізовані внаслідок проживання поруч з українцями, принаймні непогано знали українську мову.

На фоні решти груп в'язнів, які походили з України, ув'язнених членів ОУН(б) вирізняло те, що вони єдині були групою з чітко окресленою «провиною», яка спричинила їхнє ув'язнення в концтаборі. Для цієї групи діяльність у пограничних умовах була звичною, а також вони усвідомлювали, що перебування в концтаборі є фактично реалізованим ризиком потрапляння в полон, який був іманентною частиною життя підпільника. У пограничних умовах концтабору ці особливості — а також частково перенесена «з волі» мережа знайомств та ієрархії — допомогли порівняно швидко пристосуватися до критичних умов і почати формування мережі взаємодопомоги.

На противагу до цього, для оstarбайтерів-утікачів та закарпатських євреїв концтабір був черговим етапом негативного досвіду, до якого належало пристосуватися, а червоноармійці часто потрапляли в концтабір сильно виснаженими фізично та психологічно та відразу опинялися в умовах, де звичайне фізичне самозбереження було викликом на межі можливого. Для одних і других спротив

у формі взаємодопомоги був або об'єктивно одною з найкращих стратегій виживання, або ж актом відчайдушної спроби вижити.

У випадку в'язнів-українців, ув'язнених в Аушвіці за участь у підпільній мережі ОУН(б), система взаємодопомоги мала ряд особливостей. Насамперед, вона ґрунтувалася на поєднанні одразу двох принципів: національного та політичного. Попри те, що, здавалося б, при такому підході доступ до неї був закритий не те що для неукраїнців, а й для українців — нечленів ОУН (б), насправді, як свідчать спогади, ця система була відкрита для українців — вихідців з інших, поза Західною Україною, етнографічних територій України, а також для неукраїнців, хоча для останніх доволі спорадично. Остання практика не була чимсь незвичним в Аушвіці, де при формуванні мережі взаємодопомоги повсюдно домінував принцип земляцтва за етнічною ознакою¹, бодай тому, що його застосування не вимагало знання інших мов, крім рідної, отже, полегшувало самоорганізацію.

Другою особливістю було те, що члени ОУН(б) принесли з собою в максимально повному вигляді як внутрішньоорганізаційну ієрархію, так і розуміння ситуації, яка їх оточувала. Перше було наслідком великого досвіду тюремної самоорганізації. Друге, очевидно, впливало з позиціонування себе як принципових борців з нацистською окупаційною адміністрацією. У цьому контексті доречно згадати концепцію Віктора Франкла, опрацьовану ним на підставі власного досвіду з Аушвіца. Згідно з нею, принциповою умовою виживання у концтаборі є збереження внутрішньої мотивації для пережиття, свого роду «сенсу існування»². Якщо йти за логікою В. Франкла, то усвідомлення членами ОУН(б) причинно-наслідкового зв'язку факту ув'язнення з точки зору логіки окупаційного нацистського режиму служила їм свого роду «сенсом існування», яка давала їм внутрішню силу адаптуватися до пограничних умов і побудувати тактику виживання. На цьому психологічному факторі міг ґрунтуватися підмічений польськими дослідниками факт особливо сильної внутрішньої солідарності в

¹ Dunin-Wąsowicz K. *Ruch Oporu w hitlerowskich obozach koncentracyjnych 1933—1945*. — Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1983. — S. 58

² Див.: Frankl V. E. *“...trotzdem Ja zur Leben sagen”. Eine Psychologe erlebt das Konzentrationslager*. — Muenchen, 2007

групах, сформованих за принципом належності до однієї політичної партії чи групи³, до яких, без сумніву, належали ув'язнені в Аушвіці члени ОУН(б).

У цьому тексті буде розглянуто конкретні механізми та рівні системи взаємодопомоги в контексті спротиву нацистам у середовищі українців, ув'язнених за участь в ОУН(б). У випадку ув'язнених членів ОУН(б) мережа взаємодопомоги мала три стадії розвитку, згідно з типологією Кшиштофа Дуніна-Вонсовича. Першим етапом була спорадична взаємна товариська допомога, яка у випадку ОУН(б) підтримувалася також сильно розвинутим почуттям внутрішньогрупової солідарності на підставі спільних переконань. Другим етапом була свідома самоорганізація, яка не тільки впорядковувала надання допомоги, спрямовуючи її передусім для тих, хто був найслабший фізично, а й організовувала тривалі допомогові акції, спрямовані, наприклад, на порятунок товариша, який був безпосередньо під загрозою фізичного знищення, або ж систематичне влаштування на кращу роботу, тобто фізично легшу й під наглядом. На цьому етапі теж робилися спроби цілеспрямованого втягнення у власну мережу також українців з-поза неї, також і на ідеологічному ґрунті. Третім етапом були спроби систематичної організації відтворення культурного життя у вигляді спроб видання саморобних журналів, організації культурних подій, на кшталт імпровізованих концертів, а також підготовка до можливого зіткнення з конкуруючими групами, наприклад, з поляками.

Слід зазначити, що попри явну послідовність, реалізація якої залежала від збільшення ресурсів та рівня адаптації в умовах концтабору, як індивідуальної, так і групової. У той же час, усі форми розвитку співіснували між собою.

Взаємодопомога в'язнів полягала в полегшенні виживання своїм товаришам по нещастю будь-яким способом. Найпоширенішими були переділ їжі на користь більш ослаблених, надання медичної допомоги подручними засобами, якщо кілька учасників групи взаємодопомоги потрапляли в одне і те ж команду⁴ — влаштувати

³ Duni-Wąsowicz, *Kr. Ruch Oporu w hitlerowskich obozach koncentracyjnych...* — S. 62—63

⁴ Командо — в Аушвіці та інших концтаборах було прийнято формувати групи з в'язнів, які відправлялися на ті чи інші роботи. Окрема така група називалася табірним сленгом «командо».

роботу так, щоб слабші фізично або хворі мали можливість перепочити, «організація» (простіше кажучи, крадіжка) через членів мережі — працівників кухні чи командо сортування речей, вилучених у в'язнів після прибуття, додаткової їжі та теплих речей. Мережа взаємодопомоги формувалася на перших порах спонтанно, мотивуючись переважно гострою потребою пережити перший, найскладніший фізично й морально період перебування у концтаборі. Пізніше вона ставала постійною тактикою групового виживання в Аушвіці, а також засобом, який забезпечував формування й існування інших форм опору⁵. Одним із важливих елементів організованої допомоги було намагання отримати для члена «свої» групи одну з «посад» у таборі, що дозволяло, як мінімум, попереджати тих, кому загрожувала загибель або етапування до інших концтаборів, як максимум — регулярно здобувати їжу та одяг для себе та товаришів⁶.

Українська група була тільки одним з численних прикладів такого підходу, який, зрештою, диктувала сама ситуація, але кілька деталей робить її досвід специфічним і вартим окремої уваги. Насамперед, як уже згадувалося, оунівці в Аушвіці були частиною більшої чисельно етнічної групи українців. Але, оскільки решта українських підгруп потрапили до Аушвіца окремим шляхом, а також репрезентували інакші досвіди та погляди, то вже в концтаборі, на етапі формування свого роду земляцтв, їм довелося «притиратися» до себе. Друга особливість, яка стосується саме оунівців, полягала в тому, що вони представляли собою тип групи, сильно консолідованої внутрішньо, з високою мотивацією. Як наслідок — те, що для інших груп було просто очевидним способом вижити, для ув'язнених членів ОУН(б) набувало ідейного звучання й розглядалося як черговий етап протистояння з нацизмом.

Такий погляд вартує того, щоб розглядати його не лише в історичному контексті, як один з прикладів уявлення про себе з боку однієї з груп в'язнів, а також і як доволі адекватне відображення дійсного стану речей. Дійсна причина, через яку досить значна група членів ОУН(б), як керівних, так і рядових, опинилися в

⁵ Dunin-Wąsowicz, *Ruch oporu w hitlerowskich obozach koncentracyjnych...* — S. 64

⁶ *Ibidem.* — S. 73

*Петро Мірчук під час ув'язнення
в Аушвіці*

Аушвіці, була не тільки непокора з точки зору нацистської окупаційної влади, а й бажання останньої позбавити рух спротиву організуючої ланки. З точки зору сповідуваної нацистами расової ідеології метою нацистів було також знищення еліт підкорених народів, що станом на 1941 рік уже на повну силу реалізовувалося у Польщі. Врахо-

вуючи обидва ці фактори, можна прийняти, що сам факт фактично перенесеної в концтабірні умови організаційної структури підпілля на волі, зрозуміло, з урахуванням реалій, уже був актом спротиву, оскільки сам факт існування чогось подібного ставив під питання ефективність окупаційної політики нацистів.

Спонтанна допомога базувалася не тільки на взаємних знайомствах, а й на почутті земляцтва, солідарності ув'язнених проти адміністрації табору й могла не тільки бути наданою іншими в'язнями, а й, наприклад, бути наслідком вміння в'язня використовувати добрий настрій чи об'єктивні потреби когось з представників табірних т. зв. «промінентів», тобто тих, хто займав посади у т. зв. самоуправлінні в'язнів: блокових, штабових, блокельтесте та інших. Прикладом такого використання з користю для себе та товаришів є історія Петра Мірчука. Він зумів використати своє вміння плетіння светрів. Коли один з капо почав шукати між в'язнями того, хто вміє в'язати вовняні речі, Петро Мірчук, який умів це робити ще з часів польської в'язниці, поінформував про це зацікавленого «достойника» й у результаті опинився в команді кравців, що означало спокійну роботу під дахом⁷. Інформація про в'язня, який вміє плести шарфи, швидко розійшлася серед «промінентів», і в результаті П. Мірчук отримав можливість заробітку додаткової їжі для себе й товаришів.

Такий — один з найпоширеніших — вид взаємодопомоги, як допомога знайомим і друзям при влаштуванні на легку фізично роботу була постійною практикою в Аушвіці. Володимиріві

⁷ Мірчук П. У німецьких млинах смерті. — Лондон, 1957. — С. 83.

Оренчукові, заарештованому й ув'язненому за діяльність у мережі ОУН(б) на Жовківщині, Богдан Комарницький допоміг улаштуватися на роботу в т. зв. «ефектенкомандо»⁸. Причому це була не одноразова допомога, Комарницький повторно влаштував Оренчука в те саме місце після того, як останній захворів на дезинтерію і видужав⁹. Петрові Болахівському-Боянові допомогли влаштуватися у табірний оркестр¹⁰.

Завдяки знайомствам наприкінці 1943 р. українці з «Бандера-групе» отримали роботу у т. зв. «кращих» командах¹¹. Під «кращими» розуміли ті робочі команди, які виконували свою роботу під дахом або ж для яких сама робота була порівняно легкою фізично, що було важливим в умовах, при яких загальна кількість калорій, які в'язні отримували з харчування, сягала 1300 ккал, при нормі для здорової людини 2600 ккал. Українські в'язні також зуміли підкупити працівників т. зв. «Політіше Абтайлюнг» для того, щоб організувати переведення десяткох українок на роботу в кухні головного табору, що було для них порятунком від голодної смерті¹². Іван Микита, Василь Пасічняк та Олекса Вінтоняк потрапили на роботу до есесівської кухні, завдяки чому мали можливість «організувати» якісні продукти та ділитися ними з виснаженими товаришами¹³.

Володимир Оренчук

⁸ Оренчук В. *Працюю в ненависті до окупантів і вивіз до Аушвіцу* // *У боротьбі за Українську державу*. — Вінніпег, 1990. — С. 365.

⁹ Там само. — С. 364.

¹⁰ Болахівський-Боян, П. *В оркестрі в Авшвіці* // *У боротьбі за Українську державу*... — С. 476.

¹¹ Пасічняк, В. *Прозірки з мого твердого життя* // Там само. — С. 573.

¹² Там само. — С. 574

¹³ Климичин М. *В поході до волі*. — Т. II. — Б. м, б. д. — С. 105

Олекса Вінтоняк

Постійною практикою спонтанної взаємної допомоги, базованою на апріорній солідарності в'язнів проти адміністрації концтабору, було попередження про небезпеку або допомога під час роботи, а також доведення виснаженого товариша до табору. Так Степана Петелицького, напівпритомного від виснаження і вже лежачого, в'язень-українець, колишній солдат Червоної армії, доніс на своїх плечах до блоку¹⁴. Іншого разу ту саму послугу Леонідові Мостовичеві зробив в'язень-поляк, колишній офіцер польської армії¹⁵.

Інколи таке втручання рятувало життя, особливо на самому початку перебування в концтаборі. У серпні 1942 р. до Аушвіца прибула друга група українських в'язнів, серед якої був Микола Климишин. Відразу після прибуття їх майже випадково розшукав Борис Вітошинський і повідомив, що Миколу Климишина, який був у цій групі, розшукують поляки, щоб убити, як винуватця у загибелі міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького, убитого внаслідок оунівської операції в липні 1934 р.¹⁶ Завдяки цьому Микола Климишин зумів продумати план самопорятунку, який полягав у якнайдовшому приховуванні інформації про те, хто він є насправді. Але й це не допомогло, оскільки під час реєстрації необхідно було подати про себе всю інформацію. Ситуацію врятував один з в'язнів-поляків, який повідомив землякам — кримінальним злочинцям, які, власне, й планували розправу, що, за

¹⁴ Петелицький С. Звідси не втечеш... // У боротьбі за Українську державу... — С. 529—530.

¹⁵ Мостович, Л. Лініями долі. — К., 2012 — С. 121.

¹⁶ Климишин М. В поході до волі... — С. 85.

його версією, Микола Климишин не був безпосередньо причетний до замаху¹⁷.

Оскільки постійною проблемою в концтаборі були їжа й одяг, то й спонтанна допомога оберталася саме навколо цих підставових потреб. Микола Климишин у перші дні перебування в таборі потрапив у групу, яка заклеювала отвори в приміщенні, що мало бути продезінфіковане. Використавши ту обставину, що капо під час роботи переважно спав, він заглянув у сусіднє приміщення, де виявив склад взуття. Там він вибрав взуття для себе, а ще чотирьох учасників групи послав у виявлений ним склад, щоб вони вибрали взуття собі й решті. Вдалося також пронести в табір черевики для частини оунівської групи¹⁸. Такий механізм «проношення черевиків» використовували ще кілька разів протягом наступних днів, в результаті чого вдалося «взути» майже всіх в'язнів-українців, прибулих в обох перших «транспорхах».

Також велику роль відігравали поради старших в'язнів й інформування новоприбулих про стан справ у таборі, що дозволяло виграти час, який пішов би на вивчення ситуації. Так, Юрієві Пастернакові досвідчений в'язень порадив підкладати в дерев'яне взуття, яке видавали в'язням у таборі, шматки тканини¹⁹. Такий прийом дозволяв уберегти ноги від натертостей. Також, за порадою досвідчених в'язнів-українців, під час заповнення картки

Члени ОУН у бараці. Справа наліво:
Микола Мостович, Лев Ребет,
Василь Пасічняк, Степан
Ленкавський, Михайло Кравців.
З «Альбому політв'язня» П. Балея

¹⁷ Климишин М. В поході до волі... — С. 86.

¹⁸ Там само. — С. 103.

¹⁹ Пастернак Ю. Крізь комин на волю. — Б. м., б. д. — С. 71.

в'язня М. Климишин у графі «професія» вказав, що він «на волі» був студентом і малярем-штукатуром²⁰. Розрахунок був на те, що маляр-штукатур — це професія, представники якої працюють під дахом, отже, була можливість заощадити сили й не виснажуватися на роботі у т. зв. «зовнішніх командо».

Інколи акт спонтанної допомоги створював можливості для організованої дії. Під час робіт на каменоломні вже неодноразово згадуваний Микола Климишин допоміг довести тачку з подрібненим камінням Данилові Чайковському²¹. Це зауважив есесівець-конвоїр і зажадав пояснень з приводу такого «порушення порядку». Вислухавши пояснення Климишина, він зацікавився доброю німецькою вимовою в'язня й почав розпитувати, звідки він і хто. У фіналі розмова затягнулася, й есесівець «на прощання» записав номер Климишина, заявляючи, що його слід перевести на кращу роботу. Климишин, використовуючи ситуацію, заявив, що ще кілька його друзів мають аналогічні йому знання й уміння²². Наслідком цієї комбінації було те, що Климишин і решта членів ОУН(б), які працюють на каменоломні, справді отримали легшу фізично роботу²³, що дозволило економити сили, отже, довше протриматися.

Самоорганізація ув'язнених українців — членів ОУН(б) у системному вигляді почалася в серпні 1942 р., коли в Аушвіці із «другим транспортом» прибув ряд відомих та впливових членів ОУН(б), серед них Микола Климишин. Улітку 1942 р., після прибуття наступних груп в'язнів — членів ОУН(б), Микола Климишин був обраний підпільним лідером групи²⁴. Сам Микола Климишин стверджував у спогадах, що неформальну владу в групі йому делегував Степан Ленкавський, який перебував у важкому стані й вважав, що не переживе ув'язнення²⁵. Якийсь час головував у групі Лев Ребет, але після кількох ситуацій, коли він не зумів запобігти відправці кількох в'язнів-українців на етап, основна група зажадала

²⁰ Климишин М. В похіді до волі... — С. 94.

²¹ Там само. — С. 106.

²² Там само. — С. 107.

²³ Там само. — С. 107—108.

²⁴ Коваль О. Споми́ни мого життя. — Львів, 2016. — С. 101; Марунчак М. На ревірі в Авишвіці й остання вибірка до газу на блоці ч. 19 // У боротьбі за Українську державу... — С. 372.

²⁵ Климишин М. В похіді до волі... — С. 97.

повернення «статус кво»²⁶. Тут слід зазначити, що навряд чи претензії у цьому разі були повністю справедливі, оскільки реальний вплив на складання списків для етапу мали тільки ті в'язні, які працювали в реєстраційній службі, т. зв. «Ауфнаменкомандо». Ребет до них не належав, на відміну від Миколи Климишина, який пропрацював у «Ауфнаменкомандо» довгий час. Перед звільненням з Аушвіца 19 грудня 1944 р. М. Климишин передав керівництво групою Іванові Бойкові²⁷.

Перед групою в'язнів-членів ОУН(б) стояло три основні завдання: забезпечити фізичне виживання якнайбільшої кількості в'язнів з групи, незалежно від займаного посту; налагодження відносин з польською спільнотою в'язнів; інформування зовнішнього світу про своє місцезнаходження та умови перебування.

Найважливішим з цих завдань було налагодження стосунків із польськими в'язнями. Враховуючи, що значна частина в'язнів-поляків розглядала українців як ворогів апріорі, а членів ОУН(б), як ворогів, які заслуговують негайної смерті, треба було максимально швидко знайти спосіб співжиття шляхом перемовин із авторитетними в середовищі поляків людьми. Тут слід зазначити, що шовіністичні настрої, якщо вірити спогадам, були характерні частіше для тих в'язнів, які до ув'язнення займали невисоке суспільне становище.

З допомогою Богдана Комарницького було нав'язано контакт з групою польських підпільників-в'язнів, відбулися переговори, після чого було укладено свого роду «пакт про ненапад» в умовах спільного ворога, тобто нацистської Німеччини²⁸. Переговорником з української сторони був Микола Климишин. За спогадами самого Климишина, ініціаторами переговорів були ув'язнені польські офіцери, які використали факт того, що «нові» українці практично не орієнтуються в табірних реаліях, а також не вважали за потрібне підігравати адміністрації. Подібну версію викладає Леонід Мостович²⁹.

Фактор домовленості з поляками був важливим у сенсі взаємодопомоги, оскільки поляки були найвпливовішою національ-

²⁶ Климишин М. *В походи до волі...* — С. 108.

²⁷ Там само. — С. 163.

²⁸ Коваль О. *Спомини мого життя...* — С. 77.

²⁹ Мостович М. *Лініями долі...* — С. 123.

Омелян Коваль під час ув'язнення в Аушвіці

ною групою в Аушвіці. Хоча основним противником українського підпілля в концтаборі Аушвіц була, зрозуміло, нацистська адміністрація табору, також слід було рахуватися з переважаючою польською присутністю серед в'язнів, а також із реаліями хронічного українсько-польського конфлікту. Попри «пакт про ненапад», укладений у серпні 1942 р., Микола Климишин, фактичний керівник групи, розробив план дій на випадок польської атаки у ситуації відступу нацистів і полишення табору напризволяще³⁰.

Якщо домовитися з поляками можна було шляхом цілеспрямованих зусиль, то в справі налагодження інформування зовнішнього світу про ситуацію залишалося тільки сподіватися на випадок, оскільки єдиний легальний контакт зі світом — рідкісний дозвіл на писання листів — був під контролем адміністрації. У серпні — вересні 1942 р. під час роботи у т. зв. командо «Нойбау» у с. Бабице неподалік основного табору Аушвіц один з «Бандеро-группе» почув, як конвоїр групи розмовляє з перекладачем українською. Зробивши висновок, що обидва співрозмовники — українці, він пішов «ва-банк»: вибравши момент, коли поблизу більше нікого не було, він розповів конвоїрові, що в таборі перебувають в'язні-українці і їхня доля залежить від можливості передати інформацію про них «на волю». Спочатку вартовий запитав, чи в'язні належать до ОУН(б). Після ствердної відповіді «накинувся

³⁰ Кардаш В. *Справжній друг і провідник Микола Климишин. // У боротьбі за Українську державу....* — С. 735.

на бандерівських провідників, лаючи їх анархістами та закидаючи їм, що вони зробили дурницю, проголошуючи відновлення української державності...»³¹. Коли в'язень зауважив, що провідники ОУН(б) також сидять у концтаборах, конвоїр погодився передати записку, де сповіщалося про загибель братів Бандер і загальну ситуацію. Лист було передано, і цей факт відіграв велике значення в подальшій долі «Бандера-групи»: завдяки інформації у ньому українські в'язні були об'єднані в одну групу і їх перестали додавати до т. зв. «зовнішніх команд»³². Згідно зі спогадом Омеляна Ковалю, ситуація розвивалася дещо інакше — за його версією, україномовний охоронець, який виявився фольксдойчем із Буковини, сам нав'язав контакт з в'язнями і якийсь час «підкидав» їм хліб. Але ідилія зламалася, коли охоронець довідався, що в'язні належать до ОУН(б)³³.

Складно встановити, хто у цьому випадку має рацію, надто, що немає впевненості в тому, що обидва мемуаристи говорять про один і той самий випадок. Петро Мірчук також наводить дальший розвиток ситуації. Згідно з його версією, після отримання записки членам ОУН(б), які перебували в Кракові, вдалося підкупити одного з працівників гестапо. Один із підкуплених прибув до табору як конвоїр т. зв. «третього транспорту» наприкінці 1942 р. і пред'явив адміністрації табору підроблене розпорядження, згідно з яким усіх ув'язнених у справі «руху Бандери» належало розмістити окремо, як таких, у чий справі ще триває слідство³⁴. Завдяки цьому ув'язнені за належність до ОУН (б) отримали можливість постійно перебувати разом і мешкати в одному блоці, а також отримали право обирати з-поміж себе штабового³⁵. Крім того, усі «бандерівці» були об'єднані в одне командо підмітальників табірних «вулиць», що дало їм можливість завести знайомства в різних частинах табору, а це, у свою чергу, дозволило влаштуватися на значно легшу роботу у т. зв. картоплярню³⁶.

³¹ Мірчук П. У німецьких млинах смерті... — С. 57.

³² Там само. — С. 57—58.

³³ Коваль О. Спомини мого життя... — С. 78—79.

³⁴ Мірчук П. У німецьких млинах смерті... — С. 103.

³⁵ Там само. — С. 103. Аналогічно ситуація з формуванням «українського» блоку у В. Пасічняка.

³⁶ Там само. — С. 104.

Богдан Криницький

Існує конкурентна версія того, яким чином інформація про «Бандера-группе» проникла в зовнішній світ. За версією Миколи Климишина, це було наслідком розслідування у справі загибелі братів Бандер. Приводом до його початку стала заява дружини Олександра Бандери — громадянки Італії та родички міністра Чіано з приводу несподіваної смерті її чоловіка на підставі офіційного повідомлення, яке вона отримала. Оскільки справа відразу набрала міжнародного характеру, керівництво табору було змушене під тиском «згори» розпочати слідство, у підсумку якого

виявилося, що смерть обох братів Бандер була наслідком зумисних дій капо польського походження. З метою перестрахування на майбутнє від подібних скандальних випадків усіх учасників «Бандера-группе» поселили окремо в 17-му блоці³⁷. Усі також потрапили на роботу в одному й тому ж командо з замітання вулиць — у цій деталі сходяться обидва мемуаристи. Михайло Марунчак, навпаки, вважає, що розташування в'язнів з числа «Бандера-группе» було наслідком дій Миколи Климишина й відбулося незалежно від результатів розслідування в справі загибелі обох братів Бандер³⁸.

Якщо питання стосунків з польською групою та пошуки способу передачі про себе інформації були проблемами початкового етапу перебування в Аушвіці, то проблема фізичного виживання була постійним головним боєм. Провідним організатором взаємопомогги серед українців — членів ОУН(б) був Миколи Климишин, який, завдяки «посаді» у реєстраційному бюро мав можливість міняти

³⁷ Климишин М. В поході до волі... — С 112.

³⁸ Там само. — С. 101

призначення в команди окремих в'язнів, що й робив у випадку в'язнів-українців³⁹. Зокрема, він організував переведення в головний табір Аушвіц тих українців, які перебували в Біркенау⁴⁰. Під час відбору до транспортування в інший табір двоє в'язнів-українців, серед них о. Юрій Ковальський, потрапили в списки тих, хто мав бути відправлений у транспорт. Завдяки зусиллям М. Климишина, який працював у реєстраційній службі Аушвіца, обох, як українців за походженням, знято з транспорту в останній момент⁴¹.

Петро Болахівський

Після т. зв. «відтифознення» восени 1943 р. багато хто з в'язнів-українців зумів отримати табірні «посади» штубендінстів. Цінність цього здобутку для колективної системи безпеки була в тому, що штубендінсти — як і інші табірні «достойники» загалом — мали право на добавку їжі й узагалі харчувалися дещо краще, тому з'явився резерв економії харчів, якими можна було підгодувати слабших фізично товаришів⁴².

Для ефективної й постійної роботи системи взаємодопомоги була життєво необхідна координація. Її взяв на себе Микола Климишин. За даними співв'язня Василя Кардаша, він регулярно вечорами опитував співв'язнів, особливо звертаючи увагу на тих, що недавно прибули, про їхні потреби, на зразок запасеної порції хліба на завтра або теплого одягу в холодну пору року. Зібравши таким чином інформацію, він давав свого роду «завдання»

³⁹ Кардаш В. Справжній друг і провідник Микола Климишин... — С. 734.

⁴⁰ Там само. — С. 732.

⁴¹ Ковальський Ю. Із споминів священика-в'язня // У боротьбі за Українську державу... — С. 599.

⁴² Мірчук П. У німецьких млинах смерті... — С. 81.

Переключка шостого блоку. Зліва: Б. Рибачук, М. Мостович, невідомий, Я. Рак, М. Климишин, М. Кравців, Л. Ребет, С. Ленкавський, П. Поліщук, Д. Чайковський, невідомий, Б. Лівак («Гуцько»), Пилипонько?..., В. Пасічняк, Л. Мостович. З «Альбому політв'язня» П. Балея

тим в'язням, які працювали в складах чи на кухнях і мали можливість «організації», а, кажучи просто, крадіжки потрібного⁴³.

Траплялися, хоч і поодинокі, випадки, коли в'язень відмовлявся від допомоги, попри критичність ситуації. Наприклад, після того, як у о. Юрія Ковальського хтось вкрав взуття, українці-співв'язні роздобули йому іншу пару. В Аушвіці існував тільки один метод «організації» — крадіжка. Отець Юрій, знаючи про це, наказав співв'язням повернути взуття назад і продовжував ходити босоніж, попри ризик обмороження⁴⁴.

У жовтні 1943 р. присутність трьох українців — серед них і Миколи Климишина — у реєстраційній службі табору дала мож-

⁴³ Кардаш В. Справжній друг і провідник Микола Климишин... — С. 734.

⁴⁴ Криницький Б. У вирі боротьби за Українську державу // У боротьбі за Українську державу.... — С. 642.

ливість вчасно довідатися про присутність серед привезених зі Львова в'язнів українців, у тому числі членів ОУН(б)⁴⁵. Оскільки транспорт мав рухатися далі, а для виживання в концтаборі критично необхідна була підтримка групи за національним чи політичним принципом, учасники «Бандера-группе» використали всі свої зв'язки в Аушвіці, щоб залишити товаришів у головному таборі Аушвіца⁴⁶. За спогадами Миколи Климишина, ситуація виглядала наступним чином. Микола Климишин, користуючись ще довоєнним знайомством, попросив про сприяння в переведенні до головного табору свіжоприбулої групи керівника реєстраційної служби Аушвіца Клауса Дилевського⁴⁷. Останній був шокований розміром групи, про яку його просили, але все ж влаштував переведення усієї групи⁴⁸. Аналогічний метод М. Климишин застосував ще в кількох випадках транспорту⁴⁹.

Спроби порятунку співв'язнів не завжди, проте, закінчувалися успіхом. В'язень з «Бандера-группе» Андрій Пасічник, хворий на туберкульоз, звернувся до Миколи Климишина, неофіційного старшини групи, врятувати його брата, який уже в результаті «селекції» в табірній лікарні був призначений на відправку в газову камеру. Для порятунку Андрія Пасічника залишалось кілька годин, і на будь-які традиційні у такому випадку комбінації не було часу. Тоді Климишин ризикнув піти переговорити в цій справі з Палічем. Під час пояснень Климишина про ситуацію під'їхав Ауфмейер, який наказав повернути Пасічника назад до шпиталю⁵⁰. Втім, сміливість Климишина не врятувала життя Пасічникові, оскільки через кілька днів усім хворим-туберкульозникам вкололи фенол⁵¹. Особливо важливою організована взаємодопомога була під час так званого «маршу смерті», як назвали в'язні перший етап евакуації Аушвіца в Маутхаузен, який відбувався у вигляді пішого походу. Група членів ОУН заздалегідь розподілилася на групи чисельністю по п'ять осіб таким чином, що слабші фізично опи-

⁴⁵ Мірчук П. *Унімецьких млинах смерті...* — С. 117.

⁴⁶ Там само. — С. 117.

⁴⁷ Климишин М. *В похід до волі...* — С. 122.

⁴⁸ Там само. — С. 122.

⁴⁹ Кардаш В. *Справжній друг і провідник Микола Климишин...* — С. 736—737.

⁵⁰ Климишин М. *В похід до волі...* — С. 118—119.

⁵¹ Там само. — С. 119.

нилися під опікою сильніших⁵². Зовсім хворих несли на руках. Аналогічно потурбувалися про теплий одяг⁵³. У результаті всі з членів групи дійшли на місце живими. Під час маршу члени групи одно-стайно відмовилися виконувати наказ лагерельтестера⁵⁴ підтабору Біркенау тягнути візок із його майном. Хоча останній викликав конвоїра під приводом бунту, конвоїр взяв сторону в'язнів⁵⁵. Причина була проста — українську групу підтримали інші в'язні, і в разі розстрілу протестувальників був ризик справжнього відкритого бунту, який у ситуації швидкого наступу радянських військ міг стати останнім для конвою⁵⁶.

Крім очевидних зусиль із організації засобів для фізичного виживання, взаємодопомога у випадку «Бандера-группе» включала й психологічно-моральний аспект. З урахуванням того, що одною з цілей, яку переслідували організатори системи концтаборів у нацистській Німеччині, було «перевиховання» людини, що на практиці означало практично повне позбавлення її власної системи поглядів, самостійного критичного мислення та, зрештою, індивідуальності, то спроби організації культурного життя теж можна розглядати, як форму спротиву, особливо, зваживши на факт, що такі спроби мали місце в умовах постійної загрози фізичному існуванню.

До цієї групи форм спротиву належить святкування Різдва 1943 р., яке організували українські в'язні. Святкова вечеря зва-лася до шматків хліба, залитого штучним медом та попередньо «зорганізованого» хліба з ковбасою⁵⁷. Усі, хто був присутній на ім-провізованій вечері, взаємно привітали себе зі святом, а також по-співали колядки. Аналогічне святкування повторили у 1944 р., з тією різницею, що з «зорганізованих» продуктів вдалося зварити щось подібне до борщу⁵⁸. В обох святкуваннях брали участь також в'язні родом із Центральної та Східної України — колишні солда-

⁵² Мірчук П. У німецьких млинах смерті... — С. 157.

⁵³ Там само

⁵⁴ Посадова особа, яка відповідає за розподіл адміністративних посад між в'язнями в таборі.

⁵⁵ Там само. — С. 158.

⁵⁶ Коваль О. Спомини мого життя... — С. 108.

⁵⁷ Чайковський Д. Хочу жити!.. — Львів, 2009. — С. 114.

⁵⁸ Петелицький С. До Освенціму за Україну. — Львів, 2000 — С. 47.

ти та офіцери Червоної армії та ув'язнені за втечу з примусових робіт у Німеччині.

Також ув'язнені члени ОУН(б) спробували видавати підпільний журнал. Подібна спроба стала можливою наприкінці 1943 р., тобто у період загальної лібералізації умов життя в Аушвіці та після того, як основна маса учасників «Бандера-группе» були забезпечені роботою, яка безпосередньо не загрожувала здоров'ю чи життю. До «асортименту», за іронічним висловом Омеляна Коваля, «редакційної колегії видавництва Аушвіц»⁵⁹, входив гумористичний альманах на 1944 р. та два номери журналу «Жіноча недоля», який призначався для ув'язнених українок на жіночій частині табору⁶⁰. Редакційна колегія складалася з п'яти осіб: Петра Мірчука, Омеляна Коваля, Петра Балея, Данила Чайковського та Бориса Вітошинського⁶¹. Альманах з'явився переважно завдяки зусиллям О. Коваля, який, будучи працівником т. зв. «ефектенкамери», де перебирали речі, конфісковані в привезених до табору в'язнів (отже, інтенсивність роботи працівників залежала від кількості новоприбулих в'язнів), мав можливість у вільну хвилину переписувати начисто тексти авторів альманаху⁶².

Система взаємодопомоги в усіх її проявах була одною з найефективніших стратегій групового виживання. У випадку групи ув'язнених членів ОУН(б) вона була надзвичайно ефективною — переважна більшість групи пережила Аушвіц, основна маса загиблих померли або на самому початку перебування в таборі, або вже після евакуації до Маутхаузена та Ебензее.

На першому етапі перебування в таборі взаємодопомога була спонтанним проявом солідарності на підставі ще довоєнного досвіду. Поступово, паралельно з поглибленням знань про умови проживання в Аушвіці та зав'язування контактів поза рамками групи, взаємодопомога перетворювалася на системну, цілеспрямовану діяльність. Одночасно члени ОУН, ув'язнені в Аушвіці, свідомо поширили діяльність своєї мережі на українців з-поза своєї групи, що в цілому нехарактерно для Аушвіца, де серед

⁵⁹ Коваль О. *Спомини мого життя...* — С. 104.

⁶⁰ Мірчук П. *У німецьких млинах смерті...* — С. 119.

⁶¹ Там само. — С. 119.

⁶² Коваль О. *Спомини мого життя...* — С. 104.

груп взаємодопомоги переважно практикувався доволі жорсткий поділ на «своїх» та «чужих».

Ядром групи і головними організаторами, а надалі рухомою силою дій взаємодопомоги була перша група членів ОУН(б), яка прибула в концтабір у липні 1942 р. Судячи зі спогадів тих, хто вижив в Аушвіці, центральною постаттю взаємної допомоги українських в'язнів був Микола Климишин. Не останню роль у цьому зіграло те, що завдяки доброму знанню німецької мови він зумів потрапити на роботу в реєстраційну службу Аушвіца й, таким чином, отримати можливість постійної комунікації з представниками табірної адміністрації, а також застосування такого способу уникнення вивезення в інші концтабори своїх товаришів, як підміна номерів у списку.

Методи взаємодопомоги були різноманітні. До найпопулярніших належали допомога під час робіт, ділення їжею чи одягом, викрадення зі складів — на табірному жаргоні «організація» — додаткової їжі чи теплого одягу. Після того, як деякі з учасників групи стали членами табірної «самоуправління» в'язнів, список методів розширився — до нього увійшла підміна імен у списках тих, яких готували на «транспорт» або призначених на вбивство в газовій камері, що дозволяло рятувати товаришів від смерті в прямому значенні слова. Також — за сприятливих обставин — можна було передавати «на волю» інформацію про себе та ситуацію в таборі.

У статті вперше досліджено формування Української народної самооборони на території Львівської області в 1943 р.

Ключові слова: ОУН(б), Українська народна самооборона, Львівська область

Viktor Senytskyi

This article was first to investigate the formation of the Ukrainian People's Self-Defense in Lviv Oblast in 1943.

Key words: OUN(b), Ukrainian People's Self-Defense, Lviv Oblast.

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ САМООБОРОНИ НА ТЕРИТОРІЇ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В 1943 р.

Актуальність даної статті полягає в необхідності дослідження формування Української народної самооборони (УНС) у Львівській області, як окремої адміністративно-територіальної одиниці УНС. Історіографічний аналіз показав відсутність окремого спеціального дослідження з окресленої проблеми.

На даний момент історія збройної боротьби українського народу на теренах Галичини, де було сформовано УНС, і до її об'єднання з УПА досліджена не повністю. У світ вийшло лише декілька статей про УНС. Це статті Володимира Мороза¹, Федора Полянського² й Ігоря Дрогобицького³. Стаття В. Мороза присвячена саме формуванню та діяльності УНС на території Дрогобицької області. А статті Ф. Полянського й І. Дрогобицького розглядають формування й діяльність УНС в Галичині загалом, не зосереджуючись на окремих областях.

Формування УНС на території Львівської області розпочалося весною 1943 р. У квітні — травні 1943 р. було проведено нараду окружних проводів Львівської області, на якій членів ОУН(б) проінформували про те, що Провід ОУН(б) вирішив сформуванню на території Галичини Українську народну самооборону⁴. У травні 1943 р. організаційно-мобілізаційну (військову) референтуру ОУН(б) було відокремлено від мережі Організації⁵. Від весни 1943 р. військовою працею у Львівській області займався організаційно-мо-

¹ Мороз В. *Українська Народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) // Визвольний шлях. — 2000. — Кн. 6. — С. 54—72.*

² Полянський Ф. *Українська Народна Самооборона у військовій історії Галичини: організаційний аспект // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції. 15 квітня 2010 р., м. Львів. — К., 2010. — С. 428—431.*

³ Дрогобицький І. *Формування Української Народної Самооборони як першооснови УПА-«Захід» у матеріалах радянських органів держбезпеки // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. До 70-річчя створення Української повстанчої армії. — Івано-Франківськ, 2013. — Ч. 24. — С. 112—118.*

⁴ Пелех Т. *Мої молоді літа у вирі боротьби. Спогади члена ОУН-УНС-УПА 1936—1951. — Мюнхен; Торонто, 1988. — С. 157.*

⁵ Мудрик-Мечник С. *Радехівщина у боротьбі за самостійну Українську Державу: Спомини колишнього учасника ОУН-УПА. — Львів: Універсум, 1994. — С. 55.*

білізаційний (військовий) референт обласного проводу ОУН(б) Мирослав Онишкевич-‘Орест’⁶. З кінця липня обласним командиром УНС був призначений Остап Линда-‘Ярема’, він увійшов і до складу обласного проводу ОУН(б) замість М. Онишкевича-‘Ореста’, який відтепер став його заступником⁷.

Було сформовано обласний військовий штаб УНС до якого увійшли:

- Линда-‘Ярема’ — обласний командир УНС.

- Онишкевич-‘Орест’ — заступник обласного командира. Можливо, він також був начальником обласного штабу УНС.

Заступник обласного командира УНС у Львівській обл. Мирослав Онишкевич-‘Орест’

Також можна припустити, що до штабу ввійшли або з ним, принаймні, тісно співпрацювали референт Служби безпеки (СБ) Львівської області Ярослав Дякон-‘Дмитро’⁸, який займався розвідкою і контррозвідкою, а також Тарас Онишкевич-‘Галайда’ який був керівником та організатором боїв СБ у Львівській області⁹.

Львівська область, на території якої формувалися підрозділи УНС, за територіальною структурою ОУН(б) ділилася на округи. Таких округ у області було чотири: Львів-Південь, Золочів,

⁶ Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920—1939 роки. Видання третє, доповнене. — К.: Українська видавнича спілка, 2007. — С. 773.

⁷ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943—1949. Довідник І. — Нью-Йорк: Пролог, 1994. — С. 96, 107; Мороз В. Майор УПА Линда Остап-‘Ярема’ // Шлях перемоги. — 24 вересня 2014 р. — 39(3144) — С. 6.

⁸ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943—1949. Довідник І... — С. 82.

⁹ Мороз В. Тарас Онишкевич-‘Галайда’ // Шлях перемоги. — 25 червня 2014 р. — 26(3131) — С. 6; Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943—1949. Довідник ІІ. — Нью-Йорк: Пролог, 1995. — С. 72.

Командир УНС у Львівській обл.
Остап Линда-‘Ярема’

Сокаль і Рава-Руська¹⁰. На території кожної округи було створено окружні військові штаби УНС. Очолювали ці штаби окружні організаційно-мобілізаційні (військові) референти.

Окружний військовий штаб УНС Львів-Південь очолював Роман Бігун-‘Тернистий’¹¹, Золочівський штаб до вересня 1943 р. очолював Кость Таланчук¹² а після нього — Тадей Турчиняк¹³. Сокальський окружний військовий штаб УНС очолював Іван Стець-‘Рій’¹⁴ а Рава-Руський військовий штаб — Михайло Грицина-‘Хозар’¹⁵.

У кожному повіті були створені повітові військові команди¹⁶. Згідно з наказом Проводу

ОУН(б) у всіх районах із вишколених членів ОУН(б) мали бути створені боївки/відділи УНС¹⁷. Повітові військові команди оголоси-

¹⁰ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943—1949. Довідник II... — С. 189.

¹¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 12: Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943—1952. Книга 1. — Київ; Торонто, 2009. — С. 611.

¹² Там само. — С. 650.

¹³ Романюк М. Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937—1953): монографія / Михайло Романюк; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Центр незалежних історичних студій. — Львів, 2016. — С. 107, 497.

¹⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 12... — С. 649; Мудрик-Мечник С. Радехівщина у боротьбі за самостійну Українську Державу... — С. 55.

¹⁵ Там само. — С. 618.

¹⁶ Мудрик-Мечник С. Радехівщина у боротьбі за самостійну Українську Державу... — С. 55.

¹⁷ Жовківщина: Історичний нарис. Том 1 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Земляцьке об'єднання «Жовківщина»; Колектив авторів, відп. ред. Микола Литвин. — Жовква; Львів; Балтимор, 1994. — С. 234; Загоруйко Р. Повернення зі справжнього пекла. Спогади-мемуари учасника національно-визвольних змагань ОУН та УПА (Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії) / Роман Загоруйко. — Новий Розділ, 2004. Вид. 2-е, доп. — С. 106.

ли, що кожен українець, який хоче служити в українській армії й боротися за Українську державу, повинен зголоситися на призначене місце. Із добровольців насамперед вибирали здатних бути старшинами і підстаршинами. Декого відправляли на старшинський вишкіл у Карпати¹⁸. Багатьох добровольців планувалося набрати з-поміж молодих хлопців, які повернулися з роботи в Німеччині, але назад на працю, де тяжко працювали й голодували на гітлерівських фабриках, не хотіли¹⁹.

Виконуючи наказ Проводу, повітові й районні організаційно-мобілізаційні (військові) референти проводили організаційну роботу з формування роїв і чот, обліку старшин та інших військових фахівців²⁰. Постійно велася активна розвідка. Бралася на облік зброя на складах і військова амуніція, організовувалося постачання, вибиралися у лісах місця для складів і криївок²¹. Створювалися запаси медикаментів, одягу, взуття. Велася ґрунтовна підготовка до широкомасштабної партизанської війни²².

Першочерговим завданням для УНС стояв вишкіл людей. Для стрільців програма вишколу була така: польова служба, зброезнавство, впоряд, стрілецький вишкіл, піонерка (саперна служба) та мінерка, внутрішня служба, теренознавство, санітарна служ-

Референт Служби безпеки Львівської обл. Ярослав Дякон-‘Дмитро’

¹⁸ Мудрик-Мечник С. Радехівщина у боротьбі за самостійну Українську Державу... — С. 56.

¹⁹ Пелех Т. Мої молоді літа у вирі боротьби... — С. 159—160.

²⁰ Жовківщина: Історичний нарис. Том 1... — С. 234.

²¹ Мудрик-Мечник С. Радехівщина у боротьбі за самостійну Українську Державу... — С. 56.

²² Савич І. П. Буськ у вирі століть: Історичний нарис. — Львів: Львівські новини, 1996. — С. 121.

Командир окружного військового штабу УНС у Золочівській окрузі
Кость Таланчук

ба, політичне виховання. Програма вишколу для кандидатів у підстаршини відрізнялася наявністю в їхній програмі картознавства, організації війська і зв'язку²³.

Сам вишкіл проводився як у селах, так і в лісах²⁴. У кожному селі був ройовий, член Організації, який вчив вправлятися зі зброєю й кидати гранату. Вивчалася партизанська тактика, несподіваного наступу й швидкого відступу²⁵. Згідно зі спогадами повстанця Олександра Герега вони: «Вночі виходили на теренові вправи, а вдень вивчали зброю — німецьку, російську, польську: як звичайно, її розбирали й складали, часом зі зав'язаними очима»²⁶.

Повстанець Антін Качала згадував: «Стали ми проходити вивчати всі види зброї: від пістоля і кріса аж до “максима”. Брали російського і польського кріса, німецький карабін, німецькі пістолі, машинкові кріси, “дехтярі”, чеські кулемети, еркаеми. Ми мусіли знати, як вони працюють, як з ними обходитися, вміти розібрати й зібрати»²⁷.

Інший повстанець, Михайло Шпитак згадував: «В сорок третім році мене Організація направила на курси озброєння. Такі були

²³ Хмель С. Ф. Українська партизанка (з крайових матеріалів). Бібліотека Українського Націоналіста ч.2. — Львів: Шлях Перемоги, 1993. — С. 35, 38.

²⁴ Пелех Т. Мої молоді літа у вирі боротьби... — С. 164; Загоруйко Р. Повернення зі справжнього пекла... — С. 110, 112.

²⁵ Пелех Т. Мої молоді літа у вирі боротьби... — С. 164.

²⁶ Герег О. Доктор «Сірко», лікар УПА. Спомин // Літопис УПА. — Т. 32: Медична опіка в УПА. Кн. 2. — Торонто; Львів, 2001. — С. 401.

²⁷ Качала А. Всюди добре, але на рідній землі найкраще // Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / Записав і упорядкував Євген Луцьо. — Т. 1: Наконечне перше. Наконечне друге. — Львів: Літопис, 2005. — С. 298.

курси. Вони почалися в нашому селі. Було нас там чоловік сорок, зі всіх сіл були хлопці. Курси відбувалися щодня. Там і ночували. Ми в своїм селі ходили додому спати. Рано приходив, і там цілий день йшло заняття в хаті. Ми вивчали всю зброю: і польську, і німецьку, і руску. На кінці курсів ми всі здавали екзамени»²⁸.

Також споруджувалися криївки, в яких зберігалася зброя і харчі²⁹. За спогадами Семена Линди: «Ми ходили, робити шатра, копати криївки, такі склади на зброю, яку діставали, на харчі: муку, ще там що. Ту за-магазинували, пішли там дальше»³⁰.

Крім навчання зі зброєю, спорудженням криївок і вивченням партизанської тактики, якщо були стрільці, які були слабкі в історії, літературі чи географії України, то для них проводили додаткові лекції³¹.

Також на території Львівської області для вишколу підстаршин розташовувалися дві підстаршинські школи ОУН. Одна була на території Золочівської округи а інша на території округи Львів-Південь³².

*Командир окружного військового штабу УНС у Рава-Руській окрузі
Михайло Грицина-‘Хозар’*

²⁸ Шпитак М. Щоби наша Україна стала така, яка має бути // *Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / Записав і упорядкував Євген Луньо*. — Т. 1: *Наконе́чне перше. Наконе́чне друге*. — Львів: Літопис, 2005. — С. 393, 394.

²⁹ Качала А. Всюди добре, але на рідній землі найкраще... — С. 298.

³⁰ Линда С. Псевда нам давав сам «Лев» // *Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / Записав і упорядкував Євген Луньо*. — Т. 1: *Наконе́чне перше. Наконе́чне друге*. — Львів: Літопис, 2005. — С. 372.

³¹ Грицай Я., Грицай П. А рани не гоїлися. Спомини «Чорноти». — Торонто; Львів, 2008. — С. 37. — (Літопис УПА. Серія «Бібліотека» — Т. 3).

³² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 12... — С. 628, 624.

Ярослав Грицай-‘Чорнота’

Командиром підстаршинської школи в Золочівській окрузі був Григорій Котельницький-‘Петренко’³³. Викладачами були Роман Гуда-‘Тигр’ і Михайло Масло-‘Ненаситець’³⁴.

Командиром підстаршинської школи на території округи Львів-Південь був Василь Ільків-‘Горинь’³⁵. Інструкторами були ‘Скорич’, Василь Лялюк-‘Савич’ і ‘Струя’³⁶.

Досить складною справою є встановлення точної кількості підрозділів і чисельності УНС на території Львівської області в 1943 р. На Львівщині перші підрозділи УНС формувалися розмірами від роя до чоти. За спогадами Ярослава

Грицай-‘Чорноти’, перші рої УНС (понад 15) було створено весною 1943 р. на території Сокальської та Равської округ³⁷. Приблизно шість роїв УНС розташовувалися на території Сокальської округи і дев’ять — на території Равської округи. Восени на території Сокальської округи рої УНС об’єдналися в три чоти, які очолили ‘Чорнота’, ‘Скала’ і ‘Беркут’³⁸.

У Золочівській окрузі підрозділи УНС починають з’являтися на початку осені 1943 р. Першим таким підрозділом була чота під командуванням Василя Кіпрана-‘Музики’³⁹. Тоді ж появляються чоти УНС Івана Котули-‘Іванка’⁴⁰, Мар’яна Кравчука-‘Малинового’⁴¹ і

³³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 12... — С. 628.

³⁴ Там само. — С. 618, 634.

³⁵ Там само. — С. 624.

³⁶ Там само. — С. 626, 632, 649.

³⁷ Грицай Я., Грицай П. Арани не гоїлися. Спомини «Чорноти»... — С. 37; Жовківщина: Історичний нарис. Том 1... — С. 234.

³⁸ Грицай Я., Грицай П. Арани не гоїлися. Спомини «Чорноти»... — С. 38.

³⁹ Загоруйко Р. Повернення зі справжнього пекла... — С. 108—110.

⁴⁰ Там само. — С. 131.

Михайла Карпія-‘Чорногори’⁴². На території округи Львів-Південь, за нашими даними, мало перебувати від чотирьох до п’яти роїв⁴³ і, можливо, дві чоти УНС⁴⁴. У грудні 1943 р. у Львівську область із Карпат прибуває сотня УНС «Трембіта» під командуванням Івана Капала-‘Бродяги’ чисельністю 157 чоловік, що, відповідно, посилило формування УНС у Львівській області⁴⁵. За відсутності достовірних даних, можна припустити, що в кожній окрузі мали бути сформовані три або чотири чоти чисельністю 120—160 бійців. Отже, чисельність бійців УНС у Львівській області мала становити 480—640 осіб, а якщо сюди додати ще й сотню «Трембіта» (157 вояків), то ми отримуємо 637—797 бійців УНС на території Львівської області. Також можна припустити, що існували окремі рої, які не входили до складу чот. Отже, за-

Командир сотні УНС «Трембіта»
Іван Капало-‘Бродяга’

⁴¹ Архів Центру досліджень визвольного руху (далі — АЦДВР). — Ф. 9. — Т. 12. — Од. зб. 17.

⁴² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 12... — С. 625.

⁴³ Грицай Я., Грицай П. А рани не гоїлися. Спомини «Чорноти»... — С. 37; Герца О. Доктор «Сірко», лікар УПА. Спомин... — С. 401; Качала А. Всюди добре, але на рідній землі найкраще... — С. 299; Квас М. Смерть за нами чигала на кожному кроці // Яворівщина у повстанській боротьбі. Розповіді учасників та очевидців / Записав і упорядкував Євген Луньо. — Т. 2: Яворів. — Львів: Растр-7, 2015. — С. 132.

⁴⁴ Линда С. Псевда нам давав сам «Лев»... — С. 372; Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга I / [Підготували Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер та ін. Авт. передмови Я. Лялька, Н. Бачинський]. — Львів: Просвіта, 1993. — С. 530.

⁴⁵ «Чорноморець». Сотня «Трембіта» // Літопис УПА. — Т. 12: Третя Подільська Воєнна округа УПА «Лисоня». Документи й матеріали. — Торонто, 1989. — С. 226—228; Чижевський В. Організація військової праці ОУН // АЦДВР (у стадії опрацювання).

*Командир куреня галицьких
добровольців Василь Сидор-‘Крегул’*

гальна чисельність сил УНС на теренах Львівщини могла коливатися від 800 до 900 осіб.

У Львівській області формувалися підрозділи не тільки для УНС, а й для УПА на Волині. У серпні у Щуровицьких лісах на схід від Радехова було сформовано і вишколено курінь із галицьких добровольців — селян та студентів (300 багнетів) під командуванням майора Василя Сидора-‘Крегула’. Цей відділ був двосотенного складу, першою сотнею командував поручник Василь Брилевський-‘Боровий’, а другою — Володимир Лунь-‘Лівар’. Після вишколу 15 серпня курінь прорвався через кордон Генерального губернаторства на Волинь і відійшов на місце дис-

локації до Колківських лісів⁴⁶.

Також на території Львівської області в лісі біля с. Молодинче тодішнього Ходорівського району почала створюватися сотня УНС, яка згодом отримала назву «Сіроманці». У цьому місці повстанці перебували цілий тиждень, і за цей час їх набралось 55 осіб. Добровольці походили з різних районів Галичини: Ходорівщини, Бібреччини, Яворівщини, Янівщини й Рогатинщини. 20 червня 1943 р. повстанці отримали зброю і відправилися в Карпати⁴⁷.

⁴⁶ Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939—1960): Монографія / Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — С. 323.

⁴⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 48. — Арк. 184.

⁴⁸ Відділ особливого призначення (ВОП) — оперативно-бойовий підрозділ. У кожному підпільному районі, як правило, мав діяти один ВОП. Це були окремі чоти (20—40 осіб на район), які діяли за наказом військового референта або керівника СБ ОУН(б) району, однак на відміну від бойових СБ ОУН вони не мали слідчо-каральних функцій, а проводили диверсійно-бойові акції на своїй території.

Крім підрозділів УНС на території Львівської області були ще два відділи на зразок ВОП⁴⁸ 'Спартак' й 'Орла', які підлягали безпосередньо керівництву ОУН(б). Їхнім завданням було забезпечення зв'язку з Волинню⁴⁹.

Паралельно з формуванням УНС у Львівській області від літа 1943 р. відбувалися сутички й невеликі бої УНС з німцями. Мабуть, перший бій УНС з німцями на цій території відбувся влітку 1943 р. (точна дата невідома) проти німецького гарнізону в с. Старі Броди. У результаті бою було вбито двох німецьких солдатів⁵⁰. 29 липня 1943 р. у доповідній записці керівника одного з управлінських відділів

Командир сотні в курені Василя Сидора Василь Брилевський-‘Боровий’

окупаційної адміністрації Галичини для німецького губернатора дистрикту «Галичина» Отто Вехтера констатовано: «У Львівській окрузі в околицях Жовкви ліси починають наповнюватися людьми, які розмовляють українською. Минулого тижня у прилеглих околицях Львова відбулися напади українських груп в Гончарах, Сихові, Давидові, Підбірцях, Гаях... Якщо нічого не робити, події з Волині можуть перекинутися на тутешні області»⁵¹.

В оунівському звіті про стан на Львівщині за серпень 1943 р. невідомий автор писав, що люди радіють створенню УНС. Там,

⁴⁹ Чижевський В. Організація військової праці ОУН // АЦДВР (у стадії опрацювання).

⁵⁰ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО). — Ф. П-3. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 24.

⁵¹ Цит. за: Боляновський А. Боротьба УПА проти нацистського окупаційного режиму. 1943 рік // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич, упорядник і відповідальний редактор Юрій Сливка (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 11 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України). — Львів, 2004. — С. 176.

Губернатор дистрикту «Галичина»
Отто Векстер

де з'являється відділ УНС, населення захоплюється ним та радо з ним спілкується. Що населення орієнтується на ОУН(б) і бачить в ній одинокий провідний політичний чинник⁵².

Через швидкий зріст у повстанській діяльності в Галичині, німці 10 жовтня 1943 р. проголошують «надзвичайний стан» і вводять в дію т. зв. наглі суди поліції безпеки⁵³. З цього часу, як пише Лев Шанковський: «почалася кривава серія прилюдних розстрілів українського населення, яка тривала до остаточного відступу німців з Галичини»⁵⁴.

21 листопада 1943 р. о п'ятій годині ранку німці здійснили облогу на с. Оглядів в якому розташовувався окружний штаб УНС Сокальської округи⁵⁵. У селі були проведені масові арешти, арештовано біля 150 осіб. Потрапив у полон до німців і Степан Мудрик-«Мечник», заступник командира округи й керівник військової розвідки⁵⁶.

За даними дослідника Олександра Денищука, на території Львівської області від липня по грудень 1943 р. відбулося 15 великих боїв УНС з німцями⁵⁷. Уенесівці зробили 10 засідок на німців⁵⁸ і принаймні вісім разів роззброювали німецьких солдатів⁵⁹. На

⁵² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 71. — Арк. 66.

⁵³ Содоль П. Українська Повстанча Армія. 1943—1949. Довідник І... — С. 20—21.

⁵⁴ Шанковський Л. Українська Повстанська Армія // Історія українського війська (1917—1995). Упорядник Я. Дашкевич. — Львів: Світ, 1996. — С. 545.

⁵⁵ Мудрик-Мечник С. Радехівщина у боротьбі за самостійну Українську Державу... — С. 56.

⁵⁶ Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. — Торонто; Нью-Йорк: Б. в., 1991. — С. 191—192. Мечник С. Під трьома окупантами. Спогади українського революціонера-підпільника. — Лондон: Українська видавнича спілка, 1958. — С. 157.

⁵⁷ Денищук О. С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. В 2 томах. — Т. 2: Галичина та Східна Україна. — Рівне: ППДМ, 2008. — С. 64, 69, 72, 75—80.

даний момент встановити точну кількість вбитих і поранених з обох сторін складно.

Таким чином, впродовж 1943 р. у Львівській області відбувався процес організаційного оформлення збройних сил ОУН(б), які отримали назву Українська народна самооборона. Формування УНС на території Львівської області відбувалося у відповідності до планів обласного керівництва УНС. Люди проходили відповідний вишкіл, створювали склади зі зброєю, амуніцією, харчами і медикаментами, формувалися рої і чоти УНС, які згодом було реорганізовано в сотні УПА воєнної округи «Буг».

Заступник командира і керівник військової розвідки УНС Сокальської округи Степан Мудрик-‘Мечник’

⁵⁸ Денищук О. С. *Боротьба УПА проти німецьких окупантів. В 2 томах. — Т. 2: Галичина та Східна Україна.* — Рівне: ППДМ, 2008. — С. 67, 70—73, 75, 78, 79.

⁵⁹ *Там само.* — С. 67, 70, 73—76, 79.

*Науковий співробітник Центру
досліджень визвольного руху*

У статті вперше ґрунтовно відтворено життєпис одного з перших командирів УПА Гордія Вротновського-‘Гордієнка’, ‘Варви’, який у 1943—1944 рр. командував відділами на теренах ВО «Богун» (Волинь) і ВО «Башта» (Львів), прославився ризикованими рейдами в центральні області України та переможними боями з німецькими частинами та радянськими партизанами. Крім того, проаналізовано бойові операції підрозділів під керівництвом Г. Вротновського та встановлено їх правдоподібний перебіг, результати, а також хронологічні рамки й маршрути рейдів.

Ключові слова: УПА, Гордієнко, Варва, Вротновський, рейди, Волинь, Житомирщина, Київщина, Львів.

Commander Gordiy Vrotnovskyi, Alias ‘Gordiyenko’ (‘Varva’), in the Ukrainian Insurgent Movement

In this article the author for the first time thoroughly reconstructed the biography of one of the first UPA commanders Gordiy Vrotnovskyi, alias ‘Gordiyenko’, ‘Varva’, who in 1943—1944 was in charge of units on the areas of “Bogun” (Volhynia) and “Bashta” (Lviv) UPA military districts, and became famous for his adventurous raids to Central Ukraine and victorious combats with the German troops and the Soviet partisans. In addition, G. Vrotnovskyi units’ combat operations were analysed, and their real course and outcomes as well as timeline and routs of raids were established.

Key words: UPA, Ukrainian Insurgent Army, Gordiyenko, Varva, Vrotnovskyi, raids, Volhynia, Zhytomyr Oblast, Kyiv Oblast, Lviv.

КОМАНДИР ГОРДІЙ ВРОТНОВСЬКИЙ-‘ГОРДІЄНКО’ ('ВАРВА') В УКРАЇНСЬКОМУ ПОВСТАНСЬКОМУ РУСІ

Ступінь дослідження історії Української повстанської армії дозволяє все більше заглиблюватися до нижчих її рівнів. Напрацювання істориків та удоступнення маловідомих раніше джерел дають можливість докладніше висвітлити біографії командирів УПА не тільки вищої, а й середньої ланки — курінних і сотенних. Особливо серед таких вирізняється постать Гордія Вротновського, відомого серед повстанців під псевдонімами ‘Гордієнко’ й ‘Варва’.

Особа Г. Вротновського заслуговує на увагу дослідника комбінацією нетипових на тлі решти старшин УПА рис, які роблять її непересічною. По-перше, Вротновський — уродженець Східної України. По-друге, він був сином полковника Армії Української Народної Республіки. По-третє, ‘Гордієнко’ стояв біля витоків УПА, створивши один із перших її підрозділів, який воював на теренах Центральної України. І нарешті, Вротновський загинув від рук нацистських окупантів. Якнайширше оприлюднення життєписів бійців УПА, які полягли в боях із нацистами, допоможе подолати радянсько-російський стереотип про «бандерівців — гітлерівських прислужників».

Окремих біографічних досліджень про Гордія Вротновського досі не було, якщо не рахувати дві короткі біографічні довідки, складені істориками Володимиром Ковальчуком¹ та Ігорем Марчуком². Але ці довідки занадто короткі та містять помилки. Зазвичай ім’я командира ‘Гордієнка’ згадується серед творців перших відділів УПА, а також у контексті його рейду в Житомирську й Київську обл. влітку 1943 р. у більшості узагальнюючих праць, зокрема присвячених діяльності УПА на Волині й Поліссі³. Порівня-

¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14: Волинь і Полісся: УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи. — К.; Торонто, 2010. — С. 473.

² Дивошук М. Записки повстанця. — Торонто; Львів, 2011. — С. 55.

³ Див. напр.: Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943—1946 рр. // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Центр досліджень визвольного руху; відп. ред. В. В'ятрович. — Львів: 2006. — № 8. — С. 180; Жилук В. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941—1955 рр. — Рівне: Волинські обереги, 2008. — С. 113—115; Киричук Ю. Український національний рух 40—50-х років ХХ століття: ідеологія і практика. — Львів: Добра справа, 2003. — С. 124; Ковальчук І. Діяльність

Гордій Вротновський, фото
1930-х рр. Надано істориком
Ігорем Марчуком (Рівне)

но більше інформації про бойові дії загону Г. Вротновського в 1943 р. можна дізнатися з робіт краєзнавця Олександра Денищука⁴, правда, вони рясніють неточностями й перекрученнями. У деяких дослідженнях зазначене хибне ім'я 'Гордієнка' — Дмитро Хандій⁵. Однак нині достовірно відомо, що Дмитро Хандій (1921—1945) — це зовсім інша особа, командир, що діяв на теренах військової округи (ВО) «Лисоня» під псевдо 'Корнієнко'⁶.

У нашому дослідженні ми спиралися на документи структури УПА та запілля, які містять інформацію про діяльність підрозділів на чолі з 'Гордієнком'⁷; документи батька Г. Вротнов-

УПА на території Житомирської обл. в 1943 р. — [Електронний ресурс] — Режим доступу URL: <http://eprints.zu.edu.ua/7100/1/%D0%A3%D0%9F%D0%90%20%D0%BD%D0%B0%20%D0%96%D0%B8%D1%82-%D0%BD%D1%96.pdf>; Його жс. Рейди групи «Тютюнник» і діяльність місцевих бойовиків УПА на території Житомирської області в 1943 році // Південний архів: Історичні науки : Збірник наукових праць — Херсон: Видавництво Херсонського державного університету, 2010. — Вип. 31/32. — С. 330—332. Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Кіячківський 'Клим Савур'. — Рівне: видавець Олег Зень, 2009. — С. 41; Його жс. Сотник УПА Петро Гудзоватий 'Очеретенко'. — Львів: [б. в.], 2011. — С. 33; Патріляк І. 1943-й рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Центр досліджень визвольного руху; відп. ред. Р. Забілий. — № 13 — Львів: 2009. — С. 61—162; Його жс. «Встань і борись! Слухай і вір!»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939 — 1960 рр.): монографія / І. К. Патріляк; Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — С. 207, 232, 306, 315, 333, 338; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи в опору в Білорусі, Литві, Латвії, Естонії в 1940—1950 х роках / А. М. Русначенко. — К.: Пульсари, 2002. — С. 104 тощо.

⁴ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 1: Волинь і Полісся. — Рівне: ППДМ, 2009. — С. 52, 53, 61, 65, 67, 82, 114, 128, 159, 160, 182; Його жс. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 2: Галичина і Східна Україна. — Рівне: ППДМ, 2009. — С. 148—153, 158—160, 164, 166, 167.

ського — Костянтина Вротновського-Сивошапки часів його служби в Армії УНР⁸; документи польської юстиції, в поле зору якої потрапив Гордій⁹; документи радянської сторони, зокрема протоколи допитів командирів УПА, які потрапили в полон, і рідної сестри Гордія — Тетяни Вротновської-Лукіянович¹⁰, а також щоденникові записи партизанського командира Михайла Наумова¹¹. Також при-служилися й спогади соратників 'Гордієнка' по боротьбі¹².

⁵ Див. зазначені праці В. Жилук, І. Ковальчука, А. Русначенка. Ю. Киричук на-впаки прізвище командира подав правильно — «Вротновський», але псевдо — «Корнієнко».

⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 20: ВО УПА «Лисоня» 1943—1952. — Київ; Торонто, 2012. — С. 705.

⁷ Витяг зі свідчень Віктора Харківа 'Хмари' про діяльність у травні 1943 — серпні 1944 р. // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 13: Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943 — 1952. Кн. 2. — К.; Торонто, 2009 — С. 856—888; Документ «Корецька округа» (серпень 1943 р.) // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11: Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун», «К.»; Торонто, 2007 — С. 508—509; Звіт інформатора ОУН про події на Південній Волині в жовтні—листопаді 1943 року // Український здви́г: Волинь. 1939—1955. / Упор. В. Сергійчук. — К.: Українська видавнича спілка, 2005. — С. 240—259; Звіт «Вісті за Осередні, Східних і Південних українських земель (1943 і 1944 рр.)», переписаний у травні 1946. Збірка Ч. 2 (Дії українських самооборонних відділів Української Повстанчої Армії (УПА) на ОСУЗ) // Архів Центру досліджень ви-звольного руху (ЦДВР). — Ф. 9. — Т. 20. — Арк. 1—47; Звіт про діяльність від-ділів групи від 1 до 15 листопада 1943 р. (15 листопада 1943 р.) // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2: Волинь і Полісся. УПА та запілля. 1943—1944. — К.; Торонто, 1999. — С. 345—347; Звіт про рейд відділу 'Гордієнка' (29 липня 1943 р.) // Там само. — С. 642—644; Звіт про рейд першого відділу на Схід // Там само. — С. 639—642; Звіт про рейд другого відділу (вересень 1943 р.) // Там само. — С. 645—646; Повідомлення про стан в курені «Холодноярці» від 25 січня 1945 р. // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 13... — С. 889—890; Політичний огляд подій за місяць квітень 1944 року (Львів-місто) (3 травня 1944 р.) // Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ) — Ф. 13 — Спр. 376. — Т. 74 — Арк. 29—35; Протокол слідства у справі співпраці підозрюваного з бульбівцями (30 вересня 1943 р.) // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14... — С. 472—473; Теренові інформації СБ про події на території воєнного надрайону з 1 по 10 жовтня 1943 р. // Український здви́г: Волинь... — С. 201—206.

⁸ Рестраційна картка К. Вротновського-Сивошапки // ЦДАВО України — Ф. 1075. — Оп. 2. — Спр. 666. — Арк. 215—216.

⁹ Справа прокурорського нагляду за слідством (1938 р.) // Державний архів Рівненської обл. (ДАРО). — Ф. 33. — Оп. 2. — Спр. 2450. — Арк. 3

¹⁰ Архівна кримінальна справа Вротновської-Лукіянович Тетяни Костянтинівни // Архів Управління СБУ (УСБУ) у Львівській обл. — Спр. 11298.

¹¹ Витяг з протоколу допиту Я. Білинського (7 січня 1945) // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпіл-ля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної без-пеки керівників ОУН і УПА. 1944—1945. — К.; Торонто, 2007. — С. 182—190; Дневник М. Наумова // Партизанская война на Украине. Дневники командиров

Гордій Врогновський народився 14 вересня 1916 р. в с. Дубовичі Кролевецького р-ну сучасної Сумської обл.¹³ в родині полковника Армії УНР Костянтина Врогновського-Сивошапки (1890—1929) та Надії Філонович (1892—?)¹⁴. Батько, уродженець м. Миколаїв, який виростав у м. Варшава (тоді — Царство Польське, Російська імперія), у 1915 р. закінчив місцевий ветеринарний інститут і служив у Російській імператорській армії. Після Лютневої революції — активний політичний та військовий діяч. Врогновський-Сивошапка ініціював український рух у Гренадерському корпусі Російської армії в 1917 р., згодом був делегатом II Всеукраїнського військового з'їзду, членом Українського генерального військового комітету та Малої Ради Центральної Ради. З 1 листопада 1917 р. він незмінно перебував на посаді начальника військово-ветеринарної управи Українського генерального військового секретаріату, відтак — Військового міністерства Центральної Ради, Гетьманату та Директорії. 22 червня 1920 р. Врогновського-Сивошапку

партизанских отрядов и соединений. 1941—1944 / Колл. составителей: О. В. Бажан, С. И. Власенко, А. В. Кентий, Л. В. Лёгасова, В. С. Лозицкий (рук.). — М. : Центрполиграф; 2010. — С. 264—328; 3 доповіді командира про діяльність з'єднання впродовж березня 1943—травня 1944 рр. (24 липня 1944 р.) // Українські повстанці в документах радянських Молдавських партизанських з'єднань. / Упор. В. Ковальчук. — Торонто; Львів, 2015. — С. 46—56; Из докладной записки секретаря ЦК КП(б) Молдавии Н. Салогора в ЦК ВКП(б) о боевой деятельности молдавских партизанских отрядов и взаимоотношениях с украинскими националистами (9 октября 1943 г.) // Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны — М., 2012. — Т. 1: 1939—1943. — С. 710—712; Протокол допиту В. Харківа (22 травня 1946 р.) // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 15. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1945—1954. Кн. 2. — К.; Торонто, 2009. — С. 232—235; Радіограма командира з'єднання про просування загонів українських націоналістів на схід // Українські повстанці в документах радянських Молдавських партизанських з'єднань... — С. 24—25.

¹² Андрушук М. Записки повстанця. — Торонто; Львів, 2011; Бабій С. Луни повстанського краю. Нариси, оповіді, спогади. — Рівне, 2002; Поручник УПА Великан. Три роки в УПА // ГДА СБУ — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 48. — Арк. 349а.—379а; Скорупський М. Туди, де бій за волю. Спогади курінного УПА. — К. : Видавництво ім. О. Теліги, 1992.

¹³ Справа прокурорського нагляду за слідством (1938 р.)... — Арк. 3.

¹⁴ Андрушук М. Записки повстанця... — С. 55; Бухало Г. То хто ж він, полковник Врогновський-Сивошапка? // Вісті Рівненщини. Газета обласної ради. — 1999. — № 61 (20 серпня). — С. 2; Для Енциклопедії Українознавства // Наше життя (Філадельфія). — 1957. — № 10 (листопад). — С. 14.

призначили на посаду товариша (заступника) міністра народного господарства УНР¹⁵.

У реєстраційній картці старшини Армії УНР, заповненій 12 листопада 1920 р., К. Вротновський-Сивошанка писав, що має трьох дітей віком відповідно 5,5 р., 3,5 р. і 2 р.¹⁶ Звідси випливає, що дитина, якій на кінець 1920 р. було 3,5 р. — саме Гордій. Найстаршою була сестра Тетяна (Туся) — вона народилася 25 листопада 1915 р. в м. Глухів, нині Сумської обл.¹⁷

Михайло Гуцуляк, директор Рівненської гімназії, писав, що серед дітей у родині Вротновських «здається, третьою з ряду була Ольга Вротновська...», а син Богдан був наймолодшим¹⁸. Однак із некрологу Ольги, яка померла 1 червня 1990 р. «на 66 році трудовитого життя», випливає, що народитися раніше за 1925 р. вона не могла¹⁹. Відповідно, вона й була наймолодшою, а дитиною, що з'явилася на світ 1918 р., був син Богдан.

Після поразки Української Народної Республіки в 1920 р. родина Вротновських переїхала до Варшави й оселилася в будин-

Кость Вротновський-Сивошанка і Надія Вротновська з малою Тетяною (Тусяю). Глухів, 1916 р.

¹⁵ Тинченко Я. *Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917—1921)*. — К.: Темпора, 2007. — С. 91.

¹⁶ Реєстраційна картка К. Вротновського-Сивошанки... — Арк. 216.

¹⁷ Архівна кримінальна справа Вротновської-Лукіянович Тетяни Костянтинівни... — Арк. 7.

¹⁸ Гуцуляк М. *Про близьке здалека: Рівненська Українська Гімназія 1923—1939 (з додатком колишньої учениці Галини Книш-Боа) / Михайло Гуцуляк*. — Ванкувер, Б. К.; Канада, 1976. — С. 70.

¹⁹ Некролог // *Свобода* (Джерзі Ситі і Нью Йорк). — 1990. — Ч. 130 (11 липня). — С. 3.

Гордій Вротновський

ку батька Вротновського-Сивошапки — Германа. Згодом доля закинула їх до міст Бидгощ і Мрочі в Польщі. Урешті-решт, Вротновські осіли в Рівному на Волині, в будинку на вул. Млинівській, 62. Саме там минали дитинство і юність Гордія²⁰.

Голова сім'ї працював головним ветеринарним лікарем у місті й займався громадською діяльністю. Зокрема, ініціював створення «Мистецького товариства» для виставок творів українських митців, упорядкував могилу полковника Армії УНР Василя Тютюнника, а також керував батьківським комітетом Рівненської української гімназії, що її закінчили Гордій

та інші діти²¹. Але смерть рано обірвала активне життя Костянтина Вротновського-Сивошапки — він помер 2 квітня 1929 р. у віці 38 років²².

Надія Вротновська не відставала від свого чоловіка на громадській ниві. Вона очолювала Союз українок Волині в 1928—1929 рр. та в подальшому входила до управи цієї спілки. Окрім виховання власних дітей, Надія Вротновська не забувала й про підростаюче покоління взагалі — вона керувала фаховими курсами для молоді та «колоніями для дітей»²³.

13 червня 1936 р. Гордій склав іспити в гімназії. Між іншим, тоді ж закінчили навчання й відомі в майбутньому діячі ОУН —

²⁰ Бухало Г. *То хто ж він, полковник Вротновський-Сивошапка...* — С. 2; *Справа прокурорського нагляду за слідством (1938 р.)...* — Арк. 3.

²¹ Андрушук М. *Записки повстанця...* — С. 55; Бухало Г. *То хто ж він, полковник Вротновський-Сивошапка?..* — С. 2.

²² *То хто ж він, полковник Вротновський-Сивошапка?..* — С. 3; Гуцуляк М. *Про близьке здалека...* — С. 69—70.

²³ *Для Енциклопедії Українознавства // Наше життя (Філадельфія).* — 1957. — Ч. 10 (листопад). — С. 14.

Богдан Кентржинський (мельниківець), Анатолій Маєвський (бан-дерівець), син майбутнього бургомістра Рівного Полікарпа Бульби Андрій та ін.²⁴

Відомо, що Гордій Вротновський навчався в Академії лісничій у Кракові, яку не закінчив через арешт 26 квітня 1938 р.²⁵ Оскільки, за наявними даними, по жодному із гучних процесів над ОУН в той період він не проходив, можна зробити висновок, що справа Гордія була незначною. І хоча точних відомостей про термін покарання ми не маємо, можна припустити на тій самій підставі, що він не був великим.

Так само «білою плямою» в житті Вротновського залишається для дослідників період 1939—1942 рр. Керівник радянської підпільної організації в Рівному, згодом Герой Радянського Союзу, Терентій Новак у спогадах зафіксував прізвище Вротновського серед інших відомих йому націоналістів міста. Той, начебто, служив у рівненській поліції в 1941 р.²⁶ Це й уся інформація про діяльність Г. Вротновського в цей час.

Перші згадки про перебування Гордія Вротновського в УПА сягають весни 1943 р. Тоді він під псевдонімом ‘Гордієнко’ організував повстанську сотню й став одним з найбільш завзятих і відважних командирів на Волині. Як ішло формування цього підрозділу, дізнаємося зі спогадів її колишніх бійців — ройового Миколи Гедзя-‘Гамалії’ й кулеметника ‘Нечая’ (ім’я невідоме). Ці спогади занотував письменник Степан Бабій 1996-го р.²⁷

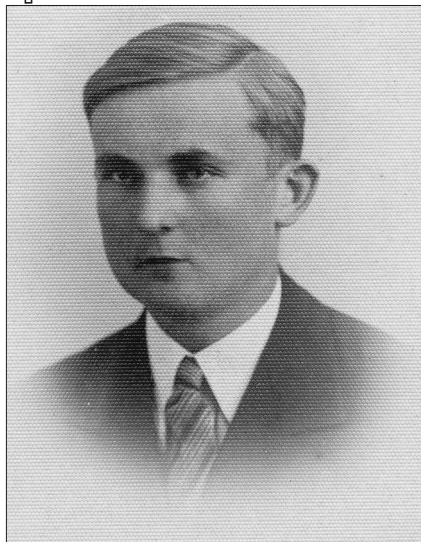
У середині березня 1943 р. в с. Орестів Здолбунівського р-ну із с. Ясининич Рівненського р-ну Рівненської обл. по організаційному зв’язку прибув ‘Гордієнко’ з трьома людьми. Тут вони в порозумінні з місцевими членами ОУН(б) почали набір до нового загону під виглядом мобілізації на роботи в Німеччину. Із Орес-

²⁴ Діло. — 1936. — Ч. 144. (30 червня). — С. 6.

²⁵ Витяг із свідчень Віктора Харківа ‘Хмари’ про діяльність у травні 1943—серпні 1944 р... — С. 860, 865; Бабій С. Луни повстанського краю... — С. 14; Справа прокурорського нагляду за слідством (1938 р.)... — Арк. 3.

²⁶ Новак Т. Пароль знают немногие. / Литературная запись А. Стася. Авторизованный перевод с украинского Н. Бакаева. — М.: Воениздат, 1966. — С. 63.

²⁷ Подібний текст із деякими змінами опубліковано в книзі М. Руцького «Голгофа» (Руцький М. Голгофа: документальна історична розповідь. — Рівне, 1996. — С. 113—115.).

Гордій Вротновський

това було відібрано 15 хлопців, яким видали німецьке обмундирування й зброю; ще п'ятеро зголосилися із с. Глинськ і один — з с. П'ятигір Здолбунівського р-ну. Того ж дня ввечері всі 25 осіб вирушили до лісу біля с. Пересопниця Рівненського р-ну²⁸.

Принісши присягу на вірність Україні, новобранці два тижні проходили вишкіл. Потому загін повернувся в Орестів, а через два дні в німецькому фільварку с. П'ятигори забрав три підводи й вирушив у напрямку с. Дермань (нині — Дермань-1) Здолбунівського р-ну Рівненської обл.²⁹.

Був початок квітня. У Дермані розвідка донесла, що з м. Мізоч їдуть німці з польською поліцією. Кілька бійців загону на чолі з 'Гордієнком' зробили засідку на карателів, проте вона виявилася невдалою. Повстанці зарано відкрили вогонь, тож німці з поліцаями змогли швидко втекти, втративши двох коней і трьох поляків. З огляду на брак набоїв, повстанці вирішили не переслідувати окупантів. Увечері того ж дня загін передислокувався в с. Оженин Острозького р-ну. Дорогою, коли повстанці перетинали залізничну колію, їх обстріляв німецький (за іншими даними, мадярський)³⁰ підрозділ, проте обійшлося без втрат³¹.

Наступним пунктом призначення було с. Залізниця Межиріцького (нині — Корецького) р-ну Рівненської обл. Тут загін доукомплектували, так що він став налічувати 35 осіб. Але зброї

²⁸ Бабій С. Луни повстанського краю... — С. 13.

²⁹ Там само. — С. 14.

³⁰ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. І. Волинь і Полісся... — С. 61.

³¹ Бабій С. Луни повстанського краю... — С. 14.

ще бракувало, тож ‘Гордієнко’ запланував низку засідок на шосе Рівне — Київ для здобуття військових трофеїв³².

У першій засідці вдалося підбити дві німецькі машини з офіцерами («тузами — в жовтих мундирах, хрести на рукавах»³³). Повстанцям дісталися автомати МП-40, пістолети й радіопередавач. Другу засідку організували через два дні. Результат: розбита німецька машина. У бою відзначився кулеметник родом із с. Глинськ Здолбунівського р-ну ‘Ярошенко’, який влучною чергою по кабіні пустив авто в кювет. Чотирьох німців убили в перестрілці, а двоє здалися. Забравши зброю, ‘Гордієнко’ наказав полоненим лягти й не рухатися, і повстанці зникли³⁴.

Третю засідку «гордієнківці» влаштували в невеликому ліску на шляху з райцентру с. Межирічі (нині — Великі Межирічі Корецького р-ну) на с. Залізниця на Рівненщині. Повстанці з місцевими жителями викопали впоперек дороги рів, і перед світанком наступного дня з’явилася німецька автоколона з чотирьох машин, що рухалася в цьому напрямі. Повстанці, замасковані в лісі, підпустили колону ближче й відкрили вогонь. Знову відзначився кулеметник ‘Ярошенко’, який стрільбою з кулемета перекинув першу машину, від чого решта автівок утекли назад. На полі бою залишилися водій вантажівки, офіцер, ще троє солдатів і ящики з боеприпасами. Повстанці навантажили патронами підводи й того ж вечора покинули с. Залізниця, щоб розташуватися на одному з хуторів біля великого лісового масиву, який починався на півночі від села. Там продовжилося комплектування підрозділу новобранцями з Межиріцького р-ну (с. с. Межирічі, Синів), м. Корець та ін. Відтак повстанці рушили вглиб лісу для поновлення військових навчань³⁵.

У цей час у відділі з’явився політвиховник, який налагодив виховну роботу. Повнокровна сотня ‘Гордієнка’ сформувалася на початку травня 1943 р. в такому складі: командир сотні Гордій Вротновський-‘Гордієнко’, заступник командира — Яків Яковлів-‘Катеренко’ (‘Кватиренко’)³⁶, командири чот — ‘Лев’,

³² Бабій С. *Луни повстанського краю...* — С. 14.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само. — С. 15.

³⁶ Яків Яковлів (1918, Жидичин Луцького р-ну Волинської обл. — 25.10.1946). Псевдо: ‘Катеренко’, ‘Кватиренко’, ‘Юрко’, ‘Карпо’, ‘Распутін’. У 1940–1941 рр. служив у Червоній армії, в 1941–1943 рр. — чотовий у сільськогосподарській школі

‘Чорнота’, ‘Левадний’³⁷, командир кінної розвідки — ‘Свист’ (уродженець с. Синів Гоцанського р-ну Рівненської обл.)³⁸, його заступник — ‘Забіяка’³⁹.

Одного дня в травні ‘Гордієнко’ послав чоту в с. Вовкушів (Вовкошів) Гоцанського р-ну Рівненської обл. здобути спирту для перев’язок у тамтешній ґуральні, та після перестрілки з охоронцями-німцями чота повернулася назад ні з чим. За кілька днів сотенний сам пішов із чотою. Повстанці оточили спиртзавод і через місцеву жительку, яка знала німецьку мову, передали німцям ультиматум: або вони виносять спирт, або будуть знищені. На німців це подіяло, і вони винесли чотири банки спирту. Обійшлося без стрілянини.

Того ж дня ‘Гордієнко’ з чотою з боєм захопили млин у Межирічах. Унаслідок затятої перестрілки, яка тривала з вечора до півночі, охорону було перебито, а робітники втекли. Повстанці здобули чотири підводи муки й зерна. З боку повстанців у тому бою дістав тяжке поранення в плече сам сотенний, тож далі протягом двох тижнів його тимчасово заміняв заступник Яків Яковлів-‘Катеренко’ (‘Кватиренко’)⁴⁰.

«Ландівртишафт» у Луцьку. З березня 1943 р. в УПА. Восени 1943 р. командир куреня «Хмельницький» групи «Тютюнник» (складався із сотень ‘Лева’, ‘Буревія’ та ‘Скирди’). У 1944 р. командир з’єднання «Хмельницький» групи УПА «Тютюнник» (ЗГ «44»). 1946 р. — референт тимчасового проводу Північно-Східного краю («Степ», «Схід»), відповідальний за диверсійно-терористичну роботу. Загинув у кривіці, оточений співробітниками МГБ. Поручник УПА від 24.04.1945 р. (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14... — С. 669.)

³⁷ ‘Левадний’ (1919?, м. Кременець Шумського р-ну Тернопільської обл. — 1945). У 1943 р. — чотовий сотні ‘Гордієнка’. З січня 1944 р. — к-р сотні (70 чол.) з’єднання «Хмельницький», що діяла в тодішньому Межиріцькому р-ні. У 1945 р. — к-р почту (бл. 30 кіннотників) провідника ПСК Ф. Воробця ‘Верещаки’. З грудня 1945 р. — прихильник опозиційного проводу «Одеса». Загинув у сутичці з прихильниками офіційного Крайового проводу ПЗУЗ. Станом на 1945 р. виглядав на 26 р. (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 665, 676, 678; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944—1946 — Київ; Торонто, 2006. — С. 41, 172, 863, 936, 983, 1140; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2... — С. 642; Бабій С. Луни повстанського краю... — С. 15).

³⁸ Імовірно саме він у 1944 р. був сотенним у з’єднанні «Хмельницький» і загинув у кінці вересня 1944 р. (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8... — С. 909, 984).

³⁹ Бабій С. Луни повстанського краю... — С. 15. Руцький М. Голгофа: документальна історична розповідь. — Рівне, 1996. — С. 114; Протокол слідства у справі співпраці підозрюваного з бульбівцями (30 вересня 1943 р.) // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14... — С. 472—473.

⁴⁰ Бабій С. Луни повстанського краю... — С. 15.

На період командування ‘Катеренка’ сотнею припав запеклий бій з німецьким підрозділом в с. Бистричі Березнівського р-ну на Рівненщині. Сотня пішла в наступ на село, проте німці помітили повстанців, що йшли через поле, і почали обстрілювати кулеметним вогнем з вітряка. ‘Катеренко’ вдався до обхідного маневру: послав одну чоту ярмом до села, де вона зав’язала вуличний бій і запальними кулями спалила вітряк із кулеметним гніздом. Це викликало паніку серед німців. Вони викликали собі в підмогу літак, який дещо налякав бійців сотні ‘Гордієнка’, підпаливши своїм вогнем кілька хат. Але карателів це вже не могло врятувати. Вони безладно втікали пішки, бо повстанці спалили їхні машини, які стояли на краю села. Результат бою був не дуже сприятливим для упівців: було чимало вбитих і поранених з обох сторін, зокрема від ран помер повстанець ‘Чайка’, у безладі запаленого села здаюто мало трофеїв⁴¹.

За даними краєзнавця О. Денищука, бій у Бистричах відбувся в червні 1943 р. Поруч із сотнею ‘Гордієнка’ село штурмували сотня Адама Рудика-‘Шавули’ й підрозділи отамана Тараса Боровця-‘Тараса Бульби’. Вони захопили склади зі зброєю і продуктами, підводи з кіньми, амуніцію. Серед повстанців було 15 убитих, а німецькі окупанти втратили понад 10 загиблих солдатів⁴².

Невдовзі видужав командир сотні ‘Гордієнко’, і сотня знову почала робити засідки на шосе з метою поповнення запасів зброї та боєприпасів⁴³. Треба відзначити, що в цей період, в першій половині 1943 р., в сотні ‘Гордієнка’ діяли агенти, завербовані радянськими партизанами. Зокрема, такими були візник-росіянин, колишній сержант артилерії Червоної армії на ім’я Микола, який завербував Трохима Беляєва, за національністю черкеса, колишнього лейтенанта й військового техника другого рангу Червоної армії, що через німецький полон і службу в німецьких частинах прийшов до УПА. На користь червоних працював і командир розвідки сотні ‘Гордієнка’ уродженець м. Черкаси ‘Хмара’. Одначе, згодом це підпілля було викрито заходами Служби безпеки (СБ) мережі ОУН(б) ВО «Богун», і 11 вересня 1943 р.

⁴¹ Бабій С. *Луни повстанського краю...* — С. 16.

⁴² Денищук О. *Боротьба УПА проти німецьких окупантів.* — Т. 1. Волинь і Полісся... — С. 82.

⁴³ Бабій С. *Луни повстанського краю...* — С. 16.

Гордій Врогновський

Трохима Беляєва засудили до смертної кари⁴⁴. Долю решти агентів прослідкувати поки не вдалося.

За спогадами ‘Гамалії’ та ‘Нечая’, коли сотня стояла на відпочинку «в одному лісовому селі», прийшов наказ готуватися до рейду «на схід»⁴⁵.

Про рейд сотні ‘Гордієнка’ територією Житомирщини й Київщини (15 липня — 18 вересня 1943 р.), який прославив ім’я сотенного, збереглися докладні звіти. По-перше, це звіт «Рейд відділу Гордієнка» від 29 липня 1943 р.⁴⁶ і, по-друге, звіт «Про рейд другого відділу», датований вереснем 1943 р.⁴⁷. Іноді дослідники трактують ці два документи як звіти про два різні рейди, які відбулися відповідно в липні й вересні 1943 р.⁴⁸. Але з

їхнього змісту видно, що йдеться про один і той самий похід сотні ‘Гордієнка’.

⁴⁴ Протокол переслухання черкеса Трохима (11 вересня 1943 р.) // ДАРО. — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 33. — Арк. 234.

⁴⁵ Бабій С. Луни повстанського краю... — С. 17.

⁴⁶ Звіт про рейд відділу ‘Гордієнка’ (29 липня 1943 р.)... — С. 642—644. Аналогічний документ: ГДА СБУ — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 4.

⁴⁷ Звіт про рейд другого відділу (вересень 1943 р.)... — С. 645—646. Аналогічний документ: ГДА СБУ — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 12; Арк. 180.

⁴⁸ Ковальчук І. Діяльність УПА на території Житомирської обл. в 1943 р...; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 18. Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України. — К.; Торонто, 2011. — С. 17, 463; Русначенко А. Народ збурений... — С. 104. А. Кентій писав, що «за першим відділом рушили на схід ще два відділи УПА», тобто теж трактував звіти за липень і за вересень 1943 р. як документи різних відділів (Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. Історико-архівні нариси. — Т. 2: Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів 1942—1956. — К.: [б. в.], 2008. — С. 108).

Очевидно, звіт від 29.07.1943 р. сотенний ‘Гордієнко’ подав для керівника рейду першого відділу Федора Воробця-‘Верещаки’, з яким з’єднався в той самий день. А звіт від вересня 1943 р. ‘Гордієнко’, мабуть, написав, щойно повернувшись із рейду в район своєї постійної дислокації — ВО «Богун», для її командування. Однак ці документи дають змогу відтворити лише першу частину рейду сотні. Період від об’єднання з сотнею ‘Верещаки’ й до повернення в сучасний Корецький р-н Рівненської обл. описано у звіті «Рейд першого відділу на Схід», автором якого, найімовірніше, був сам ‘Верещака’⁴⁹. Деякі додаткові деталі рейду містить документ «Корецька округа» за серпень 1943 р.⁵⁰ Крім цього, перебіг рейду згодом висвітлювався в пропагандистських виданнях УПА — журналі «До зброї»⁵¹ та збірці «Бої і рейди Української Повстанчої Армії»⁵².

Отже, рейд розпочався 15 липня 1943 р., і в той же день поплудні на шосе Рівне — Київ, в с. Користь Межиріцького р-ну відділ розбив дві або три (за різними даними) німецькі машини. Повстанцям дісталися один пістолет і одна гвинтівка, а також сіль, яку роздали населенню. Увечері прилетіли, за різними даними, два чи три німецькі літаки й бомбардували село, підпаливши дві клуні й одну хату⁵³. У ніч на 17 липня розвідка ‘Гордієнка’ зіткнулася з дозором радянських партизанів і захопила в результаті сутички одну гвинтівку, віз і пару коней⁵⁴.

⁴⁹ Звіт про рейд першого відділу на Схід... — С. 639—642; Майже аналогічний документ (з деякими розбіжностями), датований 1 жовтня 1943 р.: ГДА СБУ — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 175; Усі три звіти, об’єднані в один документ, оприлюднені у збірнику документів: Український здви́г: Наддніпрянина. 1941—1945 / Упор. В. Сергійчук. — Т. V. — К.: Українська видавнича спілка, 2005. — С. 273—281.

⁵⁰ Документ «Корецька округа» (серпень 1943 р.)... — С. 508.

⁵¹ До зброї. — 1943. — Ч. 2 (серпень) // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1: Видання Головного командування УПА. — К.; Торонто, 1995 — С. 25—44; До зброї. — 1943 — Ч. 3 (вересень) // Там само. — С. 41—64; До зброї. — 1943. — Ч. 5 (листопад) // Там само. — С. 88—107.

⁵² Бої і рейди Української Повстанчої Армії // ГДА СБУ — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 5—10. Між іншим, у цій збірці подано відомості про бої сотні ‘Гордієнка’ двічі: у розділі «Рейд відділу Гордієнка» і «Вісті з Волині», причому в останньому — їх приписано загонові групи ‘Верещаки’ і якогось ‘Зеленого’.

⁵³ Звіт про рейд відділу ‘Гордієнка’... — С. 642; Звіт про рейд другого відділу... — С. 645.

⁵⁴ Звіт про рейд відділу ‘Гордієнка’... — С. 642.

Гордій Врогновський

Свій марш 'Гордієнко' здійснював удень⁵⁵. Уже на Житомирщині, при вході в с. Кам'янка Ярунського (нині Новоград-Волинського) р-ну, 17 липня 1943 р. повстанці мали бій з радянськими партизанами, що скінчився перемогою без власних втрат і здобуттям невеликої кількості зброї⁵⁶. Другий успішний бій з партизанами в силі 12 осіб стався незабаром. Упівці вбили 11 партизанів, здобувши п'ять автоматів ППД-40 і шість гвинтівок. Одному партизанові вдалося втекти⁵⁷.

Недовго після цього бою, близько 16.00, повстанці відбили раптовий напад на свій обоз під с. Жолобне Ярунського р-ну Житомирської обл. «Докладно сказати годі, не знати навіть, чи це були большевики чи німці (є міркування, що це були німці — ловецькі протипартизанські частини). Вони були повбирані в цивільну одягу», — сказано у звіті. Бій тривав близько години⁵⁸. Оскільки «гордієнківці» не очікували атаки, а самі розташувалися в чистому полі й, до того ж, ворогу з тилу підійшла підмога⁵⁹, вони понесли втрати: за різними даними, від трьох до п'яти вбитими та від одного до «кількох» пораненими⁶⁰. Натомість, за даними УПА, противник начебто втратив від

⁵⁵ Документ «Корецька округа»... — С. 508.

⁵⁶ Звіт про рейд другого відділу... — С. 645; Звіт про рейд відділу 'Гордієнка'... — С. 642; Документ «Корецька округа»... — С. 508.

⁵⁷ Микола Лебедь писав про 66 загиблих партизанів і «багато ранених» у бою в Кам'янці, та, на нашу думку, це неймовірно перебільшення. (Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія, її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. — Видання Пресового Бюро УГВР, 1946. — С. 28).

⁵⁸ Звіт про рейд другого відділу... — С. 645.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Звіт про рейд відділу 'Гордієнка'... — С. 642; Звіт про рейд другого відділу... — С. 645; Документ «Корецька округа»... — С. 508.

15⁶¹ до 34 солдатів⁶². Але, якщо зважити на обставини бою: раптовість німецького нападу та незахищене розташування табору, є підстави вважати дані про німецькі втрати завищеними.

Уночі наступного дня при переході Звягельського мосту сотня 'Гордієнка' мала невеликий бій з німцями, в якому втратила п'ятьох повстанців загиблими і четверо потрапили в полон⁶³.

19 липня 1943 р. біля с. В'юнки Довбишського (колишнього Мархлевського, а нині — Баранівського)⁶⁴ р-ну сотня провела два бої з німцями та шуцманами. Противник, що налічував біля 100 вояків, втратив 30 вбитими і відступив. У повстанців — один легкопоранений⁶⁵.

Звіт про рейд другого відділу (вересень 1943 р.) повідомляє, що після бою під с. Жолобне сотня вступила в бій із німецькою жан-дармерією та фольксдойчами біля с. Майхерівка Довбишського р-ну і відбила два їхні наступи, поранивши двох ворожих солдатів і маючи свого одного пораненого⁶⁶. Нині с. Майхерівка немає⁶⁷. Воно розташовувалося між с.с. В'юнки та Олізарка. Імовірно, в обох звітах ідеться про один і той самий бій, який просто було локалізовано відносно різних населених пунктів, що існували один неподалік одного. На користь цього також свідчить однакова кількість боезіткнень (два) і однакові втрати УПА (один поранений). У такому разі, дані про 30 вбитих німців слід вважати дуже завищеними.

⁶¹ Звіт про рейд другого відділу... — С. 645.

⁶² Там само.; Звіт про рейд відділу 'Гордієнка'... — С. 642; Документ «Корецька округа»... — С. 508.

⁶³ Документ «Корецька округа»... — С. 508.

⁶⁴ У 1925—1935 рр. у південно-західній частині сучасної Житомирської обл. існував Польський національний р-н ім. Ю. Мархлевського (населення — 41 тис. чоловік, з яких 73% поляків) з центром у с. Мархлевськ, яке до 1927 р. називалося Довбиш. Після ліквідації р-ну Мархлевськ було перейменовано на Шорськ і 14.05.1939 р. створено Шорський р-н, однак місцеві мешканці продовжували називати його Мархлевським. За часів німецької окупації селище називалося Довбиш і було центром однойменного р-ну. Остаточно йому повернено історичну назву 15.08.1944 р. Після адміністративно-територіальних змін 28.11.1957 р. Довбишський р-н ліквідовано, а його територію передано до Баранівського, Дзержинського і Червоноармійського р-нів.

⁶⁵ Звіт про рейд відділу 'Гордієнка'... — С. 642

⁶⁶ Звіт про рейд другого відділу (вересень 1943 р.)... — С. 645.

⁶⁷ Фіксується в довідковій літературі станом на 15.08.1944 р. (Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини 1795—2006. Довідник. — Житомир: Волинь, 2007. — С. 350).

20 липня біля с. Шиєцька Буда (нині – у складі с. Заможне)⁶⁸ Житомирського р-ну повстанці вступили в бій з угорцями кількістю 50 осіб. У бою шестеро мадярів загинули, двоє потрапили в полон, решта втекли. Трофеями упівців стали чотири гвинтівки, 1900 набоїв і 10 гранат. Втрат у сотні ‘Гордієнка’ не було. Рота німців і взвод шуцманів, що дислокувалися в селі, побачивши втечу мадярів, самі втекли до Житомира⁶⁹.

Звіт за вересень 1943 р. містить інформацію про бій сотні ‘Гордієнка’ з мадярами в лісі біля Янушевичів (нині — с. Іванівка)⁷⁰ за 15 км від Житомира. У результаті, за даними документа, вбито 44 гонведи, здобуто одну гвинтівку, багато набоїв без власних втрат⁷¹. Знову ж таки, ми вважаємо, що в обох звітах ідеться про один і той самий бій 20 липня, описаний по-різному. І там, і там повідомляється про бій з угорськими солдатами в одній і тій самій місцевості. Тим паче, що відстань від Шиєцької Буди, яка розташована біля лісу, до Житомира якраз складає близько 15 км.

Наступним пунктом призначення було с. Слободище Бердичівського р-ну, де упівці на прохання місцевого населення ліквідували голову села — фольксдойча. У той день (точна дата невідома), для того, аби безпечно пройти повз райцентр Бердичів (де перебувала залога в 600 угорських солдатів)⁷², сотенний удався до військових хитрощів. За 10 км до міста повстанці поширили серед місцевих чутки про наступ на Бердичів. Донощики, які перебували серед народу, повідомили про це німецьку владу, яка, у свою чергу, переполохалася й спрямувала всю свою увагу на підготовку

⁶⁸ У джерелах і літературі про даний бій назву цього села постійно пишуть перекручено: Шнецька Буда, Швецька Буда, Шнедська Буда і навіть Шведська Буда. Правильна назва — Шиєцька Буда, що походить від назви р. Шийка. 7.06.1946 р. перейменоване на с. Буда, а в 19.01.1981 р. об’єднане з с. Заможне (до 5.08.1965 р. — Корчівка). У 1942 р. 53,93% мешканців села становили поляки.

⁶⁹ Звіт про рейд відділу ‘Гордієнка’... — С. 644.

⁷⁰ Адміністративно-територіальний устрій Житомирщини... — С. 544.

⁷¹ Звіт про рейд другого відділу (вересень 1943 р.)... — С. 645; Звіт «Вісті з Осередніх, Східних і Південних українських земель (1943 і 1944 рр.)», переписаний у травні 1946. Збірка Ч. 2 (Дії українських самооборонних відділів Української Повстанчої Армії (УПА) на ОСУЗ) // Архів ЦДВР. — Ф. 9. — Т. 20. — Арк. 2.

⁷² Пагіря О. Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та збройними силами Угорщини (1939—1945) — Торонто; Львів, 2014. — С. 70. — (Літопис УПА. Серія «Бібліотека». — Т. 12).

міста до оборони. Тепер сотня могла спокійно здійснити марш відкритою місцевістю повз райцентр⁷³.

23 липня о 8-й год. ранку в м. Котельня (нині є Стара Котельня і Нова Котельня) Андрушівського р-ну сотня зіткнулася з німцями та шуцманами в кількості 20 солдатів, яких було вислано з м. Андрушівка. Спершу в бойовий контакт з ворогом увійшла розвідка. Під розвідниками загинули коні, але вояки не розгубилися й змогли вчасно попередити основні сили сотні. У ході півгодинного бою, відповідно до звіту за липень, сотня знищила 20 солдатів противника і взяла трьох у полон, здобувши три гвинтівки, один автомат «фінку» (ППД-40 або ППШ-41) і два автомобілі. Власні втрати повстанців — один убитий (розвідник ‘Стригун’ (за ін. даними, ‘Стригунко’)⁷⁴. Було розгромлено німецьку комендатуру й пошту⁷⁵. Однак, за даними вересневого звіту, вбитих німців і шуцманів було тільки троє, полонених — один (що збігається з кількістю трофеїв — три гвинтівки й один автомат), а захоплених вантажівок — одна⁷⁶. Тобто в першому звіті — явне перебільшення⁷⁷. Після бою повстанці роздали місцевим мешканцям захоплену на німецьких складах сіль⁷⁸.

У той самий день «гордієнківці» обстріляли угорський поїзд, який стояв на станції Степок біля с. Івниця Андрушівського р-ну, вбивши двох лейтенантів і вісьмох рядових⁷⁹. Решта мадярських солдатів відступили. Так само втечею рятувалися угорці в бою з сотнею біля с. Грабівка того ж р-ну⁸⁰.

Вночі 25 липня сотня ‘Гордієнка’ напала на підрозділ німців і шуцманів у будівлях тартака (лісопильні) в передмісті м. Коростишів. Ворог утратив або одного німця вбитим і одного шуцмана по-

⁷³ *Звіт про рейд другого відділу (вересень 1943 р.)... — С. 645.*

⁷⁴ *Звіт про рейд відділу ‘Гордієнка’... — С. 644; Бабій С. Луни повстанського краю... — С. 16; Руцький М. Голгофа ... — С. 115. Денишук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. — Т. 2. Галичина і Східна Україна. — Рівне, 2009 — С. 152.*

⁷⁵ *Бабій С. Луни повстанського краю... — С. 16; Руцький М. Голгофа... — С. 115.*

⁷⁶ *Звіт про рейд другого відділу (вересень 1943 р.)... — С. 646.*

⁷⁷ *У журналі Головної команди УПА «До зброї» (Ч. 3, вересень 1943 р.) результати бою в Котельні взагалі розрослися до 53 вбитих і 23 полонених німців, що є, безумовно, пропагандистським перебільшенням. (Літопис УПА. Нова серія. — Т. 1... — С. 49).*

⁷⁸ *Звіт про рейд відділу ‘Гордієнка’... — С. 644.*

⁷⁹ *Там само. — С. 644; Звіт про рейд другого відділу (вересень 1943 р.)... — С. 646.*

⁸⁰ *Звіт про рейд другого відділу (вересень 1943 р.)... — С. 646.*

Гордій Врогновський

лоненим (за даними вересневого звіту)⁸¹, або сімох німців та двох шуцманів відповідно (за даними липневого звіту)⁸². Решта відступили. Здобутками повстанців стали три гвинтівки, стільки ж гранат і шість мундирів. Власних втрат не було⁸³. Далі того ж дня сотня зробила засідку на дорозі Радомишль — Кочерів. У підбитій машині загинули один німець і дві жінки з фольксдойчів з Києва. Здобуто продовольство й один автомат МП-40⁸⁴.

У ніч на 26 липня сталася сутичка сотні 'Гордієнка' з радянськими партизанами в с. Вишевичі Радомишльського р-ну Житомирської обл., в резуль-

таті якої було захоплено віз із одягом, але двоє упівців дістали тяжкі поранення⁸⁵.

28 липня сотня 'Гордієнка' здобула свою найбільшу перемогу за час рейду на Житомирщину. Під с. Устинівка Потіївського (нині — Малинського) р-ну повстанці вщент розбили роту курсантів школи жандармерії з м. Коростень. Сотня налічувала 117 бійців (за даними учасника бою Ю. Варгоцького), а жандармів було 120—130, з них — переважна більшість курсанти-фольксдойчі, 15 жандармів і 20 українських поліцаїв⁸⁶.

«Німці думали, що легко впораються з нами, навіть наручники з собою захопили. Вони знали, що ми втомлені, погано озброєні. Скраю лісу на дубах сиділо 2 лазутчики, яких помітив наш розвід-

⁸¹ *Звіт про рейд другого відділу (вересень 1943 р.)...* — С. 646.

⁸² *Звіт про рейд відділу 'Гордієнка'...* — С. 644.

⁸³ *Там само.*

⁸⁴ *Звіт про рейд другого відділу...* — С. 646.

⁸⁵ *Звіт про рейд відділу 'Гордієнка'...* — С. 644.

⁸⁶ *Жилук В. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині...* — С. 114; *Звіт про рейд другого відділу...* — С. 646.

ник та знищив їх. Німці думали, що ми знаходимось у глибині лісу. Залишивши машини в селі, вони сміливо йшли до лісу. На узліссі ‘Верещака’ [командир іншого відділу, який вийшов у рейд раніше — І. Б.] зробив засідку всім відділом і, як тільки вони підійшли, ми відкрили вогонь. Бій тривав 40 хвилин», — згадував Варгоцький⁸⁷.

Іншим учасникам бою він запам’ятався так: «Попереду було поле, біле, бо саме цвіла гречка, а за ним починався ліс. Гордієнко став перед шеренгою і сказав: “Відступати нема куди, або життя, або смерть!”. На краю лісу зайняли оборону, обоз відігнали в ліс. Гордієнко дав наказ без його команди нікому не стріляти. І ось з’явилися німці, йшли ланцюгами прямо через гречку. Щось було страшне: крики німців, гавкіт собак. Німці йшли, а повстанці не стріляли. Допустили десь на 40—50 метрів і тут ‘Гордієнко’ вистрілював з ракетниці. В ту ж мить загриміла вся зброя. Лавою котилися німці й собаки. І тут вся оборона кинулася на німців. Впритул стріляли розлючених собак. Бій був короткий, але дуже вдалий. Поле бою — біла гречка — стала червоною»⁸⁸.

А звітодавець УПА так зафіксував свої враження: «Це був справжній удатний бій. Могутнє “Слава”, дике “Гурра” та жахливий крик, сполучений з кулеметним вогнем, виграв бій... В цьому бою сотня виказала справжню бравуру боєву та вартість»⁸⁹.

Варгоцький подає ворожі втрати в 95 вбитих і 1 поранений⁹⁰. У звіті за липень ідеться про 83 вбитих (в т. ч. 5 офіцерів), 8 полонених і 5 важкопоранених ворогів⁹¹. З вересневого звіту довідуємося про 82 знищених жандармів (в т. ч. гауптман і шестеро розстріляних полонених)⁹². Решта німців, що змогли врятуватися, в паніці втекли. Як бачимо, розкид ворожих втрат у трьох джерелах невеликий і варіюється в діапазоні 82—95 бійців, що виглядає правдоподібно. Достовірність цієї інформації про бій також підтверджується відомостями про трофеї. За даними одного звіту, «гордієнківці» здобули вісім кулеметів, вісім автоматів МП-40, 94 гвинтівки, 17 револьверів, 33 гранати і 6000 набоїв (усього —

⁸⁷ Жилюк В. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині... — С. 114

⁸⁸ Бабій С. Луни повстанського краю... — С. 16—17. Руцький М. Голгофа... — С. 115.

⁸⁹ Звіт про рейд другого відділу... — С. 646.

⁹⁰ Жилюк В. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині... — С. 114.

⁹¹ Звіт про рейд відділу ‘Гордієнка’... — С. 644.

⁹² Звіт про рейд другого відділу... — С. 646.

РЕЙД ВІДДІЛУ ГОРДІЄНКА.

62/1
4
Apr 121

15.VII.43 р. пополудні, на шосі Рівне-Житомир, в с.Користь, Мезирицького р-ну, відійї розбив 3 німецькі машини. Здобуто 1 пістоль. На допомогу з прилетіли 2 літаки. При бомбардуванні спалено 3 хати. Нішої входи не запаліно.

Вночі з 16-17.VII. наша розвідка зустрілася з червоною розвідкою. Червоні втекли. Здобуто один кріс, віз і одну пару коней.

17.VII.43 р. в год. 9-ї ранку відбувся бій з червоними під Каменкою, Яруського р-ну. На стороні ворога 8 вбитих і один полонений. Здобуто 3 крісів, 3 фінки та 10 дисків до них.

17.VII. днем по дорозі з села Жолосне, Яруського р-ну, була бій з німцями. Вбито 34 німців. наших згинulo 3-ох, один легко ранений.

Дня 19.VII. біля села Ямок, Жарківського р-ну відбулися два бої з німцями та шучманами. З сотні противника згинulo 30 чоловік. З наших один легко ранений. Ворог відступив.

20.VII. вночілизу швейської були прийшло до бою з мадрами. З 50-ти мадрів згинulo 6-ох, а 2-ох взято в полон. Здобуто 4 кріси, 1000 набоїв, 10 гранат. Сотня німців і чета шучманів, що стояла в швейській буді, побачивши втечу мадрів, самі погнали до Житомира. По нашій стороні втрат не було.

23.VII. в год. 8-ї ранку, прийшло до бою в містечку Котельня, Андрушанського р-ну з німцями та шучманами. Наша розвідка зустрілася з шучманами. Підрозвідниками вбито коней, а розвідка скоро зорієнтувалася і повідомила нашу головну силу. Вбито 10 ворогів і 2-ох взято в полон. Здобуто: дві автомашини, 3 кріси, 1 фінку. По нашій стороні один вбитий.

Тогож самого дня біля станції Іваниця наші передні частини обстрілювали поїзд. Вбито 2-ох лейтенантів і 8-ох рядовиків. наших втрат не було.

25.VII. вночі нан перемісті міста Користинева відбувся бій з німцями в задуванних тартах. Вбито 7 німців, а 2-ох шучманів вдалось. Здобуто 3 кріси, 3 гранати та 6 мундурів. Німці втекли. По нашій стороні втрат не було.

Вночі з 26/27.VII. наші зустрілися з червоними в Вишневі, біля Рокіте рова. Здобуто віз з одніями. По нашій стороні один важко ранений.

28.VII. між селом Шевченко і Устинівкою, Потіївського р-ну, дішло до бою з школою хандармерії в Коростині. З сотні ворога вбито 33-ох, а 8 взято в полон і 5 важко ранених. Згинulo 3 німецьких офіцерів. Здобуто 8 кул леметів, 8 мп, 94 кріси, 17 револьверів, 33 гранати та 6.000 набоїв. Кілька недобитків в паніці втекло. По нашій стороні втрат не було.

Н а с т р о ї м я с. Населення приймало нас добре. Зустрічаючись, кричали "Слава Україні!". З радости пиякали. Сповідали про своє біду на СССР і Німеччині. Давали поміч харчами, говорячи: "Ідете, хлопці, це останній" інформували про німців і червоних. Населення говорило: "Ми чули, що ви идете. В андерівці буть всіх захватників, а добре з розбитих магазинів роздають помі населення". Наші частини справді так робили /біля Котельні, роздавали сіл/.

Ковстанці робили і пропагандивну роботу. Всюди розкидали летачки. Люди розліплювали листівки в хатах, по стінах. Чамі селяни зараз же гуртом їх читали. Місцями ліквідуюно сесетів.

Говориться, що частіші рейди по східних теренах, зродять в людей віру у власні сили.

29 липня 1943 р.

Звіт про першу частину рейду сотні 'Гордієнка' на Житомирщину й Київщину в 1943 р.

127 одиниць стрілецької зброї)⁹³. Інший звіт містить дані про захоплені п’ять кулеметів, понад 60 гвинтівок, 15 пістолетів, два МП-40 і «багато амуніції» (разом — не менше 82 одиниць стрілецької зброї)⁹⁴. Тобто кількість здобутої в бою зброї співвідноситься з кількістю вбитих ворогів. До того ж, «довелося забирати чоботи і мундири, бо багато хлопців були роззуті й погано вдягнені»⁹⁵. Втрат у повстанців не було, тільки двоє легкопоранених⁹⁶.

Такий успіх можна пояснити кількома факторами. По-перше, повстанці оборонялися замасковані в лісі, а жандарми наступали з відкритої території. По-друге, вояки УПА вже були загартовані в боях, а проти них ішли переважно курсанти, які, скоріш за все, не мали бойового досвіду. По-третє, упівці змогли приховано ліквідувати німецьких дозорців, позбавивши основні сили противника будь-якої розвідувальної інформації про себе й змусивши діяти наосліп. По-четверте, використавши ефект раптовості, сотня ‘Гордієнка’ відкрила кинджальний вогонь з усієї наявної зброї, підпустивши ворога на близьку відстань.

Чільний діяч ОУН(б) Микола Лебедь, пишучи про рейд відділу УПА Житомирщиною влітку 1943 р. у своїй книзі «УПА», зазначав, що «цей відділ знищив тоді м. ін. німецьку поліційну школу коло Житомира з залогою 260 курсантів, а недалеко села Устинівки Потіївського району, розбив дня 25 липня більшу групу німців...»⁹⁷. Однак про розгром поліцейської школи під Житомиром немає жодних документів. Схоже на те, що у праці М. Лебеда бій сотні ‘Гордієнка’ з ротою курсантів жандармерії під Устинівкою розділився на два окремі бої з подібними обставинами.

Наступного дня, 29 липня, сотня ‘Гордієнка’ з’єдналася з сотнею під командуванням Федора Воробця-‘Верещакі’ і Петра Гудзоватого-‘Вояка’ (за радянськими даними, 180 бійців)⁹⁸, які

⁹³ Звіт про рейд відділу ‘Гордієнка’... — С. 644.

⁹⁴ Звіт про рейд другого відділу... — С. 646.

⁹⁵ Бабій С. Луни повстанського краю... — С. 16—17. Руцький М. Голгофа... — С. 115.

⁹⁶ Звіт про рейд другого відділу... — С. 646.

⁹⁷ Лебедь М. УПА... — С. 27.

⁹⁸ Радіограма командира партизанського з’єднання ім. М. Хрущова про спроби українських націоналістів поширити свій вплив на територію Житомирської і Київської областей та їхні плани щодо повалення радянської влади і створення самостійної України // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля. Інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС—МВС, МДБ—КДБ 1943—1959. Документи і матеріали. Кн. 1: 1943—1945. — К.; Торонто, 2002. — С. 85.

перебували в рейді на Житомирщині ще з травня 1943 р., і даліше рейдування вони здійснювали спільно⁹⁹.

Частину вояків було відряджено в інші терени. Наприклад, 'Гамалія' й 'Нечай' стверджували, що під час рейду «прийшов наказ 20 кращих стрільців на конях відправити в Холодноярщину»¹⁰⁰. Натомість Ю. Варгоцький розповідав, що після бою під Устинівкою 'Верещака' з обласним провідником¹⁰¹ розділили повстанців на декілька груп: одна боївка із 10 чол. пішла на Полтавщину, друга — у супроводі київського обласного провідника — на Київщину, а сам Варгоцький з групою із 13 осіб отримав наказ прибути в Червоноармійський район Житомирської обл. в розпорядження окружного провідника ОУН 'Сокола'¹⁰².

Краєзнавець О. Денищук в одній із книг подає інформацію про бій сотні 'Гордієнка' з німцями, які грабували населення, влітку 1943 р. в Білоцерківському р-ні Київської обл. У результаті бою німці були розбиті, частині вдалося втекти. Сотня втратила одного бійця. Повстанці захопили два німецьких авто¹⁰³. Імовірно, це була сутичка саме тої групи повстанців, яку, за спогадами Ю. Варгоцького, відрядили з обласним провідником на Київщину.

Німецькі окупанти в день об'єднання сотень стягнули в район їхньої дислокації каральні частини, та решта збірної відділу, уникнувши боєзйткнень, пішла за р. Тетерів «у більші ліси». Тобто, очевидно, вирушила вже на територію Київської обл. — в Бородянський р-н (згідно зі свідченнями 'Гамалії' й 'Нечая')¹⁰⁴. За Тетеревом повстанці розпочали пропагандистську працю серед населення: розповсюджували ідеї боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу проти Третього Райху та СРСР, розповсюджували літературу, агітували за вступ до УПА. Щодня відділ

⁹⁹ Звіт про рейд першого відділу на Схід... — С. 640.

¹⁰⁰ Бабій С. Луни повстанського краю... — С. 17.

¹⁰¹ За даними В. Жилук, з літа 1942 р. до листопада 1943 р. провідником ОУН(б) Житомирської обл. був 'Бульба' (Жилук В. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині... — С. 93).

¹⁰² Жилук В. Діяльність УПА на Житомирщині... — С. 114. 'Сокіл' — це Володимир Харко, командир боївки в Червоноармійському р-ні (Там само. — С. 102);

¹⁰³ Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій. — Т. 2... — С. 159.

¹⁰⁴ Звіт про рейд першого відділу на Схід... — С. 640. Бабій С. Луни повстанського краю... — С. 17.

відвідував два-три села. Траплялися дрібні сутички з радянськими партизанами. Під час одної з них до повстанців перейшов чоловік, який партизанів ще в 1917—1920 рр. і був убивцею українського отамана Дмитра Соколовського (1894—1919), що діяв у тодішньому Радомишльському повіті¹⁰⁵. За висловом звітодавця, він «поніс належну кару».

Сотня ‘Гордієнка’ оперувала разом із сотнею ‘Верещаки’ декілька днів, після чого ‘Верещака’ повів свій підрозділ у рейд у Коростенський р-н Житомирської обл.¹⁰⁶ А загін ‘Гордієнка’, розчленувавшись на три менші підрозділи, здійснив окремі рейди в Коростишівський і Андрушівський р-ни Житомирської та у Фастівський р-н Київської обл.

Під час цих рейдів відділи мали сутички із загонами радянських партизанів, у яких здобували підводи, зброю, боєприпаси та інше майно. В одному з боїв уночі біля с. Заблоцька (так у тексті звіту, очевидно, йдеться про с. с. Забілоччя або Заболоть (Заболоття) Радомишльського р-ну) упівці вбили двох лейтенантів і трьох бійців, а в іншому — радянського партизана-підривника лейтенанта Гречова. За всі ці бої, за даними звіту, повстанці втратили одного вояка вбитим, один дістав поранення¹⁰⁷.

Партизани, з якими загоны УПА боролися в цій частині Житомирщини, найімовірніше, належали до кавалерійського з’єднання під командуванням генерал-майора Михайла Наумова, яке влітку — восени 1943 р. оперувало на території тодішніх Чоповицького, Малинського, Коростенського, Потіївського, Радомишльського р-нів Житомирської обл. і прилеглих територій Київської обл., якими проходив рейд сотень ‘Верещаки’ та ‘Гордієнка’¹⁰⁸. Крім

¹⁰⁵ *Звіт про рейд першого відділу на Схід... — С. 640. Отаман Соколовський загинув від рук односельчанина Тимоша Олексієнка та зрадника — козака свого повстанчого загону Матей Мазура, який безпосередньо стріляв. Імовірно, саме Матей й ліквідували упівці в серпні 1943 р. (Коваль Р. За волю і честь. Невигадані історії і вояцькі біографії. Воєнно-історичні нариси — К.: Діокор, 2005. — С. 356—357).*

¹⁰⁶ *Звіт про рейд першого відділу на Схід (1 жовтня 1943 р.) // ГДА СБУ — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 66. — Арк. 176. У звіті не вказано конкретний р-н, але загано с. Татарновичі (нині — Берестовець) Коростенського р-ну, де бував відділ.*

¹⁰⁷ *Там само.*

¹⁰⁸ *Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941—1945 рр.): Наук.-довід. вид. / Авт.-упоряд. : О. В. Бажан, А. В. Кентій, В. С. Лозицький та ін.: Редкол. В. А. Смолій та ін.— К.: Парламентське вид-во, 2001. — С. 65.*

них, упівці могли стикатися із партизанами з'єднання партизанських загонів Київської обл. ім. М. Хрущова (командир — Іван Хитриченко), чії підрозділи діяли також на теренах суміжних р-нів Київської та Житомирської обл.¹⁰⁹

Зокрема, сам генерал Наумов у своєму щоденнику зробив такий запис за 7 вересня 1943 р.: «У середині ночі сталася тривога. “Секрет” партизанського загону “Смерть фашизму” обстріляв із кулемета групу петлюрівських “старців” — бандерівців. Крадучись, вони з'явилися з чагарників біля шляху Мелені — Ємилівка. 5 бандерівців вийшли на галявинку, прислухалися. Ліворуч, у селі, заіржав мій жеребець. Вони говорять: “Там є, а тут нема”, показуючи праворуч. На оклик “секрету”: “Стій” — побігли до лісу.

Бандерівці з'явилися в цих лісах ще раніше за нас, їх близько 150 чоловік. Живуть тільки в лісі. Жодних операцій не проводять. Займаються тільки розповсюдженням листівок і роз'яснюють населенню, що вони партизани “За Вільну Україну”. Брудні й завошивлені, голодні»¹¹⁰.

Однак партизанський ватажок явно применшував. Крім постійних боїв з німецькими, угорськими та поліцейськими частинами, про які ми писали вище, відділи УПА зокрема мали сутичку з ними в згаданих Наумовим с. Мелені Коростенського р-ну, де поліція взяла в полон повстанця ‘Махна’¹¹¹.

У Коростишівських лісах підрозділи ‘Гордієнка’ й ‘Верещаки’ знову з'єдналися в збірний загін. Частина людей розійшлася в призначені їм місцини для підпільної роботи, решта пішли рейдом на північ, а відтак — на захід, в терени свого постійного базування¹¹². Точно відомо, що загін відвідував с. Вишевичі Радомишльського р-ну Житомирської обл., з якого до повстанців зголосилися троє добровольців. У тому ж селі було поховано стрільця ‘Гречку’, родом із с. Глинськ, який загинув у нічному бою з радянськими партизанами в лісі неподалік села¹¹³. Тоді повстанці здобули обоз, кілька гвинтівок і боеприпаси¹¹⁴.

¹⁰⁹ Україна партизанська... — С. 91—92.

¹¹⁰ Дневник М. Наумова... — С. 266.

¹¹¹ Звіт про рейд першого відділу на Схід... — С. 642.

¹¹² Там само.

¹¹³ Бабій С. Луни повстанського краю.... — С. 17.

¹¹⁴ Звіт про рейд першого відділу на Схід (1 жовтня 1943 р.)... — Арк. 176.

На захід об’єднані сотні ‘Верещаки’ — ‘Гордієнка’ ішли північною частиною Житомирської обл., час від часу вступаючи в сутички з радянськими партизанами. Певно, це було Тернопільське партизанське з’єднання ім. М. Хрущова (командир — Іван Шитов), яке з травня 1943 р. діяло в північно-західних районах Житомирської обл.¹¹⁵. Зокрема, загін провів два нічні бої біля с. Катеринівка Ємільчинського р-ну, знищивши щонайменше трьох партизанів із власними втратами в одного бійця. Трофеї — п’ять підвід, один автомат, дві гвинтівки й боеприпаси. Наступне велике зіткнення з партизанами відбулося в с. Красилівка Ярунського (нині — Новоград-Волинського) р-ну. Партизани спершу відступили, потім контратакували за підтримки мінометів, однак повстанці їх зустріли своєю контратакою. У результаті бою партизани втратили 15 загиблими, сімох полоненими, міномет, шість гвинтівок СВТ-40, чотири інші гвинтівки, два пістолети. Повстанці недорахувалися одного вбитого, а також трьох упівців було поранено, зокрема чотового ‘Левадного’, який відзначився в бою¹¹⁶. Між іншим, дані про бій між повстанцями й партизанами під Красилівкою відбилися й у звіті Новоград-Волинського підпільного комітету КП(б)У¹¹⁷.

Згаданий партизанський командир Наумов писав у своїх нотатках: «Під Новоградом-Волинським бандерівський загін примусово мобілізував 26 осіб колгоспників, яких використовують для чорнових робіт під суворим наглядом, на ніч зв’язують. Одному з них удалося перебігти до нас. Він розповідав, що всі ці люди збиралися перебігти до червоних партизанів, причому називав їх “наші радянські українці”. Бандерівці дізналися про їхні наміри й вирішили всіх задушити»¹¹⁸. Та, знаючи упередженість червоного командира до УПА, важко назвати ці свідчення об’єктивними, а тим паче відділити правдиві факти від вигадок і чуток.

¹¹⁵ Україна партизанська... — С. 96.

¹¹⁶ Звіт про рейд першого відділу на Схід... — С. 641—642; Бабій С. Луни повстанського краю... — С. 17.

¹¹⁷ Копія отчета Новоград-Волинского подпольного комитета и материалы к нему // Державний архів Житомирської обл. (ДАЖО) — Ф. Р-1376. — Оп. 1. — Од. 36. 5. — Арк 34). Цит. за: Жилюк В. Діяльність УПА на Житомирщині... — С. 113.

¹¹⁸ Дневник М. Наумова... — С. 267.

Подальший маршрут до колишнього кордону пролягав без пригод, і на базу в Межиріцький р-н Рівненщини загін повернувся 18 вересня 1943 р. з великими трофеями.¹¹⁹

Отже протягом двох місяців сотня 'Гордієнка' самостійно й разом із сотнею 'Верещаки' пройшла з боями таким маршрутом: по Рівненщині: с. Користь — по Житомирщині: с. Кам'янка — с. Жолобне — Звягельський міст — с. В'юнки/Майхерівка — с. Шиєцька Буда/Янушевичі — с. Слободище — м. Котельня — ст. Степок — с. Грабівка — передмістя м. Коростишева — шлях Радомишль — Кочерів — с. Вишевичі — с. Устинівка — Бородянський р-н Київської обл. — Коростишівський і Андрушівський р-ни Житомирської, Фастівський р-н Київської обл. — Коростишівські ліси — с. Вишевичі — с. Катеринівка — с. Красилівка.

Між іншим, рейд набув розголосу серед радянської сторони. 15 серпня 1943 р. Іван Чепурний, уповноважений ЦК КП(б)У з керівництва партизанським рухом на Київщині, доповідав Українському штабові партизанського руху (УШПР), що в лісових районах області з'явилося до трьох сотень добре озброєних бандерівців, які вступали в бойові сутички з партизанами¹²⁰. 10 вересня 1943 р. командир 1-го Молдавського партизанського з'єднання полковник Василь Андреев із запізненням радирував до УШПР про загін УПА в 170—200 осіб при 9 кулеметах, 44 автоматах тощо, який «пішов на Київ» і про «великий загін націоналістів», що форсував р. Тетерів¹²¹. А 9 жовтня 1943 р. секретар ЦК КП(б) Молдавії Микита Салогор повідомляв ЦК ВКП(б) про рейди сотні 'Гордієнка' та інших сотень ('Верещаки', 'Лева', 'Лиса') з метою «захопити до приходу Червоної армії Київ і не пустити Червону армію за Дніпро»¹²². І нарешті, той же В. Андреев у своїй доповіді на ім'я М. Хрущова, М. Салогора і Т. Строкача від 24 липня 1944 р.

¹¹⁹ *Звіт про рейд першого відділу на Схід... — С. 642; Документ «Корецька округа», серпень 1943 року... — С. 508.*

¹²⁰ *Кентій А. Збройний чин українських націоналістів... — С. 108.*

¹²¹ *Радіограма командира з'єднання про просування загонів українських націоналістів на схід // Українські повстанці в документах радянських Молдавських партизанських з'єднань. / Упор. В. Ковальчук. — Торонто; Львів, 2015. — С. 24.*

¹²² *Из докладной записки секретаря ЦК КП(б) Молдавии Н. Салогора в ЦК ВКП(б) о боевой деятельности молдавских партизанских отрядов и взаимоотношениях с украинскими националистами (9 октября 1943 г.) // Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. — М. : РОССПЭН, 2012. — Т. 1: 1939—1943. — С. 712.*

згадав про загін ‘Гордієнка’ (150—200 осіб), який в середині серпня 1943 р. намагався пройти в Київську обл.¹²³

На Кореччині сотня активно продовжувала боротьбу проти окупантів. У виданні «Дії українських самооборонних відділів Української Повстанчої Армії (УПА) на ОСУЗ», скомпільованому в травні 1946 р. на основі документів підпілля ОУН(б) і УПА, міститься повідомлення, що 6 жовтня 1943 р. сотня ‘Гордієнка’ напала на німецько-польський загін, який повертався із грабунку с. Коківець, і вбила шістьох німців і одного поляка, здобувши автомат, кулемет і шість гвинтівок¹²⁴. Проте села з такою назвою не виявлено на сучасних мапах ні в Корецькому р-ні Рівненщині, ні деінде.

Найімовірніше, йдеться про с. Коловерть (Коловерти) Межиріцького (нині Корецького) р-ну Рівненської обл. Сотенний Максим Скорупський-‘Макс’ писав, що на початку жовтня, перед нападом на Межиріччя він та сотні ‘Негуса’ й ‘Скирди’ мали переможний бій біля Коловерті з німцями та польською поліцією (разом 170 солдатів), яких вони змусили відступити в райцентр¹²⁵. Бій з німцями та поліцаями (бл. 100 осіб), що втратили одного вбитого шуцмана і чотирьох німців, біля Коловерті фіксує також документ «Інформації з терену воєнного надрайону від 1.X по 10.X.1943», правда, датуючи його 8 жовтня 1943 р.¹²⁶ У повстанців був один поранений. Імовірно, саме в цьому бою і брала участь сотня ‘Гордієнка’, і він відбувся 8 жовтня 1943 р.

Розпалені незавершеною перемогою, повстанці вирішили атакувати Межиріччя, куди втік німецько-польський загін. Увечері 8 жовтня 1943 р. сотня Вротновського спільно із сотнями Максима

¹²³ З доповіді командира про діяльність з’єднання впродовж березня 1943 — травня 1944 рр. (24 липня 1944 р.) // *Українські повстанці в документах радянських Молдавських партизанських з’єднань...* — С. 48.

¹²⁴ Звіт «Вісті з Осередніх, Східних і Південних українських земель (1943 і 1944 рр.)», переписаний у травні 1946. Збірка Ч. 2 (Дії українських самооборонних відділів Української Повстанчої Армії (УПА) на ОСУЗ) // *Архів ЦДВР* — Ф. 9 — Т. 20 — Арк. 42.

¹²⁵ Скорупський М. Туди, де бій за волю. Спогади курінного УПА. — К., 1992. — С. 172—173.

¹²⁶ Теренові інформації СБ про події на території воєнного надрайону з 1 по 10 жовтня 1943 р. // *Український здвиг. Волинь 1939—1955. / Упор. В. Сергійчук.* — К., 2005. — С. 204.

Скорупського-‘Макса’, Сергія Олеськова-‘Негуса’ й ‘Скирди’ під загальним командуванням ‘Негуса’ пішли в наступ. Під покровом туману сотні змогли підійти на близьку відстань, а місцеві члени підпілля ОУН(б) перерізали телефонні драти, позбавивши містечко зв’язку з Рівним. Однак гарнізон (згідно з даними розвідки, біля 200 солдатів станом на 5.10.1943 р.) учинив завзятий опір, засівши в окопах і бункерах та використовуючи міномети. Не змігши до світанку подолати їхній спротив, повстанці захопили багато майна, коней і худоби у фільварку (штаатсгугі), який розташовувався в селі, і спалили фільварок, після чого відступили. У підсумку втрати повстанців становили один вбитий і п’ятеро поранених. Втрати німців, за даними УПА, склали семеро вбитими¹²⁷.

Тоді ж, на початку жовтня, сотню ‘Гордієнка’ очолив чотувий цієї сотні Ярослав Білінський-‘Бистрий’¹²⁸, а Г. Вротновського призначено командиром нового куреня в складі сотень ‘Яреми’, Остапа Качана-‘Саблюка’ й Михайла Кондрася-‘Великана’¹²⁹.

Курінь вирушив у новий рейд Кам’янець-Подільською (нині — Хмельницькою) обл. з с. Андрушівка Шумського р-ну Тернопільської обл. 18 жовтня 1943 р. курінь зупинився в Суразьких лісах, де мав зустріч з командуванням ВО «Богун» — Петром Олійником-‘Енеєм’ і Дмитром Казваном-‘Черником’ та курінним Юрієм Чуйковським-‘Юрком’. ‘Черник’, ‘Еней’ і ‘Гордієнко’ виступили перед вояками з промовами¹³⁰. Враження про урочисті проводи в рейд відбилися у спогадах одного із сотенних — Михайла Кондрася:

«Падають різкі слова к-ра Гордієнка: “Струнко! На плече кріс! Крісом почесть дай! Направо глянь!”.

Голосно і в такт відбивалися удари повстанчих рук при виконуванні команди. Сотні очей впилися в к-рів Енея і Черника. К-р Еней відібрав звіт, подав руку к-рові Гордієнкові і сотенним. Лунко прозвучав привіт:

¹²⁷ Денищук О. *Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій.* — Т. 1... — С. 160—161; Скорупський М. *Туди, де бій за волю...* — С. 173.; Теренові інформації СБ... — С. 203, 205.

¹²⁸ *Витяг з протоколу допиту Я. Білінського...* — С. 183.

¹²⁹ Андрушук М. *Записки повстанця...* — С. 54; *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 14... — С. 473. *Поручник УПА Великан. Три роки в УПА...* — Арк. 351а.

¹³⁰ Андрушук М. *Записки повстанця...* — С. 55; *Поручник УПА Великан. Три роки в УПА...* — Арк. 351а.

“Слава Україні!”, “Героям Слава!” — прогрімів відповідь.

К-р Еней попроїдав нас короткою промовою і побажав успіху. До сьогодні бринять в моєму серці і пам’яті його слова:

“Друзі! Воїни Української Повстанчої Армії! Командування УПА довірило вам велике і почесне завдання — рейд на Східно-Українські Землі (СУЗ). Ідіть, друзі, і несіть в народ нашу святу Правду — ідею визволення України. Запалюйте народ до великого чину. Несіть подих боротьби в кожну хату українця — колгоспника, робітника та інтелігента. Будьте їхніми оборонцями, попередниками і провідниками. На вас ждуть мільйони наших братів, спрагнених голосу правди. Вашої оборони там ждуть голодні діти, немінні старці і спрацьовані матері. Носіть високо честь і прапор українського революціонера і переможними боями впишіть нову сторінку в історію нашої героїчної визвольної боротьби.

Усі стояли зворушені, але рішучі й тверді. Усі разом заговорили молитву, заспівали пісню “Боже Великий, Творче Всесильний” і вирушили в дорогу»¹³¹.

Наступним пунктом маршруту було с. Білозірка Лановецького р-ну Тернопільської обл., де ‘Саблюк’ із своєю сотнею відділився від куреня й пішов виконувати окремі завдання¹³². Сам ‘Гордієнко’ в рейд пішов хворим, тож через два дні маршу він здав командування куреня сотенному ‘Яремі’, а сам повернувся назад. Далі курінь здійснював свій похід Поділлям уже без нього й вступав у часті бої з німцями, які йшли його слідами¹³³.

З цього приводу керівник СБ ОУН(б) ВО «Богун» Микола Козак-‘Смок’ звітував своєму керівництву: «Підозрівається, що з Гордієнком є щось не в порядку. Висилає свій відділ, якому говорить, щоб їхав на Вінничину [Кам’янець-Подільщину — І. Б.], а сам вертає, з чого виникло велике негодування до Гордієнка, бо і червона партизанка пішла на Вінничину»¹³⁴.

Хворий ‘Гордієнко’ залишився в с. Білозірка Лановецького р-ну Тернопільщини, куди невдовзі повернувся і його курінь з невеликого рейду. Як згадував керівник розвідки ВО «Богун» Ми-

¹³¹ Поручник УПА Великан Три роки в Українській Повстанчій Армії... — Арк. 352а.

¹³² Там само.

¹³³ Звіт про діяльність відділів групи від 1 до 15 листопада 1943 р. (15 листопада 1943 р.) // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2... — С. 346.

¹³⁴ Звіт інформатора ОУН про події на Південній Волині... — С. 249—250.

Gültig im Reich!
(VO-RSHA - v. 20. 10. 42. - IV. D. 3a - 1000/39)

Name *Lukjanowitsch*
Prізвище *Tatjana*
Vorname
Імя
Beruf *Krankenschwester*
Звання
Geburtsdatum *25. November 1915*
Народжений дня
Geburtsort *HLuchiw*
Місце народження
Bekenntnis *orthodox*
Віросповідання
Familienstand *verheiratet*
Родинний стан
Heimatschrift *Lemberg*
Сталий побут (адреса)
Wienerstr. 67/15 b
Der Inhaber dieses Ausweises ist ukrainischer Volksangehöriger.
Посідач цієї виказки є українцем.
den *6. September* **1943**
дня

Unterschrift des Inhabers
Підпис посідача виказки

Sekretär *i. h.*
Секретар
Siegel *Ortmann*
Печатка **Голова**

Посвідчення особи Тетяни Вротновської-Лукіянович, 1943 р.

кола Андрощук-‘Вороний’, коли Г. Вротновський одержав наказ ‘Енея’ зголоситися до штабу ВО і надати звіт, він відмовився, мотивуючи це своєю хворобою, натомість вислав своїх сотенних¹³⁵. Після цього ‘Гордієнка’ зняли з посади курінного й доручили йому командувати чотою ‘Летуна’ з карної сотні ‘В’юна’ з місцем дислокації в Млинівському р-ні Рівненської обл. На цій посаді він перебував до приходу німецько-радянського фронту¹³⁶. Курінний УПА М. Скорупський-‘Макс’ згадував, що одразу після повернення з акції на с. Мочулянка сучасного Березнівського р-ну Рівненської обл. він зустрів ‘Гордієнка’ у штабі командира ВО ‘Енея’ в с. Святе Мізоцького р-ну на Рівненщині¹³⁷. Відповідно до звіту,

¹³⁵ У «Звіті про діяльність відділів групи від 1 до 15 листопада...» вказано хворобу Вротновського як «чирячність», а М. Андрощук писав, що в ‘Гордієнка’ була хвороба горла.

¹³⁶ Андрощук М. Записки повстанця... — С. 55.

¹³⁷ Скорупський М. Туди, де бій за волю... — С. 199.

‘Макс’ прибув на терени ВО «Богун» 27 листопада 1943 р., отже їхня зустріч відбулася саме тоді¹³⁸.

З огляду на свою хворобу, яка, певно, не дозволяла далі вести партизанське лісове життя, а також через хворобу матері, Г. Вротновський залишив УПА на Волині й переїхав до Львова в розпорядження командира Української народної самооборони (згодом — УПА-Захід) Олександра Луцького-‘Андрієнка’, ‘Беркута’¹³⁹. Очевидно, це сталося вже на початку грудня 1943 р. Луцький передав Вротновського командирю львівської ВО «Башта» Віктору Харкову-‘Хмарі’, який призначив його командиром боївки військово-польової жандармерії (ВПЖ) при штабі ВО.

Боївка в числі 15 осіб протягом кінця 1943 — поч. квітня 1944 рр. займалася здобуванням зброї, грошей, медичного й канцелярського приладдя, «ловленням лікарів до відділів» і виконанням спеціальних завдань¹⁴⁰. Г. Вротновський під новим псевдо ‘Варва’¹⁴¹ організував ще 40 осіб із середовища львівських робітників, з яких, правда, тільки шестеро були активними¹⁴².

У кінці грудня 1943 р. — на початку січня 1944 р. боївка ‘Варви’ під керівництвом провідника мережі ОУН(б) «Львів-село» (Городоцька округа) ‘Війта’ влаштовувала засідки на польські боївки. Під час одної з них дійшло до сутички з трьома польськими бо-

¹³⁸ *Звіт про діяльність відділів групи від 15 по 30 листопада 1943 р. (30 листопада 1943 р.) // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2... — С. 348.*

¹³⁹ *Витяг із свідчень Віктора Харківа ‘Хмари’... — С. 863.*

¹⁴⁰ *Там само. — С. 863; Протокол допиту В. Харківа (22 травня 1946 р.)... — С. 233.*

¹⁴¹ *У різних джерелах львівське псевдо Г. Вротновського пишеться по-різному. У зізнаннях, які В. Харків написав для СБ ОУН в серпні 1944 р., він послідовно вживає псевдо Вротновського ‘Варва’. Те саме трапляється й у невідданому групі про спроби звільнити Вротновського (ЦДАВО — Ф. 3836, — Оп. 1. — Спр. 22 — Арк. 55). Однак у протоколі допиту Харкова в МГБ за травень 1946 р., протоколах допитів О. Луцького, Т. Вротновської-Лукіянович за листопад 1944 р., а також у протоколі допиту Львівського міського референта СБ Йосипа Панькова ‘Гонти’ за жовтень 1944 р. зазначено псевдо Вротновського ‘Варвар’. На нашу думку, правильним є варіант, що фіксується документами УПА, тому що в радянських протоколах допитів, які записувалися російською мовою, власні назви дуже часто спотворювалися. На користь першого варіанту виступає також той факт, що в сучасній Чернігівській обл. є районний центр Варва. Псевдо на честь географічних назв були поширеними в підпіллі ОУН і УПА. Гордій Вротновський у дитинстві з родиною міг там бувати або принаймні чути про це містечко, тому що воно, як і його мала батьківщина, входило до Чернігівської губернії.*

¹⁴² *Повідомлення про стан в курені «Холодноярці» від 25 січня 1945 р... — С. 889.*

ївкарями, унаслідок чого загинули по одному підпільнику з обох сторін¹⁴³.

Г. Вротновський прагнув до надмірної самостійності в діях і часто діяв на власний ризик без санкції командування ВО. Зокрема, він заборонив під загрозою смерті своїм боївкарям без його відома контактувати з к-ром ВО 'Хмарою'¹⁴⁴. Іноді така самодіяльність призводила до трагічних наслідків.

Так, 25 лютого 1944 р. під час одного «ексу» на польську родину на вул. Петра Скарги (нині — Озаркевича), який був здійснений з метою конфіскації грошей і коштовностей, Г. Вротновський розстріляв усю родину (п'ятеро осіб)¹⁴⁵. Причиною було те, що, за словами боївкарів, господар поцілів важким предметом 'Варві' в обличчя, а сам кинувся тікати через вікно. Сам керівник жандармерії твердив, що одна жінка з тої родини шпигувала за ним під час його організаційних зустрічей. Після того випадку 'Хмара' під загрозою розстрілу заборонив убивства під час експропріацій. Відтак Г. Вротновський здійснив ще три «екси» для здобуття хірургічного приладдя на вул. Личаківській (у поляка-лікаря), Раппопорта (у шпиталі) і Сикстуській (нині — Дорошенка) (крамниця хірургічного приладдя). Усі здобуті речі було передано Українському Червоному хресту при УПА¹⁴⁶. В експропріаціях крім командира брали участь бойовики 'Лис', 'Коваль', 'Іванко'¹⁴⁷ та 'Цісар'¹⁴⁸.

Вартий уваги факт: одним із завдань, яке було поставлено перед бойовкою ВПЖ, був розшук Юрія Горліса-Горського¹⁴⁹, учасника Визвольних змагань у Холодному Яру в 1920-х рр., автора

¹⁴³ Витяг із свідчень Віктора Харківа... — С. 861.

¹⁴⁴ Там само. — С. 865; Повідомлення про стан в курені «Холодноярці»... — С. 889.

¹⁴⁵ Витяг із свідчень Віктора Харківа... — С. 862; Протокол допиту В. Харківа (22 травня 1946 р.)... — С. 233—234; Mazur G., Skwara J., Wegerski G. *Kronika 2350 dni wojny i okupacji Lwowa 1.IX.1939—5.II.1946* — Katowice, 2007. — S. 420.

¹⁴⁶ Витяг із свідчень Віктора Харківа... — С. 862—863; Протокол допиту В. Харківа (22 травня 1946 р.)... — С. 234.

¹⁴⁷ За даними О. Луцького, це був Іван Коваль на псевдо 'Іван' — провідник відтинка дільниці № 2 міського проводу Львова. Уродженець Львова, на вигляд 35—36 р., робітник, у минулому торговець, раніше працював певний час у військовій референтурі Львівського міського проводу. Мав дружину, двох малолітніх синів і бабусю (Архівно-кримінальна справа Олександра Луцького // ГДА СБУ. — Ф. 5. — Спр. 67418. — Т. 1. — Арк. 27, 54; Т. 2 — Арк. 61).

¹⁴⁸ Витяг із свідчень Віктора Харківа... — С. 862.

¹⁴⁹ Там само. — С. 863.

бестселера «Холодний Яр», а в часи Другої світової війни — агента «Зондерштабу “Р”» Абверу, який діяв проти ОУН(б) і УПА¹⁵⁰.

Слід також сказати кілька слів про особисті риси Гордія Вротновського. М. Скорупський писав, що ‘Гордієнко’ був знаний як дуже відважний командир¹⁵¹. На М. Андрощука він справив враження мовчазного керівника, грубого в поведінці з підлеглими¹⁵². А командувач УПА-Захід О. Луцький характеризував колишнього курінного як людину інтелігентну, яка, однак, любить алкоголь¹⁵³. Як ми показали вище, Г. Вротновський був амбітним і відрізнявся незалежним характером, що призводило до порушень субординації та дисципліни.

4 квітня 1944 р. боївка ‘Варви’ за наказом командира ВО «Башта» здійснила «екс» на Ревізійний союз кооперативів, де здобула бл. 200 тис. злотих¹⁵⁴. Проте того ж дня самовільно Г. Вротновський пішов на експропріацію на вул. Асника (німецька назва — Пергенгассе, нині — Богомольця), а на вул. Кохановського (нім. назва — Брайтегассе, нині — К. Левицького) боївка потрапила в облаву поліції безпеки (ЗІПО), де троє боївкарів загинуло, а інша частина — ‘Іванко’, ‘Цісар’ і сам ‘Варва’ — потрапили в полон¹⁵⁵.

Метою останньої акції була ліквідація «польської боївки», інформацію про яку надали наречена Г. Вротновського, танцівниця балету оперного театру на прізвище Ковальчук, та її сестра¹⁵⁶. В. Харків припускав, що вона навмисно навела ЗІПО на боївку Вротновського, бо таким чином хотіла позбутися його через конфлікт, який стався між ними¹⁵⁷.

¹⁵⁰ *З хроніки подій на українських землях (рік 1943) // Літопис УПА. — Т. 2: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 2. — Торонто, 1977. — С. 174; Аналітичний звіт ОУН про суспільно-політичне, культурне і господарське життя південноукраїнських земель (квітень 1943 р.) // ОУН — УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. — К.: Дніпро, 1996. — С. 348—349; Протокол допиту Кука Василя Степановича від 5 червня 1954 р. // ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 51895фп. — Т. 1. — Арк. 15; Грибков І., Жуков Д. Особый штаб «Россия». — М.: «Вече», 2011 — С. 190.*

¹⁵¹ *Скорупський М. Туди, де бій за волю... — С. 199.*

¹⁵² *Андрощук М. Записки повстанця... — С. 55.*

¹⁵³ *Витяг із свідчень Віктора Харківа... — С. 860.*

¹⁵⁴ *Повідомлення про стан в курені «Холодноярці»... — С. 889.*

¹⁵⁵ *Там само.*

¹⁵⁶ *Там само; Витяг із свідчень Віктора Харківа... — С. 865—866.*

¹⁵⁷ *Витяг із свідчень Віктора Харківа... — С. 865—866.*

З оунівського «Політичного огляду подій за місяць квітень 1944 року (Львів-місто)» дізнаємося, що ввечері 4 квітня 1944 р. на вул. Кохановського польська боївка (імовірно, Армії Крайової) кількістю восьмиро бійців під проводом уродженця Варшави Єжи Нажембінського-‘Жбіка’ здійснила напад на колону німецьких автомобілів, що перевозили пальне та вибухові матеріали, з метою висадити їх у повітря.

Однак поляки зазнали поразки. Їм довелося відступити в один із будинків (№ 79), де вони прийняли бій, внаслідок якого четверо боївкарів загинуло, двоє дістали тяжкі поранення, а сам командир потрапив у полон, після чого його відправили у в’язницю СД на вул. Лонцького. Разом із бойовиками в будинку, за словами автора звіту, сховалися декілька «перехожих случайно молодих українців», з яких троє загинули, а четвертого заарештували¹⁵⁸.

У тому самому огляді є інформація про те, що німці розгромили «нашу боївку» у Львові «де 3-ох людей згинуло, 3-ох арештовано живими а відтак на підставі всипу арештовано 16 осіб»¹⁵⁹.

Судячи з подібності обставин подій, тими «випадковими перехожими» і були Г. Вротновський зі своїми бойовиками, які потрапили в німецьку облаву на польських підпільників. Збігається кількість загиблих (трое), а щодо заарештованих могла бути помилка в обрахунку, або ж брак точних даних.

Полонених упівців утримували певний час у тюрмі СД на вул. Лонцького. Є уривчасті відомості, що командування УПА намагалося визволити своїх боївкарів із полону. З цією метою Олександр Луцький-‘Андрієнко’ завдяки знайомству з одним працівником СД розпочав переговори з окупантами. Планувалося обміняти їх на «жадані німцями матеріали з Тернопільщини» (очевидно, розвідувальні дані). Але німці не випустили упівців, зокрема через те, що в бойовиків вилучили дуже великі гроші¹⁶⁰.

Невдовзі німецькі окупанти Гордія Вротновського-‘Варву’ стратили. Точної дати поки встановити не вдалося. Сестра Гордія Тетяна Вротновська-Лукуянович, що теж була учасницею підпіл-

¹⁵⁸ Політичний огляд подій за місяць квітень 1944 року (Львів-місто) (3 травня 1944 р.) // ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 74. — Арк. 34.

¹⁵⁹ Там само. — Арк. 33.

¹⁶⁰ Гріпис без підпису // ЦДАВО — Ф. 3836, — Оп. 1. — Спр. 22. — Арк. 55.

ля ОУН(б) у Львові в 1943—1944 рр., мала відомості, що брата розстріляли перед Великоднем. Оскільки Великдень 1944 р. припадав на 16 квітня, то саме цю дату слід вважати крайньою в біографії Гордія Вротновського¹⁶¹.

Решту його бойвки ВПЖ командир ВО «Башта» ‘Хмара’ вивів у ліс під Львовом¹⁶².

По-різному, склалася доля рідні Гордія Вротновського.

Сестра Тетяна, що була заміжня за лікарем Гіацинтом Лукіяновичем, сином знаного письменника й педагога Дениса Лукіяновича¹⁶³, під час війни теж брала участь у підпільній роботі у Львові¹⁶⁴. Від весни 1943 р. до травня 1944 р. під псевдо ‘Соня’ Тетяна працювала друкаркою Львівського обласного проводу ОУН і військової референтури Проводу ОУН¹⁶⁵. У листопаді 1944 р. її затримали органи НКВД, де на допиті вона зізналася, що працювала друкаркою для УПА, приховавши, втім, своє членство в ОУН. Її завербували як сексота під псевдо ‘Катя’¹⁶⁶.

Але Тетяна від співпраці з НКВД—МВД ухилялася та не надавала жодних даних про відомих їй членів ОУН. Тому 26 травня 1947 р. її заарештували повторно¹⁶⁷. І на допитах їй довелося докладніше розповісти про свою діяльність для ОУН м. Львова. 22 листопада того ж року Особлива нарада засудила підпільницю на 8 років ВТТ, які вона відбувала у Воркуті (РєчЛАГ, ВоркутЛАГ)¹⁶⁸. Працювала на вуглезбагачувальній фабриці шахти № 29 тресту «Западуголь»¹⁶⁹.

¹⁶¹ Архівна кримінальна справа Вротновської-Лукіянович Тетяни Костянтинівни... — Арк. 52—53, 54; Протокол допиту В. Харківа (22 травня 1946 р.)... — С. 233—234; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14... — С. 473; Гуцуляк М. Про близьке здалека: Рівненська Українська Гімназія 1923—1939... — С. 69, 146.

¹⁶² Повідомлення про стан в курені «Холодноярці»... — С. 889.

¹⁶³ Г. Лукіяновича з початком німецько-радянської війни призвали в Червону армію, після чого родина не мала про його долю жодних відомостей (Архівна кримінальна справа Вротновської-Лукіянович Тетяни Костянтинівни... — Арк. 19).

¹⁶⁴ Архівна кримінальна справа Вротновської-Лукіянович Тетяни Костянтинівни... — Арк. 20; Гуцуляк М. Про близьке здалека: Рівненська Українська Гімназія 1923—1939... — С. 69—70.

¹⁶⁵ Архівна кримінальна справа Вротновської-Лукіянович Тетяни Костянтинівни... — Арк. 22, 25.

¹⁶⁶ Там само. — Арк. 67зв.

¹⁶⁷ Там само. — Арк. 1—3зв., 136—137.

¹⁶⁸ Там само. — Арк. 107, 111, 114зв.

¹⁶⁹ Там само. — Арк. 132.

Некролог Ольги Вротновської,
надрукований у газеті «Свобода»
(США) за 11 липня 1990 р.

4 січня 1955 р. Тетяну Вротновську-Лукіянович звільнили з табору, залишивши, проте, на засланні. Її загальний термін за дротами склав 7 р. 7 м. і 15 д. Дозвіл повернутися на батьківщину Тетяна отримала 3 жовтня 1955 р.¹⁷⁰ Увесь час перебування Тетяни в таборах на неї чекала донька Христина (1940 р. н.). 24 березня 1993 р. Тетяну Вротновську-Лукіянович реабілітували¹⁷¹. Станом на 1999 р. Тетяна Вротновська-Лукіянович проживала в м. Львові й була меценатом Державного меморіального музею Михайла Грушевського у Львові¹⁷². Того ж року вона листувалася з істориком Гурієм Бухалом, який на

основі її розповідей опублікував статтю про полковника Вротновського-Сивошапку в газеті «Вісті Рівненщини»¹⁷³. Померла Т. Вротновська-Лукіянович на початку 2000-х рр.

¹⁷⁰ Архівна кримінальна справа Вротновської-Лукіянович Тетяни Костянтинівни... — Арк. 141, 145зв.

¹⁷¹ Там само. — Арк. 145зв.

¹⁷² Магунь М. Фрагмент споминів Михайла Грушевського 1934 р. // Український історик: Журнал Українського Історичного Товариства. — 2002. — Том 39. — № 1—4: Михайло Грушевський: життя, діяльність, творчість: З нагоди 135-річчя від дня народження. — С. 129.

¹⁷³ Бухало Г. То хто ж він, полковник Вротновський-Сивошапка?.. — С. 2

¹⁷⁴ Микола Колянківський (19.06.1912—28.10.1985) — уродженець Буцацького р-ну Тернопільської обл., випускник Богословської академії у Львові. Працював редактором щоденника «Краківські вісті» (1942—1944), тижневика «Час» (1946—1949), журналів «Ми і світ» (1950—1985), «Наша мета» (1955—1985). Писав фейлетони, гуморески й статті під псевдонімом М. Точило. З 1955 р. проживав у Канаді. Разом із дружиною Ольгою створив у Торонто образотворчу галерею — єдиний на той час мистецький заклад у Канаді, а в 1957, переїхавши до м. Ніагара-Фоллс (провінція Онтаріо), відкрив у Канаді першу картинну галерею «Ми і світ». У 1970 р. створив однойменний музей і став його директором. Після смерті чоловіка керівником музею стала Ольга Колянківська.

Ольга Вротновська побралася з журналістом і письменником Миколою Колянківським¹⁷⁴, з яким емігрувала в Канаду, де вони активно займалися громадською діяльністю в українській діаспорі¹⁷⁵.

Мати Надію Вротновську та брата Богдана радянська влада вислала в сибірське м. Томськ¹⁷⁶. Їхні нащадки зараз живуть у Криму.

Гордій Вротновський проявив себе як умілий, ініціативний та хоробрий організатор і командир. Він організував один із перших відділів УПА на Волині й керував переможними боями проти німецьких та угорських окупантів і радянських партизанів. ‘Гордієнко’ провів один із перших і один із найуспішніших рейдів на центральноукраїнські землі. Хоча особисті якості Вротновського, такі, як недисциплінованість, схильність до ризику та надмірної самостійності подекуди призводили до трагічних наслідків і, врешті-решт, — до його загибелі. Утім, Гордій Вротновський завжди перебував у гущавині боїв, і його страта нацистськими окупантами — це ще одне свідчення запеклого протистояння українських націоналістів із Третім Райхом.

Дана стаття висвітлює більшу частину життєпису Вротновського як повстанського командира. Проте в його біографії все ще залишаються білі плями, особливо щодо періоду 1939—1942 рр. та точної дати загибелі. Заповнити ці прогалини повинні подальші дослідження.

¹⁷⁵ Гуцуляк М. *Про близьке здалека: Рівненська Українська Гімназія 1923—1939....* — С. 70.

¹⁷⁶ Там само. — С. 69—70.

*Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту української
археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України,
провідний науковий співробітник
Галузевого державного архіву
Служби безпеки України*

У статті йдеться про те, як природно-кліматичні процеси в Західній Україні впливали на готовність УПА до збройного опору радянським окупантам у 1944 — на початку 1945 років. З'ясовано, що діяльність підрозділів армії в березні — на початку квітня 1944-го була ускладненою через нетипові для цього часу морози та сніг, який довго не сходив. Не зовсім типовим для зими був і кінець 1944 року (брак снігу). Аномалії погоди, «накладаючись» на нестачу одягу та взуття, підвищували рівень захворюваності серед військових.

Ключові слова: погода, клімат, УПА, ОУН(б), Західна Україна, Волинь, сніг, хвороба, тиф

Volodymyr Kovalchuk

Influence of Anomalies of Weather on UPA Warfare (1944—early 1945)

The article tells about how climatic processes in the Western Ukraine influenced UPA readiness for armed resistance to the Soviet invaders in 1944 — at the beginning of 1945. It is found out that activity of UPA units in March — early April 1944 was complicated due to atypical for that time frost and snow which didn't thaw long. Not quite typical weather was also at the end of 1944 (snow shortage). Anomalies of weather, "overlapping" with the insufficient clothes and footwear in units raised incidence among its servicemen.

Key words: weather, climate, UPA, OUN(B), Volhynia, Western Ukraine, snow, illness, typhus

ВПЛИВ АНОМАЛІЙ ПОГОДИ НА БОЄЗДАТНІСТЬ УПА (1944 – ПОЧАТОК 1945 рр.)

Атмосферні та інші природні явища, не притаманні певній порі року чи сезонів, можуть не лише істотно скоригувати перебіг подій у якомусь окремо взятому регіоні, країні, але навіть здійснювати «трансконтинентальний» вплив чи й змінювати хід історичних процесів.

Пригадаймо, приміром, деякі моменти історії пізньомодерного часу. 1809-го та 1816-го далеко за межами європейського континенту сталося два виверження вулканів значної сили. Хоча цього, вочевидь, європейці не зауважили, ті вулкани «нагадали» про себе Європі — там, щонайменше на десятиліття, похолоднішало. Суворі зима 1812 р. істотно вплинула на становище французьких бонапартистських військ у Російській імперії, прискоривши їхній відступ. А 1816-й взагалі увійшов у історію як «рік без літа»¹. Про аномальну погоду початку XIX ст., через більш ніж століття по тому, згадав Адольф Гітлер, коли обґрунтовував причини невдач своїх військ на Східному фронті. Він заявляв, що якщо в рік нападу наполеонівських військ на Росію тамтешня температура повітря взимку знижувалася до -25°C , то 1942-го вона сягала позначки -52°C ².

Різним аспектам того, яким чином погодно-кліматичні явища впливають на історичний процес, в Україні присвячено небагато наукових розвідок. Прикладом вдалої студії є стаття історика Олександра Пагірі, в якій хід історії в Європі нашої ери пов'язується зі зниженням середніх температур повітря впродовж так званого малого льодовикового періоду (поч. XIV ст.—1860-і рр.) і потеплінням, яке настало потім і триває до сьогодні (з «перервами» на кілька суворих сніжних зим у період 1930-х—1950-х рр.)³.

¹ Образцов П. Сгубить Великую армию помог неизвестный вулкан // Известия. — 2009. — 2 ноября. — № 203. — С. 12.

² Гітлер А. Промова фюрера перед Рейхстагом // Заславський вісник. — 1942. — 14 травня. — № 39. — С. 2.

³ Пагіря О. Клімат творить історію: зміни кліматичних безпосередньо впливають на людську життєдіяльність [Електронний ресурс] / О. Пагіря // Український тиждень. — 2012. — 2 серпня. — [Електронний ресурс] — Режим доступу URL: <http://tyzhden.ua/History/55868>. — Назва з екрану. — Дата звернення: 02.04.2016.

Зарубіжні дослідники застановляються над проблемами впливу погодно-кліматичних реалій на хід історичного поступу значно частіше. Закордонна історіографія цього питання і більш розлога, і більш посутня. Як влучно спостеріг американський археолог і антрополог Браян Фейген, на початку 2000-х рр. відбувся «бурхливий сплеск публікацій про стародавню та сучасну зміну клімату»⁴. Сферою зацікавлень його самого, до речі, став «середньовічний теплий період» (800—1200 рр.), коли, на погляд ученого, в Європі тривало демографічне зростання, більшали міста й містечка, множилися харчові запаси, йшло активне лісорозчищення. Затим, починаючи з XIV століття, «утвердилися значно менш передбачувані умови з великими бурями та циклом лютих зим і спекотних літ»⁵. Про те, що холоди впродовж «малого льодовикового періоду» XIV—XIX століть провокували релігійні, соціальні та політичні конфлікти, а в 1940—1970 рр. розпочалося очікування нового потепління через поступове зниження температур, писав італієць Джованні Капрара⁶. Кліматичному детермінізму різних історичних періодів (із особливим «наголосом» на Античності) присвячена низка праць російського вченого Володимира Клименка⁷. Австралійська дослідниця Джоанна Ісаак застановлялася над змінами фізіології (маса тіла) та поведінкових стратегій (ареали перебування, розмноження) ссавців на планеті через кліматичні пертурбації⁸.

⁴ Фейген Б. Велике потепління: зміна клімату та піднесення й гибель цивілізацій. — К. : Ніка-Центр, 2013. — (Серія «VIAE HUMANAЕ»). — С. 238.

⁵ Там само. — С. 17, 62—63.

⁶ Капрара Д. *Ход истории определяется климатом. Именно он помог Риму стать великим и подготовил французскую революцию* [Електронний ресурс] / Д. Капрара // Иносми. — 2014. — 31 серпня. — [Електронний ресурс] — Режим доступа URL: <http://inosmi.ru/world/20140831/222711734.html>. — Назва з екрану. — Дата звернення: 12.03.2016.

⁷ Клименко В. О главных климатических ритмах голоцена / В.В. Клименко // Доклады РАН. — 1997. — Т. 357. — № 3. — С. 399—402; Клименко В. *Климат и история в эпоху первых Высоких культур (3500—500 гг. до н. э.)* / В. В. Клименко // Восток. — 1998. — № 4. — С. 5—24; Його ж. *Климат и история от Конфуция до Мухаммада* / В. В. Клименко // Восток. — 2000. — № 1. — С. 5—31; Його ж. *Холодный климат ранней субатлантической эпохи в Северном полушарии* / В. В. Клименко. — М. : Издательство МЭИ, 2004. — 144 с.

⁸ Isaac L. Joanne. *Effects of climate change on life history: implications for extinction risk in mammals* // *Endangered species research*. — 2009. — Vol. 7. — P. 115.

Судячи з документів УПА, які були нами проаналізовані для написання даної статті, за два роки після аномальної зими, яка так вразила Гітлера, а саме на рубежі 1943—1944 рр., в Західній Україні настала «снігова весна». Морози та рясні опади прийшли на зміну дощовій погоді в січні й дошкуляли людям аж до початку квітня, а подекуди — навіть до середини місяця. Найбільш істотний інформаційний потенціал з-поміж документів на цю тему, на наш погляд, мають хроніки, які вели бунчужні чи «політвиховники» (політичні інструктори) різних підрозділів УПА. До речі, низка їхніх відомостей підтверджується й документами «з іншого боку» — звітністю радянських партизанських з'єднань, як-то Першого молдавського та Другого молдавського. Адже ці формування взимку 1943/1944 рр., упродовж своїх рейдових операцій, неодноразово бували в різних теренах Великої Волині.

Отже, для початку узагальнимо дані низки вищезгаданих документів⁹ про те, наскільки значним був сніговий покрив у Західній Україні на початку 1944 року:

ТАБЛИЦЯ 1.

Дата	Територія	Величина снігового покриву
7.01.1944 р.	Між річками Случ і Горинь	Кілька сантиметрів
5.02.1944 р.	Волинь	15 см
6.02.1944 р.	Дубровицький р-н Рівненської обл.	15 см
10—15.02.1944 р.	Буковина (центральна, південна частини)	Від 1 м 40 см до 2 м
Березень—квітень	Івано-Франківщина	Понад метр
28.03.1944 р.	Житомирщина	До 1 м
1.04.1944 р.	Березненський р-н Рівненської обл.	«Сніг по коліна»

⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944—1946. Документи і матеріали. — К.; Торонто, 2006. — С. 973; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14: УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943—1945. Невідомі документи. — К.; Торонто, 2010. — С. 179, 265; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 19: Підпілля ОУН на Буковині: 1943—1951. Документи і матеріали. — К.; Торонто, 2012. — С. 85; Літопис УПА. — Т. 32: Медична опіка в УПА: документи, матеріали і спогади. Кн. 2. — Торонто, 2001. — С. 206.

Аналогічно встановимо¹⁰, як чергувалися атмосферні явища (сніг, дощ, відлига, морози) впродовж січня — початку квітня 1944 р.:

ТАБЛИЦЯ 2.

1944 р.	Число	Тип явища погоди
Січень	3	Дощ
	6	Випав сніг
	7	Снігу мало, мороз
	20	Дощ
	23	Дощ
	26	Мокрий сніг
	28	Дощ
	29	Дощ
	31	Дощ
Лютий	1	Дощ
	3	Відлига
	4	Дощ, відлига
	5	Дощ, мокрий сніг
	6	Дощ, мокрий сніг
	13	Відлига
Березень	15	Глибокі сніги
	23	Сніг
	28	Глибокі сніги, мороз
	29	Сніг, мороз
	30	Заметіль
Квітень	31	Заметіль, мороз
	1	Сніг
	2	Заметіль
	3	Сніг
	6	Відлига, теплий дощ
	9	Сніг, сильні морози

¹⁰ Ковальчук В. Українські повстанці в документах радянських партизанських з'єднань. — Львів; Торонто, 2014. — С. 36—37, 70, 78—80; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8... — С. 951; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14... — С. 177—179, 183, 186—187, 241—242, 265 та ін.

Як бачимо, сніги з морозами протрималися в Західній Україні аж до початку квітня 1944 р., тоді як перший місяць року видався напрочуд теплим і дощовим.

А от наприкінці 1944 р. на Волині сніг довго не випадав. Приміром, 21 грудня виконувач обов'язків командира бригади ім. Лайдаки з'єднання груп УПА № 33 зазначав: «Закінчити магазинування контингенту до 01.01.45 р. З цією роботою поспішити до часу, коли ще нема снігу»¹¹.

Метаморфози погоди (інтенсивність опадів, затяжні морози, вітряність тощо), поза сумнівом, істотно впливали на ступінь боєздатності українських повстанців. Приміром, у морозний березень 1944 р. командир загону «Котловина» групи УПА «Заграва» не мав змоги якісно виконати наказ № 23 очільника групи про перефарбовування уніформ німецького зразка. Причина: після виварювання цих одностроїв у дубовій і вільховій корі тканина від холоду «дерев'яніла»¹². Підпільник Володимир Качунь, якого допитувала Служба безпеки ОУН на Тернопіллі 1948 р., стверджував, що 24 березня 1944 р. в Микулинецькому районі «була велика сніговія», через яку він із товаришами «заблудили»¹³. Курінь УПА Максима Скорупського в березні «через снігову віхолу не зумів захопити м. Збараж Тернопільської обл.»¹⁴. «Лапатий сніг» 1 квітня 1944 р. «валив» неподалік кременецьких лісів, у районі Берестечка—Демидівки—Млинова¹⁵. А через затяжну снігову віхолу на початку квітня 1944 р. загін ім. Остапа/Батуринського групи УПА «Заграва» не зміг ефективно боротися з ворогом. «...Вже третій день дує вітер зі снігом. Настояща зима, мов перед Різдом. Козаки питають, чи далеко до Риздва. Найбільше шкодить цей сніг козакам-командирам, які в зв'язку з тим не можуть розвивати дій супроти ворога. Коли ще був березень, то командир Лебедин говорив, що це ще зими можна вибачити, але коли прийшов квітень,

¹¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14... — С. 343.

¹² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8... — С. 627.

¹³ Літопис УПА. — Т. 44: Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби безпеки ОУН в Тернопільщині. 1946—1948. Кн. 2. — Торонто; Львів, 2006. — С. 269—270.

¹⁴ Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930—1955). — Торонто; Львів, 2014. — С. 612. — (Серія «Літопис УПА. Бібліотека». — Том 13).

¹⁵ Ступницький Ю. Спогади про пережите. — К. ; Торонто, 2000. — С. 68.

то її (зиму) треба буде потягнути до карного звіту. Думають, що це може Сталін або Гітлер повісився»¹⁶, — писав автор хроніки загону.

Раптовою зміною погоди 6 квітня 1944 р. («на догасаючий сніг падає теплий дощ») скористалися радянські чинники, що брали участь в облаві на загін ім. Колодзінського/Корсунський групи УПА «Заграва». Вони змогли побачити стежки, якими користувалися члени загону¹⁷.

У джерелах УПА багато згадок про те, як радянські збройні формування використовували «вибрики» погоди в боротьбі з українськими націоналістами. Так, 9 квітня 1944 р. командир загону УПА «Котловина» Степан Коваль звітував зверхникові, що працівникам НКВД і радянським партизанам вдалося познаходити багатьох стрільців загону, бо ті «з причин сильних морозів і снігу»¹⁸ розійшлися по домівках.

Не втрачали нагоди скористатися зимовими опадами радянські чинники й пізніше. Так, 24 жовтня 1946 р., коли в Монастириському районі Тернопільщини випав перший сніг, «більшовики... пішли на перевірку лісів. В лісі за слідами підсунулись близько до кватирючих повстанців і відкрили по них вогонь. Повстанці, відстрілюючись, відступили. Під час відступу впав повстанець Орлик»¹⁹. У другій половині січня 1948 р., теж на Тернопіллі, «органи МВД і МГБ ... часто в білих халатах ночами появлялися у селах групами 12—20 осіб, ходили попід вікнами. На головних роздоріжжях робили засідки. Заходили до хат і вдавали повстанців...»²⁰.

Зимові морози впливали на упівців і в тому сенсі, що останні часто-густо відчували брак найнеобхіднішого одягу та взуття. Наприклад, до 50 % козаків загону ім. Колодзінського в березні 1944 р. ходили в постолах²¹. Цікаве непряме свідчення про те, наскільки повстанці потребували теплого одягу, міститься в од-

¹⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14... — С. 265.

¹⁷ Там само. — С. 187.

¹⁸ Там само. — С. 258.

¹⁹ Літопис УПА. — Т. 49: Тернопільщина: «Вісті з Терену» та «Вістки з Тернопільщини». 1943—1950. — Кн. 1. 1943—1947. — Торонто; Львів, 2010. — С. 329.

²⁰ Літопис УПА. Т. 50: Тернопільщина: «Вісті з Терену» та «Вістки з Тернопільщини». 1943—1950. — Кн. 2. 1948—1950. — Торонто; Львів, 2010. — С. 42.

²¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14... — С. 185.

ному з радянських документів: 20 лютого 1944 р. неподалік Тучина (нині — Рівненський район) група з трьох десятків людей, одягнена в форму бійців та офіцерів Червоної армії, захопила у радянського обозу, який перевозив речі для 6-ї гвардійської стрілецької дивізії, 1147 пар валянок, 345 шт. натільних кальсонів і підшоломників.

Негативно впливали на стан здоров'я повстанців і часті зміни погоди взимку й ранньої весни, коли імунна система навіть звичайних людей, як відомо, ослаблена. Не став виключенням і початок 1944 р. — в УПА й серед цивільних тоді прогресували численні інфекційні захворювання. Приміром, 24 березня командир одного з відділів «Хвастівського» загону групи «Турів» у розпачі уточнював у зверхника: «...Що я маю робити з формими? ...аж з горячки говорять і нічого не їдять. ...чи відставляти їх на футір, чи держати біля себе?»²².

Ще гірша ситуація із хворобами склалася в загоні ім. Остапа. Його командир, констатувавши в березні «епідемію» тифу, навів перелік заходів, яких слід дотримуватися стрільцям, аби не захворіти («...під час постоїв на квартирах забороняю: лягати, сидати чи доторкуватися до домовласника річей як подушки, простині і інш[е]. Спати виключно на соломі»)²³. Порівняємо з порадами лікаря Свинаринського шпиталю, що треба робити в таких випадках: «...людей ...викупати ...низко постричь всім волосся та утюгом всі ричі проутюжить, солому з ліжок спалити, хати побелити і заборонити всім по 2 тижні куди-будь їхати та до людей ходити»²⁴.

До речі, 20 березня плямистий тиф «підкосив» і відомого пропагандиста ОУН, автора спогадів «З буднів підпільного літописця» Володимира Макара²⁵. А працівниця осередку Українського Червоного Хреста на Кременеччині Антоніна Мазурчук зауважила, що незабаром після Гурбівського бою (квітень 1944 р.) тиф стрімко ширився серед упівців, підлеглих Василю Процюку-«Кропиві», причому більшість хворих не виживали²⁶.

²² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14... — С. 324.

²³ Там само. — С. 155.

²⁴ Там само. — С. 137.

²⁵ Макар В. Бойові друзі. — Т. 3. — Кн. 2. — Торонто; К., 2001. — С. 38.

²⁶ Літопис УПА. — Т. 32... — С. 128.

Цивільне населення пошесть тифу зачепила навіть раніше, ніж УПА. Принаймні, 25 жовтня 1943 р. уже існував наказ № 18 по УПА, в якому зазначалося: «1. Всім командирам і стрільцям УПА, а також працівникам запілля защепити собі черевний тиф, висипний тиф, холеру і червінку. ... Відділам, що переходять через села і хутора, не вільно розквартировуватись в тих населених пунктах, де є випадки висипного тифу, черевного тифу, дезинтерії чи холери»²⁷. Станом на 25 грудня референтурою Українського Червоного Хреста ВО «Заграва» було організовано п'ять епідемічних шпиталів для тифозних цивільних²⁸. А в хроніці загону ім. Остапа/Батуринського є щонайменше три згадки про епідемію серед жителів Березненського й Корецького районів Рівненщини у січні та березні 1944 р.: «...в Хмелівці майже в кожній хаті шалів тиф. Цілий куринь тут не міг зміститися», «біля год. 3-ї рано прийшли ми до с. Селець. Населення погорівше живе в землянках, в лісі. Майже в кожній хаті панує тиф», «розташовано свій відділ на хуторах Горобівки. По хатах шаліє тиф»²⁹.

Через рік, у січні 1945 р., коли, навпаки, снігу бракувало, в повстанських лавах поширювався «поворотний» тиф, а також грип і короста. «Хворіють командири відділів, підвідділів. Військо лишається під наглядом слабеньких командирів, які заступили хворих і є ще не вироблені. Санітарної опіки над хворими нема жодної з тої причини, що нема ані одного санітара. Ліків жодних нема. ... Нема мила. Гігієнічний стан поганий. Короста також проявляється між козацтвом. Мاستі для лікування нема. Перед цим був змушений звільнити додому з цеї причини»³⁰, — писав невідомий автор на початку 1945 р.

Дуже непокоїли тогочасних повстанців і легеневі хвороби. Щоправда, ця проблема, на відміну від тифу, займала їх аж до кінця 1940 р. (певно, давалося взнаки часте й тривале перебування в криївках зі спертим повітрям, починаючи від зими з 1943 на 1944 рік і далі). У грудні 1944 р. навіть командира УПА-Північ Дмитра Клячківського турбувало якесь серйозне захворювання легень.

²⁷ *Літопис УПА*. — Т. 32... — С. 477.

²⁸ *Там само*. — С. 501.

²⁹ *Літопис УПА. Нова серія*. — Т. 14... — С. 227, 232, 234.

³⁰ *Там само*. — С. 364.

Спеціально за ліками для нього їздила до Львова 'Соломія' — заступниця крайової референтки УЧХ Олени Мостович-‘Медуни’³¹.

Як відомо, ефективних лікарських препаратів, що застосовувалися при лікуванні запалення легень, в Україні на середину 1940 р. ще не існувало, тому такі хвороби неодноразово закінчувалися летальними випадками. Промислове виробництво ефективних ліків — пеніциліну (винахід американця Александера Флемінга в 1928 р.), у світі лише розпочиналося. Втім, якісь «застрики від легень» (так в ОУН називали препарати для ін'єкцій) там використовували уже наприкінці 1940-х рр. Зокрема, саме ними активіст рівненського підпілля ОУН(б) Анатолій Маєвський не лише радив лікувати керівника охоронної боївки Тимофія Брезденя-‘Семена’ в листі до Юрія Беднарчика (жовтень 1949 р.), але й ґрунтовно та розлого описав процедуру того, як власне робиться укол у вену³². За завданням чільних діячів підпілля, ці «застрики» десь купували³³.

До речі, українські вчені на той момент мали цікаві розробки ліків від легеневих хвороб. Принаймні, станом на травень 1948 р., за даними консультанта Українського музею в Львові, доктор Туркевич зі Львівського медінституту розробив спосіб виготовлення синтетичного пеніциліну, але, витративши кілька тисяч власних грошей на цю роботу, перестав нею займатися, оскільки не знав, як здобути кошти на її продовження за умов радянської дійсності. Потребував, наприклад, волосся, що залишається після стрижки в перукарнях, але офіційно отримати кошти на його закупки не мав змоги³⁴.

Часте перебування на холоді, в сирих приміщеннях криївок провокувало серед упівців й такі неприємні хвороби, як геморой. Так, лікар «Хвастівського» загону групи УПА «Заграва» стверджував 20 березня 1944 р., що командира цього загону ‘Чорноту’ турбують «гемороїди», через цю хворобу (певно з причин постійних крововтрат) у нього розвинулася анемія, тож чоловік потребує

³¹ ГДА СБУ. — Ф. 11. — Спр. С-9079. — Т. 61. — Арк. 245.

³² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 16. Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944—1954 рр. — К. ; Торонто, 2011. — С. 567.

³³ Там само. — С. 189.

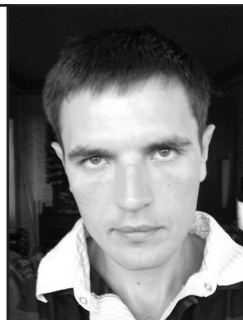
³⁴ ГДА СБУ. — Ф. 11. — Спр. С-9079. — Т. 63. — Арк. 167.

щоденного дієтичного харчування (100 грамів цукру, 100 грамів «товщу», літр молока, 6 яєць)³⁵.

Отже, на конкретному джерельному матеріалі доведено, що аномальна погода (затяжні сніги навесні 1944 р., відсутність опадів в останні дні року й на початку наступного, випадання взимку дощів тощо) негативно впливала на ступінь боєздатності УПА в багатьох теренах Західної України. За великих морозів стрільці мусили «робити перерву» в своїх діях, бо їм не вистачало теплого одягу та взуття, пожвавлювали свою активність радянські вороги. Нестійкі погодні умови спричиняли підвищення випадків захворюваності в УПА на простудні, вірусні й інфекційні захворювання (запалення легень, тиф, геморой), тоді як ефективних ліків від багатьох хвороб ще не існувало чи вони лише розроблялися.

³⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14... — С. 288.

*Кандидат історичних наук,
співробітник Галузевого державного
архіву СБ України*

У статті досліджено особливості протезування зубів у підпіллі ОУН та УПА. Доведено, що незважаючи на небезпеку й обмеженість ресурсів від нього не відмовилися. Зубне протезування було прерогативою керівників підпілля та його оточення. Нерідко матеріалом для нього слугували російські рублі, виготовлені із золота п'ятисотої проби. Операції намагалися проводити легальним шляхом. При цьому вигадувалася спеціальна «легенда» й дантист не здогадувався, що здійснює протезування для нелегала.

Ключові слова: підпілля ОУН та УПА, конспірація, зубне протезування, золоті рублі, хромована сталь, підпільні дантисти.

Yaroslav Antoniuk

Prosthetic Dentistry in the OUN and UPA Underground

In this article peculiarities of prosthetic dentistry in the OUN and UPA underground were studied. It was proven that it was not neglected in spite of danger and scarcity of resources. Prosthetic dentistry was a privilege of the underground leaders and their milieu. Frequently, Tsarist Russia's roubles made of 12-karat gold were used as material. Operations were usually performed legally. At that underground workers invented a cover story and dentist had no idea that he was making a denture for an illegal.

Key words: OUN and UPA underground, conspiracy, prosthetic dentistry, gold roubles, chromized steel, underground dentists.

ПРОТЕЗУВАННЯ ЗУБІВ У ПІДПІЛЛІ ОУН ТА УПА

Останнім часом в українській історичній науці почали з'являтися дослідження, здійснені в контексті «історії повсякденності» (від німецького — Alltagsgeschichte; повсякдення). Ця новітня течія є фактично поверненням до історичних традицій минулого, у часи, коли вільні від ідеологічного диктату вчені могли вивчати побут людей минулих поколінь¹. Не оминув цей історичний напрямок і досліджень українського визвольного руху². Він дозволяє поглянути на діяльність підпілля ОУН та УПА з доволі несподіваних сторін та підносить його вивчення на якісно новий рівень.

Однією з таких, досі наукового не відображених історичних проблем, залишається розвиток стоматології в українському визвольному русі. Саме тому стаття ґрунтується на ще не уведених до наукового обігу архівних документах, а також джерелах, опублікованих у багатотомній серії «Літопис УПА». Їх поєднання дозволило здійснити спробу висвітлення ще однієї маловідомої сторінки побутової історії українського визвольного руху.

Невід'ємною частиною розвитку стоматологічної ортопедії в підпіллі ОУН повоєнного періоду була робота протезистів. Відомо, що зубні протези та коронки були у багатьох керівників українського визвольного руху. Провідник ОУН на ПЗУЗ Микола Козак-«Вівчар» мав на нижній щелепі посередині золотий зуб³, а також зліва щелепи — золоту коронку⁴. Референт СБ ОУН Карпатського краю Володимир Лівий-«Йордан» — на передньому зубі

¹ Удод О. *Історія повсякденності: питання методології, історіографії та джерелознавства* / О. Удод // *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.* — К., 2004. — Т. 2. — С. 286—313.

² Гавришко М. *Заборонене кохання: фактичні дружини учасників підпілля ОУН та УПА у 1940—1950-х рр.* // *Україна Модерна. Історія та культура читання* — 2015. — № 22. — С. 122-154; Пагіря О. *Повсякденне життя вояків УПА крізь призму усної історії* / О. Пагіря // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія.* — 2012. — Вип. 111. — С. 41—43; Пагіря О. *Повсякденне життя вояків Української повстанської армії* — [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/newsid=256>; Патриляк І. *Життєвий простір підпілля* — [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/zhittyevij-prostir-pidpillya.html>

³ Архів УСБУ у Рівненській обл. — Ф. П. — Спр. 67428. — Арк. 21.

⁴ *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 16: *Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944—1954 рр.* — К.; Торонто, 2011. — С. 114.

золоту коронку⁵. Референт пропаганди ОУН Карпатського краю Михайло Дяченко-‘Гомін’ — срібну коронку зуба⁶. Фінансовий референт ОУН Крайового проводу «Поділля» ‘Мирон’ — спереду щелепи металевий зуб білого кольору⁷. Командир загону УПА-Північ «Котловина» Степан Коваль-‘Рубашенко’ — два золоті зуби у верхній щелепі⁸. Начальник штабу Військової округи «Богун» УПА-Північ Дмитро Казван-‘Черник’ — у нижній щелепі два вставні зуби⁹. Зв’язковий при штабі Військової округи «Енея» (південна Волинь) ‘Беркут’ — сталеві коронки на двох передніх зубах верхньої щелепи¹⁰.

Більшість із них зробили протезування ще до переходу в підпілля. Наприклад, Галина Коханська втратила два передні зуби ще у підлітковому віці. Автобус, яким вона поверталася з Луцька весною 1940 р., потрапив у дорозі в яму. На той час Галина перебувала біля ручки дверей. Саме вони завдали злочиного удару школярці. У той час дівчині вперше й виготовили зубні протези. З ними підпільниця згодом пережила усі лихоліття перебування в ГУЛАГу¹¹.

Металеві зубні протези були доволі помітною прикметою при ідентифікації зовнішності підпільників. Цим активно користувалися радянські спецслужби. У листопаді 1945 р. в с. Острів Галицького р-ну Івано-Франківської обл. оперативна група районного відділу НКВД зігнала до школи місцевих дівчат та оглядали їм зуби. На думку підпілля ОУН, вони шукали Ярославу Галючак, яка

⁵ Ільницький В. Функціонування Служби безпеки в Карпатському краї ОУН (1945—1954) // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. — 2014. — № 24. — С. 299.

⁶ Крайній І. Як сталь без іржі // *Західний вісник*. — 2015. — 20 березня.

⁷ *Літопис УПА. Нова серія*. — Т. 15: *Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944—1954*. Кн. 2. — К.; Торонто, 2011. — С. 299.

⁸ *Архів УСБУ у Рівненській обл.* — Ф. П. — Спр. 67428. — Арк. 21.

⁹ *Літопис УПА. Нова серія*. — Т. 14: *УПА і Запілля на ПЗУЗ. 1943—1945. Нові документи*. — К.; Торонто, 2010. — С. 75.

¹⁰ *Літопис УПА. Нова серія*. — Т. 9: *Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допиту заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944—1945*. — К.; Торонто, 2007. — С. 164.

¹¹ Коханська Г. *З Україною у серці. Спомини*. — Торонто; Львів, 2008— С. 278 — (*Літопис УПА. Серія «Бібліотека»*. — Т. 9).

мала золоту коронку¹². Восени 1948 р. в с. Золота Липа Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. співробітники МГБ зібрали місцевих дівчат та оглядали їм зуби. Не маючи фото зв'язкової ОУН Анастасії Твердохліб, вони орієнтувалися лише на опис її прикмет. Серед них — дві срібні коронки на верхніх зубах¹³. З огляду на це, підпільники намагалися приховувати від маловідомих людей свої прикмети. При розмові відверталися, жінки замотували більшу частину обличчя хусткою тощо. Однак, незважаючи на небезпеку бути викритими, учасники мережі ОУН та УПА й в умовах підпілля не відмовлялися від зубного протезування.

Зважаючи на небезпеку відвідування стоматологічних кабінетів та постійну нестачу коштів, ця справа була доволі клопітною та дорогою. Саме тому зубне протезування здійснювалося переважно для керівництва та інколи — його найближчого оточення (заступників, друкарок, охоронців). Приміром, друкарка референта пропаганди Сколівського району ОУН 'Надя' впродовж 1947 р. в одному з міст зробила собі протезування у верхній щелепі. Вставила три зуби з жовтого металу [ймовірно, сталі. — Я. А.] та інші — з білого [ймовірно, сталі. — Я. А.]¹⁴. Згадані операції намагалися проводити легально. Дантисту повідомлялися заздалегідь вигадані факти з біографії пацієнта. Зазвичай, їх не перевіряли й не повідомляли радянським органам держбезпеки. Так, упродовж липня—серпня 1955 р. до зубного техніка Люби в с. Квасилів Здолбунівського р-ну Рівненської обл. через день приходив Іван Довбенко-‘Мисливець’. На той час він служив охоронцем останнього провідника ОУН Рівненської округи Анатолія Маєвського-‘Уліяна’. Упродовж півтора місяця ‘Мисливцю’ поставили шість зубів із білого металу [ймовірно, сталеві. — Я. А.]. Два — зліва у верхній щелепі, два — посередині в нижній щелепі та ще два — корінні¹⁵.

З огляду на необхідність посиленої конспірації, керівники підпілля намагалися робити протезування в «симпатиків» ОУН. Приміром, впродовж 26 січня — 2 лютого 1948 р. Роман

¹² Літопис УПА. Нова серія. — Т. 15... — С. 123.

¹³ «Грім». Полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали. — Торонто; Львів, 2008. — С. 20. (Літопис УПА. Серія «Події і люди». — Кн. 5).

¹⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 17: Осип Дяків — «Горновий». Документи і матеріали. — К.; Торонто, 2011. — С. 778.

¹⁵ Архів УСБУ у Рівненській обл. — Ф. П. — Спр.9958. — Т. 1. — Арк. 10-11.

*Золота п'ятирублівка, яку використовували підпільники
для виготовлення коронок*

Шухевич-‘ТарасЧупринка’, в супроводі особистої зв’язкової Галини Дідик-‘Ганни’, кілька разів відвідували квартиру лікаря поліклініки Львівського медінституту Коваля на вул. Леніна¹⁶. Стоматолог здійснив у себе вдома для головнокомандувача УПА рентгеноскопію щелепи та зубне протезування¹⁷. Матеріалом для операції були золоті монети Російської імперії — рублі номіналом 5 і 10 рублів.¹⁸

Цікаво, що вони доволі часто використовувалися підпіллям для протезування зубів. Вартість «п'ятирублівки» від 1897 р. порівнювалася до 4,31 грамів золота 900 проби¹⁹. Тобто у сплаві містилося 90% чистого золота та 6% міді й 4% срібла²⁰. Дана проба ідеально підходила для виготовлення коронок та мостовидних зубних протезів. Золото в чистому вигляді «м'яке» і порівняно

¹⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 15... — С. 262.

¹⁷ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940—1950). — К., 2007. — Т. 2. — С. 507.

¹⁸ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 15... — С. 288.

¹⁹ Золотой червонец — от начала прошлого века до дней сегодняшних (30.07.2008) — [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://szhaman.livejournal.com/232618.html>

²⁰ Сколько стоит и как применяется 900 проба золота? — [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.bee-gold.com/page.php?101>

швидко стирається при жуванні. Натомість сплав 900 проби міцний та добре штампується²¹.

Виділені підпіллям із скарбниці цінності, особливо золоті (царські) «п'ятирублівки» ретельно фінансово обліковувалися. Це засвідчує лист Провідника ОУН на Північно-західних українських землях (ПЗУЗ) Миколи Козака-‘Плугатора’ до члена УТВР, керівника підпільної типографії Ніла Хасевича-‘Зота’ за листопад 1948 р.: «В одному з попередніх листів Ви згадували, що маєте нагоду поправити зуби. На всякий випадок висилаю Вам сьогодні дві золоті п'ятирублівки, може вони пригодяться при цій роботі, а якщо маєте інший матеріал до направи зубів, тоді вислані Вам дві п'ятирублівки зверніть знову до організаційного депозиту. Коли п'ятирублівки будуть використані, тоді прошу прислати на них квит»²². Імовірно, виконати протезування для ‘Зота’ повинен був його учень Іван Малімон, який ще за часів Другої Речі Посполитої здобув стоматологічну освіту²³. Сама спеціалізація — ‘Технік’ була зафіксована у його псевдонімі²⁴. Також відомо, що до літа 1944 р. Іван Малімон працював повстанським дантистом в с. Борщівка Костопільського р-ну Рівненської обл.²⁵ та підпорядковувався головному дантисту УПА-Північ, єврею за національністю²⁶. Згодом ‘Технік’ займався будівництвом криївок для керівництва Крайового проводу ПЗУЗ, очолював Олицько-Теремнівський терен ОУН. З весни 1950 р. Іван Малімон керував підпільною типографією Житомирської округи ОУН. Загинув він 29 грудня 1951 р., оточений оперативно-військовою групою УМГБ в с. Яроповичі Андрушівського р-ну Житомирської обл.²⁷

В архіві Управління СБ України у Волинській обл. збереглася кримінальна справа на одного з дантистів мережі ОУН — Сер-

²¹ *Матеріали ортопедичної стоматології. Золото в стоматології*— [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://i-medic.com.ua/index.php?newsid=18668>

²² *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 16... — С. 454.

²³ *Жилюк В. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941—1955 рр.* — Рівне: Волинські обереги, 2008. — С. 225.

²⁴ *Ішук О., Марчук І., Даревич Д. Життя і творчість Ніла Хасевича.* — Торонто; Львів, 2011. — С. 147 — (Літопис УПА. Серія «Бібліотека» — Т. 10).

²⁵ *ГДА СБУ.* — Ф. 2. — Оп. 99. — Спр. 1. — Т. 4. — Арк. 221.

²⁶ *ГДА СБУ.* — Ф. 5. — Спр. 67426. — Т. 2. — Арк. 257.

²⁷ *Жилюк В. Антисоціалістичний опір ОУН—УПА в повоєнні роки на Житомирщині (1946—1955 рр.)*// Волинь—Житомирщина. — 2007. — Вип. 16. — С. 106.

гія Кравчука із с. Гнідава (нині в межах м. Луцька)²⁸. Починаючи з 1947 р. він поставив золоті зуби командирі УПА-Північ Івану Литвинчуку-‘Дубовому’, провіднику ОУН Луцької округи Олександру Савирі-‘Ярошу’, провіднику ОУН Луцького надрайону Григорію Троцюку-‘Верховинцю’ та іншим підпільникам²⁹.

Судячи з протоколів допиту, фах дантиста сімнадцятирічний Сергій вирішив опанувати ще восени 1942 р., аби уникнути вивезення на примусові роботи до Німеччини. Поступив до Луцької школи зубних техніків на чолі з лікарем Ярмолаєвою, та через шість місяців навчання його направили на практику до міської поліклініки, де й залишили працювати. Саме в цей час Сергій придбав бормашину, якою згодом обслуговував підпілля ОУН.

У жовтні 1943 р., з наближенням фронту, він повернувся додому та 31 березня 1944 р. його мобілізували до Червоної армії. Як дантиста, його прикріпили до зубопротезної майстерні стрілецького полку № 3813 в м. Бежиця Брянської обл. (Росія). У грудні 1946 р. Сергія демобілізували. Маючи необхідний досвід, він влаштувався працювати зубним техніком у Гарнізонний госпіталь № 1960 м. Луцька. Восени 1948 р. він важко захворів на тиф та був звільнений. Незважаючи на цінну спеціальність, за відсутності необхідних документів нову роботу не вдалося знайти. Лише в травні 1949 р. Сергій влаштувався вантажником бази сільгоспспілки.

Саме в цей час, серпневої ночі 1949 р. до нього додому завітав провідник ОУН Луцького р-ну Дмитро Ремарчук-‘Неситий’ та попросив видалити 4-й та 8-й зуби нижньої щелепи. Якщо перший вдалося легко виврати, то другий випадково надламався³⁰. Вочевидь, саме за цей випадок він отримав у підпіллі жартівливий псевдонім ‘Аматор’³¹.

Через п’ять днів ‘Неситий’ прийшов до Сергія та, врешті-решт, видалив надломлений зуб. Після цього він вийняв з кишень дві золоті монети номіналом по 5 руб. та запропонував виготовити з них два зуби. Того ж дня Сергій зробив ‘Неситому’ обточку в

²⁸ Антонюк Я. *Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955)*. — Торонто; Львів, 2014. — С. 372. (*Літопис УПА. Серія «Бібліотека»* — Т. 13).

²⁹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 67435. — Т. 1. — Арк. 28–29.

³⁰ Архів УСБУ у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 5228. — Арк. 2–110.

³¹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 67435. — Т. 1. — Арк. 28.

нижній щелепі ікла та 6-го корінного зуба й встановив на них коронки.

Наступну зустріч призначили через два тижні. Цього разу ‘Неситий’ прийшов разом із дружиною ‘Дубового’ — ‘Катериною’. На той час вона мала здоровими лише передні зуби. Спочатку Сергій поставив ‘Неситому’ виготовлений із золотих монет міст, а далі видалив підпільниці з верхньої щелепи 2-й та 3-й зуби. Після операції ‘Катерина’ замовила виготовити їй чотири коронки та десять зубів. Для цього підпільниця видала дантисту три золоті монети по 5 руб., які повинні були піти на коронки. Інші зуби передбачалося виготовити з хромованої сталі. Матеріал для них Сергій купив у магазині хірургії в Луцьку. Наприкінці дантист зробив ‘Катерині’ гіпсову мірку та домовився про наступну зустріч через два тижні. За цей час Сергій не лише виготовив удома замовлені зуби, а й відточив їх у центральній стоматологічній клініці м. Луцька. Допоміг ‘Аматору’ у цьому його приятель з армії — дантист Микола Новосад³².

Останнє протезування він провів у 1950 р. підрайонному провіднику ОУН ‘Конону’ (схід Луцького р-ну Волинської обл. та захід Острозького р-ну Рівненської обл.). На місці колишніх корінних зубів Сергій йому поставив кілька сталевих³³.

Водночас із зубним протезуванням ‘Аматор’ виконував обов’язки спецзв’язкового Крайового проводу ОУН між Волинською та Рівненською областями. Впродовж 1948—1950 рр. він тричі виїжджав із пакунком підпільної пошти до с. Невірок Корецького р-ну Рівненської обл. та передавав її «пунктовій зв’язковій» Мирославі Ярмолук. Для зв’язку з нею використовувався пароль. Запитання: «Чи можна у вас купити червоних буряків?». Відповідь: «Ні, свині поїли». Далі йшов обмін паролями «Кінь» — «Корова». Крім того восени 1948 р. за завданням ‘Неситого’ за надані 1100 руб. він придбав у крамницях Луцька три гумові автомобільні камери для переправлення підпільників через р. Стир та радіоприймач «Родина-47»³⁴.

³² Архів УСБУ у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 5228. — Арк. 114—127.

³³ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 67435. — Т. 1. — Арк. 191.

³⁴ Архів УСБУ у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 5228. — Арк. 83.

Арештували Сергія 5 вересня 1950 р. за свідченнями схопленого співробітниками МГБ 'Неситого'. Покарання було доволі суворим. Згідно з вироком Військового трибуналу військ МВД Волинської обл. від 20 листопада 1950 р., він отримав за статтями 54-1 «а» (зрада Батьківщині) та 54-2 (збройне повстання) суворе покарання — 25 років виправно-трудових таборів та 5 років позбавлення прав із конфіскацією майна. Ув'язнення Сергій відбував в Береговому таборі МВД (Норильськ). Рішенням Військового трибуналу Прикарпатського військового округу від 21 січня 1955 р. термін зменшили до 10 років. Після звільнення 11 липня 1956 р. Сергій оселився в Луцьку на вул. Декабристів. Рішенням прокуратури Волинської обл. від 28 лютого 1992 р. його реабілітували³⁵.

Отже, аналізуючи зубне протезування серед учасників мережі ОУН та підрозділів УПА, можна стверджувати, що воно не було рідкістю. Переважно, дані стоматологічні операції вони здійснили легально, ще до вступу у підпілля. Металеві зуби були помітною прикметою при ідентифікації зовнішності підпільника. Цю обставину активно використовували радянські органи держбезпеки.

Незважаючи на небезпеку та труднощі, зумовлені життям у підпіллі, учасники мережі ОУН та УПА навіть у таких умовах здійснювали зубне протезування. З огляду на обмеженість ресурсів, воно, переважно, було прерогативою керівництва підпілля та його найближчого оточення. Найчастіше матеріалом для виготовлення зубних протезів та коронок слугували монети Російської імперії номіналом 5 руб. Будучи виготовленими із золота 900 проби, вони ідеально відповідали вимогам стоматологічної ортопедії. В інших випадках використовувалася хромована сталь. Виділені підпіллям зі скарбниці цінності, особливо золото, ретельно обліковувалися.

Операції з протезування намагалися здійснювати легально, використовуючи заздалегідь продумані «легенди». Зазвичай дантист навіть не здогадувався, що лікує зуби учаснику підпілля. Лише вище керівництво обслуговували стоматологи-протезисти, які були учасниками мережі ОУН. Частина з них перебували на нелегальному становищі та виконували низку інших завдань під-

³⁵ Архів УСБУ у Волинській обл. — Ф. П. — Спр. 5228. — Арк. 130—135.

пілля, які не були пов'язані зі стоматологією — забезпечували зв'язок, виготовляли та розповсюджували оунівську пропагандистську літературу, входили до складу боївок. Як і багато інших учасників мережі ОУН та УПА, вони гинули в сутичках із ворогом або отримували тривалі терміни тюремного ув'язнення.

Володимир Ярич

Студент 4-го курсу історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка

У дослідженні зроблена спроба розкрити основні віхи історії низових структурних елементів підпільних проводів українського націоналістичного підпілля, зокрема бойовий шлях Женишківецької групи з Поділля. Висвітлено передісторію створення групи, її ідейний розвиток, підпільну діяльність і боротьбу за незалежність України проти більшовицьких органів НКВД—МГБ.

Ключові слова: молоді повстанці, 'Орлич', група, молоді борці ОУН і УПА, національна ідея, боротьба.

Volodymyr Yarych

The Podolia Young Fighters for the Ukrainian National Idea in the Postwar Years

The study attempted to reveal the basic milestones of the structural elements of the Ukrainian grassroots underground including operational record of so-called "Zenyshkivtsi group". Prehistory of creation, ideological development, clandestine work of the group and its struggle for independence of Ukraine against the Bolshevik NKVD—MGB are highlighted in the article.

Key words: young rebels, 'Orlych', group, OUN-UPA young fighters, struggle, national idea.

МОЛОДІ БОРЦІ ПОДІЛЛЛЯ ЗА УКРАЇНСЬКУ НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕЮ У ПОВОЄННІ РОКИ

Історія боротьби ОУН і УПА проти тоталітарного режиму на теренах України в період Другої світової війни виражалася у прагненні українського народу відновити свою національну незалежну державу. Внесок у реалізацію національної ідеї винятково важливий, проте по-справжньому досі всебічно не осмислений і комплексно не висвітлений у вітчизняній історичній літературі. Це повною мірою стосується й молодіжного крила ОУН, яке займало чільне місце у націоналістичному русі та слугувало одним із основних джерел поповнення вояків УПА й органічним елементом пропагандистської та агентурної її діяльності. Саме такою була Женишківська молодіжна група, що визначає актуальність проблеми та об'єктивну необхідність глибше і більш всебічно дослідити участь молодих подільських месників у боротьбі за національну ідею в повоєнні роки.

У процесі дослідження визвольного руху посилюється тенденція до висвітлення історії молодіжних осередків. Про це свідчать розвідки В. Кульчицького¹, Р. Ковалюка². Особливу увагу слід звернути на монографію О. Іщука³, в якій розкрито історію молоді ОУН, вектори їх діяльності, завдання, склад і чисельність.

Найбільша увага подільським месникам приділена в доволі ґрунтовній праці В. Горбатюка й Н. Мизака⁴, побудованій на широкій документальній основі, котра засвідчує місце визвольної боротьби ОУН і УПА на півдні Кам'янець-Подільської області. При цьому автори зуміли показати відважну й водночас драматичну долю її учасників, донести до читача унікальні сторінки їхньої біографії. У книзі вперше наголошено не лише на масштабах націоналістичного руху в краї, а й на масовому характері репресій

¹ Кульчицький В. Виховна робота з молоддю в період визвольних змагань (на матеріалах регіону України 20—50 рр. ХХ ст.) — Тернопіль, 2001. — 124 с.

² Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях. ХІХ—ХХ ст. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. — 420 с.

³ Ішук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.). — Торонто; Львів, 2011. — 941 с. — (Літопис УПА. Серія «Бібліотека». — Т. 11).

⁴ Мизак Н. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА / Н. С. Мизак, В. І. Горбатюк. — Чернівці: Букрек, 2006. — Кн. 5. — 352 с.

з боку більшовицького режиму проти його учасників. Під час виконання наукового проекту ми осмислили більш масштабні наукові дослідження сучасних вітчизняних істориків, зокрема І. Патриляка⁵, А. Філінюка⁶, А. Кентія⁷. Дана розвідка є частково продовженням нашої попередньої роботи⁸.

На основі невідомих раніше документів з архівів радянських спецслужб діяльність Кам'янець-Подільського окружного проводу ОУН у повоєнний період останнім часом вивчає Ю. Польова⁹. Істотну фактографічну цінність становить і стаття В. Ковальчука¹⁰, що ґрунтується на архівних документах. Процес ліквідації радянськими органами державної безпеки крайового проводу ОУН «Поділля» на основі вже відомих джерел простежує І. Марчук¹¹.

У нашій розвідці представлено цілісне уявлення про процес створення молодіжної організації, її причини та передумови, а

⁵ Патриляк І. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939—1960 х рр. / І. К. Патриляк; Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — 512 с.

⁶ Філінюк А. Визволення України від німецько-фашистських загарбників і новий етап українських національно-визвольних змагань / А. Г. Філінюк // Воєнні аспекти історії Поділля ХХ—ХХІ ст.: матеріали науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 29 жовтня 2014 р. / [редкол.: В. А. Дубінський, О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. — Кам'янець-Подільський: [Б. в.], 2014. — 176 с.

⁷ Кентій А. Націоналістичне підпілля в 1949—1956. Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період / А. В. Кентій // Організація українських націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси. — К.: Наукова думка, 2005. — 495 с.

⁸ Ярич В. Кам'янець-Подільський надрайон та його діяльність у 50 х рр. ХХ ст. / В. П. Ярич // Воєнні аспекти історії Поділля ХХ—ХХІ ст.: матеріали науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 29 жовтня 2014 р. / [редкол.: В. А. Дубінський, О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. — Кам'янець-Подільський: [Б. в.], 2014. — 176 с.

⁹ Філінюк А. Визволення України від німецько-фашистських загарбників і новий етап українських національно-визвольних змагань / А. Г. Філінюк // Воєнні аспекти історії Поділля ХХ—ХХІ ст.: матеріали науково-практичної конференції, м. Кам'янець-Подільський, 29 жовтня 2014 р. / [редкол.: В. А. Дубінський, О. М. Завальнюк, Л. В. Баженов та ін.]. — Кам'янець-Подільський: [Б. в.], 2014. — 176 с.

¹⁰ Ковальчук В. Діяльність ОУН—УПА на Хмельниччині у 1945—1953 рр. / В. В. Ковальчук // Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції / відп. ред. Баженов Л. В. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. — Т. 2. — С. 147—162.

¹¹ Марчук І. Ліквідація радянськими карально-репресивними органами Подільського крайового проводу ОУН (1945—1952) // Український визвольний рух. — 36. 15. — Львів, 2011. — С. 191—214.

Підпільники Кам'янець-Подільського надрайонного проводу.

Під № 11 — Василь Миколин-‘Богдан’, ‘Хмель’;

№ 19 — Віталій Мельник-‘Орлич’; № 21 — Володимир Скоренький-‘Богун’

також впливи зовнішніх і внутрішніх чинників на її діяльність. Розкрито діяльність групи як цілісної структури, так і кожного її учасника безпосередньо, їхній внесок, значення та жертовність в ім’я ідеї та мети боротьби. Локалізовано місця дислокації народних месників, їхній зв’язок між собою та з підпільниками.

Джерельну базу роботи формують матеріали кримінальних справ учасників групи. Так у особистих справах Кравчука Олександра Сергійовича¹² і Сосни Аліси Яківни¹³ разом з протоколами допитів згаданих осіб вміщенні виписки з протоколів допитів інших учасників, а також районного провідника Вінниччини Йосипа Демчука-‘Лугового’. У ході дослідження використано також мате-

¹² Архів Управління СБУ у Хмельницькій обл. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. П-29254.

¹³ Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ). — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 72439.

ріали документів про період боротьби зі збройним повстанським рухом розділу 3.7.6, фонду 13 (колекцій друкованих видань КГБ УРСР) Галузевого державного архіву СБУ¹⁴.

Матеріали особової справи студента Віталія Мельника містяться у відомчому архіві Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка¹⁵. Серед опублікованих джерел вартий уваги збірник документів В. Сергійчука «Український здвиг»¹⁶, в якому вміщена доповідна записка начальника управління МГБ по Кам'янець-Подільській області полковника Руденка до міністра державної безпеки УРСР генерал-лейтенанта Ковальчука про викриття й ліквідацію молодіжних організацій з липня 1951 по квітень 1952 р.

Протоколи допитів, зокрема Вінницького окружного провідника Йосипа Демчука-‘Лугового’ та бійця його проводу ‘Шепеля’, знаходимо у роботі В. Горбатюка¹⁷, де міститься, на нашу думку, чи не найважливіший документ — щоденник лідера групи Віталія Мельника. У своєму щоденнику юнак описав основні події й одночасно висловив особисте ставлення до них, що допомагає скласти психологічний портрет юнака. Разом з тим, підпільник зафіксував хід роботи групи та окреслив мету її діяльності й описав важливі зустрічі з українськими націоналістами. Цінність цього документу полягає й у тому, що записи окреслені конкретними датами, котрі дозволяють простежити хронологію перебігу визвольних змагань. Про центральну постать В. Мельника знаходимо інформацію й в іншому щоденнику, фрагмент якого вміщено в статті В. Даниленка¹⁸. У 1951 р. Мельник-‘Орлич’ вирушив у складі боївки ‘Кобзаря’ у перший її рейд на схід у Київську область. Михайло Криса-‘Кобзар’ також фіксував хід подій у своєму щоденнику, що дає змогу проаналізувати роботу боївки та загибель її членів.

¹⁴ Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 376.

¹⁵ Відомчий архів Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. — Ф. Р-302. — Оп. 7. — Спр. 1169.

¹⁶ Сергійчук В. Український здвиг: Поділля. 1939—1955. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. — 840 с.

¹⁷ Горбатюк В. Ще настане ваша пора. Документальний роман / В. Горбатюк. — Хмельницький: Поліграфіст, 2012. — 368 с.

¹⁸ Даниленко В. Діяльність ОУН на Київщині: записки «Кобзаря» / В. М. Даниленко // Історичний журнал. — 2005. — №5. — С. 103—122.

Василь Миколін-‘Богдан’, ‘Хмель’
(№ 11) і Віталій Мельник-
‘Орлич’ (№ 19)

Вплив більшовицько-комуністичної ідеології та пропаганди не був однаковий на всіх українських землях. В областях на захід від р. Збруч проживало більш національно свідоме населення. МГБ до таких людей із західної України завжди ставилося з порівняно більшою пильністю та недовірою і не випускало їх із поля свого зору. Зі спогадів студента історичного факультету Кам’янець-Подільського учительського інституту Михайла Буртняка дізнаємось, що до студентів із Тернопільської області ставилися з упередженням. Вони у числі перших підпадали під категорію осіб із пережитками минулого у свідомості, успадкованими від довоєнної Польщі, зокрема релігійними віруваннями, й особливо націоналізмом¹⁹.

Студенти-східняки з лекційного матеріалу знали образи класових і політичних ворогів: куркуля, ворога народу, німецького прислужника, бандерівця. Себе вони вважали патріотами, а західняків («западенців») — різновидом антирадянських елементів²⁰.

Незважаючи на потужний вплив комуністичної ідеології, серед студентів-східняків були полум’яні українські патріоти. До останніх молодий студент з Тернопільщини відносив студента 1-го курсу філологічного факультету Віталія Мельника родом із с. Женишківці Вінківського району Хмельницької області. Помітити його було досить легко, адже «Віталій Мельник, виділявся винятковою енергійністю, глибиною знань та організаторською ініці-

¹⁹ Мизак Н. *За тебе, свята Україно. Кам’янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА...* — С. 218.

²⁰ Там само. — С. 218.

ативою. Для всіх однокурсників був зразком у всьому. Його ввели в члени всіх комітетів, гурток художньої самодіяльності, обрали керівником літературного гуртка початківців. Віталій став загальноновизнаним лідером, відлуння його справ виходило за межі свого курсу». Ще у своїх рідних Женишківцях, під час навчання в школі Віталій разом із своїми друзями був на передових позиціях в культмасовому житті. Після закінчення війни в Женишківцях, як і в навколишніх селах, відновила свою роботу середня школа, відродилася комсомольська організація, секретарем якої був обраний Віталій Мельник — відмінник навчання, син директора початкової школи з с. Гоголі. Довкола енергійного, талановитого й вольового ватажка гуртувалися його найближчі друзі: на рік старший Анатолій Сухий — двоюрідний брат та ровесники: Володимир Паюк, Іван Качуринець, Анатолій Андрійчук, Олександр Кравчук і двоюрідна сестра Аліса Сосна²¹.

Однак їхня активність співпала в часі з черговим розгортанням тиску комуністичного режиму, який ударив по селу з новою силою. Згідно із законом СРСР про т. зв. державні трудові резерви, який був виданий на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 2 жовтня 1940 р., такі резерви повинні були братися з молоді²².

Так, потрібно було піднімати народне господарство та відновлювати економіку країни. Важлива ставка робилася й на молодь, яка, згідно з панівною ідеологією, мала стати новою рушійною силою відбудови народного господарства. Десятки тисяч хлопців і дівчат силоміць відправляли на т. зв. ФЗН — фабрично-заводське навчання, тобто на освоєння професій, переважно шахтарських, безпосередньо на виробництві²³. Ця примусова робота була справжньою трагедією для української молоді. У звітах підпілля мобілізація молоді займає поважне місце серед утисків населення.

Мобілізація у Донбас оминула Віталія Мельника і його друзів. Вітчим Аліси Сосни, комуніст і колишній фронтовик, а тоді — працівник райкому партії, домовився про те, щоб хлопців і ді-

²¹ Мизак Н. *За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА...* — С. 206.

²² *Архів Центру досліджень визвольного руху (АЦДВР).* — Ф. 9. — Т. 47. — Спр. 350601. — Арк 2.

²³ *Там само.* — С. 206.

Василь Миколин (№ 11) і Володимир Скоренький (№ 21)

вчат із її кола на шахти не відправляли. Тим часом, Анатолія Андрійчука, однокласника Віталія Мельника, що ходив до школи із с. Гоголі, вишукували голова сільської ради з дільничним міліціонером. Одного разу вони влаштували навіть спеціальну облаву, в ході якої хлопця було спіймано й відправлено в шахти Донбасу. Зазнавши злигоднів ФЗН, Анатолій двічі тікав додому з Донбасу, й тепер переховувався від комуністичної влади²⁴.

У 1946—1947 рр. життя населення в Україні погіршилося: посуха призвела до голоду. Від недоїдання люди масово вмирали. Влада ж не робила нічого для порятунку голодуючих. Непосильні податки, нескінченні позики, фактично повна відсутність оплати праці, штрафи, «відрізання» городів за будь-які «провини», тюремні ув'язнення — все це тримало людей у важкій напрузі, нерідко прирікаючи просто на загибель²⁵.

Важка радянська доля не оминула й родини цих хлопців. Про страшні злочиння більшовиків Анатолій Сухий знав на прикладі

²⁴ Архів Центру досліджень визвольного руху (АЦДВР). — Ф. 9. — Т. 47. — Спр. 350601. — Арк 2. — С. 206.

²⁵ Мизак Н. За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН, УПА... — С 206.

власних батьків, які часто розповідали про розкуркулення і висилки селян, колективізацію, Голодомор 1932—1933 рр., репресії 1937—1938 рр., безчинства чекістів, сільського начальства, колгоспного керівництва. Друга світова війна також торкнулася сім'ї хлопця²⁶.

Під час війни сім'я Сухих переховувала в себе єврейську дівчинку Ціпу²⁷. Одразу ж із звільненням радянськими військами Женишковець від гітлерівської окупації батьків А. Сухого та А. Андрійчука мобілізували в армію, не зважаючи на вік і стан здоров'я²⁸. До того Прокіп Андрійчук мав досвід не одної війни: у сімнадцятирічному віці потрапив у лави російської імператорської армії, далі пережив поранення в ногу, німецький полон, перебування в німецькому концтаборі, повернення в степи України, вступ до анархістського війська Н. Махна. Лише після розгрому махновщини П. Андрійчук повернувся додому²⁹.

Батько Олександра Кравчука Сергій Самуїлович під час німецької окупації був призначений старостою села, та за невиконання набору робочої сили в Німеччину його відправили туди самого. Саме в час старостування Кравчука до нього вперше з'явилися українські партизани, щоб завербувати для участі в розвідувальній роботі. Взаємини між сторонами зводилися до передачі інформації підпільникам про стан справ у с. Женишківці³⁰. Старший брат Олександра, Михайло, який потрапив під мобілізацію в Радянську армію, з фронту вже не повернувся. Проте повернувся сам Сергій Самуїлович³¹.

Та найбільше на свідомість молодих людей вплинула радянська кампанія примусових позик. Анатолія Сухого залучили як активіста-агітатора до реалізації «позики на розвиток народного господарства». Юнак, який працював у комісії, бачив на власні очі, як людей змушували сплачувати державі непосильні для них суми. Саме в цей момент у його свідомості та свідомості його однодумців відбулася зміна в ставленні до заходів влади. Так, у

²⁶ Горбатюк В. *Ще настане ваша пора...* — С 11.

²⁷ Там само. — С. 13.

²⁸ Там само. — С. 26.

²⁹ Там само — С. 34.

³⁰ Там само. — С. 15.

³¹ Там само. — С. 36.

*Василь Миколин і Володимир
Скоренький*

двох найкращих друзів і водночас двоюрідних братів Анатолія Сухого й Віталія Мельника виник сумнів у потрібності їхньої роботи, яка веде до знищення селянського класу.

Та не лише утиски радянської влади спонукали юнаків стати на шлях боротьби за незалежну Україну. Батьки Анатолія Сухого в 1917—1920-х рр. були діячами «Просвіти». За це пізніше їм довелося пережити репресії комуністичного режиму. Правда, матір Онисію відпустили одразу, а батько Іван відбув три місяці в'язниці. Відповідно, в сім'ї панували антирадянські настрої, що мали вплив на Анатолія. Щодо Віта-

лія, то хлопець з дитинства був переконаним патріотом України. Як згадує Михайло Буртняк: «В одній із розмов я запитав Віталія: «Хто тебе так виховав?» — «Дід розповідав мені про боротьбу за Українську державу в 1917—1920 рр., про повстанський рух у нашій місцевості після повалення УНР. Коли одного повстанця оточили чекісти, він вигукнув: «Слава Україні» і застрелився. Дід показував те місце, де загинув повстанець»³². Пізніше начальник управління МГБ по Кам'янець-Подільській області полковник Руденко у своїй доповідній записці від 10 квітня 1952 р. про викриття й ліквідацію молодіжних організацій з липня 1951 по квітень 1952 р. зазначить міністру державної безпеки УРСР генерал-лейтенанту Ковальчуку й прізвище сільської вчительки Оксани Василівни Берест, яка викладала в період 1947—1948 рр. у Віталія українську мову й мала вплив на його характер і появу антирадянських настроїв³³. Крім того, молода група в школі ставила

³² Мизак Н. *За тебе, свята Україно. Кам'янець-Подільська область у визвольній боротьбі ОУН—УПА...* — С. 221.

³³ Сергійчук В. *Український зовиг: Поділля. 1939—1955...* — С. 665.

театральні вистави на основі українських творів, а сам В. Мельник писав вірші на українську патріотичну тематику й неодноразово декламував їх друзям. Згодом Анатолій Сухий стане завідувачем клубу, де група буде проводити вистави на національні теми.

Таким чином, саме А. Сухий і В. Мельник стали засновниками групи, куди вони залучили своїх друзів Володимира Паюка, Олександра Кравчука, Анатолія Андрійчука. Перші їхні зусилля зводились до того, щоб виготовити шрифт і друкувати листівки. Завдання виготовити шрифт отримав А. Андрійчук, якого вважали найкращим художником у школі. Шрифт незабаром був готовий, проте до тиражування листівок справа не дійшла, оскільки текст виходив погано, а хлопці, до того ж, не вміли політично грамотно скласти його³⁴.

Юнаки вирішили звернутися по допомогу до українських націоналістів. Для цього розробили спеціальний план. Його виконати доручили Віталієві, чий батько Григорій Арсенович Мельник мав намір їхати на Тернопільщину поміняти мед на зерно. Віталій мав напроситись поїхати допомогти батькові, але головне завдання полягало в тому, щоб налагодити зв'язок із підпільниками. Хлопець повернувся вже за тиждень, відзвітувавши, що не бачив жодного підпільника³⁵. Нічого дивного, оскільки в рамках дії постанови МГБ УРСР від 5 квітня 1947 р. «Про посилення боротьби із залишками банд українсько-німецьких націоналістів у західних областях УРСР» наступ органів держбезпеки на повстанців посилювався, і упівці були максимально обережними³⁶.

Було вирішено не приймати поспішних рішень, а чекати зручного моменту. Тим часом — вести культурно-національну роботу, як-от: читання віршів та проведення вистав у клубі, де тепер головним уже був Анатолій Сухий. Проте внутрішньополітичне життя групи не оминало. Той же А. Сухий потрапив у лави так званих «стрибків» — бійців винищувальних батальйонів. Пізніше до них зарахували й А. Андрійчука³⁷. Після того, як через депортацією більшості поляків на територію Народної Польщі кістяк цих за-

³⁴ Горбатюк В. *Ще настане ваша пора...* — С. 70.

³⁵ Там само. — С. 71

³⁶ Патриляк І. *«Перемога або смерть»...* — С. 464.

³⁷ Горбатюк В. *Ще настане ваша пора...* — С. 78.

Молодь села Женишковець. У центрі — Анатолій Сухий і Віталій Мельник
гонів сильно зменшився, до винищувальних батальйонів почали
масово мобілізувати місцевих українських селян³⁸.

Інструкція Проводу ОУН, видана 12 листопада 1945 р. проголошувала початок нового періоду діяльності, який вимагав зміни цілей і тактики боротьби. Основними завданнями цього часу стали: вербовка, навчання та організація кадрів, насамперед місцевих, створення відповідних структур підпілля. Особлива увага приділялась роботі з молоддю, яку розглядали як майбутнє нації³⁹. Оунівці в 1948 р. Кам'янець-Подільську область вважали «східною». Тому перед підпільниками стояло подвійне завдання: виховання нових кадрів для підпілля та підвищення рівня загальної свідомості громадян. Зокрема, в інструкціях Проводу від червня 1950 р.

³⁸ Патриляк І. «Перемога або смерть»... — С. 456.

³⁹ Ковальчук В. Діяльність ОУН—УПА на Хмельниччині у 1945—1953 рр... — С. 153.

щодо пропаганди серед східних українців вимоги до роботи на східноукраїнських землях (СУЗ) визначалися так: підшуковувати кандидатів і вести працю над ними; основне завдання — вишкіл і виховання членів; основні кадри — молодь⁴⁰.

У листопаді 1948 р. до будинку, де жив під час навчання в сільськогосподарському технікумі м. Говори А. Сухий, зайшли двоє підпільників, 'Сергій' і 'Боян', які завели з хлопцем бесіду. Потім до них приєднався третій — це був майбутній керівник Вінковоцького надрайонного проводу ОУН у 1949—1951 рр. Василь Миколин, псевдо 'Хмель', 'Богдан'. У ході їхньої розмови хлопець розповів про групу і їхні намагання вийти на зв'язок з оунівцями. Відтак було налагоджено зв'язок через Анатолія з групою, для якої залишили багато літератури⁴¹.

Першими завданнями, які поставили перед групою підпільники, були: «1) включати до активної, революційної протибольшевицької боротьби ще не включену дотепер частину українського народу; 2) шляхом революційної пропаганди освідомлять народні маси СРСР усіх національностей у тому, що таке більшовизм на ділі, розкривати всю антинародність большевицької системи, вказувати, в який спосіб народи Советського Союзу можуть визволитися з-під большевицького ярма; 3) стимулювати виникнення організованої активної боротьби в усьому СРСР...»⁴².

Сама група на початковому етапі складалася з п'яти осіб. До її складу ввійшли: Анатолій Сухий, Віталій Мельник, Анатолій Андрійчук, Володимир Паук, Олександр Кравчук. Невдовзі до групи було залучено й Івана Качуринця⁴³. Перед тим група приступила до виконання першого завдання: у школу було підкинуто пропагандистську листівку із закликом до української молоді. Приблизний її зміст був такий:

«Українська молоде! Включайтеся в лави Організації Українських Націоналістів під проводом С. Бандери до боротьби за Українську Самостійну Державу!

⁴⁰ Польова Ю. *Крах Кам'янець-Подільського окружного проводу Організації Українських Націоналістів у 1951—1952 рр.* — С. 176.

⁴¹ Горбатюк В. *Ще настане ваша пора...* — С. 90.

⁴² Там само. — С. 92.

⁴³ *Архів УСБУ у Хмельницькій області.* — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. П-29254. — Арк 20.

Оперуповноважений Ставищанського райвідділу МГБ Куницький. Убитий під час рейду

Твоє місце на фронті боротьби за волю України і других поневолених народів! Смерть Сталіну і його російсько-більшовицькій імперіалістичній кліщі! Смерть зрадникам українського народу — українським більшовикам! Українські революціонери!»⁴⁴.

Реакція органів держбезпеки не забарилася. Одразу ж із Вінківців прибула слідча група НКГБ. Енкагебісти вирішили завести серед школярів інформатора, і їх вибір впав на Володимира Паюка. Оскільки хлопець відмовитися не міг, група вирішила розіграти це на свою користь. Володимир мав стати подвійним агентом, давати неправдиві факти в НКГБ, а са-

мому залишитися в групі⁴⁵. Припускаємо, що саме в цей момент чекісти наказали Володимиру наглядати за Віталієм Мельником, настрої якого не сподобалися слідчим.

Після того, як група, виконавши завдання (підкинувши листівку в школу), пройшла перше «бойове хрещення», В. Мельник вирішив ще й урочисто затвердити роботу групи. Пізньої осені 1948 р. в будинку Анатолія Андрійчука її учасники принесли клятву. Товариство складалося з п'яти осіб, це були: Віталій Мельник, Анатолій Андрійчук, Володимир Паюк, Олександр Кравчук і Іван Качуринець. Анатолій Сухий у цей час перебував на навчанні в Говорах. В урочистій атмосфері кожний зачитав клятву: «Я, син українського народу, вступаючи в боротьбу за самостійну Українську державу, клянусь бути вірним в цій справі мого життя, вірним своїм побратимам. Якщо ж я порушу цю клятву,

⁴⁴ Горбатюк В. *Ще настане ваша пора...* — С. 102.

⁴⁵ Там само. — С. 103.

то хай мене дістане помста моїх друзів». Тоді ж кожен із хлопців придумав собі псевдо: В. Мельник став називатися 'Василь Орел' або 'Орлич', В. Паюк — 'Юрко Вірний', А. Андрійчук — 'Петро Правденко', О. Кравчук — 'Грицько Вільний', І. Качуринець — 'Степан Свобода'. Далі кожний зробив на руці поріз і підписався власною кров'ю⁴⁶.

Власне, факт складання клятви можна вважати переходом групи з умовного стану в фактичний, оскільки її учасники поклялися боротися за самостійну Україну, придумали псевдо, налагодили співпрацю з українськими націоналістами, перебуваючи поки що на легальному стані. Коли ж новини групи через А. Сухого дійшли до упівців, 'Хмель' із метою конспірації розділив групу на дві частини, по три члени в кожній, причому хлопці в одній підгрупі не здогадувалися про існування іншої. На чолі кожної з них стояв Віталій Мельник. Це було зроблено для того, щоб у випадку виявлення однієї друга частина залишалася засекреченою.

Про детальні факти діяльності організації дізнаємось з унікального джерела — щоденника Віталія Мельника-'Орлича'. Цей щоденник слугував для 'Орлича' своєрідним ескізом для написання майбутнього автобіографічного роману «Молоді друзі». Зі всієї організації на цьому етапі вів щоденник тільки він. Пізніше деякі записи робила Аліса Сосна⁴⁷.

Зі щоденника дізнаємося про політичні погляди автора, про життя організації, про подальші дії й плани. Найголовніше, що всі події позначені датами. Автор писав, що стеження за хлопцями велось вже в школі, причому шпигуни були серед однокласників, які доносили владі за гроші⁴⁸. Із записів випливає, що Віталій, хоч і діяв з обережністю, та проте свою позицію відстоював завжди в будь-якій ситуації, через що неодноразово мав конфлікти зі шкільним керівництвом.

Після чергової такої сварки у щоденнику під датою 17 лютого 1949 р. міститься запис: «Якщо виключать, то зміню шлях життя»⁴⁹. Отже, це була перша нагода Віталія Мельника перейти в під-

⁴⁶ Архів УСБУ у Хмельницькій області. — Ф. 7. — Оп. 1. — Спр. П-29254. — Арк 18.

⁴⁷ Горбатюк В. *Ще настане ваша пора...* — С. 115.

⁴⁸ Там само. — С. 122.

⁴⁹ Там само. — С. 124.

*Оперуповноважений 5-го відділу
УМГБ Київської обл. Богацький.
Убитий упівцями під час рейду*

пілля вже на початку діяльності його групи. Володимир Паюк так відгукувався про 'Орлича': «Віталій Мельник, такий собі росту середнього, худорлявий, пальці рук у нього довгі й тонкі, та ніхто ніколи, нехай наскільки дужчий, з вигляду більший від Віталія, бодай і він, Володимир, — ніколи й ніхто навіть гадки й не мав, щоб упертись Мельниковій волі, його завзятій команді чи, правдивіше заклику... Бо має Віталій силу якусь таку в собі, зовні не видно в його тендітному тілі, запал такий, що інші загоряються і йдуть за ним...»⁵⁰.

Зі щоденника довідуємося, що частота зустрічей збільшується починаючи із зими 1949 р. Це пов'язано з тим, що на цей момент ще діяло дві підгрупи і завдання одержувала як одна, так і іншій підгрупа. У щоденнику 'Орлич' підписує їх як «друзі», не називаючи їх псевдо. Зустрічі призначалися на безлюдній території в темну пору доби, наприклад, на цвинтарі. Одразу після зустрічей з'являються записи про виконані завдання.

У записках Мельника також відображено й роботу підпільників із юнаками. Так, наприклад, 21 квітня 1949 р. (тобто через приблизно три — чотири місяці з дня зустрічі із упівцями) хлопцям прочитали лекцію з історії України, провели іспит і дали завдання й підпільну літературу⁵¹.

Уже 22 квітня Віталій Мельник зробив запис про виклик Володимира Паюка в школу на допит в МВД, яке мало кількох сексотів

⁵⁰ Горбатюк В. *Ще настане ваша пора...* — С. 130.

⁵¹ Там само. — С. 140.

серед школярів. 25 квітня 1949 р. Віталій Мельник зрозумів, наскільки МГБ взялося за нього, оскільки з тюрми достроково випустили дядька Якова Сосну, щоб той був «сищиком» за Мельником. Такі події підштовхували 'Орлича' до рішучих дій. Із запису за 30 червня 1949 р. випливає, що в Мельника з'явився барабанний пістолет — «наган»⁵².

У цей час поширюються провокації проти повстанців, про пише і Віталій: «Зараз поширюються грабежі, розбої. Багато з них роблять штучно. Лише щоб спровокувати народ проти повстанців. Наприклад, пустили чутку, що злодії мають шайку, мають по одному приходити нічно через села. Поставили варту скрізь по селах. От і вийшло, що буцім злодіїв, а насправді повстанців слідять. Та не вийде. Прийде пора й переможе праве діло, встане воля, буде правда на нашій Україні»⁵³.

У червні — липні 1949 р. зустрічі з підпільниками значно почастишали. У цей час підтверджувалася ефективність можливостей групи. Оскільки більшість її учасників вступала в навчальні заклади в різних куточках України, зокрема й тих, де сили підпілля були незначні або ж і взагалі були відсутні. Так, Віталій Мельник вступав у Кам'янець-Подільський учительський інститут на філологічний факультет, а Володимир Паюк та Іван Качуринець — у військові училища в Сумах і Києві, відповідно. Хоч В. Мельник й переконував І. Качуринця вступити на фізико-математичний факультет у Кам'янці-Подільському, той таки вступив у Сумах.

Це мало неабияке значення, оскільки з'явилася можливість поширення впливу організації на схід. Проте можливості В. Паюка були абсолютно обмежені, оскільки в училищі він більшість часу проводив у казармах. Питання поширення діяльності на схід вирішилося іншим способом. Дружні зв'язки з групою підтримувала Аліса Сосна, двоюрідна сестра Віталія Мельника, якій хлопці ще взимку давали читати націоналістичну літературу. Дівчина дуже близько спілкувалася з хлопцями й була в курсі всіх їхніх справ і подій. Разом із тим вона відчувала симпатію до Володимира Паюка, так що були всі передумови, щоб залучити її до складу гру-

⁵² Горбатюк В. *Ще настане ваша пора...* — С. 143.

⁵³ Там само. — С. 144.

Михайло Буртняк

пи. Вона була студенткою 2-го курсу Київського лісгосподарського інституту, що було дуже доречно для організації діяльності в столиці України. Зустрівшись із 'Хмелем' і отримавши інструкції від В. Мельника, у Київ на навчання вона їхала вже із завданням: розкидати 50 листівок «Українській молоді» в місті, з чим вона вдало впоралася⁵⁴. На зустрічі під час зимових канікул Алісі дали нове завдання: дізнатися, записати й передати підпільникам домашні адреси студентів-українців з її найближчого оточення. Тоді ж їй надали псевдо 'Наталка'.

Тим часом Віньковецький надрайонний провід ОУН поніс втра-ти. 18 грудня в с. Ходаки Барського району Вінницької області загинули підпільники 'Сергій' і 'Боян'. Найбільш яскраве патріотичне життя вів якраз лідер юнацької групи Віталій Мельник. Як наслідок, у березні 1950 р. він повідомив 'Хмеля' і 'Лугового', що відчуває за собою стеження. Одразу було прийнято рішення про його перехід у підпілля. Разом із ним хотіли забрати й А. Сухо-го, проте останній був упевнений у своїх позиціях і від переходу відмовився⁵⁵. Крім того, у підпілля вирішили перевести В. Паюка. Аргументували це тим, що зі зникненням Віталія з усіма запитаннями звернуться до Володимира, як найближчого друга й колишнього сексота МВД.

У червні 1950 р. до В. Паюка в Суми приїхав сам В. Мельник, який переконав його перейти на підпільне становище. Хлопці діяли досить оперативно й обережно. Так, уже за три тижні вони перейшли в підпілля. На той момент члени групи були розпорошені. А. Андрійчука призывали до армії ще в лютому 1949 р. А. Сухий

⁵⁴ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Оп. 1. — Спр. 72439. — Арк. 87.

⁵⁵ Там само. — С. 171.

був у Нетеченцях на практиці. О. Кравчук одружився з Галиною Мельник — двоюрідною сестрою Віталія. Аліса навчалася в Києві. Зі зникненням В. Мельника розпочалися допити. Першого на допит у Віньківці викликали О. Кравчука, якого розпитували про «бандита Мельника»⁵⁶.

Власне, Віталій-‘Орлич’ діяв по-різну з Володимиром Паюком. Володимир переправляв пошту. Він підтримував зв’язок між надрайонним провідником Вінниччини ‘Луговим’ і групою вінківського надрайонного провідника ‘Богдана’/‘Хмеля’ Кам’янець-Подільської області. ‘Луговий’ для більшої конспірації присвоїв В. Паюку нове прізвище ‘Н-1’, тобто ‘Нечай’.

Щодо ‘Орлича’, то керівник Дунаєвського проводу Хома Мартюк-‘Алکید’, ‘Охрім’, на допиті МГБ зазначив, що «Орлича бачив в групі Богдана і Матюшенка (Іван Лозинський). Осінню 1950-го р. Орлич відійшов зі Скобом знову до Богдана»⁵⁷.

‘Богдан’ одночасно передав ‘Орлича’ в розпорядження окружного провідника ОУН ‘Скоба’. Провід ‘Лугового’ базувався в с. Шеметьки. До складу групи входили, крім власне ‘Лугового’, крайовий провідник Василь Бей-‘Улас’, відомий Володимирі під позивним ‘111’. Про ‘Уласа’ ‘Луговий’, зокрема висловлювався так: «‘111-й’ — це людина, якій завдячує вся наша організація. Саме він не дав їй зникнути у важкий час. Якщо має загинути він, то краще нехай загинемо ми всі»⁵⁸. Ці слова відповідали дійсності адже В. Бей-‘Улас’, був достатньо наближений до командира УПА В. Кука.

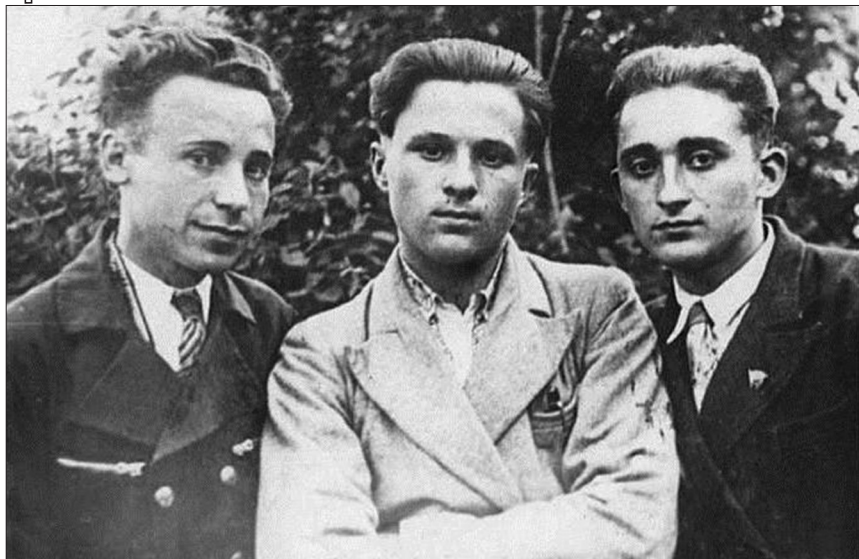
Решту складу групи становили підпільники із Західної України: ‘Черник’, який прибув у Вінницьку область з першою групою, разом із ‘Луговим’ і ‘Мироном’, улітку 1949 р.; ‘Змагун’ (на Вінниччину прибув у 1949 р.), ‘Сурмач’ (прибув на Вінниччину в серпні 1950 р.). Були ще ‘Шепель’ і ‘Степан’.

Група діяла на трьох дільницях — по два вояки на кожній. Володимир зі ‘Степаном’ мали конспіративні квартири в Комарівцях Барського району, Стодुльцях, Головчинцях і Пултівцях Жмеринського району, Почапенцях, Борках і Багринівцях на Лі-

⁵⁶ Горбатюк В. *Ще настане ваша пора...* — С. 199.

⁵⁷ Архів УСБУ у Хмельницькій області. — Спр. 1434. — Арк 36.

⁵⁸ Горбатюк В. *Ще настане ваша пора...* — С. 207.

Зліва направо: Анатолій Андрійчук, Анатолій Сухий, Віталій Мельник

тинщині й у Медвежому Вушці Вінницького району. Крім того, їхній поштовий маршрут пролягав у Козарівку Барського району. 'Черник' працював зі 'Змагуном' у своїх районах, 'Мирон' і 'Шепель' — у своїх, 'Нечай' зі 'Степаном' — у своїх, 'Сурмач' охороняв '111-го', а 'Луговий' як надрайонний провідник періодично перебував то з однією, то з іншою парою. Утім, уся група іноді теж об'єднувалася для спільних дій⁵⁹.

8 лютого 1951 р. у Вінниці чекісти захопили 'Лугового' і '111-го', щоправда останньому потім вдалося втекти. Відомо, що провідники мали зустрітись у Вінниці з якимось студентом, який, можливо, був агентом МГБ. Підпільники зуміли зберегти архів 'Лугового'. 'Нечаєві' й 'Степанові' було дано завдання передати записку 'Хмелю'⁶⁰.

Відтак 'Нечай' і 'Степан' опинилися в рідних краях і зайшли на постій у с. Женишківці. Зрештою, з невідомих причин органи держбезпеки дізналися про підпільників і їх заарештували. У той

⁵⁹ Горбатюк В. *Ще настане ваша пора...* — С. 208.

⁶⁰ Там само. — С. 211.

самий час 'Луговий' під страшними тортурами дав свідчення МГБ. Із протоколу допиту Йосипа Демчука від 8.01.1951 р. дізнаємося, що його було затримано в м. Вінниця. Під час обшуку в нього вилучили 2 пістолети, 57 патронів, 1 запасний магазин, 1 гранату німецького зразка та упакований у парафінову й станіолеву обгортку порошок білого кольору. 10 днів 'Луговий' тримався, та під непосильними тортурами розповів усе⁶¹.

Найбільш імовірно, що саме 'Луговий' видав місце перебування Паюка-'Нечая', оскільки 'Нечая' і 'Степана' одразу ж було захоплено живими. У протоколі допиту 'Лугового' від 3 березня 1953 р. зазначено, що 'Луговий' здав усіх членів Женишковецької групи включно з їхніми родичами. При чому зі свідчень 'Лугового' випливало, що А. Сухий виконував функцію зв'язкового між підпільниками й групою. Також 'Луговий' повідомив, що Мельник-'Орлич' станом на 3 березня 1951 р. перебував при керівникові Кам'янець-Подільського районного проводу 'СК-9'⁶².

Відомо, що після смерті Р. Шухевича-'Тараса Чупринки' були сформовані пропагандистські групи, які здійснювали рейди за вказівками Проводу. Одна з таких груп за вказівкою окружного провідника 'Скоба' в червні 1951 р. була направлена з Кам'янець-Подільської в Київську область. До неї увійшли старший групи М. Криса-'Кобзар', 'Орлич' і Володимир Скоренький-'Богун'. Вони мали закріпитися на території Київщини, підшукати конспіративно-явочні квартири, відібрати людей для організації, а потім чекати на прибуття провідника ОУН для розгортання роботи⁶³.

Діяльність групи на Київщині була доволі успішною. Близько місяця підпільники збирали інформацію про ставлення місцевих жителів до влади, шукали конспіративні квартири та готували умови для розгортання тут підпілля. Також упівці негативно відгукувалися про стан молоді, яка не налаштована проукраїнськи. 7 липня група під час облави розділилася, 'Кобзар' втратив зв'язок з двома своїми підлеглими. На ліквідацію групи були кинуті сили з Києва, Білої Церкви, Ставищ — всього близько 300 машин. Тут слід зауважити про бойові якості 'Богуну' і 'Орлича', які

⁶¹ Горбатюк В. *Ще настане ваша пора...* — С. 239.

⁶² Даниленко В. *Діяльність ОУН на Київщині...* — С. 104.

⁶³ Горбатюк В. *Ще настане ваша пора...* — С. 255.

Зліва направо: Анатолій Сухий,
Анатолій Андрійчук і Володимир
Паюк у Норильську, 1956 р.

зуміли дати відсіч і вбити чотирьох працівників МГБ, троє з яких були офіцерами.

Складності ситуації надавало ще й те, що пара втратила зв'язок із проводом. Однак найгіршим було те, що підпільники не знали місцевості. Це стало причиною того, що упівців наздогнали біля с. Ожегівка. Там хлопці попросили поїсти в одному з будинків, де мешкали літня жінка та її онука, та вирішили перепочити. Проте 'Орличу' й

'Богуну' не вдалося залишитись непоміченими. Уже близько до обіду 7 липня 1951 р. їх оточили. До ночі було ще далеко, тому довелося прийняти нерівний бій. Після того, як 'Богун' дістав поранення, він дав 'Орличу' команду відходити. Урешті-решт, у перестрілці 'Богун' загинув, а 'Орлича' поранили в ногу. Оцінивши всю безвихідь ситуації, Віталій Мельник-'Орлич', щоб не потрапити в полон, з вигуком «Живи, Україно!» вистрілив собі в скронею⁶⁴. Не зустрівшись із парою в домовленому місці і дізнавшись від місцевих жителів про бій, М. Криса-'Кобзар' повернувся до окружного провідника 'Скоба'.

Наслідки допиту 'Лугового' були катастрофічними для підпілля. МГБ намагалося працювати блискавично. 11 липня в Києві було заарештовано Алісу Сосну. Опиратись було важко, оскільки дівчина, як і пізніше кожний із підпільників, не була поінформована, що було відомо органам і де на той час перебували її товариші. А слідчі просто приголомшували дівчину тим, що уже все знали, застосовуючи, окрім цього, тортури — чекісти заганяли підслідний розпечені голки під нігті.

Учасників групи ловили в місцях їх перебування. Так, у вересні 1951 р. в Кам'янці-Подільському було взято Івана Качуринця, якому пред'явили фотографію вже вбитого 'Орлича'. У Бердичівській полковій школі заарештували Анатолія Сухого. Сухому

⁶⁴ Горбатюк В. *Ще настане ваша пора...* — С. 276.

закидали найтяжчі обвинувачення. Чекісти знали абсолютно все, починаючи з того осіннього вечора 1949 р., коли на квартиру Анастасії Щегельської в Говорах, де він тоді мешкав, прийшли 'Боян', 'Сергій' і 'Богдан'. Знали й те, що він був зв'язковим між підпіллям і молодіжною групою. Така ж доля спіткала старшого сержанта Новоград-Волинського артилерійського полку Анатолія Андрійчука. Завдяки своїм здібностям художника той був на хорошому рахунку в частині і мав навіть доступ до документів у штабі. Під час навчання в Хотинському педагогічному технікумі заарештували сестру Віталія Мельника — Галину. Її обвинувачували в передачі грипсів між братом, коли той був у підпіллі, та іншими учасниками групи.

Суд відбувся 27 січня 1952 р. Галині винесли найменший вирок порівняно з іншими — Анатолієм Сухим, Анатолієм Андрійчуком, Іван Качуринець, Онисією й Іваном Сухими (батьками Анатолія) і Анастасією Щегельською. Галині присудили 10 років виправно-трудових таборів, причому прокурор додав: «Ета тебе за українській язык», — через те, що Галина на суді розмовляла українською мовою.

Усім іншим дали однаковий термін: по 25 років виправно-трудових таборів, по три роки заслання і по 5 років позбавлення громадянських прав⁶⁵. Олександр Кравчуку, старшому сержанту будівельного батальйону, був винесений ідентичний вирок — 25 років, проте на будівництві ГУЛАГу. На одному з етапів дорогою в Норильськ, а саме в Красноярську, Анатолій Андрійчук зустрівся з Володимиром Паюком. Очевидно, політв'язнів етапували в один табір, у глибоку тундру, де на кістках в'язнів будувалося місто Норильськ. Туди ж і відправили Анатолія Сухого. Кожен в'язень мав там свій номер. Сухому випав Х-126. Невдовзі А. Андрійчука перекинули на крайню північ Сибіру — в Каеркан на роботу в шахту⁶⁶.

Тим часом, МГБ добив останні залишки Вінковецького проводу. 26 грудня 1951 р. на хуторі Чубачівка були захоплені 'Шепель' і 'Мирон'.

⁶⁵ Горбатюк В. *Ще настане ваша пора...* — С. 276.

⁶⁶ Там само — С. 335.

Василь Миколин у молодості

У 1956 р. виїзна комісія Президії Верховної Ради СРСР з перегляду справ ув'язнених звільнила В. Паюка, А. Андрійчука й А. Сухого, і вони повернулися додому, щоб почати вже новий етап свого життя. Їхня група вже не існувала в первісному вигляді. Після смерті Віталія Мельника й відходу за власним бажанням Аліси Сосни тільки А. Андрійчук, А. Сухий та В. Паюк ще спілкувалися між собою. І жоден із них ніколи не засумнівався у своїх учинках. У часи незалежної України Андрійчук А. П., Качуринець І. Я., Сухий А. І. від 7.04.1992 р. реабілітовані прокуратурою Хмельницької області. Кравчук О. С. реабілітований 20.02.1995 р., а Сосна А. Я. — 30.12.1994 р.⁶⁷

Женишковецька група є прикладом організації молодих людей, які самі вирішили присвятити своє життя боротьбі за націю-

⁶⁷ Реабілітовані історією: у 27 томах / Редакція тому: М. П. Вавринчук (голова) та ін. Упорядники: Л. Л. Місінкевич, Р. Ю. Подкур. Біографічні довідки: П. М. Воскобойнік, А. Л. Довгань, Л. А. Кривега, В. М. Пажинська. — Кн. 2. — Хмельницький, 2009. — С. 503.

нальну свободу. Її створили добровільно й задовго до встановлення зв'язку з упівцями. Не підпільники вербували юнаків, а саме вони виявили бажання співпрацювати з членами ОУН. Група мала структурні ознаки: чітку програму дій, мету й завдання, а щоденник Віталія Мельника-‘Орлича’ можна вважати своєрідним літописом чи архівом групи. Для підвищення безпеки й обережності структура юнаків була поділена на дві підгрупи, лідером яких була одна особа — Мельник.

З перших днів завданнями підгруп було розповсюдження пропагандистських листівок. Даний факт мав велике значення, оскільки групі Мельника як місцевим жителям це було набагато легше зробити й діяти в найбільш недоступних місцях. Перехід Мельника-‘Орлича’ і Паюка-‘Нечая’ в підпілля слід розуміти не як припинення існування групи, а як трансформацію їхньої діяльності, оскільки зв'язок між членами групи не припинився, а її учасники отримали інші функції й місця дислокації. До діяльності групи залучили Галину Мельник-Кравчук, яка діяла як зв'язкова між членами організації.

Під дією агентурної роботи та через арешт керівника Віньковецького проводу групу розсекретили органи держбезпеки. Власне тут і проявився недолік такої структури, як група, адже методом ланцюжка чекісти вийшли на кожного з її учасників. Так діяльність Женишковецької групи припинилася, її членів заарештували, а лідер героїчно загинув. Повернувшись із заслання, молоді революціонери вже не застали активного підпілля, але у своїх вчинках не зневірилися й таки дочекалися незалежної та соборної України.

Женишковецька група була не єдиною у Віньковецькому районі Кам'янець-Подільської області. Паралельно ще існувала група з 5 осіб в с. Покутинці. Зазначимо що молодіжний рух у національно-визвольній боротьбі був частим явищем. Так, у доповідній записці про викриття й ліквідацію органами МВД УРСР молодіжних антирадянських організацій від 3.06.1953 р. начальник 7-го відділу 4-го управління МВД УРСР майор Пушкін вказував біля 13 заарештованих молодіжних груп та декількох молодиків, які діяли поодиночі. Особливу увагу в документі привертають локації виникнення підпільних груп. Так, окрім Львівської, Тернопільської, Волинської областей молодіжні організації

виникали в Чернігівській (2), Житомирській, Одеській, Харківській обл. та м. Кривий Ріг⁶⁸. Даний факт наштовхує на висновок про прагнення молоді Східноукраїнських земель (СУЗ) до створення Української незалежної держави в лавах визвольного руху. Показовою є діяльність молодіжної організації «Руська народно-визвольна армія», адже за період 1948—1949 рр. її керівником на псевдо ‘Сась’ було завербовано біля ста молодих людей⁶⁹. Таким чином, історія боротьби молодіжних організацій ОУН—УПА не втрачає актуальності.

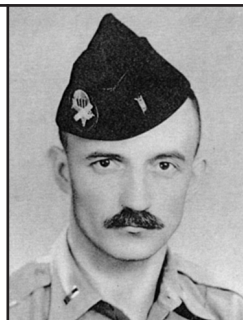
Сподіваємося, подальші дослідження дозволять з’ясувати систему роботи упівців з молоддю, а також місце, роль і значення української молоді в національно-визвольному русі на Поділлі та в Україні загалом.

⁶⁸ ГДА СБУ—Ф. 13.—Спр. 372.—Т. 27.—Арк 82—119.

⁶⁹ Там само.—Арк 4.

Петро Содоль

*Науковий співробітник
Центру досліджень визвольного руху*

Статтю присвячено дослідженню обставин засідки сотень 'Хріна' і 'Стаха', в якій загинув заступник міністра оборони комуністичної Польщі генерал-полковник Кароль Свєрчевський 28 березня 1947 р. Ключові слова: засідка, Кароль Свєрчевський, 'Хрін', Степан Стебельський, 'Стах', Польща

Petro Sodol

Polish General Karol Swierczewski's Death in UPA Ambush in 1947

The article is devoted to investigation of 'Khrin' and 'Stakh' companies' ambush, in which the Communist Poland's Deputy Minister of Defense Colonel General Karol Swierczewski was killed on 28th March, 1947.

Key words: ambush, Karol Swierczewski, 'Khrin', Stepan Stebelskyi, 'Stakh', Poland

ЗАГИБЕЛЬ ПОЛЬСЬКОГО ГЕНЕРАЛА КАРОЛЯ СВЕРЧЕВСЬКОГО В ЗАСІДЦІ УПА В 1947 р.

У березні 1947 р. від куль кулеметника УПА загинув заступник міністра народної оборони Польщі генерал-полковник Кароль Свєрчевський колишній військовик Червоної армії від 1917 р., учасник війни в Іспанії (1936—1938), учасник Другої світової війни (1941—1945), один із найбільш заслужених бойових генералів Війська Польського (ВП) від 1943 р.¹

Про смерть Свєрчевського широко повідомляла не тільки польська преса. Завдяки західним пресовим агенціям цю подію було розголошено по цілому світі. Так, що навіть деякі місцеві часописи в США помістили цю інформацію на титульній сторінці². Отже, тоді, коли смерть гітлерівського генерала (повстанці вважали, що це Віктор Лутце) у 1943 р. та смерть сталінського генерала Ватутіна в 1944 р. не були публічно ідентифіковані з УПА, то смерть польського генерала Свєрчевського в 1947 р. набрала справді світового розголосу й при тім розкрила довголітню боротьбу УПА, яка ще тривала. Тому ця відносно коротка бойова сутичка у властиво безлюдному на той час терені стала важливим політичним актом.

Цей нарис має на меті коротко подати обставини засідки УПА, у якій загинув ген. Свєрчевський, та описати дві інші події на Лемківщині, посередньо пов'язані з цим. А саме жорстока ліквідація шпиталю УПА з пораненими повстанцями та смерть тих, які цей ганебний акт виконали.

Загибель шпиталю на горі Хрещатій

19 січня 1947 р. польські прикордонники (Військо охорони прикордоння ВОП) зловили двох зв'язкових підпілля і, привівши їх до свого штабу в селі Тісна, одразу жорстоко тортурували. Один з них витримав усі тортури й нічого не сказав, але дру-

¹ Калениченко П. Герой польського, радянського та іспанського народів // Український історичний журнал. Київ, 1977. № 2. — С. 127—129; Рєпринцев В. За справу революції // Вісті з України. Київ, 1987. Лютий. № 8; Назарук В. Бій під Яблонкою // Український календар. Варшава, 1967. — С. 221—224.

² Polish War Leader Slain // The Detroit News. 1947. March, 30. — P. 1.

гий зламався. Він 21 січня привів прикордонників на відомий йому зв'язковий пункт в околиці шпиталю, і це все, бо точного місця шпиталю він не знав. Тоді прикордонники при допомозі кількох сотень польського війська (ВП) почали шукати по лісі. Між іншим, сотні 'Хріна' й 'Стаха' в той день також прибули в ту місцевість із харчами для шпиталю, але були змушені відійти через присутність ВП, бо мали наказ не входити в бої під час зимового періоду.

Аж на другий день поляки випадково віднайшли шпиталь (хтось із медобслуги вийшов із криївки) і почали облогу та активні спроби його збройно здобути. На той час у шпиталі було всіх разом 17 осіб (така цифра подана в підпільних звідомленнях) під керівництвом курінного лікаря 'Рата'. Протягом цілодобової шаленої оборони всі вони героїчно загинули. Загибель шпиталю особливо вразивла сотні 'Хріна' й 'Стаха', бо там лікувалися їхні поранені, а лікар 'Рат' дуже часто перебував при цих сотнях. Останні постріли пролунали 23 січня 1947 р.³

Генерал броні Кароль
Сверчевський — заступник міністра
народної оборони Польщі

Засідка, в якій був убитий генерал Сверчевський

Лемківська сотня під командою поручника Степана Стебельського-‘Хріна’ офіційно була створена 5 листопада 1945 р. Тоді ж вона ввійшла до складу куреня під командою сотника Василя-Мартина Мізерного-‘Рена’ (одночасно був командиром тактичного відтинка 26 «Лемко») та одержала назву «Ударник-5» і

³ Горислав. Упадок шпиталю на Хрещатій у днях 22—23 січня 1947 р. // Літопис УПА. — Т. 34: Лемківщина і Перемищина: політичні звіти (документи). — Торонто; Львів, 2001. — С. 355—357. Автор — це Модест Рінецький, тодішній референт СБ надрайону «Бескид» на Лемківщині.

Руїни криївки-лікарні на
г. Хрещатій (Лемківщина), знищеної
23 січня 1947 р.

кодове число «95а», а її чоти номери 513, 514, 515⁴. Весною 1946 р. чисельність сотні зросла до понад 200 бійців, і тому невишколених новобранців відокремлено в окрему вишкільну сотню під командою хорунжого Ярослава Коцьолка-‘Криляча’. Осінню 1946 р. сотню названо «Ударник-8» із кодовим числом «95б», а чоти (їх було тільки дві) нумеровано 522 та 523.

З кінцем липня команду перебрав старший булавний ‘Стах’ (імовірно, Лонгин Колат), який від вересня часто діяв спільно із сотнею ‘Хрін’. З часом ці дві сотні фактично діяли як одна бойова одиниця під командою ‘Хріна’⁵.

27 березня всі чоти (які діяли якийсь час окремо) обох сотень з’єдналися на постої коло села Суховате і ‘Хрін’ зразу вирішив використати цю нагоду для виконання засідки. Увечері, під час наради старшин було заплановано на другий день засідку. Місце засідки вибрали на дорозі Балигород—Тісна в околиці, де колись було с. Яблінка⁶. Сам Сверчевський того самого дня прибув на Лемківщину, щоб відвідати штаб 8-ї дивізії ВП в Сяноку, а наступного дня планував перевести інспекцію частин 34-го полку, розташованих в Ліску та Балигороді⁷.

28 березня 1947 р. о 3-й год. ранку сотні встали й о 4-й вирушили на місце засідки. Знову відбулися нарада старшин і розподіл завдань уздовж західного боку дороги. Ціла лінія мала творити фронт на приблизно півкілометра. ‘Хрін’ з двома кулеметниками (із сотні ‘Стаха’) та бунчужним, старшим вістуном Дмитром-Семеном

⁴ Літопис УПА. Т. 33: Тактичний відтинок УПА 26-й «Лемко»: Лемківщина і Перемищина (документи і матеріали). Торонто; Львів, 2001. — С. 345—346, 451, 462—463, 489—491.

⁵ Розмова з хорунжим УПА Василем Гудзиком, 15 серпня 2000 р. Хор. В. Гудзик під псевдо ‘Оріх’ був командиром другої чоти (підвідділ 514) у сотні «Ударник-5» (вд. «95а») в часі засідки 28.03.1947 р.

⁶ Там само.

⁷ Kresiek Z. Szlak im. gen. Karola Swierczewskiego. w Bieszczadach. Warszawa; Krakow, 1985. — S. 22—23.

Глишком-‘Приспівом-Прикуєм’ залишився на спостережному пункті, звідкіля було видно більшість бойового відтинка⁸.

У той же час, близько 9-ї години в Балигороді Сверчевський закінчив свою інспекцію і мав повернутись до Сянока. Але в розмові з офіцерами раптом виявив охоту ще відвідати військовий гарнізон в Тісній. Опріч застережень, що відтинок дороги Балигород — Тісна є небезпечний, Сверчевський все одно наказав їхати негайно⁹.

У міжчассі на дорозі в околиці Яблінки був рух в обидві сторони в сторону Тісної переїхав танк чи танкетка з вояками, а в сторону Балигорода дві підводи з сіном та кількома вояками. Але їх повстанці пропустили. Аж у процесі підходу хот на свої призначені бойові позиції на дорозі від сторони Балигорода вони почули звук моторів і появилось велике (американського виробу) особове авто, а за ним вантажне авто з охороною. ‘Хрін’ скоро зорієнтувався, що в авто їдуть вищі військові чини і зразу дав наказ стріляти¹⁰. Це було приблизно о 9.30.

Спочатку стріляли тільки два кулеметники, бо більшість стрільців ще не зайняли своїх позицій. Тому особове авто з польськими офіцерами зуміло проїхати аж до краю правого крила. Але майже за секунди інші кулемети та різна зброя також відкри-

Організатор засідки на польського генерала Степан Стебельський ‘Хрін’ (1914—1949), командир сотні «Ударник-5»

⁸ Короткий звіт оперативних дій вд. «95а» і вд. «95б» під командою пор. ‘Хріна’ (час зими і весни 1947) / Збірка документів Миколи Лебеда, док. № 231004. С. 8. Копія в домашньому архіві автора.

⁹ *Kresiek Z. Szlak...* S. 24—26. У польській групі подається загальна кількість 33 особи. Зі сторони УПА припускали, що було 110—120 осіб.

¹⁰ Короткий звіт... — С. 9.

*Місце засідки на кортеж
Сверчевського, колишнє село Яблінка
поблизу Балигорода*

кож неfortunно для ворога, бо якраз ці дві чоти були найбільш боєздатними¹¹.

Тут можна згадати, що роль інших трьох чот (515, 522, 523) і навіть їхню присутність у бою деякі ветерани піддають сумнівам¹². Усе-таки, документи виразно вказують, що ці чоти (можливо, не в повному складі) були частиною цієї засідки. Але їхня безпосередня участь у бою була мінімальна з огляду на бойові завдання та брак вигідних бойових позицій¹³.

У часі бою 'Хрін', зокрема, звертав увагу стрільців на особу Сверчевського, чия лиса голова поблискувала на сонці, а поведінка вказувала на те, що він найстарший рангом. У ході бою Сверчевського поранили двічі, але він усе одно продовжував командувати. Аж коли чота 513 фланговим маневром пішла в атаку, тоді серія з кулемета вістуна Зиновія Мижишина-'Духа' стала для генерала смертельною. Тільки тоді 'Хрін' дав наказ швидко відступати, бо бій (у якому по стороні УПА не було втрат) тривав уже задовго. Віддаль до ворожих осередків була 7—8 км, і тому можливість появи ворожих сил ставала щораз більш реальна. У додатку, стрілецтво зголодніло й було виснажене із попередніх сутичок тому й не надійшло наказу в'язатися денним боєм із ворогом, який мав у розпорядженні танки й літаки¹⁴.

¹¹ Розмова з хорунжим УПА Василем Гудзиком...

¹² Біланич А. Точніше про засідку на генерала Сверчевського // *Свобода (США)*. 2000. № 35.

¹³ *Короткий звіт...* — С. 9.

Під час повороту до табору 'Хрін' переглядав знімки в польському календарі, щоб устійнити, кого вбито, але остаточної потвердження прийшло аж на два дні пізніше, коли він одержав польські газети¹⁵. Тут треба згадати про свідчення, що 'Хрін' мав інформацію про плани Сверчевського за-здалегідь і тому організував цю засідку. Але різні документи з 1947 р., публікації на цю тему та писання самого 'Хріна' цього не підтверджують. Одне підпільне повідомлення подає, що ціль засідки була перехопити тих, хто знищив шпиталь на Хрещатій¹⁶. Все-таки, між стрільцтвом поширився міф, ніби 'Хрін' зорганізував засідку, знаючи наперед, що Сверчевський якраз того дня буде їхати тією дорогою.

Тіло генерала Сверчевського, вбитого під час перестрілки із сотнею 'Хріна'

Існує також імовірність, що таке вражіння активно поширювали представники/зв'язкові ОУН, бо вже 29 березня 1947 р. в телеграмі американського пресового агентства «United Press» із Варшави про смерть ген. Сверчевського знаходимо таку інформацію: «Вбивство виглядає було уважно заплановане, можливо, підпільними керівниками, які мали точні інформації про його маршрут. Відомо, що УПА має своїх агентів (навіть пресового представника) у Варшаві»¹⁷.

У підпільному листуванні з весни 1947 р. міститься одна штафета/лист від окружного провідника Мирослава Гука-'Григора'

¹⁴ Там само. У звіті подано: «Ворожі втрати разом: 25 убитих, 2 ранених», але це явне перебільшення. Вони не мали часу перевірити поле бою.

¹⁵ Sikorski F. Jak zginął Karol Świerczewski // *Polityka*. 1984. 24.03. № 12.

¹⁶ Дністровий. 1947 рік на Східній Лемківщині / Збірка документів Миколи Лебеда, док. № 341501. С. 13. Копія в домашньому архіві автора. Тут подано, що крім ген. Сверчевського, загинув ще один поручник та двоє жовнірів, а 15 дістали важкі поранення, між ними полк. Гергард. Польські джерела подають втрати: Кароль Сверчевський, підпоручник Юзеф Крисіньський, бомбардир Стефан Стрельчик вбиті; хорунжий Зигмунт Бломський поранений в обидві ноги; підполковник Ян Гергард легко поранений в ногу (Motyka G. *W kręgu "Łun w Bieszczadach"*. Warszawa, 2009. — S. 128).

¹⁷ *Polish War Leader Slain...*

Зменшена копія з газети "The Detroit News". Подібне, мабуть, було в інших газетах на підставі повідомлення кореспондента "United Press" із Варшави

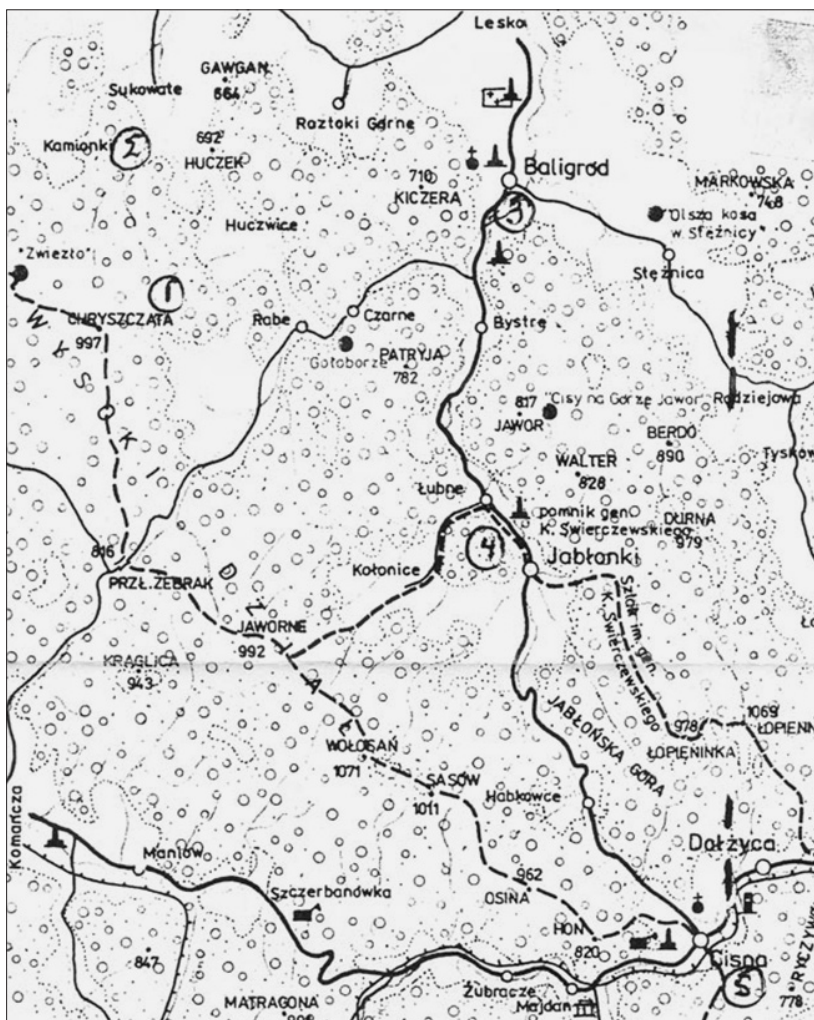
Дмитро Марусяк-‘Зайчик’ Золотий хрест бойової заслуги I класу; ‘Дух’ Золотий хрест бойової заслуги II класу; вистун Олекса Кудлик-‘Водяник’ Срібний хрест бойової заслуги I класу; ройовий, старший вистун Дмитро Ровенчак-‘Заяць’, ланковий, старший вистун Микола Тхір-‘Шварний’, вистун Василь Козулик-‘Гріх’, а також кулеметники із сотні ‘Стаха’ вистун Василь Гриців-‘Комар’ і вистун Василь Ласичка-‘Берест’ Срібний хрест бойової заслуги II класу¹⁹.

до ‘Рена’, в якому між іншим написано: «Гратуляції за “спуцвання” ген. Сверчевського. Передайте признання тим, що цього доконали та перешліть детальний протокол в цій справі. Це епохальна подія!!! Вона сколихнула опінію цілого світу! Виконавці повищого заслужили відповідні відзначення, тому прошу їх подати догори... Знаєте, не можу натішитись гомоном в цілому світі з того приводу»¹⁸.

Отже, можна вважати цілком нормальним явищем, що вже в 1947 р. Українська головна визвольна рада відзначила сотенного ‘Хріна’ найвищим відзначенням УПА Золотим хрестом бойової заслуги I класу. А в наступному році за виявлені у цій засідці мужність і героїзм та за результати бою ще дев’ять учасників засідки одержали військові відзначення: ‘Грань’ і старший вистун

¹⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 398. Т. 9. — Арк. 318. Копія в Архіві Центру досліджень визвольного руху (ЦДВР).

¹⁹ Там само. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 255, 263—265 (Накази ГВШ Ч. 2/47 від 2.09.1947 та Ч. 2/48 від 2.09.1948). Копія в Архіві ЦДВР.

Фрагмент туристичної мапи. Позначки: 1. приблизне місце підпільного шпиталю УПА на г. Хрещатій; 2. приблизне місце постою сотень «Ударник-5» і «Ударник-8» 27–29.03.47; 3. містечко Балигород, звідки ген. Свєрчевський виїхав 28.03.47 о 9 год. ранку на південь в бік містечка Тісне (Cisna); 4. місце засідки на Свєрчевського 28.03.47 і також на групу ВОП 1.04.47; 5. містечко/село Тісне, звідки виїхала група ВОП 1.03.47 на північ у бік Балигорода. Джерело: брошура Bata Artur. Jablonki. Miejsce śmierci generała Karola Swierczewskiego. Rzeszow 1987

Кароль Сверчевський. Портрет

Засідка сотні Біра

Сотня «Ударник-3» (кодове число «96») під командою поручника Василя Шишканинця-«Біра» також виконала засідку приблизно за 100 м від місця, де загинув Сверчевський. Але це була цілком окрема акція. Засідку виконано 1 квітня 1947 р., аж три дні після історичної засідки «Хріна». У засідку потрапило вантажне авто, яке їхало з Тісної, везучи 32 офіцерів і вояків ВОП. У перестрілці загинув чотовий «Яр», але, окрім того, засідка була дуже успішна. Сотня здобула зброю, амуніцію та одяг. До того ж, унаслідок

засідки загинуло 23 вороги, шестеро зловлено живими й передано в руки Служби безпеки, а троє врятувалися (один утік, а двоє були пораненими і вдавали мертвих). Виявилося, що в засідку попала спецгрупа ВОП з Тісної, яка 23 січня знищила шпиталь на Хрещатій. Але про це сотня довідалася вже від полонених²⁰.

Реакція уряду Польщі була негайна, бо вже 2 квітня 1947 р. вийшов таємний наказ Генерального Штабу ВП за підписами міністра народної оборони й міністра публічної безпеки, який починався: «По трагічному випадку замордовання українськими фашистами св. п. генерала Сверчевського», а далі про засідку сотні «Біра». Уряд представляв ці дві події як доказ зухвалої активності «банд УПА», з якими треба обов'язково покінчити й довести до «остаточного знищення українського бандитизму». Наказ доручав підготувати відповідний план оперативної акції не пізніше 10 квітня 1947 р.²¹ Так звана акція «Вісла» розпочалася 28 квітня 1947 р.

²⁰ Motyka G. *W kręgu "Łun w Bieszczadach"...* — S. 130; Горислав. *Унадок шпитальки на Хрещатій...* — С. 357.

²¹ *Wojsko Polskie, Naczelne Dowództwo, Sztab Generalny, Nr. 0161/III. Tajne. 2 kwietnia 1947. Kopia в домашньому архіві автора.*

Епілог

Сотні УПА 'Хріна' («Ударник-5»), 'Стаха' («Ударник-8») і 'Біра' («Ударник-3») протягом травня і червня 1947 р. вели майже безперервні бої із ВП, яке проводило горезвісну акцію «Вісла» примусове виселення українського населення. Наприкінці, втративши зв'язок із вищим командуванням, ці три сотні об'єдналися під командою 'Хріна' й 29 червня 1947 р. з боєм перейшли через кордон до УРСР. Тут, після реорганізації, вони продовжували боротьбу на терені тодішньої Дрогобицької області ще до 1948 р.²²

У вересні 1948 р. командири цих трьох сотень і всі їхні чотові одержали (деякі посмертно) заслужені підвищення у військових званнях: до сотника 'Хрін' і 'Бір'; до поручника 'Стах'; до хорунжого 'Грань', 'Оріх', Євстахій Ванців-'Дуня', 'Байрак', 'Зенко', 'Яр', Михайло Скипакевич-'Довгий', Степан Філь-'Ворон'²³. Із цього списку у 1949 р. залишились живими в активній службі тільки 'Хрін' і 'Оріх'.

'Хрін' вже від серпня 1947 р. виконував обов'язки командира 24-го (Дрогобицького) тактичного відтинка «Маківка» УПА-Захід, а 'Оріх' від травня до вересня 1949 р. успішно командував сотнею «Басейн» (вд. 91). Згідно з наказом ГВШ, у вересні 1949 р. останню сотню УПА, яка ще діяла, «Басейн» було розформовано. Тоді ж сотник 'Хрін' і хорунжий 'Оріх' відійшли з кур'єрською групою, несучи пошту від генерала Романа Шухевича-'Т. Чупринки' на Захід. 9 листопада 1949 р. на терені Чехословаччини в бою із чеськими жандармами загинув сотник 'Хрін' організатор і командир засідки, в якій загинув польський генерал Сверчевський²⁴.

Рішенням Політбюро Польської робітничої партії у Варшаві навесні 1948 р. було проведено судовий процес на 21 вояком УПА за участь у вбивстві генерала Сверчевського. 12 вояків було засуджено на довічне ув'язнення, а 9 вояків на кару смерті. Вироки смерті виконано 28 серпня 1948 р.²⁵. Це були ройовий сотні 'Ста-

²² Літопис УПА. — Т. 18: Група УПА «Говерля» — Кн. 1: Звіти та офіційні публікації. Торонто, 1990. — С. 221—225; Розмова із хорунжим УПА Василем Гудзином...

²³ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 60. — Арк. 263—264 (Наказ ГВШ Ч. 2/48 від 2.09.1948). Копія в Архіві ЦДВР.

²⁴ Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943—49. Довідник. — Нью-Йорк, 1994. — С. 59, 123—124; Літопис УПА. — Т. 18... — С. 276; Літопис УПА. — Т. 19: Група УПА «Говерля» Кн. 2: Спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. — Торонто, 1992. — С. 309.

ха', старший вістун Ярослав Білоус-‘Щур-Ярослав’; ройовий сотні ‘Хріна’, старший вістун Володимир Борович-‘Чорний’; політви-ховник сотні ‘Крилуча’, булавний Остап Бревка-‘Клим’, із сотні ‘Хріна’ кулеметник Петро-Олекса Рибак-‘Убич’ та стрільці Оме-лян Войцехівський-‘Білий’, Степан Гамерський-‘Бойовчик’, Сте-пан Сова-‘Мара’; стрілець сотні ‘Стаха’ Андрій Тиник-‘Ялівець’; стрілець сотні ‘Біра’ Петро Геча-‘Білий’²⁶.

Додаток. Короткий життєпис сотника Степана Стебельського

Стебельський Степан-‘Хрін’, народився 18 жовтня 1914 р. в с. Голинь Калуського р-ну Івано-Франківської області загинув 9 листопада 1949 р. в лісах коло Погореліце в Чехословаччині. Син учителя; одружений з Марією Піх, гуртковий провідник у 37-му курені пластунів юнаків імені Д. Вітовського в Самборі (1930—1931), закінчив учительську семінарію. Член ОУН від 1934 р., за-кінчив школу підхорунжих (капрал-інструктор) у Польській армії. Праці учителя не одержав, працював інструктором гімнастики в «Соколі», «Лузі», заробляв на життя також при львівських видав-ництвах, велосипедом їздив по Бойківщині, Посянні, Лемківщині. У 1939 р. заарештований та ув’язнений в польському концен-траційному таборі Береза Картузька. Директор школи в с. Кузьмина на Перемищині (1939—1941), вїт у Бірчі (1941—1943), підрайоно-вий провідник ОУН, політичний в’язень тюрми (1943—1944) геста-по. До УПА вступив у вересні 1944 р. на Перемищині, командир чоти в сотні «Дружинники», важко поранений у бою з військами НКВД в с. Ліщав Горішня 22 жовтня 1944 р. Від весни 1945 р. пра-цює інструктором боївок СБ Перемиського надрайону, у вересні 1945 р. висланий на Лемківщину, призначений організувати нову сотню, командир сотні «Ударники-5». Від жовтня 1945 р. підвище-ний до старшого булавного. Один із провідних бойових командирів УПА, провів понад сто боїв із польським військом, підвищений до поручника в серпні 1946 р., відзначений Срібним хрестом бо-йової заслуги 1-го класу за відвагу та вмілу войовничість. 28 бе-

²⁵ Motyka G. *W kręgu “Łun w Bieszczadach”...* — S. 134.

²⁶ Акція «Вісла». Документи / упор. і ред. Є. Місило. — Львів; Нью-Йорк: НТШ, 1997. — С. 126—127.

резня 1947 р. в бою з його сотнею загинув заступник міністра оборони Польщі генерал Кароль Сверчевський (Karol Swierczewski). 29 червня 1947 р. пробивається із своєю та ще з двома сотнями через польсько-радянський кордон у Дрогобицьку область. 15 серпня 1947 р. перебирає обов'язки командира дрогобицького тактичного відтинку «Маківка», проводить реорганізацію відділів УПА в один курінь, у якому п'ять неповних сотень; відзначений УГВР Золотим хрестом бойової заслуги 1-го класу. У 1948 р. підвищений до сотника, проводить заплановану демобілізацію сотень УПА. У вересні 1949 р., демобілізувавши останню сотню, очолює кур'єрську групу УГВР, відходить на Захід. Загинув у сутичці з чеськими жандармами. Автор споминів «Крізь сміх заліза» (Мюнхен, 1952) та «Зимою в бункері» (Мюнхен, 1953).

Джерело: Содоль Петро. Українська Повстанча Армія, 1943—49. Довідник. — Нью-Йорк, 1994. — С. 123—124.

*Студентка 4-го курсу
Чернігівського національного
педагогічного університету
ім. Т. Г. Шевченка, Інституту
історії, етнології та правознавства
ім. О. М. Лазаревського*

Матеріал присвячено вивченню історії молодіжного осередку Організації українських націоналістів у с. Кінашівка Борзнянського району Чернігівської області. Вказано на причини, які привели до появи нетипової для регіону форми соціального протесту селянства. Наголошено, що спротив владі в повоєнному селі був закономірним явищем і наслідком жорстокого пресингу на колгоспників.

Ключові слова: ОУН, УПА, листівки, агітація, колгоспи, протест.

Iryna Radchenko

OUN Youth Cell in Kinashivtsi Village of Borzna District,
Chernigiv Oblast

The material is devoted to researching the history of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) youth cell in the village Kinashivka of Borzna district in Chernigiv Oblast. The reasons which led to organizing of the atypical for this region form of peasantry social protest are pointed on. It is emphasized that the resistance to the authorities in postwar village was a natural phenomenon and the result of brutal pressure on the collective farmers.

Keywords: OUN, UPA (Ukrainian Insurgent Army), leaflets, agitation, collective farms (kolkhozes), protest.

МОЛОДІЖНИЙ ОСЕРЕДОК ОУН У СЕЛІ КІНАШІВКА БОРЗНЯНСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Численні факти засвідчують, що українське село в цілому, і чернігівське зокрема, у 40-х рр. XX ст. впритул підійшло до тієї небезпечної для влади межі, коли частина найбільш волелюбного населення не витримує систематичних знущань, здириства, матеріальних нестатків, важкої праці, яка не давала ніякого заробітку, і цілком здатна на будь-який опір, аж до збройної боротьби. Часто опір системі носив не зовсім привабливий характер — набував кримінальних рис. Не випадково історики писали: «Це нагадувало війну за шматок хліба. Голодні забирали у голодних»¹.

Тому мета даної наукової розвідки полягає в аналізі причин виникнення опозиційних настроїв у середовищі сільського населення та появи нетипових організаційних форм опору, визначенні факторів, які криміналізували соціальний, по суті, протест на прикладі молодіжного осередку Організації українських націоналістів (ОУН) на Чернігівщині.

Доповідні записки силових структур того часу переповнені вказівками на різке зростання «бандитизму» в області. До цього терміну, запозиченого зі слідчих протоколів, треба ставитись вкрай обережно, оскільки система до бандитизму зараховувала будь-який вияв активного спротиву. На нашу думку, не слід забувати й про те, що, подаючи подібну інформацію, самі каральні органи підтверджували необхідність існування неймовірно роздутих власних штатів. Навіть наявність в офіційній термінології такого терміну як «бандодиночка» свідчить про катастрофічне становище в українському селі, бо людина змушена була для власного виживання йти на крадіжки навіть під страхом жорстоких покарань.

Як видно з інформації «Про результати проведення роботи по боротьбі з бандитизмом на території Чернігівської області», за час з 1 жовтня 1948 р. по 1 жовтня 1949 р. на території області діяли 22 формування й 10 одиниць. Крім того, за підозрою в участі у формуваннях було арештовано 112 осіб та 56 осіб за переховування та допомогу «банделементам». За вказаний період було за-

¹ Зима В. *Послевоенное общество: голод и преступность 1946—1947 г. // Отечественная история.* — 1995. — №5. — С. 51.

реєстровано 384 прояви наскоків, пограбувань, підпалів². Вказані акції стосувались, переважно, магазинів, сільських споживчих товариств, колгоспних комор та тваринницьких ферм. Але частими були напади й на сільради, як конкретні уособлення державної влади.

Розпочинаючи висвітлення історії утворення та діяльності молодіжного осередку ОУН у с. Кінашівка, наголосимо на тому, що цей феномен був спричинений, у першу чергу, реаліями повсякденного колгоспного життя.

Але, з іншого боку, було б хибно залишати поза увагою вплив національно-визвольної боротьби на Заході України на прояви опору в Наддніпрянщині. Хоча офіційна пропаганда всіляко фальсифікувала та спотворювала події, які відбувались у західних областях, та правдива інформація все ж надходила до найвіддаленіших куточків України.

Один із дослідників репресивно-каральної системи в Україні І. Білас твердить, що події в Західній Україні мали суттєвий вплив на розгортання антиколгоспного руху й на Сході³.

Також маємо відзначити, що в роки німецької окупації члени похідних груп ОУН зуміли заявити про цілі свого руху на Чернігівщині. Попри всю суперечливість теми, з'явилися публікації, автори яких, спираючись на документи, твердять, що в області й у період окупації, і після звільнення були вияви антирадянського, українського в своїй основі руху⁴.

Не зайвим буде нагадати, що багато вихідців із Чернігівської області воювали в підрозділах Української повстанської армії (УПА). Опублікований В. Сергійчуком перелік імен повстанців складає 99 осіб⁵. Але, звичайно, цей перелік далеко не повний.

Загальновідомо, що найбільш нетерпима до утисків молодь. Представники молодого покоління так пишуть про ставлення до свободи сучасної молоді: «...ми опинилися на березі незвичайного

² Державний архів Чернігівської області. — Ф.Р. 470. — Оп. 11. — Спр. 4/1. — Арк. 218.

³ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. — К., 1990. — Т.1. — С. 276.

⁴ Бутко С. Національно-визвольна боротьба на Чернігівщині у 1941—1945 рр. // Сіверянський літопис. — 1995. — №5. — С. 9—10.

⁵ Сергійчук В. В УПА вся Україна // Молодь України. — 1993. — 20 квітня.

океану Свободи. Не дивно, що реакцією на “піонер-табірне” виховання було бажання з головою пірнути в той океан і не виринати, довго потому віншувати Свободу й іноді схилити перед нею голову»⁶. Можна припустити, що і юнаки та дівчата 40-х рр. теж прагнули до свободи, хотіли відстояти свою особистість перед лицем жорстокої системи.

Дану розвідку створено на матеріалах справ припиненого фонду архіву Управління Служби безпеки України в Чернігівській області. Звинувачення стосовно членів осередку побудоване на основі зібраних слідством документів про контакти із структурами ОУН у Західній Україні, отримання націоналістичної літератури, діяльність по її поширенню. Аналіз судово-слідчих матеріалів того часу дає можливість глибше проникнути в суть самої системи, зрозуміти передумови й причини виникнення опозиційних настроїв у сільського населення, простежити їхні конкретні дії, проаналізувати рефлексію влади. Подібні джерела є глибоким дзеркалом суспільних відносин. Для повноти розкриття теми серед джерел залучено норми чинного на той час Кримінального кодексу. Крім того, поєднання опублікованих статистичних та біографічних матеріалів, які не пов'язані між собою, та матеріалів архівних справ дозволило з певністю встановити, що організація, її учасники та їхні дії не були вигадані в надрах каральної системи. Використані джерела доповнюють результати сучасного інтерв'ювання жителів Кінашівки про життєві долі учасників організації.

Поява в с. Кінашівка Борзнянського району Чернігівської області молодіжної організації ОУН була не випадковою. Чутки про збройну боротьбу повстанців доповнювалися свідченнями очевидців, до того ж односельців. Так, житель с. Кінашівка Петро Горбашенко після відвідин доньки, яка навчалась у м. Чернівці, розповідав, що бандерівці своїми діями не дають організувати колгоспи, вночі розводять худобу дійсним господарям, вчиняють замах на представників партійного та радянського активу.

Стихійним виявом протесту в селі можна вважати заяву призовника Михайла Троценка в клубі перед відправкою до армії: «Досить того, що радянську владу захищали наші батьки», і крім

⁶ Куценко О. *Особистість і нація (актуальність проблеми за поглядами українських націоналістів)* // Молода нація: Альманах. — 1996. — N 3. — С. 100.

того, додав, що служити в армії не має наміру, а піде до УПА⁷. Він і справді втік із потяга на станції Макошино й повернувся до Кінашівки, але невдовзі його заарештували й засудили.

Немає нічого дивного в тому, що його думки поділяли й Василь Теребун та Григорій Прядка. Вони товаришували ще з дитинства. Під час німецької окупації їхні батьки служили в поліції, що значною мірою позначилось на долі юнаків і сприяло їх згуртуванню, оскільки необхідно було протистояти поглядам на них, як на «дітей зрадників».

Батько Василя працював спочатку в Кінашівці, а потім у Оленівці Борзнянського району, але восени 1942 р. пішов з поліції і жив з родиною в с. Кінашівка. З приходом радянської влади він був заарештований⁸.

Батько Григорія — Іван Петрович Прядка покинув Кінашівку до приходу радянських військ і подався до Західної України, а там вступив до УПА. Всі вважали, що він десь загинув, але навесні 1946 р., перед Великоднем, його кум Тимофій Койда отримав з м. Верхня Березина лист без підпису та за початковими літерами імен тих, кому автор передавав привіт, встановив, що лист написаний І. Прядкою.

Приблизно у цей же час чоловік рідної сестри І. Прядки Анатолій Скляр отримав листа й посилку з одягом. У листі містилось також прохання передати посилку сім'ї І. Прядки. Така обережність на той час була виправданою, оскільки прямий контакт із сім'єю демаскував би самого автора й поставив під удар каральних органів його родину⁹.

Через деякий час на адресу Т. Койди надходить новий лист, але вже з Нижньої Березини. Автор листа повідомляв, що працює механіком, живе непогано й має багато друзів. Наприкінці 1946 р. від І. Прядки надходить ще один лист, у якому він запрошував свого сина Григорія приїхати до нього в гості. Зворотна адреса була цілком легальною — Станіславська область, с. Космач. Щоб вийти на зв'язок з батьком, Григорій мав звернутися до жителя

⁷ *Архів Управління Служби безпеки України у Чернігівській області (далі Архів УСБУ в Чернігівській області). — Спр. 14611. — Арк. 54.*

⁸ *Архів УСБУ в Чернігівській області. — ПФ. — Спр. 14611. — Арк. 8.*

⁹ *Там само. — Арк. 50.*

цього села Василя Левицького, від імені якого й був написаний лист. Григорій відразу розповів про запрошення батька Василеві, якому й запропонував спільну поїздку. Задля впевненості, що в Космачі їх зустрінуть, хлопці в січні 1947 р. сфотографувалися й одну картку вислали на адресу Василя Левицького.

Мати Григорія знала про справжню мету подорожі й приготувала на дорогу харчі. Тим же, хто цікавився в селі, відповідали, що їдуть до західних областей по хліб. Таке пояснення під час голодної зими 1947 р. було цілком природним.

28 лютого 1947 р. вони прибули до Космача й зупинилися у В. Левицького. Його дружина за світлиною впізнала хлопців і радо їх прийняла. Першим «бандерівцем», з яким зустрілись хлопці, був повстанець на псевдо 'Бочка', який розповів, що про їхній приїзд уже відомо і тому нехай скоро чекають на гостей. Через деякий час до Левицького завітали й інші повстанці, а серед них батько Григорія — Іван. Як і кожен повстанець, він мав псевдо — 'Папаша'. Інколи його ще звали 'Байда'. Іван Петрович цікавився станом справ у рідному селі, життям родини, становищем у колгоспах. Окрім всього, І. Прядка повідомив, що в складі сотні є земляки — Шкаруба з Борзни й Мартиненко з Оленівки. Потім він попрохав Григорія знайти метричну виписку чи паспорт, який би за віком йому підходив. Затим хлопцям повідомили, що з ними хоче зустрітись провідник ОУН на Станіславщині — 'Сергій'. Василь та Григорій погодились і наступного вечора в супроводі повстанців Танасія Проданюка-'Солідного', Івана Прядки-'Папаші' та Мохначука-'Прудкого' вирушили в дорогу. Того ж вечора вони були відрекомендовані людині близько 25 років, котрого всі називали 'Сергієм'.

Серед керівництва воюючої України, про яке зібрано інформацію в довіднику П. Содоля, є стислі дані про одного 'Сергія', але його не можна ототожнити з тим, який зустрічався з юнаками, через відмінність дати смерті¹⁰.

'Сергій' у розмові торкнувся колгоспної теми. Очевидно, не випадково колгоспне життя постійно поставало в спілкуванні з жителями Прикарпаття та вояками УПА. Вона була досить акту-

¹⁰ Содоля П. *Українська Повстанча Армія 1943–1949. Довідник*. — Нью-Йорк, 1994. — С. 119.

альною. У цей період радянська влада рішуче взялися за колективізацію терену. Проте в січні 1947 р. тут існувало 507 колективних господарств, що об'єднували лише 2,2% усіх селянських дворів»¹¹. Селянство чинило впертий опір намаганням «ощасливити» їх у такий спосіб, а почуте від молодих чернігівців лише зміцнювало їхні переконання.

‘Сергій’ розповів гостям про завдання, які ставить перед собою ОУН, а наприкінці розмови запропонував їм активно допомагати українським націоналістам. Хлопці пообіцяли надавати посильну допомогу. Після цього ‘Сергій’ поставив перед ними конкретні завдання — агітувати молодь проти всіх заходів радянської влади; вивчати і поширювати націоналістичну літературу; у випадку призову до лав Радянської армії вести агітацію серед військовослужбовців; із молоді села створити підпільну організацію й через її членів у подальшому проводити агітацію проти радянської влади, колективно вивчати націоналістичну літературу¹². Коли організація буде створена, ‘Сергій’ зобов’язався надіслати для неї зброю, а навесні 1948 р. направити свого представника для детального інструктажу.

На зворотну дорогу Григорію та Василю видали гроші — по 260 крб, та продукти харчування, які їм виділив завгосп ‘Жульбер’. Усього в Космачі вони перебували впродовж 4 днів, а на всю дорогу туди й назад пішло два тижні. Повернення до Кінашівки ні в кого в селі не викликало підозри, оскільки юнаки прибули з багатими припасами — по три пуди ячменю та по пуду гороху. Їхнє прибуття до рідного села збіглося з черговим набором до шкіл фабрично-заводського навчання (ФЗН), і їх зарахували до школи ім. Маркса Ворошиловградської області. Пробувши там півтори дні, обидва втікають і повертаються до Кінашівки та беруться за виконання вказівок ‘Сергія’. Враховуючи його рекомендації відразу не створювати організацію, вони попередньо зайнялись вивченням окремих осіб. Так, В. Теробун відібрав жителів с. Кінашівка Івана Веремієнка, Григорія Мендюха, Миколу Сапона, Василя Хоменка, Степана Троценка, Миколу Горбашенка, Олексія

¹¹ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Згадка на сумні роковини. — К., 1990. — (препринт N10). — С. 8.

¹² Архів УСБУ в Чернігівській області. — ПФ. — Спр. 14611. — Арк. 22.

Чубаря. Перевіркою Володимира Стороженка, Олександра Зуя, Івана Сірого займався Г. Прядка. Це, зазвичай, були однолітки та друзі Василя та Григорія.

Галичани не забули про свою обіцянку допомогти борзнянцям у налагодженні підпільної роботи, і вже у квітні 1947 р. на адресу А. Скляра надходить посилка від Дмитра Поланюка. Очевидно, це була підставна особа, щоб замаскувати дійсного адресата. Григорій повідомив про це А. Скляра заздалегідь, але він, побоюючись відповідальності у випадку викриття, не пішов отримувати посилку до Борзни. Це зробив М. Горбаченко, з яким А. Скляр поділився своїми переживаннями. Він же, в розмовах з В. Теребуном та Г. Прядкою, відмовляв їх виконувати завдання 'Сергія', доводячи, що в тодішніх умовах робота проти радянської влади реальних змін не принесе. Така позиція, сповнена сумнівів, вагань, страху, зрештою була характерна для багатьох учасників цього виступу. Але посилку врешті отримали й відкрили. У ній, окрім харчів, між подвійними стінками було біля двох сотень листівок, які М. Горбаченко забрав із собою. Про них він розповів своєму товаришу, якого знав ще зі школи — Василю Хоменку, жителю хутора Жданов Кінашівської сільради. Той зацікавився ними й попросив дати їх почитати. Горбаченко погодився, одночасно повідомивши, що дістав ці листівки в Борзні. Він був певний, що Василю можна довіритись, вважав його досить підготовленим до читання антирадянських прокламацій, бо той сам говорив, що «працювати в колгоспі не бажає, і що сучасні умови життя його зовсім не влаштовують»¹³.

Тим часом, А. Скляр повідомив Г. Прядку, що посилка дійсно надійшла і що листівки з неї забрав Михайло Горбаченко. Григорій зустрівся з братом (Михайло був його двоюрідним братом) і зажадав повернення листівок. Коли ж дізнався, що частина з них знищена, а іншої частини теж немає в селі — відверто виявив своє невдоволення діями брата, і вони мало не посварилися.

Отож, Василю та Григорію довелося чекати чергової посилки зі Станіславщини, жалкуючи, що не взяли достатньо літератури при відвіданні Космача, але 'Сергій' суворо заборонив їм це робити, посилаючись на небезпеку такого транспортування.

¹³ Архів УСБУ в Чернігівській області. — ПФ. — Спр. 14611. — Арк. 786.

Друга посилка з літературою надійшла влітку 1948 р. на адресу Т. Койди. Щоправда, сам Тимофій заперечував наявність у посилці з борошном листівок. Можна припустити, що оскільки цю посилку відкривав Г. Прядка, а на час арешту членів організації його в селі не було, то прямого підтвердження ніхто дати не міг, тому Койда й заперечував свою причетність до отримання націоналістичних прокламацій. Ще одним доказом факту прибуття листівок в червні — липні 1948 р. є те, що саме в цей час відбувається активне залучення молоді до лав організації.

Проводячи агітацію, Василь та Григорій посилалися на досвід бандерівців, зазначаючи, що їхня головна мета полягає у «вилученні України зі складу Радянського Союзу й створенні на її території «Самостійної України», в якій би не було колгоспів»¹⁴. Антиколгоспний характер діяльності УПА та ОУН найбільше привертав увагу колгоспної молоді зі східних областей і служив найпереконливішим аргументом у ході агітації.

Наприкінці липня 1948 р. організація нараховувала 8 осіб. Розповідаючи про організацію Олександру Зую, Григорій назвав також її членів: Василь Терebун, Іван Григорович, Петро Югиль, Василь Литовчук, Іван Сірий, Володимир Стороженко¹⁵.

Щоб не викликати підозри, збори для всіх членів організації не влаштовувались. Роботу проводили у формі індивідуальних зустрічей. Спочатку вони відбувалися в клубі або на вулиці, а згодом по домівках. Так, у подальшому відбулися читання листівок на квартирі в О. Зуя, де В. Терebун тричі зустрічався з В. Стороженком. Від О. Зуя зміст листівок став відомий І. Сірому, а від нього — іншим членам організації. Безпосередній зв'язок члени організації тримали лише з тим, хто їх залучив, і не знали про інших. Тобто юнаки досить швидко освоїли ази конспірації, отримавши перші уроки від 'Сергія' в Космачі. Своєрідний ланцюжок у передачі інформації давав можливість уникнути швидкого викриття організації при провалі окремих її учасників. На відміну від організованого підпілля західних областей, учасники молодіжного осередку в Кінашівці псевдонімів не мали.

¹⁴ Архів УСБУ в Чернігівській області. — ПФ. — Спр. 14611. — Арк. 107.

¹⁵ Там само. — Арк. 113.

У серпні 1948 р. В. Теробун через Т. Койду отримав від 'Сергія' листа, в якому останній запитував, скільки Василь має друзів, і що було зроблено відповідно до його вказівок. На цей лист Василь не відповів, бо хоч і мав «друзів», але конкретними результатами поки що похвалитися не міг.

У цей же час знайомий В. Теробуна Василь Григорович повідомив, що в с. Ядути Борзнянського району є націоналістична організація, яка нараховує в своєму складі 30 осіб. Ця організація свою націоналістичну діяльність маскує дрібними побутовими злочинами, щоб у разі викриття мати можливість ввести в оману слідчих. В умовах радянського села такий симбіоз, в принципі, міг мати місце. Подальші пошуки в архівах приведуть до з'ясування й цього явища. Можливо, саме ця інформація наштовхнула й деяких членів Кінашівської організації на здійснення подібної діяльності.

У серпні 1948 р., прагнучи більш активно протидіяти радянській владі та зважаючи на неодноразові запрошення в листах знову відвідати Космач, Григорій Прядка вирішує виїхати на Станіславщину й вступити там до УПА. Перед від'їздом він проводить детальний інструктаж тих, хто був безпосередньо з ним зв'язаний, і попереджає, щоб подальший зв'язок тримали з Василем Теробуном. Своїми намірами про від'їзд він поділився з братом М. Горбаченком, який в той час навчався в Ніжині на курсах бухгалтерів.

На початку вересня Г. Прядка передав В. Теробуну листівки та літературу, яка була в нього, а сам займався пошуком документів для батька, про які той просив його ще під час «гостювання» в Космачі, та для себе, щоб забезпечити безперешкодний переїзд. Зрештою сам він поїхав за документами І. Сірого і повіз метричну виписку батьку, яку взяв у Миколи Горбаченка, батько якого помер у травні 1948 р. і був приблизно одного віку з І. Прядкою.

Для виправдання мети подорожі у випадку затримання Григорій взяв у О. Зуя адресу його брата Івана, який після демобілізації з армії у 1946 р. виїхав до Західної України й працював там у м. Коломиї Станіславської області машиністом. Зацікавленим односельцям Г. Прядка відповідав, що їде на Донбас. Справжній напрямок знали лише його рідні та деякі члени організації.

Доцільно припустити, що окрім прагнення більш ефективно протидіяти владі, метою поїздки було бажання встановити тісний

контакт і зв'язок з націоналістичним підпіллям. До того ж, необхідно було пройти відповідну підготовку з керування та організації діяльності новоствореної групи. Деякі інструкції надходили від 'Сергія' в листах на адресу жителів с. Кінашівка. Але наприкінці серпня 1948 р. з Космача надійшов лист, у якому повідомлялося, що недавно було «велике весілля» і багато знайомих Григорія та Василя одружилися, а серед них і 'Сергій'. Це був умовний сигнал, яким повідомлялось про важкі бої та загибель товаришів.

Григорій все ж виїхав до Космача наприкінці вересня 1948 р. Через два тижні від нього надійшов до Кінашівки лист на адресу А. Скляра, в якому він повідомляв, що доїхав вдало й живе з батьком. Як і кожен повстанець, він отримав своє псевдо — 'Ігор' (інколи 'Роберт') і був навіть особистим охоронцем заступника керівника Коломийського районного проводу ОУН. За численними турботами 'Ігор/Роберт' не забував про рідне село й про групу товаришів у ньому. Наприкінці жовтня 1948 р. від нього надійшла посилка Т. Койді для передачі рідним. Про неї дізнався В. Теревун, який прийшов до Койдів на молодіжну вечірку. Він сам відкрив посилку, сказавши, що сім'я Григорія заперечувати не буде. Між подвійними стінками ящика Василь знайшов листівки з назвою «За що бореться УПА» і карикатурою на Сталіна, під якою стояв підпис «Скоро поневолені народи зітруть тебе з лиця землі»¹⁶. Василь не стримався й відразу прочитав листівки родині Койдів, а потім забрав їх із собою. Наступного дня посилку в Т. Койди забрав Дмитро Прядка, молодший брат Григорія. За його словами, він знайшов там записку наступного змісту: «Василю, візьми ці папери й зроби те, що ми тобі доручали»¹⁷. Цю записку Дмитро передав Василю. Напевно, вона й стала каталізатором подій і підштовхнула до рішення розповсюдити листівки в райцентрі на жовтневі свята.

Але перед тим Василь вирішує ознайомити з листівками членів організації. Під час вивчення листівок удома в О. Зуя В. Теревун домовився з ним про поширення листівок у Борзні. Та в призначений час Олександр в умовне місце не з'явився і Василь сам пішов до районного центру. Свою відсутність О. Зуй пояснив хворобою.

¹⁶ Архів УСБУ в Чернігівській області. — ПФ. — Спр. 14611. — Арк. 927.

¹⁷ Там само.

Цілком можливо, що він злякався, адже подібні дії були надто небезпечними.

Для акції Терebун взяв близько 30 листівок, і розклеїв їх в ніч на 7 листопада на найбільш людних вулицях Борзни. Наступного дня окремі листівки були доставлені до районного відділення Міністерства державної безпеки (МГБ). Це були листівки, зібрані по вул. Свердлова та біля правління колгоспу «1 Травня». Всього до органів безпеки потрапило сім листівок. 7 листопада Василь із Олександром прийшли до Борзни, щоб перевірити результати акції, але жодної листівки вони не виявили, не чути було також і розмов про їх появу. Отже, листівки люди, мабуть, все-таки прочитали, хоча й остерігалися вголос обговорювати їх зміст. За такі розмови можна було тяжко поплатитися. Так, у 1953 р. в Чернігівській області було засуджено вчительку до 25 років позбавлення волі, а її батьку «дали» 10 років. Вина цих людей полягала в тому, що донька привезла з Рівненщини, де працювала, до села в Новгород-Сіверському районі листівки, які нібито одержала від членів ОУН¹⁸.

До отримання відповідних вказівок Терebун вирішує подальшу роботу проводити в таких напрямках: збільшення кількості членів організації, посилення антирадянської агітації, розповсюдження націоналістичної літератури. Особливо необхідно відзначити, що в період агітації Василь відкидав ідеї проведення терористичних акцій і прямо заявляв, що «не прибічник терору і вбивствами в мирний час займатись не буду, бо розумію, що вбивши, скажімо, голову сільради, не знищив би тим радянську владу. Інша справа, коли б виникло збройне повстання проти радянської влади, тоді, можливо, і я виступив би зі зброєю в руках»¹⁹.

У той же час, за свідченням О. Зуя, В. Терebун та І. Григорович не відкидали наміру провчити голову Кінашівської сільради Олександра Лимана за його активність під час наборів до шкіл ФЗН і як провідника радянської влади на селі. Теракти щодо представників місцевої влади та активістів були частим явищем у той час. Їх виконавці або поділяли ідеї національно-визвольної боротьби, або маскувались, називаючи себе членами УПА²⁰.

¹⁸ Бутко С. *Щасливий випадок* // *Сіверянський літопис*. — 1995. — № 2. — С. 69.

¹⁹ *Архів УСБУ в Чернігівській області*. — ПФ. — 14611. — Арк. 37.

²⁰ Бутко С. *Національно-визвольна боротьба на Чернігівщині 1941—1945рр.* // *Сіверянський літопис*. — 1995. — № 5. — С. 11.

Свого наміру хлопці виконати не встигли, бо в грудні 1948 р. були заарештовані за крадіжку двох відер меду й проса з колгоспу. На пасіці вони примусили сторожа лягти обличчям до землі й видавали себе за повстанців УПА. Ще до їхнього арешту мали місце декілька випадків крадіжок сільгосппродуктів у колгоспі «Революція 1905 р.». Під час однієї з них був поранений з вогнепальної зброї колгоспний сторож Сазон Стрішний.

В арештованих було вилучено п'ять одиниць зброї. Всі вони були звинувачені в бандитизмі, збройних нападах та посяганні на державне та особисте майно громадян і отримали різні строки тюремного ув'язнення від 8 до 15 років. Маємо, таким чином, справу з типовим для тих часів феноменом, коли «карна злочинність носила яскраво виражене соціально-класове забарвлення»²¹.

Члени організації тяжко переживали втрату ватажка й висловлювали занепокоєння з приводу можливості подальших арештів у випадку викриття націоналістичної діяльності. Не знав, що робити далі, й О. Зуй, бо його от-от мали призвати на службу в армію, а ніяких інструкцій на цей випадок він не встиг отримати, окрім заборони В. Тередуна говорити про свій зв'язок з українськими націоналістами. Після призову на службу він підтримував зв'язок тільки з Іваном Сірим і просив його повідомити про результати слідства.

Перебуваючи на службі в армії, Олександр весь час дотримувався вказівки нічим не виявляти свого зв'язку з націоналістами. Але в розмовах з військовослужбовцями не міг стриматися від гострої критики системи, виявляючи особливе обурення життям у колгоспах. У приватних бесідах він неодноразово наголошував, що «колгоспники живуть погано, хліба не мають, майже все зерно здають державі, окрім того, платять великі грошові податки»²². Такому становищу селян в рідних краях він протиставляв ситуацію в районах Західної України, де, незважаючи на заходи радянської влади, колгоспи організувати не вдається, оскільки там діє УПА. Окрім того, Олександр не рекомендував вірити радянським засобам масової інформації, бо в них пишуть і говорять неправду.

²¹ Зима В. *Послевоенное общество: голод и преступность 1946—1947г. // Отечественная история.* — 1995. — №. 5. — С. 58.

²² *Архів УСБУ в Чернігівській області.* — ПФ. — Спр. 14611. — Арк. 140.

Військовослужбовців лякали подібні розмови, вони часто говорили, що Олександр неправий, та попереджали щоб він «з такими речами не жартував»²³.

У цей час відбувалось жваве листування між Г. Прядкою та М. Горбашенком, який на той час уже завершив навчання й працював у Комарівській райспоживспілці експедитором. В одному з листів початку 1949 р. Григорій повідомив, що має намір приїхати у «відпустку» до Кінашівки. У відповідь Михайло не радив йому цього робити: він писав, що відпустка може затягнутися, натякаючи на можливість арешту²⁴.

Кілька листів надійшло й на адресу Марії Койди — доньки Тимофія. В одному з листів Григорій вислав їй світлину з підписом. Її Марія показала тільки молодшому брату Григорія Дмитру та їхній двоюрідній сестрі Марії Кривошеї. На світліні Григорій був у формі вояка УПА, але на кашкеті на місці тризуба навмисне були зроблені подряпини.

Через арешти націоналістична робота на Борзнянщині суттєво звузилась. Короткі звістки надходять від батька та сина Прядок, які залишались серед повстанців, але в серпні Іван Прядка з невідомих причин замовкає. Як з'ясувалось згодом, він був вбитий у результаті проведення чекістсько-військової операції в районі с. Космач 16 серпня 1949 р.

В одному з радянських, вже оприлюднених документів знаходимо дані про Прядку Івана Петровича, 1902 р. народження, уродженця с. Кінашівка Борзнянського району Чернігівської області, нелегала з 1944 р., пропагандиста Яблунівського районного проводу ОУН на псевдо 'Бандура', 'Байда', 'Папаша'²⁵.

Подальший зв'язок кінашівців тримався вже тільки з Григорієм. Остання звістка надходить від нього на початку 1950 р. З лютого 1950 р. Химка Хижняк (рідна сестра І. Прядки) отримала посилку, в якій була військова форма, відріз матерії, портсигар, учнівські зошити, два шматки сала та лист для передачі рідним. На цьому зв'язок з Григорієм обірвався.

²³ Архів УСБУ в Чернігівській області. — ПФ. — Спр. 14611. — Арк. 152.

²⁴ Там само. — Арк. 335.

²⁵ Сергійчук В. ОУН—УПА в роки війни: нові документи і матеріали. — К., 1996. — С. 238.

Засуджені за крадіжку колгоспного майна кінашівці відбували термін ув'язнення в тюрмі м. Ніжин, але під кінець 1949 р. органам безпеки стає відомо про їхню націоналістичну діяльність. В одному з протоколів допитів О. Зуя міститься вказівка, що колгоспник Малащенко, член партії більшовиків, повідомив органи влади про дії членів ОУН²⁶. Ця інформація більше ніде не підтверджується, але й не спростовується. Цілком імовірно припустити, що це дійсно справа рук цього колгоспника, оскільки він здавна був не в ладах з деякими членами організації і ще раніше повідомив міліцію про зберігання ними зброї.

У грудні 1949 р. по Кінашівці знову прокотилась хвиля арештів. Але цікавий факт — протоколи допитів починаються з грудня 1949 р., а санкція прокурора на арешт і документальне оформлення арешту припадає на лютий 1950 р. Тобто людей затримували без будь-яких на те законних підстав, належного оформлення й садовили до в'язниці, а потім, вибивши з них необхідну інформацію, складали відповідні папери.

Було заарештовано М. Горбаченка, Т. Койду, М. Койду, А. Скляра, Х. Хижняк, І. Сірого, Д. Прядку, Миколу Горбаченка та жителя хутора Жданов Василя Хоменка. Ще раніше, наприкінці листопада 1949 р., до особливого відділу військової частини з номером польової пошти 61989 була надіслана вказівка затримати й допитати за підозрою в націоналістичній діяльності О. Зуя та В. Стороженка. На той час частина перебувала в складі контингенту окупаційних військ у Німеччині й дислокувалась у м. Вюнсдорф.

Слідство над заарештованими відбувалось упродовж першого півріччя 1950 р. Судячи із запитань, які звучали на допитах, можна твердити, що найбільше слідчих цікавило, які чинники спонукали молодь до опору радянській владі. На це Василь Тербун, якому вже фактично нічого було втрачати, бо вже мав 12 років тюрми, а нове звинувачення в створенні «контрреволюційної організації» в будь-якому випадку означало «вищий ступінь соціального захисту», прямо заявив: «Я був незадоволений існуючим колгоспним ладом та політикою радянської влади на селі»²⁷.

²⁶ Архів УСБУ в Чернігівській області. — ПФ. — Спр. 14611. — Арк. 130.

²⁷ Там само. — Арк. 35.

Не обмежуючись цим, Василь заявив: «Я вважаю себе ворогом радянської влади й будучи вороже налаштованим до існуючого ладу — проводив роботу на створення Самостійної України»²⁸. У своїй діяльності він якраз і переслідував мету довести до відома якомога більшої кількості людей ідеї українських націоналістів, пропагуючи програму ОУН. «Я вважав, що розповсюджуючи листівки, готую населення до збройного повстання проти радянської влади»²⁹. За твердим переконанням Василя, тільки таким чином можна ефективно боротися з владою, бо масове повстання має набагато більше переваг і перспектив, аніж практика індивідуального терору. Керівник організації також не приховував, що коли б не був заарештований, то свою роботу значно активізував би, але, звичайно, якщо б отримав діяльну підтримку підпілля із західних областей України. Щирість слів В. Тередуна не викликає сумніву, оскільки інші на допитах вказали на нього як на керівника організації і свою подальшу долю він знав, і тому, не втратив нагоди сказати те, що думав. Навіть, якщо припустити, що слідчі МГБ, за властивим їм звичаєм, внесли до протоколу слова, які допитуваний не говорив, то все рівно попередня діяльність Тередуна дає підстави твердити, що вище зазначені думки він міг поділяти.

Інші члени організації під час слідства намагалися заперечувати свою націоналістичну діяльність або применшити свою участь в ній. Так, Микола Горбашенко та Іван Сірий категорично заперечували передачу документів Г. Прядці під час його переходу на нелегальне становище. На їхню користь було те, що ніхто не був присутній при можливій передачі й ніхто, відповідно, цього не міг підтвердити. Нічого не дав для слідства й запит до Станіславського обласного управління МГБ. Згідно з надісланими до Чернігова матеріалами «про результати проведення чекістсько-військової операції» встановлено, що в Івана Прядки після його загибелі не виявлено жодних документів.

Як свідчив сам Іван Сірий, посвідчення зникло невідомо куди, що й підтвердив його батько, в якого Іван просив грошей на сплату штрафу. Доля Григорія Прядки, у якого було приписане посвідчення І. Сірого, залишалась невідомою.

²⁸ Архів УСБУ в Чернігівській області. — ПФ. — Спр. 14611. — Арк. 35.

²⁹ Там само. — Арк. 35.

Свою участь у організації більшість пояснювали невмінням орієнтуватись у політичній ситуації, родинними зв'язками з ініціаторами створення організації, малограмотністю.

Справа зі звинувачення в націоналістичній діяльності членів молодіжної організації ОУН у Кінашівці розглядалась 13 червня 1950 р. у Чернігові закритим засіданням військового трибуналу Чернігівської області. Перед судом постали 12 осіб. Їм інкримінували злочини, передбачені 54-ю статтею Кримінального кодексу УРСР, а саме — створення «контрреволюційної організації» та антирадянська агітація і пропаганда³⁰. Частина з них також була звинувачена в підтриманні контактів з націоналістичним підпіллям, а також у недонесенні до органів влади про діяльність інших.

Для «захисту інтересів» підсудних на засідання були допущені адвокати. В. Теробун та І. Сірий від послуг адвоката відмовились. М. Койда, Х. Хижняк, І. Сірий, В. Стороженко, Д. Прядка, та М. Горбаченко винними себе не визнали, але не відмовилися від дачі свідчень. Усі інші визнали свою провину.

Розглянувши справу, суд виніс вирок: ув'язнити до виправно-трудового табору В. Теробуна, О. Зуя, І. Сірого, Т. Койду, А. Скляра та Михайла Горбаченка строком на 25 років. З 26 травня 1947 р. цей термін застосовувався до тих, кому раніше застосовували «вищий ступінь соціального захисту — розстріл»³¹. На додаток до 25 років таборів Михайло Горбаченко та Тимофій Койда були позбавлені урядових нагород «За перемогу над Німеччиною». В. Хоменко, М. Койда, В. Стороженко, Д. Прядка, та Микола Горбаченко отримали по 10 років позбавлення волі, Химка Хижняк — 8.

Окрім того, підсудні позбавлялися на різні строки прав за п. п. а, б, в статті 29 Кримінального кодексу, які включали в себе позбавлення активного та пасивного виборчого права, права обіймати державні посади, а також займати виборні посади в громадських організаціях³².

Усі засуджені, крім В. Теробуна й Д. Прядки, написали касаційні скарги військовому трибуналу Київського округу, вважаючи вирок суворим і прохаючи зменшити міру покарання. 3 липня

³⁰ Кримінальний кодекс УРСР. — К., 1958. — С. 9.

³¹ Там само. — С. 71.

³² Там само. — К., 1958. — С. 12.

1950 р. надійшла відповідь — касаційні скарги залишити без задоволення³³.

У вересні 1950 р. до управління МГБ по Чернігівській області надійшло повідомлення, що Прядка Г. І., 1923 року народження, який народився в с. Кінашівка Борзнянського району Чернігівської області й під псевдо 'Ігор' був особистим охоронцем заступника керівника Коломийського районного проводу ОУН, вбитий 6 вересня 1950 р. при проведенні чекістсько-військової операції в Яблунівському районі Станіславської області. Так стала відома доля одного з багатьох синів Чернігівщини, які воювали в лавах УПА.

Відновлення справедливості в справі кінашівців почало утверджуватись ще до початку змін, викликаних смертю Сталіна. 6 листопада 1952 р. після протесту заступника генерального прокурора СРСР з-під варті за недостатністю зібраних доказів було звільнено Миколу Горбаченка.

Наступний крок у бік пом'якшення вироку відбувся під час загального «потепління» після смерті «вождя народів». 28 квітня 1954 р. за рішенням Верховного Суду СРСР Олександр Зую, Михайлу Горбаченку, та Анатолію Скляру міру покарання було знижено до 10 років, Івану Сірому до 6 років, а Т. Койду, М. Койду, Х. Хижняк, В. Стороженка та В. Хоменка на підставі указу Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. «Про амністію» з-під варті звільнено. Рішенням військового трибуналу Київського округу до 6 років було знижено строк Д. Прядці.

У 1955 р. із заявою про перегляд справи звертався В. Терebун, але рішення комісії з перегляду кримінальних справ залишило звернення без задоволення.

У 1956 р. за недоцільністю подальшого утримання в місцях позбавлення волі та враховуючи добросовісне ставлення до праці з-під варті були звільнені М. Горбаченко, А. Скляр, та О. Зуй.

Але справжнє торжество справедливості відбулося тільки у 1991 р., коли кінашівці на підставі ст. 1 Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991 р. були реабілітовані Чернігівською обласною прокуратурою.

³³ Архів УСБУ в Чернігівській області. — ПФ. — Спр. 14611. — Арк. 1494.

Офіційно сухі фрази протоколів нічого не скажуть про скалічені долі, втрачені надії, розвіяні ілюзії. По-різному склалася доля цих людей. Не судилося повернутися з табору Василю Теребуну. Тяжка хвороба й відсутність належного лікування призвели до того, що він навіки залишився в холодному чужому краї.

Олександр Михайлович Зуй після звільнення подався на Донбас, працював у забої. До рідного села повернувся, коли йому виповнилося 45 років. Радість повернення була недовгою, бо скоро помер.

Дмитро Іванович Прядка після амністії повернувся до рідного села, працював у колгоспі, але пізніше виїхав з Кінашівки, й подальша його доля поки не з'ясована.

Марія Тимофіївна Койда повернулася додому в липні 1954 р. Працюючи в колгоспі, за ударну працю отримала медаль. Має доньку та двох онуків.

Володимир Васильович Стороженко з'явився в селі в 1955 р. Працювати пішов до колгоспу, спочатку трактористом, пізніше ковалем. Одружився, виховав чотирьох дітей.

Іван Данилович Сірий після повернення з таборів працював у колгоспі теслею, за свою роботу неодноразово був відзначений. За все життя з села нікуди не виїжджав. Має доньку та онука.

Михайло Горбаченко та Василь Хоменко виїхали на Донбас, докладніше про їхнє життя з'ясувати не вдалося, оскільки в селі зовсім не залишилося їхніх родичів.

Тимофій Трохимович Койда, повернувшись із таборів, жив у рідному селі, працював у колгоспі й помер у Кінашівці від злоякісної пухлини в 1960 р.

Про долю Химки Петрівни Хижняк та Миколи Олексійовича Горбаченка поки нічого з'ясувати не вдалося.

Долі цих людей, подібно до найдосконаліших географічних карт і найповніших підручників з історії, демонструють нам складні перипетії історичного процесу повоєнної доби. Важкі умови окупаційного часу, тотальний державний грабунок села в період відбудови зруйнованого війною господарства, імперська ідеологія зробили з цих людей «ворогів народу».

Виникнувши на реальному ґрунті, спротив владі в повоєнному селі був закономірним явищем і наслідком жорстокого пресингу на колгоспників. Тому не дивно, що багато акцій були спрямовані

проти колгоспів і колгоспного життя. У нашому випадку це невдоволення вилилось у створення осередку ОУН. Об'єктивно, рух, звичайно, був приречений на поразку, бо не мав такого розмаху й підтримки населення, як це було на західноукраїнських землях, але міг суттєво вплинути на політику держави. Для усунення опозиції у системи, як мінімум, було два виходи — або зміна способів організації економічного життя села, або тотальний контроль з повною ліквідацією «інакодумства», як у політичному, так і в економічному сенсах. Звичайно, було обрано останнє, вже перевірене практикою і як таке, що дає швидкі результати.

Але історія молодіжної організації не лише зайвий раз показує жорстокість системи. Вона підтверджує висновок про те, що основна маса населення вже втратила віру в обіцяне партією «світле майбутнє», і нарешті засвідчує здатність, хай незначної частини населення, до опору системі.

Перспектива дослідження окремих елементів окресленої проблеми може стосуватися як виявлених у ході аналізу документів кінашівської справи згадок про інші оунівські осередки у Чернігівській області, так і набути широкого аспекту вивчення соціального протесту населення центральних та східних областей України в перші повоєнні роки.

*Кандидат історичних наук,
науковий співробітник
Центру досліджень визвольного руху*

У статті досліджується життєвий шлях та діяльність Василя Порплиці-‘Байди’, зв’язкового Головного командира УПА Василя Кука в 1946—1953 рр. Особливу увагу приділено вивченню його розшуку органами МГБ—МВД в 1951—1953 рр.

Ключові слова: політичні репресії, підпільники, чекісти, ОУН, УПА, НКВД, НКГБ, МГБ, МВД.

Oleksandr Ishchuk

Vasyl Porplytsia, alias ‘Baida’, UPA Commander-in-Chief Vasyl Kuk’s Liaison Officer and Bodyguard

The life and activity of Vasyl Porplytsia, alias ‘Baida’, the UPA Commander-in-Chief Vasyl Kuk’s liaison officer and bodyguard, are analyzed in this article. Special attention is devoted to studying his search by MGB—MVD units in 1951—1953.

Key words: political repressions, underground workers, Cheka officials, NKVD, NKGB, MGB, MVD, OUN, UPA.

ВАСИЛЬ ПОРПЛИЦЯ-‘БАЙДА’, ЗВ’ЯЗКОВИЙ ГОЛОВНОГО КОМАНДИРА УПА ВАСИЛЯ КУКА

Одним з актуальних напрямів сучасних вітчизняних історичних досліджень є висвітлення біографій керівників ОУН і УПА. Василь Порплиця-‘Байда’ був зв’язковим Головного командира УПА Василя Кука в 1945—1953 рр., одним з найбільш довірених його помічників. Про його життя досі було відомо дуже мало, хоча він відігравав важливу роль у діяльності українського визвольного руху.

Про життя та діяльність В. Порплиці на сьогодні відомо дуже мало. Відсутні також детальні біографічні дослідження про нього. Проте інколи він згадується в наукових працях про діяльність В. Кука та інших членів Проводу ОУН на українських землях, адже був їх зв’язковим протягом тривалого часу. Зокрема, про В. Порплицю згадано в працях дослідників Д. Веденєєва¹ В. В’ятровича², О. Іщука³, В. Манзуренка⁴, Н. Ніколаєвої⁵, В. Сергійчука⁶ та інших. Інформація про діяльність В. Кука та його оточення є в узагальнюючих книгах з історії ОУН і УПА, підготованих А. Русначенком⁷, А. Кентієм⁸, І. Патриляком⁹, О. Гогун¹⁰ та іншими дослідниками.

¹ Веденєєв Д. В. *Одиссея Василия Кука. Военно-политический портрет последнего главнокомандующего УПА.* — К.: «К.И.С», 2007. — 208 с.

² В’ятрович В. *Історія з грифом «секретно». Таємниці українського минулого з архівів КГБ.* — Київ; Львів: ЦДВР, 2011. — 328 с.; В’ятрович В. *Історія з грифом «секретно». Архіви КГБ розповідають (нові сюжети) / ЦДВР.* — Львів: «Часопис», 2012. — 240 с.; В’ятрович В., Забілий р., Дерев’яний І., Содоль П. *Українська повстанська армія. Історія нескорених. 3-тє вид.* — Львів: ЦДВР, 2011. — 352 с. та інші.

³ Ішук О. *Підпільниця ОУН із Дніпропетровщини Уляна Крюченко // Українки в історії ХХ—ХХІ століття.* — К., 2012. — С. 123—129; Ішук О., Ніколаєва Н. *Життєвий шлях Уляни Крюченко — дружини Головного командира УПА Василя Кука — «Леміша» // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донищини. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, 25.05.2011 р., м. Дніпропетровськ.* — К., 2011. — С. 411—423; Ішук О. С. *Життя та доля Уляни Крюченко.* — К., 2008. — 50 с.

⁴ Манзуренко В., Ішук О. *Василь Кук — Головний командир УПА.* — Рівне: вид. О. Зень, 2008. — 80 с.

⁵ Ніколаєва Н. *Уляна Крюченко — «Оксана».* — Торонто; Львів, 2013. — 128 с. (Літопис УПА. Серія «Події і люди». — Кн. 23).

Деякі подробиці про діяльність В. Порплиці містяться у спогадах членів ОУН В. Галаси¹¹, М. Савчин¹², інтерв'ю В. Кука¹³.

При підготовці цього дослідження, окрім наукових праць і спогадів, використовувались архівні матеріали. Особливу важливість мають документи НКВД—НКГБ—МГБ—КГБ, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, адже саме вони містять найбільше інформації про В. Порплицю. Щоправда, ця інформація в основному стосується його розшуку чекістами, і не завжди подає точні дані про його діяльність.

Чимало відомостей про В. Порплицю (особливо — щодо його розшуку спецслужбами СРСР) збереглося у ф. 2 ГДА СБУ. Серед цих матеріалів: доповідні записки, спецповідомлення та звіти чекістів про розшук В. Кука і його оточення (в т. ч. і В. Порплиці) в 1944—1954 рр.; вказівки НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ щодо розшуку В. Кука і його бойовиків та зв'язкових за 1944—1954 рр.; оригінали фотографій В. Кука та його бойовиків, вилучені під час проведення чекістсько-військових операцій та інших оперативних заходів; оригінали документів ОУН і УПА тощо.

Треба сказати, що ф. 2 — це зібрання унікальних матеріалів про діяльність українського визвольного руху та боротьбу чекіс-

⁶ Сергійчук В. Як ловили останнього командира УПА (про В. Кука) // *Українознавство*—2003. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2002. — С. 224—225.

⁷ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. — К., 2002. — 519 с.

⁸ Кентій А. В. Збройний чин українських націоналістів. 1920—1956. Історико-архівні нариси. — Т. 2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів. 1942—1956. — К., 2008. — 415 с.

⁹ Патриляк І. К. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939—1960 рр.): монографія / ЦДВР. — Львів: Часопис, 2012. — 592 с.

¹⁰ Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. — Санкт-Петербург, Нева, 2004. — 416 с.

¹¹ Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. — Львів: Мс, 2005. — 270 с.

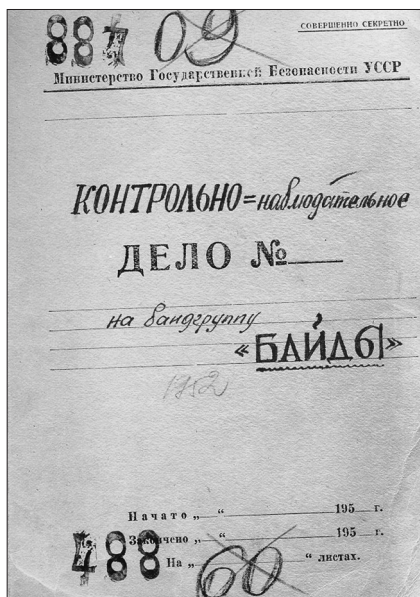
¹² Літопис УПА. — Т. 28: Савчин М. Тисяча доріг / за ред. Є. Штендери. — Торонто; Львів, 1995. — 600 с.

¹³ Горишняк В. О своей непростой судьбе размышляет последний главнокомандующий ОУН-УПА Василий Кук // *Факты и комментарии*. — 2002. — 18 сентября. — С. 13; Кук В. 9 мая праздником не считаю (інтерв'ю) // *Комсомольская правда*. — 2005. — 12 апреля. — С. 8, 17; Муратов О. Про УПА — від першої особи. Про юнацьке загартування у «Пласті», гімназійний вишкіл і, головне, про боротьбу на чолі проводу Української повстанської армії розповідає останній головнокомандувач УПА Василь Кук // *Дзеркало тижня*. — 10 лютого 2007 р. — № 5 (634). — С. 14.

тів з ним у період 1944—1960 рр. обсягом понад 2000 томів. Його дослідження розпочалося порівняно недавно. Тому детальне вивчення та аналіз цих документів ще попереду.

Важливим історичним джерелом є архівні кримінальні справи, заведені чекістами на заарештованих у 1939—1960 рр. членів ОУН і УПА. У них також згадано про діяльність В. Порплиці. Нині вони зберігаються у ф. 5 (на nereабілітованих осіб) та ф. 6 (на реабілітованих осіб) ГДА СБУ. Інформація в подібних документах досить-таки цікава, хоча нерідко вимагає перевірки та підтвердження іншими джерелами. Зокрема, В. Кук¹⁴, У. Крюченко¹⁵ та В. Охримович¹⁶ після арешту чекістами на допитах досить детально охарактеризували В. Порплицю як зв’язкового Проводу ОУН, з яким разом брали участь у діяльності підпілля. Таким чином, свідчення інших заарештованих чекістами підпільників суттєво доповнюють інформацію про діяльність В. Порплиці.

Вказівки чекістів щодо розшуку В. Кука і його оточення зберігаються у ф. 9 (фонд наказів) ГДА СБУ. В основному це вказівки НКВД—КГБ УРСР, які стосувалися діяльності проводу ОУН на українських землях. Проте збереглися і деякі вказівки з НКВД—КГБ СРСР. Ці документи містять оглядову інформацію про діяльність ОУН і УПА та їх керівників. Зате вони дають чітке уявлення,

Контрольно-наглядова справа за діяльністю «бандгрупи ‘Байди’», заведена УМГБ по Тернопільській області

¹⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). — Ф. 6. — Спр. 51895-фп.

¹⁵ Там само. — Спр. 51896-фп.

¹⁶ Там само. — Ф. 5. — Спр. 445.

як у різні роки чекістське керівництво направляло роботу підлеглих на боротьбу з українським визвольним рухом.

Інформація про В. Порплицю міститься і у ф. 13 ГДА СБУ. У першу чергу — у матеріалах багатотомної справи № 372 про діяльність ОУН і УПА в Україні в 1944—1954 рр. та боротьбу чекістів із нею¹⁷, а також у багатотомних додатках до неї — справах № 376 та № 398¹⁸.

Ці справи було створено на початку 1960-х рр. у рамках реалізації задуму КГБ УРСР щодо увіковічнення пам'яті про полеглих чекістів, а також систематизації інформації про діяльність ОУН і УПА для її подальшого використання в навчальних цілях для молодих чекістів¹⁹.

Треба сказати, що у справі № 372 приділено багато уваги аналізу заходів чекістів з розшуку В. Кука та його оточення в 1944—1954 рр. Зокрема, в т. 54 містяться копії свідчень В. Кука за 1954—1955 рр., а в т. 70 — матеріали про його розшук чекістами. Є документи як про вдалі, так і про невдалі заходи. Саме там збереглися копії матеріалів про розшук УМГБ—УМВД по Тернопільській області В. Порплиці в 1952—1953 рр. Розрізнена інформація про оточення В. Кука є й в інших томах цієї справи. У спр. 398 збереглися фотографії В. Порплиці²⁰.

У ф. 16 ГДА СБУ зберігаються спеціальні повідомлення НКВД—КГБ УРСР до ЦК КПУ, в т. ч. про розшук і знищення підпільників ОУН і УПА. Є серед них і матеріали про розшук В. Кука і В. Порплиці.

У ф. 65 ГДА СБУ зберігаються агентурні справи НКВД—НКГБ—МГБ—МВД—КГБ УРСР на керівництво ОУН і УПА в Україні. Центальною серед них є багатотомна справа «Берлога» на членів Проводу ОУН на українських землях. Вона провадилася чекістами з 1944 до 1960 рр. (збереглося 8 основних томів

¹⁷ Там само. — Ф. 13. — Спр. 372 в 103 томах. В т. 54 містяться копії свідчень В. Кука, в т. 70 — матеріали про його розшук чекістами в 1950—1954 рр.

¹⁸ Там само. — Ф. 13. — Спр. 376 (у 88 томах) та Спр. 398 (у 53 томах).

¹⁹ Дет див.: Ішук О. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959—1964 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 2009. — № 1 (32). — Харків: Права людини, 2009. — С. 87—119.

²⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т. 12, пакет з фотографіями бойовиків В. Кука.

та 64 томи додатків)²¹. Важливо зауважити, що справа «Берлога» провадилася як у Києві, так і в усіх обласних УНКВД—НКГБ—МГБ Західної України. До сьогодні збереглися також матеріали львівської (53 томи), рівненської (4 томи) та дрогобицької (24 томи) справ. Треба сказати, що В. Порплиця нерідко згадується в справі «Берлога», адже він був зв’язковим керівників підпілля.

Крім того, у фонді № 65 ГДА СБУ збереглися багатотомні агентурні справи та справи-формуляри з розшуку керівників ОУН і УПА Р. Шухевича²², Р. Кравчука²³, В. Кука²⁴, П. Федуну²⁵, В. Сидора²⁶, В. Охримовича²⁷, В. Галаси²⁸, Д. Клячківського²⁹, Я. Бусла³⁰, У. Крюченко³¹ та інших. У деяких із них також трапляються згадки про В. Порплицю. Щоправда, агентурні донесення інформаторів НКВД-КГБ про нього не завжди відзначаються точністю, адже до 1952 р. чекісти навіть не могли знайти виходи на місця його перебування.

Одним з важливих джерел для дослідження біографії В. Порплиці є контрольно-наглядова справа за діяльністю «бандгрупи ‘Байди’», заведена МГБ УРСР в кінці 1952 р.³². Вона збереглася у матеріалах відділу 2-Н УМГБ по Тернопільській області, які в 1990—1991 рр. були передані з архіву КГБ у Тернополі в Київ. У справі збереглися: вказівки та плани роботи чекістів з розшуку В. Порплиці, спецповідомлення та доповідні записки про виконання запланованих заходів, записки по ВЧ, агентурні донесення, переклади російською мовою листів підпільників та інші важливі матеріали.

Крім того, у матеріалах фонду № 73 ГДА СБУ за 1944—1960 рр. міститься й інша інформація про діяльність В. Порплиці та його розшук чекістами. В основному, це переклади підпільних докумен-

²¹ ГДА СБУ. — Ф. 65. — Спр. С-9079.

²² Там само. — Спр. С-7448.

²³ Там само. — Спр. С-7447.

²⁴ Там само. — Спр. С-7736.

²⁵ Там само. — Спр. С-9112.

²⁶ Там само. — Спр. С-7443.

²⁷ Там само. — Спр. С-7765.

²⁸ Там само. — Спр. С-9108.

²⁹ Там само. — Спр. С-8467.

³⁰ Там само. — Спр. С-7439.

³¹ Там само. — Спр. С-8198.

³² Там само. — Ф. 73. — Спр. 488.

тів, листів, а також спецповідомлення, доповідні записки, звіти, довідки, плани роботи відділу 2-Н УМГБ по Тернопільській області. Уціліли також матеріали про роботу районних відділів НКВД—КГБ на Тернопільщині за період 1944—1960 рр. У тих із них, які стосуються Зборівщини та Козівщини, трапляється інформація про В. Порплицю.

За даними НКВД—НКГБ—МГБ—МВД, зібраними у 1944—1952 рр., Порплиця Василь Олексійович народився у 1922 або 1923 р. в с. Хоростець (тоді — Козівського району Тернопільської області), українець, з селян-середняків. У підпіллі ОУН перебував щонайраніше з 1943 р., використовував псевдоніми ‘Байда’, ‘Славко’ та інші.

Згідно з донесеннями агентів МГБ ‘Яр’, ‘Міщук’, ‘Петро’, ‘Адамчук’, ‘Олійник’ та інших, В. Порплиця в 1942 р. навчався у Львівській торгівельній школі, а потім начебто виїжджав до Німеччини (щоправда, документальних підтверджень цього немає, і ця інформація поки що є сумнівною). У 1944 або 1945 р. він повернувся в Тернопільську область, вже будучи зв’язаним з підпіллям ОУН.

Чекістами від заарештованих підпільників ОУН (зокрема, від керівника Бродівського надрайонного проводу ОУН Степана Бутинського-‘Оріха’) були отримані дані, що В. Порплиця в 1943—1944 рр. діяв на території Львівської області, був зв’язковим, забезпечував лінії зв’язку підпілля, в т. ч. між Галичиною і Волинню, був особисто знайомий з багатьма провідниками. Він діяв на території тогочасних Бродівського, Підкамінського та Заболотцівського районів. Щонайменше з 1946 р. В. Порплиця став діяти в боївках, які забезпечували зв’язкові лінії одного з провідників ОУН В. Кука на Тернопільщині. Після загибелі підпільника ‘Плугатора’ — одного з керівників зв’язкових ліній В. Кука, В. Порплиця фактично замінив його. Через певний час він став одним з керівників зв’язку В. Кука з організаційними ланками ОУН на території Львівської, Тернопільської та Станіславської (нині — Івано-Франківської) областей. Однак подробиць про цей період його діяльності збереглося вкрай мало, в першу чергу — через суворе дотримання конспірації підпільниками.

В. Порплиця мав дуже широке коло знайомих на Зборівщині та Козівщині, які допомагали підпіллю ОУН. Більшу частину часу він переховувався у селах та лісах саме в цих районах. Треба сказати, що чимала частина місцевого населення активно підтримувала підпілля, допомагала йому матеріально, і саме тому чекістам так важко було з ним боротись.

У 1951 р. Козівським районним відділом МГБ на В. Порплицю було заведено справу-формуляр № 18545. Як бачимо, в поле зору чекістів він потрапив досить-таки пізно, і його активний розшук розпочався лише на сьомий рік після повернення совєтської влади. Хоча про підпільника ‘Байду’ в МГБ знали й раніше, але не могли ідентифікувати, хто ж ховається за цим псевдонімом. Про причетність В. Порплиці до ОУН свідчили заарештовані МГБ Кругляк Степан Іванович, Штокало Текля Миколаївна та інші. За їхніми словами, В. Порплиця, починаючи з 1945 р., перебував у боївці підпільника ‘Май’, діяв на території тогочасних Козівського та Зборівського районів Тернопільської області.

До 1952 р. співробітники органів МГБ не знали, що під псевдонімом ‘Байда’ переховується саме В. Порплиця, хоча мали його фотокартку. Як зазначено в документах УМГБ по Тернопільській області, агентура Козівського райвідділу МГБ не повідомляла про те, що В. Порплиця є ‘Байдою’. Також про це була відсутня інформація з інших джерел³³.

З найближчого оточення В. Порплиці у 1952 р. в підпіллі ОУН чекістам вдалося встановити таких осіб:

1) Заєць Михайло Миколайович, 1921 р.н., ур. с. Берлин Бродівського району Львівської області, українець, в підпіллі ОУН перебував щонайменше з 1944 р., у 1945—1950 рр. був охоронцем Головного командира УПА Романа Шухевича-‘Тура’. З березня 1950 р. перебував в охороні члена Проводу ОУН, керівника Львівського крайового проводу ОУН Осипа Дяківа-‘Горнового’. З 1951 р. став зв’язковим Василя Кука на Тернопільщині. Вмів гарно підроблювати печатки, підготував до друку спогади. У чекістів була інформація, що після загибелі 23 травня 1952 р. керівника Тернопільського окружного проводу ОУН ‘Олеся’ В. Кук-влітку 1952 р. подумував над тим, щоб призначити М. Зайця на

³³ ГДА СБУ. — Спр. 488. — Арк. 1—3.

його місце. М. Заєць вважався у підпіллі одним з найбільш довірених осіб В. Кука³⁴.

2) Кузів Василь Андрійович-‘Орач’, 1921 р. н., ур. с. Кліщівна Рогатинського району Івано-Франківської області, в ОУН перебував щонайменше з 1944 р., з 1946 р. перебував у складі боївок, які забезпечували діяльність В. Кука.

3) Колесник Михайло Іванович, 1915 р.н., ур. с. Конюхи Козівського району Тернопільської області, в ОУН перебував щонайменше з 1944 р.

Вперше про те, що В. Порплиця керує кур’єрською групою В. Кука, чекістам стало відомо від затриманого 6 жовтня 1952 р. члена Проводу ОУН Василя Охримовича. Він же розповів про приблизні місця його базування: тодішні Зборівський, Бережанський та Козівський райони Тернопільської області. У результаті проведених чекістами заходів, 3 грудня 1952 р. М. Заєць та В. Кузів були вистежені й убиті під час чекістсько-військової операції в с. Конюхи Тернопільської області³⁵.

Після цього чекістами було організовано розшук В. Порплиці у селах Конюхи, Розгадів, Годів, Юзефівка, Хоростів, Жабиня та інших. Вони думали, що він може переховуватися з В. Куком. Але пошуки результатів не принесли. Зате чекісти виявили брата В. Порплиці — Петра, близьких знайомих Федора Сушника, Йосифа Холондовича, Марію Чаловську та інших. Вони вимушені були розповісти, що В. Порплиця взимку 1950—1951 рр. переховувався в криївці в господарстві у Марії Процик в с. Конюхи. Цю криївку чекісти відкрили, а господарка змушена була свідчити про підпільників, які в ній переховувались. Як виявилося, восени 1951 р. підпільники всі речі з бункера забрали і перенесли до лісу, запечатали його і наказали господарям хати нікому нічого не розповідати. Влітку 1952 р. агентура МГБ епізодично фіксувала появу

³⁴ Дет. див.: Ішук О., Ніколаєва Н. Доля та спогади охоронця Романа Шухевича — Михайла Зайця — «Зенка». — К., 2007. — 50 с.; Стрільчук В. Михайло Заяць — охоронець Романа Шухевича // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2005. — Збірник 5. — С. 203—208.

³⁵ Ішук О., Ніколаєва Н. Спогади охоронця Романа Шухевича Михайла Зайця — «Зенка» // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2007. — Збірник 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. — С. 58.

В. Порплиці в селах Розгадів та Годів, але ці дані мало в чому допомогли чекістам.

28 листопада 1952 р. колишня підпільниця ОУН Кренцель Марія Іванівна під тиском співробітників МГБ вимушена була повідомити, що Порплиця В. О. використовує псевдонім ‘Байда’. Також вона впізнала його за пред’явленою їй фотокарткою. М. Кренцель сказала, що їй відомо про В. Порплицю від її чоловіка, колишнього провідника Зборівського районного проводу ОУН у період до 1946 р. ‘Кия’ (справжнє ім’я в документах не зазначено; він загинув у боях з чекістами).

Від своїх агентів чекісти дізналися, що ‘Байда’ разом з ще двома підпільниками у 1951—1952 рр. регулярно з’являвся в селах Хоробрів, Хоростець і інших, які розташовані на межі тодішніх Козівського та Зборівського районів Тернопільської області.

У результаті оперативних заходів чекістам вдалося встановити наступних родичів В. Порплиці:

1) Мати — Порплиця Марія, проживала в с. Хоростець Козівського району Тернопільської області,

2) Сестра — Турок Анна Олексіївна, 1918 р. н., проживала разом з чоловіком у с. Хоростець Козівського району Тернопільської області,

3) Сестра — Руда Анастасія Олексіївна, 48 років, проживала в с. Хоростець Козівського району Тернопільської області,

4) Сестра — Порплиця Марія Олексіївна, близько 50 років, проживала в с. Юзефівка Зборівського району Тернопільської області,

5) Брат — Порплиця Петро Олексійович, 40 років, проживав у с. Хоростець Козівського району Тернопільської області,

6) Брат — Порплиця Михайло Олексійович, 1908 р. н., проживав у с. Цицівка Зборівського району Тернопільської області,

7) Двоюридний брат — Порплиця Микола Степанович, 1910 р. н., проживав у с. Цицівка Зборівського району Тернопільської області,

8) Двоюридний брат — Порплиця Василь Степанович, проживав у с. Хоростець Козівського району Тернопільської області,

9) Двоюридна сестра — Порплиця Анна Степанівна, 1924 р. н., проживала в с. Глинна Козівського району Тернопільської області,

10) Двоюрідна сестра — Стукало Марія Степанівна, 1922 р. н., проживала в с. Хоростець Козівського району Тернопільської області,

11) Дядько — Королевич Іван Казимирович, віком приблизно 55 років, проживав у с. Августівка Козівського району Тернопільської області³⁶.

Після опитування мешканців сіл тодішніх Козівського та Зборівського району чекістами було встановлено особисті прикмети В. Порплиці, а також деяких осіб, з якими він підтримував контакти, перебуваючи в підпіллі ОУН. Опитавши ще й заарештованих підпільників, чекісти склали такий приблизний словесний портрет В. Порплиці: вище середнього зросту, міцної тілобудови, брюнет, очі карі, обличчя кругле, ніс прямий і широкий, підборіддя пряме з ямкою, має кілька вставних зубів з жовтого металу. Озброєний автоматом ППШ, пістолетом та гранатами.

На допитах у КГБ дружина В. Кука — Уляна Крюченко свідчила, що зиму 1952—1953 рр. В. Кук, та В. Порплиця-‘Байда’ провели в бункері в господарстві селянина Ткачука в с. Плехів³⁷. За іншими даними, В. Порплиця зимував сам у окремій криївці, і згодом розповідав, що якби не радіо, то збожеволів би. Він сильно переживав через загибель М. Зайця та В. Кузіва. Як завжди, взимку підпільники читали літературу, а також робили власні нотатки щодо перспектив подальшої роботи³⁸.

Збереглися також цікаві подробиці про те, як функціонували зв’язкові лінії В. Кука в 1949—1953 рр., і які саме обов’язки виконував В. Порплиця. Ось що написала у власноручних свідченнях чекістам від 14 липня 1954 р. У. Крюченко: «У цей час у В. Кука діяв основний зв’язок з півдня на північ, що йшов через пункти ‘Байди’—‘Вишневого’— ‘Дуба’. Побічний зв’язок був на Тернопільщину через ‘Чалого’, до окружного провідника Тернопільщини ‘Олеся’. Також до окружного провідника ‘Олеся’ на Золочівщину — через ‘Вишневого’. Але ці два зв’язки перервалися в 1952 р.,

³⁶ ГДА СБУ. — Ф. 73. — Спр. 488. — Арк. 1—3.

³⁷ Протокол допиту У. Крюченко / ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 51896-ФП. — Т. 2. — Арк. 116.

³⁸ Там само. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 70, матеріали МГБ УРСР з розшуку В. Кука та його охоронців.

коли загинули люди, які тримали зв’язки. До 1952 р. В. Кук діставав пошту як з півдня, так і з півночі. Це були записки, а також підпільна література, яку він казав переписувати на машинці, а деяку відразу віддавав до архіву, як непотрібну. Архіви зберігалися закопані в банках у лісі... Люди, що були на зв’язках, діставали від ‘Леміша’ гроші на убрання і взуття, а також на інші необхідні особисті речі. Харчі організовувалися в терені. Зерно спочатку брали у магазинерів колгоспу, а потім, щоб не розконспіруватися, купували. Так само свині... Пошту він приготівляв на південь або на північ сам. Записки писав олівцем на папіросному папері, частину шифрував. Приготівлення однієї пошти у нього забирало кілька днів, часами цілий тиждень. На машинці писалося тільки загальні інструкції, що не підлягали конспірації. Напр., щоб покращити конспірацію; щоб на зиму кожна підпільна група обов’язково робила базу (криївку), а не ходили по стрижках цілу зиму, бо це веде до провалу; щоб у криївках не дармували, а вчилися; щоб не ходили без потреби до дівчат у селах, бо це також веде до провалу і т.п...»³⁹.

Як бачимо, крім функцій зв’язкового, В. Порплиця та інші підпільники з оточення В. Кука виконували також функції охоронців, заготовлювали в селах їжу, купували або збирали необхідні речі (одяг, взуття, книги, газети, посуд тощо). Вся ця діяльність проходила з дотриманням максимально можливих заходів конспірації.

Підготовка листів в підпіллі ОУН і УПА була окремою, чітко продуманою справою. Про це були розроблені окремі інструкції⁴⁰. Листи (як їх ще називали — грипси) писалися переважно на тонкому цигарковому папері, їх скручували в дрібну трубочку, або ж складали вдесятеро, щоб вони займали якомога менше місця. Зазвичай підпільники в листах намагалися бути максимально лаконічними. Якщо лист передавався на далеку відстань, то він запаковувався так, щоб його не пошкодили вода чи сніг. На обгортці писалася адреса (зазвичай — пункт зв’язку, псевдонім або циф-

³⁹ Там само. — Ф. 6. — Спр. 51896-ФП. — Т. 2. — Арк. 33—38 із зв.

⁴⁰ Дет. див.: Ішук О., Ніколаєва Н. Методи зашифрування кореспонденції у підпіллі ОУН і УПА та її розшифрування органами державної безпеки УРСР в 1944—1955 рр. — К., 2007. — 38 с.

рове зашифрування адресата). У тексті листів нерідко використовувалися шифри та коди, щоб не дозволити ворогові зрозуміти їх зміст. Якщо кур'єрів заарештовували, то вони мали завдання за будь-яку ціну знищити грипс (наприклад, спалити, втопити, викинути, інколи навіть з'їдали), щоб інформація не потрапила до ворога.

Також треба сказати, що зв'язкові лінії підпілля ОУН були побудовані дуже конспіративно. Часто грипси, які йшли з одної адреси в іншу, проходили через кілька зв'язкових пунктів, на різних територіях. Причому нерідко зв'язкові лише передавали пошту і навіть не знали один одного особисто. Крім того, зустрічі зв'язкових зазвичай відбувалися вночі, на заздалегідь умовлених місцях, в наперед обумовлений час, за чітко умовленими знаками упізнання. Нерідко для передачі пошти застосовувались т. зв. «мертві пункти»: листи клали в дупло дерева чи під умовлений камінь, а потім інші підпільники їх забирали і передавали таким же чином далі. Всі ці методи зв'язку роками вдосконалювались у підпіллі, від їх чіткого дотримання залежало життя багатьох людей. Головним завданням В. Порплиці після отримання листів від В. Кука було забезпечити їх передачу адресатам, розіслати їх за допомогою різних ліній зв'язку. Так само від різних зв'язкових ліній він отримував пошту, яка йшла на адресу В. Кука, систематизував її та передавав особисто йому.

З ким листувався В. Кук, перебуваючи в підпіллі ОУН у період 1944—1954 рр., добре відомо з вцілілого листування провідників ОУН і УПА, яке вивчали к. і. н. В. Ковальчук та к. і. н. В. Огороднік⁴¹. Це були переважно члени Проводу ОУН на українських землях Роман Шухевич-‘Тур’, Василь Сидор-‘Шелест’, Роман Кравчук-‘Петро’, Олекса Гасин-‘Лицар’, Яків Бусел-‘Галина’, Петро Федун-‘Север’, Осип Дяків-‘Горновий’, Василь Охримович-‘Грузин’, Василь Галаса-‘Орлан’ та інші, а також крайо-

⁴¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 16: Волинь і Полісся в невідомій спадщині ОУН і УПА. 1944—1954 рр. / Упор. В. Ковальчук, В. Огороднік. — К.; Торонто, 2011. — 1024 с.; Ковальчук В., Огороднік В. Листування керівництва ОУН(б) і УПА на українських землях // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — К.; Харків: Права людини, 2011. — № 1 за 2010 р. — С. 147—168; Ковальчук В., Огороднік В. Листування керівництва підпілля ОУН(б) на Волині і Поліссі // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — К.; Харків: Права людини, 2010. — № 2 за 2010 р. — С. 236—331.

ві провідники Іван Литвинчук-‘Дубовий’, Микола Козак-‘Смок’, Степан Янишевський-‘Далекий’, Іван Прокопишин-‘Бурлан’ та багато інших провідників підпілля.

Треба сказати, що у 1944 р., коли підпілля діяло максимально активно, В. Кук мав дуже багато організаційних зустрічей та вів жваве листування. З роками все більше підпільних керівників гинули в боях з чекістами або потрапляли під арешт, і тому в 1952—1953 рр. В. Кук вже майже не мав з ким листуватися. Поступово також зменшувалась і підтримка підпілля з боку місцевого населення, заляканого чекістами, особливо — з боку насильницьки загнаних в колгоспи селян.

Відповідно, обов’язки В. Порплиці поступово змінювалися: з роками він став менше приділяти увагу зв’язку, став виконувати більше завдань В. Кука із господарського забезпечення криївок, продовжував з дотриманням заходів конспірації підтримувати контакти з довіреними людьми в селах, вивчав пресу та підпільну літературу, слухав радіо тощо. На початку 1950-х рр. стало зрозуміло, що чекістам в основному вдалося ліквідувати організаційну мережу ОУН. В період 1952—1953 рр. підпільники вже не могли скласти серйозної загрози комуністичному режиму. Але і здаватися та виходити з повинною вони не хотіли, розуміючи, що їм не пробачать діяльність в підпіллі, і обов’язково засудять, або й розстріляють.

Навесні 1953 р. В. Кук, У. Крюченко та В. Порплиця після виходу з зимових криївок попрямували на зустріч до керівника Рогатинського надрайонного проводу ОУН Олексія Демського-‘Шувара’⁴². Він у 1944—1950 рр. був одним з найбільш довірених підпільників ОУН, наближених до керівництва підпілля, постійно допомагав членам Проводу ОУН Р. Шухевичу та Р. Кравчуку, криївки яких знаходилися на Рогатинщині. Спроби зв’язатися з ним наприкінці березня та на початку квітня 1953 р. виявилися невдалими. Однак з третього разу їм вдалося зустрітися неподалік с. Стратин Рогатинського району Івано-Франківської області з бойовиками О. Демського — ‘Лесем’, ‘Сірком’ та ‘Солов’єм’. Бойовики привели В. Кука, У. Крюченко та В. Порплицю до О. Демського у ліс, який знаходився біля Стратина⁴³. Там вони пробули протягом двох

⁴² Іщук О. *Життя та доля Уляни Крюченко...* — С. 17.

⁴³ Іщук О., Ніколаєва Н. *Життєвий шлях Уляни Крюченко...* — С. 419—420.

тижнів очікуючи зв'язку з керівником Букачівського районного проводу ОУН 'Данилом', який ще раніше повідомив про наявність пошти від керівника Карпатського проводу ОУН Василя Охримовича та матеріалів з-за кордону для В. Кука⁴⁴. Про те, що В. Охримович був заарештований органами МГБ—МВД, В. Кук тоді ще не знав.

Після цього В. Порплиця, скоріше за все, повернувся на Тернопільщину, а В. Кук з дружиною залишився на Рогатинщині. Взагалі у 1952—1953 рр. В. Порплиця неодноразово переховувався разом з В. Куком і У. Крюченко, допомагав їм. У першій половині 1953 р. він отримав останнє важливе завдання — підтримувати зв'язок між двома ще неспійманими чекістами членами Проводу ОУН на українських землях В. Куком і В. Галасою. Вони у листах обговорювали ситуацію в підпіллі й питання про потребу перебазуватися на Схід (наприклад, в Кам'янець-Подільську (нині — Хмельницьку) область). Їм здавалося, що там чекістські операції проти підпілля проводяться з меншим розмахом, і працювати стане легше.

Проте, як згодом виявилось, інформацію про «легші умови роботи на Сході» інспірували агенти МГБ, які в 1952—1953 рр. намагались виманити В. Кука і В. Галасу на базу легендарного проводу ОУН на Хмельниччині, створеного чекістами. Зрештою, їм це частково вдалося, адже член Проводу ОУН на українських землях В. Галаса був заарештований 11 липня 1953 р. саме на Хмельниччині, куди він перейшов з Волині, повіривши чекістським агентам⁴⁵.

Особливу увагу варто приділити аналізу заходів чекістів з розшуку В. Порплиці в 1952—1953 рр. Керівництво УМГБ по Тернопільській області постійно отримувало грізні вказівки з Києва й Москви посилити розшук В. Порплиці, щоб через нього вийти на місця базування В. Кука. Розшук останнього вважався одним із головних завдань чекістів. Через це у 1952—1953 рр. співробітники УМГБ по Тернопільській області вживали активних заходів щоб затримати В. Порплицю. Вони завербували чимало нових агентів у

⁴⁴ *Протокол допиту У. Крюченко / ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 51896-ФП. — Т. 1. — Арк. 290—292.*

⁴⁵ *Дет. див.: Галаса В. Наше життя і боротьба. Спогади. — Львів: Мс, 2005. — 270 с.; Літопис УПА. — Т. 28: Савчин М. Тисяча доріг / за ред. Є. Штендери. — Торонто; Львів, 1995. — 600 с.*

різних селах Тернопільщини, опитали місцевих мешканців, встановили спостереження за різними людьми, які раніше підтримували контакти з ОУН тощо. Про заходи чекістів можна скласти уявлення зі вцілілих документів.

10 січня 1953 р. начальник управління МГБ по Тернопільській області полковник В. Шевченко затвердив план агентурно-оперативних заходів з розшуку керівника підпілля ОУН В. Кука та його кур’єра В. Порплиці⁴⁶. Цим детальним планом чекістами передбачалося завербувати нову агентуру для розшуку підпільників, активно працювати зі старими інформаторами, провести серію заходів, які могли би допомогти виявити місця перебування підпільників. Ми не будемо аналізувати всі заходи детально, адже про це можна написати окрему книгу. Скажемо лише, що чекісти дійсно працювали дуже старанно, максимально детально розпрацьовували план роботи, зазначили всі можливі варіанти, які могли б допомогти виявити В. Порплицю.

Через місяць після смерті Й. Сталіна і зміни чекістського керівництва в Україні, 12 квітня 1953 р. новий начальник УМВД по Тернопільській області генерал-майор Трубніков затвердив оновлений план заходів з розшуку боївків ‘Байди’ та ‘Залізняка’⁴⁷. Цим розлогим планом, який містив аж 27 пунктів, також передбачалося продовжувати вербувати нову агентуру для розшуку підпільників, працювати зі старими інформаторами, проводити заходи, які могли би допомогти виявити місця перебування підпільників.

Вже 20 квітня 1953 р. в. о. начальника 1-го управління МВД УРСР генерал-майор Поперека листом № 2/10/740 поінформував начальника УМВД по Тернопільській області генерал-майора Трубнікова, що в цілому з представленим планом заходів щодо розшуку ‘Байди’ він згоден. Але при цьому Поперека наголосив на тому, що МВД УРСР проводить спеціальні заходи з розшуку і затримання В. Порплиці, і тому до особливих вказівок з Києва попросив утриматись від проведення запланованих дій. Поперека запропонував проводити агентурно-оперативну роботу проти ‘Байди’ у напрямку виявлення його зв’язків. Також важливим було придбати необхідну агентуру, яка могла би посприяти вийти

⁴⁶ ГДА СБУ. — Ф. 73. — Спр. 488. — Арк. 171—194.

⁴⁷ Там само. — Арк. 244—262.

на місця перебування підпільників. Крім того, Поперека констатував, що територія тодішніх Заложцівського та Зборівського районів Тернопільської області мала виключний оперативний інтерес для МВД у справі розшуку керівника ОУН в Україні В. Кука. Він пропонував подумати про створення там легендованого підпілля ОУН, з метою перехоплення каналів зв'язку В. Кука. Про хід виконання запланованих заходів Поперека пропонував інформувати опергрупу МВД УРСР кожні 10 днів⁴⁸.

Виконуючи вказівки з Києва, 22 квітня 1953 р. начальник УМВД по Тернопільській області генерал-майор Трубніков затвердив оновлений план агентурно-оперативних заходів з розшуку боївки ОУН 'Байди'⁴⁹. Це було пов'язано ще й з тим, що підпільник 'Залізник' та його бойовики 'Терен' і 'Богданко' були вбиті співробітниками МВД 16 квітня 1953 р. в с. Юзефівка Тернопільської області. Про їх появу в селі чекістам повідомив агент МГБ—МВД 'Десятий', місцевий мешканець. Зважаючи на зміну ситуації та на нові вказівки з МВД УРСР, старі плани суттєво змінилися. У документі зазначалось, що скоріше за все 'Байда' і його бойовики діють на території сіл Бишки, Потік, Августівка, Куропатники та Жуків Тернопільської області. Копію цього плану було направлено до опергрупи МВД УРСР, яка базувалася у Львові.

26 квітня 1953 р. міністр внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенант Павло Мешик⁵⁰ листом № 1223/м повідомив начальника УМВД по Тернопільській області генерал-майора Трубнікова, що МВД УРСР проводить спеціальні заходи з розшуку В. Порплиці. Зважаючи на це, він попросив виключити будь-яку можливість фізичного знищення 'Байди' і заплановані заходи УМВД по Тернопільській області тимчасово не проводити. Водночас Мешик запропонував активізувати роботу з виявлення близьких зв'язків членів боївки В. Порплиці, придбати кваліфіковану агентуру з

⁴⁸ ГДА СБУ. — Ф. 73. — Спр. 488. — Арк. 263.

⁴⁹ Там само. — Арк. 267—273.

⁵⁰ Мешик Павло Якович (1910 — 23.12.1953). Народився в м. Конотоп в родині службовця. Українець. В органах радянської держбезпеки з 1932 р., працював на різних посадах. З 16.03.1953 р. до 30.06.1953 р. — міністр внутрішніх справ УРСР. Був заарештований 30.06.1953 р. у м. Києві. Засуджений 23.12.1953 р. ВС СРСР до ВМП, розстріляний в Москві. Не реабілітований. Генерал-лейтенант (26.05.1943 р.).

числа місцевих мешканців, щоб створити необхідні умови для знищення підпільників у потрібний момент. Про результати вжитих заходів пропонувалося доповідати⁵¹.

Врешті, вжиті заходи таки принесли потрібний чекістам результат. Одна з місцевих жінок, яку чекістам у березні 1953 р. вдалося завербувати в с. Травотолоки Зборівського району Тернопільської області, добре знала В. Порплицю з 1949 р., користувалася його довірою, і він іноді заходив до неї, щоб відпочити, поїсти та дізнатися новини. Від чекістів вона отримала псевдонім ‘Люба’. І дійсно, вночі 26 квітня 1953 р. В. Порплиця разом ще з одним підпільником заходив до неї та розпитував про ситуацію в селі. Згідно з оперативною інформацією МВД, В. Порплиця міг заходити до неї і надалі. Але в травні 1953 р. цього не сталося.

Зате 4 червня 1953 р. ‘Люба’ повідомила заступника начальника 4-го відділу УМВД по Тернопільській області Краснікова про те, що в ніч на 2 червня до її будинку заходили двоє підпільників, в т. ч. і ‘Славко’ (під цим псевдонімом В. Порплиця був відомий ‘Любі’). Вони розпитували про ситуацію в селі, про новини, про дії військ МВД, посиділи хвилин 40, випили по кружці молока кожен. Також поговорили з матір’ю та сестрою ‘Любі’. Далі ‘Славко’ дав ‘Любі’ завдання купити свіжі газети «Известия» та «Радянська Україна», цукор і консерви і видав на це гроші. Потім підпільники зібрались і пішли, пообіцявши зайти знову завтра вночі.

Дочекавшись ранку, агент МВД ‘Люба’ потаємно зустрілась в селі з оперативником Чернієнком та розповіла йому про нічний прихід підпільників. Чернієнко дав їй вказівки, як поводитись далі: запропонував придбати все, що просили підпільники і на наступній зустрічі передати їм. Також просив виконувати всі їхні доручення, щоб увійти в довіру. В ніч на 3 червня 1953 р. до ‘Любі’ знову прийшли троє підпільників і забрали в неї газети «Известия» та «Радянська Україна», цукор і консерви. В. Порплиця-‘Славко’ подякував їй за допомогу, і дуже просив допомогти отримати документи — паспорт і військовий квиток. Запропонував навіть викрасти їх, причому бажано у чоловіка його віку й комплекції. Потім підпільники пішли, про дату своєї наступної появи не попереджали⁵².

⁵¹ ГДА СБУ. — Ф. 73. — Спр. 488. — Арк. 264—265.

⁵² Там само. — Арк. 287—290.

Про появу підпільників в с. Травотолоки та про інформацію, надану 'Любою', УМВД по Тернопільській області негайно поінформувало львівських та київських колег. Після обговорення ситуації, в якому брали участь Іван Шорубалка та інші досвідчені оперативники, було вирішено розробити окремий план заходів щодо використання 'Люби' з метою затримання В. Порплиці-'Славка' живим.

Зважаючи на це, 10 червня 1953 р. начальник УМВД по Тернопільській області генерал-майор Трубніков затвердив план захоплення 'Байди' за допомогою агента МВД 'Люби' і надіслав його міністру внутрішніх справ УРСР П. Мешику⁵³. 12 червня копію цього плану він також переслав заступнику міністра Попереці у м. Львів⁵⁴.

Загальний задум був таким. Чекістами було дано завдання 'Любі' використати довіру підпільників до неї та забезпечити захоплення В. Порплиці живим. Для цього її ретельно проінструктували, як поводитися в таких випадках, і вручили спецпрепарати «Нептун-47-а», «Нептун-47-б» та «Нептун-80». Це було сильне снодійне, яке чекісти за допомогою своєї агентури потаємно підсипали в їжу підпільникам, воно не мало ніякого смаку. Внаслідок вживання такого снодійного підпільники втрачали можливість чинити спротив і засинали на 15—20 годин.

Усвідомлюючи важливість затримання В. Порплиці, що давало можливість вийти на місця перебування керівника Проводу ОУН на українських землях В. Кука, 23 червня 1953 р. заступник начальника 4 відділу УМВД по Тернопільській області Красніков склав детальне завдання для агента 'Люби', яка мала забезпечити захоплення В. Порплиці у випадку його приходу до її хати⁵⁵. Було передбачено різні варіанти поведінки, як слід діяти у випадку приходу підпільників, щоб реалізувати задум.

24 червня 1953 р. заступник начальника 4-го відділу УМВД по Тернопільській області Красніков також склав завдання оперативним працівникам лейтенанту Чернієнку, заступнику начальника відділення УМВД капітану Комарову та старшому оперуповнова-

⁵³ ГДА СБУ. — Ф. 73. — Спр. 488. — Арк. 294—306.

⁵⁴ Там само. — Арк. 307—319.

⁵⁵ Там само. — Арк. 231—237.

женому УМВД старшому лейтенанту Ковирзіну щодо проведення заходів із затримання В. Порплиці живим⁵⁶. Ці плани затвердив начальник УМВД по Тернопільській області полковник Хорсун.

25 червня 1953 р. начальник УМВД по Тернопільській області полковник Хорсун направив план заходів щодо захоплення В. Порплиці на затвердження заступнику міністра внутрішніх справ УРСР генерал-майору М. Попереці⁵⁷. Заходи були схвалені.

У ніч на 27 червня 1953 р. В. Порплиця з інше одним підпільником ОУН знову прийшов до хати ‘Люби’. Підпільники розпитали її про ситуацію в селі, випили молока та пішли, пообіцявши зайти через день і попросивши приготувати для них гарячу їжу. Наступного дня ‘Люба’ поінформувала про це оперативника Чернієнка, і він запропонував їй застосувати спецзасіб «Нептун» під час цього приходу підпільників. Але коли вони прийшли в ніч на 29 червня 1953 р., то їжу їм готувала мати ‘Люби’, і тому застосувати «Нептун» можливості не було. Під час відпочинку в хаті, В. Порплиця просив ‘Любу’ дістати йому інструкції з фінансів та бюджету, мотивуючи це потребою ознайомитись з оплатою праці колгоспників. Цілком можливо, що про ці матеріали його просив В. Кук, який вважався в підпіллі спеціалістом з сільського господарства і був автором книги «Колгоспне рабство»⁵⁸. Наприкінці зустрічі В. Порплиця повідомив, що він, можливо, знайде ще приблизно через два тижні.

Зважаючи на це, чекісти вжили всіх можливих заходів, щоб наступного разу таки досягти успіху. Треба зазначити, що оперативники ретельно готувалися до проведення задуманої операції. Інформацію про підпільників постійно систематизували і аналізували досвідчені працівники. 17 липня 1953 р. заступник начальника відділення 4-го управління МВД УРСР капітан Строкін склав інформаційну довідку про В. Порплицю та його кур’єрську групу. Він перерахував усі основні дії підпільників, відомі чекістам за останній період⁵⁹.

У червні—липні 1953 р. агент ‘Люба’ та оперативні працівники МВД УРСР Чернієнко та Ковирзін, замасковані під місцевих ря-

⁵⁶ ГДА СБУ. — Ф. 73. — Спр. 488. — Арк. 224—227, 228—230.

⁵⁷ Там само. — Арк. 216—223.

⁵⁸ Див.: Кук В. Колгоспне рабство / Передм. В. В’яровича. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2005. — 264 с.

⁵⁹ ГДА СБУ. — Ф. 73. — Спр. 488. — Арк. 238—240.

дових працівників міліції, терпляче очікували на прихід В. Порплиці в с. Травотолоки. І він таки прийшов до своєї, як йому здавалось, надійної людини, 23 липня 1953 р.

Про подробиці й результати спецоперації із захоплення В. Порплиці живим можемо дізнатися з записки по ВЧ від начальника відділу 4-го управління МВД УРСР полковника Данілова до начальника 4-го управління МВД УРСР Майструка від 24 липня 1953 р.⁶⁰

Як зазначено в документі, 23 липня 1953 р. о 3.00 В. Порплиця-‘Байда’ та підпільник ‘Дуб’ (за даними МВД УРСР, — Палчат Василь Іванович, 1918 р. н., ур. с. Берлин Бродівського району Львівської області) зайшли в хату до агента ‘Люби’. Їй вранці вдалося сходити до села під легендою «розвідати ситуацію», і повідомити про прихід підпільників оперативного працівника Чернієнка, який виступав в ролі місцевого уповноваженого міліції. Він ще раз проінструктував ‘Любу’, як діяти далі.

Приблизно о 15.00—16.00 23.07.1953 р. ‘Люба’, використавши «втемну» свою рідну сестру, підсипала в їжу підпільникам спецзасіб «Нептун». Але підпільники виявилися пильними, і ‘Дуб’, спробувавши їжу (борщ), сказав ‘Байді’, що туди щось підсипано. Другу страву (локшину) підпільники їсти не стали, і спустились з горища хати в кімнату. ‘Дуб’ став звинувачувати сестру ‘Люби’, що вона щось досипала в їжу, а потім заклад пальці в рот і почав блювати. Його прикладу послідував і В. Порплиця.

Незважаючи на запевнення В. Порплиці, що ця родина є надійною, ‘Дуб’ вимагав негайно йти з цього господарства. Тому підпільники швидко зібрали речі та пішли з хати ‘Люби’ горидами до поля, у напрямку лісу. Про це ‘Люба’ о 16.25 повідомила Чернієнка, а той передав інформацію оперативникам Котенку й Краснікову, які перебували в урвищі за селом. Група Котенка негайно взяла підпільників під спостереження, маючи завдання обов’язково захопити їх живими.

Як зазначено в чекістських звітах, поведінка підпільників свідчила, що вони частково перебували під дією «Нептуна». Це підтверджується тим, що вони не втікали (мабуть, не вистача-

⁶⁰ ГДА СБУ. — Ф. 73. — Спр. 488. — Арк. 241—242. Також див.: ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 70, матеріали про розшук В. Кука.

ло сил), але все ж добре орієнтувались на місцевості. Пройшовши приблизно 2 км від села, підпільники помітили оперативників, які за ними стежили, і відкрили по ним вогонь. Потім підпільники стали знищувати і розкидувати в полі наявні в них документи, зокрема, викинули свої записні книжки (їх згодом підібрали чекісти). Пройшовши приблизно ще 1 км, підпільники увійшли в поле пшениці, де залягли. Чекістська опергрупа стала за ними спостерігати. О 17.10 чекісти почули звідти два постріли. Коли опергрупа підійшла туди, то побачила, що ‘Дуб’ застрілився пострілом у скроню, а В. Порплиця пострілом смертельно поранив себе в живіт. Він був доставлений до м. Тернополя в лікарню, де помер о 19.15 під час надання медичної допомоги.

У підпільників чекістами було вилучено два автомати, два пістолети, 1100 руб. грошей, важливі документи, в т. ч. дві записні книжки з датами зустрічей, а також лист від члена Проводу ОУН Василя Галаси-‘Орлана’ до ‘МКЛ’ (Василя Кука). 25 липня 1953 р. всі ці матеріали полковником Даніловим було переслано зі Львова на вивчення до 4-го управління МВД УРСР у м. Києві⁶¹. Згодом чекісти зробили переклад цих матеріалів російською мовою.

Пізніше чекісти у звітах констатували, що спецзасіб «Нептун» не відповідає вимогам до нього, бо підпільники відчули його смак, і вжили заходів, щоб утекти. Це унеможливило захоплення їх живими. Між тим, керівництвом МГБ—МВД УРСР надавалася велика увага захопленню В. Порплиці живим, про що були проінструктовані всі оперативники, які брали участь в операції. Чекісти сподівалися за його допомогою вийти на місця перебування В. Кука⁶². Таким чином, загибель В. Порплиці була розцінена керівництвом МВД УРСР, як провал спецоперації.

31 липня 1953 р. начальник УМВД по Тернопільській області полковник Хорсун надіслав заступнику міністра внутрішніх справ УРСР Попереці спецповідомлення № 4/3653 про реалізацію заходів, проведених в 1953 р. з розшуку кур’єрської групи Проводу ОУН під керівництвом В. Порплиці-‘Байди’⁶³. У ній він детально виклав обставини знищення боївки ‘Залізняка’ 16.04.1953 р. та на-

⁶¹ ГДА СБУ. — Ф. 73. — Спр. 488. — Арк. 243.

⁶² Там само. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 70, матеріали про розшук В. Кука.

⁶³ Там само. — Ф. 73. — Спр. 488. — Арк. 324—335.

слідки спецоперації проти 'Байди', яка проводилась в червні—липні 1953 р. В кінці документа Хорсун пропонував нагородити оперативних працівників, які брали участь у заходах, додавши проект відповідного відомчого наказу⁶⁴. Але керівництво МВД УРСР було невдоволене тим, що чекістам не вдалося затримати В. Порплицю живим. Чи отримали подяки і нагороди чекісти, які брали участь в оперативних заходах, поки що невідомо.

На цьому провадженні справи МГБ—МВД УРСР з розшуку В. Порплиці було припинено. Справу завершує ще один показовий документ. 11 листопада 1953 р. начальник УМВД по Тернопільській області полковник Хорсун ще раз повідомляв запискою по ВЧ міністру внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенанту Тимофію Строкачу⁶⁵ подробиці про результати розшуку й знищення В. Порплиці—'Байди'⁶⁶. Цілком можливо, що ця інформація була потрібна київському чекістському керівництву для подальшого планування заходів з розшуку В. Кука, який на той час все ще залишався на волі.

В. Порплиця опинився в підпіллі ОУН і УПА в дуже молодому віці. Він виконував обов'язки зв'язкового, діяв у різних районах Західної України, а найбільше — на Львівщині та Тернопільщині, знав багатьох провідників підпілля. Судячи з документів, він чітко виконував вказівки своїх провідників, суворо дотримувався принципів конспірації, що і дозволило йому так довго протриматись.

У 1946—1953 рр. В. Порплиця був довіреною особою, а згодом — керівником зв'язків В. Кука. Можна сказати, що в 1949—1953 рр. до нього сходилися всі лінії підпільних зв'язків, які йшли до В. Кука. Фактично йому постійно доводилося одночасно ви-

⁶⁴ ГДА СБУ. — Ф. 73. — Спр. 488. — Арк. 336—338.

⁶⁵ Строкач Тимофій Амвросійович (04.03.1903 — 15.08.1963). Народився в с. Астраханка Приморської області в родині селянина-бідняка. Українець. У радянських органах держбезпеки з 1924 р., служив на різних посадах. З 30.05.1942 р. до жовтня 1944 р. — начальник Українського штабу партизанського руху, з жовтня 1944 р. до 16.01.1946 р. — начальник УББ і заступник наркома внутрішніх справ УРСР, з 16.01.1946 р. до 16.03.1953 р. — нарком-міністр внутрішніх справ УРСР, з 19.03.1953 р. до 11.06.1953 р. — начальник УМВД по Львівській обл., з 03.07.1953 р. до 31.05.1956 р. міністр внутрішніх справ УРСР. Звільнений за хворобою 22.05.1957 р. Генерал-лейтенант (06.08.1944 р.). Заслужений працівник НКВД (1942 р.), мав багато нагород. Помер у м. Київ, похований на Байковому цвинтарі.

⁶⁶ ГДА СБУ. — Ф. 73. — Спр. 488. — Арк. 339—342.

конувати кілька важливих завдань: бути охоронцем В. Кука, забезпечувати заготовку та придбання продуктів та інших потрібних речей, дбати про підготовку криївок, ходити на зв’язки тощо. Протягом 10 років він брав участь у забезпеченні роботи зв’язкових ліній підпілля, отримав великий досвід цієї роботи. Зі знищенням В. Порплиці біля В. Кука, який у 1944 р. мав не менше 100 довірених осіб, фактично не залишилось зв’язкових. Він вимушений був у 1953 р. взяти у О. Демського-‘Шувара’ двох бойовиків: Михайла Феніна-‘Назара’ та Володимира Задвірного-‘Довбуша’. Саме з ними 23 травня 1954 р. він і був захоплений чекістами в лісі біля с. Кругів Золочівського району Львівської області.

Звісно, у цій оглядовій статті подано далеко не всю інформацію про В. Порплицю, яку вдалося відшукати. Думається, є потреба в тому, щоб згодом підготувати про нього окрему книгу.

Життєвий шлях В. Порплиці, як і багатьох інших українців тої епохи, свідчить: вони віддали свою молодість, сили та здоров’я боротьбі за створення Української незалежної держави. Чимало їх рідних та близьких людей постраждали, або і загинули в цій боротьбі. Хотілося б, щоб пам’ять про таких людей, як В. Порплиця, зберігалася в майбутньому, і щоб український народ пам’ятав тих, хто самовіддано, не шкодуючи себе, боровся за незалежність нашої держави. Сподіваємось на те, що їхній життєвий шлях будуть вивчати наступні покоління українських істориків.

Олександр Пагіря

Кандидат історичних наук

У статті досліджується планування, підготовка та проведення спільної саботажно-диверсійної операції Угорщини та Польщі проти Підкарпатської Русі (Карпатської України) восени 1938 — на початку 1939 рр.

Тактика дестабілізації двох держав на території краю розглядається крізь призму сучасного концепту «гібридної війни». Попри великі сподівання Варшави та Будапешта, у період автономії в Карпатській Україні так і не вибухнуло проугорське повстання, яке мало стати приводом для введення угорських військ та анексії краю Угорщиною. Ключові слова: Карпатська Україна, Угорщина, Польща, гібридна війна, диверсія, саботаж

Oleksandr Pagirya

Hungary and Poland's "Hybrid Warfare" Against Carpatho-Ukraine in 1938—1939

The article examines the planning, preparation and execution of the joint sabotage and diversion operation by Hungary and Poland against Podkarpatska Rus (Carpatho-Ukraine) in autumn 1938 — early 1939. The destabilization tactics employed by the two countries in the region is being examined through the prism of the modern concept of "hybrid warfare". Despite high expectations on the side of Warsaw and Budapest, no pro-Hungarian uprising in Carpatho-Ukraine during its autonomy period broke out, which was supposed to create the pretext for Hungary to send its troops and annex the region.

Key words: Carpatho-Ukraine, Hungary, Poland, hybrid warfare, diversion, sabotage.

«ГІБРИДНА ВІЙНА» УГОРЩИНИ ТА ПОЛЬЩІ ПРОТИ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ У 1938—1939 рр.

Причетність Польщі та Угорщини до розчленування Чехословаччини під час Мюнхенської кризи восени 1938 р., а також їх прихована агресія проти свого сусіда під час подій на Підкарпатській Русі (Карпатській Україні) у 1938—1939 рр. перебувають на маргінесі історичної політики та колективної пам'яті двох держав. Міжвоєнна Польська держава зазвичай змальовується в якості жертви таємного пакту нацистської Німеччини та сталінського СРСР, який відкрив шлях до початку Другої світової війни та розподілу Східної Європи.

Однак ще за рік до цих вікопомних подій Польща поряд з Німеччиною та Угорщиною виступила активним співучасником розшматування Чехословацької республіки, окупувавши на початку жовтня 1938 р. Тешинську Сілезію та захопивши у грудні 1938 р. Спіш та Ораву в північній Словаччині. Водночас у 1938—1939 рр. офіційна Варшава зайняла вкрай ворожу позицію щодо українського питання, вдавшись до методів таємної війни проти Карпатської України — автономного краю у складі постмюнхенської Чехословаччини, у спробах допомогти своєму союзнику — Угорщині встановити спільний кордон у Карпатах.

Будучи натхненою тими методами, якими послуговувалися нацисти під час дестабілізації ситуації в Судетських землях Чехословаччини, Варшава спільно з Будапештом організувала диверсійну операцію у Карпатській Україні, що мала призвести до ліквідації «українського П'ємонт» на Закарпатті. Тактику, апробовану ними в таємній агресії проти Карпатської України у 1938—1939 рр., можна розглянути в категоріях сучасного терміну «гібридної війни» — неоголошеної війни, яка ведеться із поєднанням принципово різних типів і способів (класичних із використанням регулярних військ, нерегулярних збройних формувань (повстанців, диверсантів, терористів, партизанів і т. д.), інформаційно-психологічних операцій, методів економічної й комунікаційної блокади тощо), які скоординовано застосовуються задля досягнення спільних цілей. Під час «гібридної війни» країна-агресор може залишатися публічно непричетною до розв'язання

конфлікту¹. Спробуємо описати основні етапи польської диверсійної операції проти Карпатської України у 1938—1939 рр.

У міжвоєнний період Польща та Угорщина розглядали Чехословаччину як штучно створену державу, позбавлену міцних історичних традицій та підвалин для існування. У зв'язку з цим, на момент Мюнхенської кризи 1938 р. вони, як і Німеччина, були зацікавлені в її остаточній дезінтеграції, прагнучи отримати від цього територіальні дивіденди. Особливо інтереси цих двох держав сходилися у питанні Підкарпатської Русі. У міжвоєнний період ревізіоністська політика Будапешта була спрямована на відновлення «тисячолітніх кордонів» держави св. Іштвана та повернення колишніх історичних земель, втрачених унаслідок принизливого для угорців Тріанонського договору 4 червня 1920 р., що позбавив її 2/3 територій, на яких проживало 1/3 населення.

З іншого боку, Польща вбачала в проголошенні автономії Підкарпатської Русі безпосередню загрозу для своєї територіальної цілісності, з огляду на небезпеку проникнення «українського вірусу» на підвладні їй українські землі — Східну Галичину та Західну Волинь. Водночас, Варшава побоювалася «ворожого удару з флангу» — розігрування Берліном української карти на Закарпатті проти неї. Щоб завадити цьому, Польща відчайдушно прагнула встановити спільний кордон з Угорщиною у Карпатах. Це була частина стратегії польської дипломатії, спрямованої на побудову бар'єру проти гітлерівської агресії в Східній Європі із країн так званого «нейтрального блоку» (концепція «Третьої Європи», або «Міжмор'я»)². Відтак, Варшава, як і Будапешт, були зацікавлені в якнайшвидшому приєднанні Підкарпатської Русі до складу Угорщини.

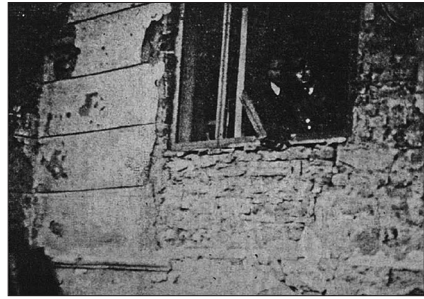
Після анексії Тешинської Сілезії на початку жовтня 1938 р. Польща спрямувала свої зусилля на досягнення спільного кордону з Угорщиною в Карпатах, аби відрізати Чехословаччину від її союзника по Малій Антанті — Румунії. 5 жовтня 1938 р. у Варшаві під час зустрічі угорського державного секретаря Іштвана Чакі

¹ Hoffman F. *Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid War*. — Arlington: Potomac Institute for Policy Studies, 2007. — P. 20—22.

² Трофимович Л. Підкарпатська Русь у контексті європейської політики (жовтень — грудень 1938 р.) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. — 2009. — Вип. 14. — С. 342.

та польського міністра закордонних справ Юзефа Бека було досягнуто домовленості про співпрацю в проведенні спільної саботажно-диверсійної операції на території Закарпаття з метою якнайшвидшого приєднання території краю до Угорщини. 10 жовтня 1938 р. у Варшаві відбулися польсько-угорські військові переговори, під час яких начальник польського Головного штабу генерал В. Стахевич пообіцяв, що польська сторона розпочне таємну диверсійну акцію після відповідних дій з угорського боку. Одночасно між Варшавою та Будапештом розпочався обмін розвідувальними даними про український рух на Підкарпатті³.

Завданням спільної диверсійної операції було дестабілізувати суспільно-політичне та військове становище на Закарпатті, підірвати позиції чехословацької адміністрації та автономного уряду, досягнути його міжнародної ізоляції, викликати повстання місцевого населення й таким чином створити передумови для його анексії та відновлення Угорщиною свого тисячолітнього кордону. Другі відділи польського Головного та угорського Генерального штабів координували між собою засилання на територію Підкарпатської Русі диверсійних і терористичних груп для здійснення актів саботажу, руйнування ліній комунікації (мостів, пошти, телеграфу, телефону, залізниці, автошляхів, ліній електропередач), державних об'єктів, убивства представників місцевих органів влади, чехословацьких жандармів, прикордонників, військових, поширення антиукраїнської пропаганди та підготовки ґрунту для прилучення території краю до Угорщини. Слід погодитися з думкою чеського історика Мечислава Борака про те, що диверсійна операція Угорщини та Польщі була унікальним прикладом

Будинок чехословацької прикордонної варті, пошкоджений внаслідок диверсій польських терористів поблизу м. Мукачева, 1938 р.

³ Dąbrowski D. *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej). 1938—1939.* — Toruń, 2007. — S. 148—149.

порушення міжнародного права: у мирний час без оголошення війни на територію сусідньої держави проникали чисельні та добре озброєні підрозділи, які мали на меті підняти повстання та вести партизанську боротьбу⁴.

Слід додати, що військові та диверсійні заходи двох держав доповнювалися економічною та комунікаційною блокадою Закарпаття, потужним дипломатичним тиском на автономний уряд у Хусті. Фактично, тактика дестабілізації, яку сьогодні ми змальовуємо в категоріях концепції «гібридної війни», була в повній мірі апробована в Карпатській Україні ще в 1938—1939 рр. З точки зору міжнародного права, йшлося про опосередковану агресію проти Закарпаття.

Політичне керівництво угорською операцією з «повернення» краю здійснював колишній міністр внутрішніх справ Міклош Козьма, а військові заходи курував керівник управління угорського генерального штабу полковник Шандор Хомлок. Перший неоднозначно визначав вагу питання: «Негайне вирішення русинського питання я вважаю настільки важливим з точки зору Будапешта, що заради цього готовий піти на будь-який ризик, якщо потрібно, то навіть стати до стінки...»⁵. Ще 1 жовтня 1938 р. він зустрівся з угорським прем'єр-міністром Бейлою Імреді, запропонувавши йому план заходів, що передбачав поєднання агресивної пропагандистської кампанії з діями «прямої акції» за допомогою нападів добровольчих загонів на Закарпатті. Схваливши накреслений план, керівник угорського уряду дав водночас згоду використовувати у разі потреби «нелегальні та насильницькі засоби». Відтак, 5-й відділ угорського генштабу квапно розробив військовий план диверсійних операцій проти Підкарпатської Русі, який невдовзі був уведений в дію⁶.

На початковому етапі угорська диверсійна акція мала «простимулювати» задоволення територіальних вимог Угорщини на південно-східні землі Чехословаччини, де компактно проживали 1 млн. угорців, надавши таким чином Будапешту «додаткові аргументи» під час переговорів 9—13 жовтня 1938 р. у Комарно з

⁴ Borák Mečislav *Obrana Podkarpatské Rusi // Česko-slovenská historická ročenka*. — 1997. — Masarykova univerzita v Brně, 1997. — S. 173.

⁵ Венгрия и Вторая мировая война: Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны. — Москва, 1962. — С. 108.

⁶ Там само. — С. 109.

представниками празького уряду про угорсько-чехословацький кордон. При цьому назовні потрібно було створити враження про наявність у регіоні стихійного повстанського руху, що вимагав невідкладної ревізії кордонів.

На початку жовтня 1938 р. у с. Вашарошномень, за 45 км від кордону з Підкарпатською Руссю, стали зосереджуватись угорські диверсійні формування, укомплектовані новобранцями угорської армії, резервістами, добровольцями, членами парамілітарних організацій («Левенте»), загонів «Рондьош Гарди» (Гвардії обірванців) та «Собот Чопоток» (Вільних загонів). Організовані за прикладом судетсько-німецьких «добровольчих корпусів» (Freikorps)⁷, що виникли в апогей Судетської кризи у вересні 1938 р., станом на середину жовтня 1938 р. вони нараховували до 6 тис. осіб, поділених на 19 батальйонів по 300 осіб у кожному⁸. На угорській території вони забезпечувались зброєю (гвинтівки Манліхера М 1895, пістолети-кулемети Бергмана МП-18, 9 мм бельгійські пістолети Браунінга FN 1910, вибухівка, бойові гранати) та обмундируванням (для кращого маскування серед населення були вдягнуті в цивільний одяг, чоботи та берети), проходили військовий вишкіл і таємно перекидалися через угорсько-чехословацький кордон на територію Підкарпаття для проведення актів саботажу, поширення паніки та хаосу, підбурювання місцевого населення до протестів та повстання проти чехословацької адміністрації. Окрім цього, поблизу Кішварди була створена спеціальна диверсійна група «С» під командуванням капітана Стефана Валеріана у складі 300 осіб, до якої входили також спеціалісти з підривної, диверсійно-саботажної, партизанської та терористичної роботи⁹.

⁷ Див. детальніше: Broszat M. *Das Sudetendeutsche Freikorps* // *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. — 9. Jahrgang, Heft 1. — 1961. — S. 30–49; Werner Röhr. *Der "Fall Grün" und das Sudetendeutsche Freikorps* // *Hundert Jahre sudetendeutsche Geschichte — Eine völkische Bewegung in drei Staaten*. — Wien, 2007. — S. 241–256; Zusana Pivcová. *Sudetendeutsches Freikorps* // *Historie a vojenství*. — Č. 2/2011. — S. 105–108.

⁸ Dombrády L. *Army and Politics in Hungary 1938–1944*. Edited by G. Rácz. Translated by E. Arató. — New York: Columbia University Press, 2005. — P. 10.

⁹ Czaba Horváth, Ferenc Lengyel. *The Hungarian Royal Honvéd Army 1920–1940* // *A Millennium of Hungarian military history*. Edited by László Vesprémy and Béla K. Király. — Columbia University Press, New York, 2002. — P. 409; Necze Gábor. *Kárpátalja az állambiztonsági jelentések tükrében, 1939–1941* // *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történelmi közelítés*. Szerkesztette: Fedinec Csilla. — Budapest, 2004. — old. 127.

Чехословацьке командування володіло інформацією про систему комплектування та підготовки угорських диверсантів за сприяння офіційних кіл: «Угорське військове відомство організовує нелегальні формування із членів неурядових стрілецьких товариств. Їхніми членами є переважно колишні вояки. Останні, як також і невоєнки, є гарно вишколені у стрільбі. Окрім членів стрілецьких товариств до нелегальних формувань також залучено багато добровольців — їх набралось стільки, що Міністерство оборони організувало збори, щоб до згаданих формувань вступали тільки придатні до цього особи. Члени банд проходять навчання у використанні зброї в ближньому бою, а також вибухових речовин (...) Згадані банди прямо підпорядковані начальнику штабу відповідного військового органу. Офіційно цих банд не існує взагалі (...) Вони мають діяти як безвідповідальні елементи»¹⁰. Деяким тогочасним оглядачам такі дії нагадували інструменти прихованої агресії Німеччини проти Австрії та Чехословаччини. Зокрема, чеський публіцист Душан Томашек занотував з цього приводу у своєму щоденнику: «Видається, що гортіївці хочуть гратися в “малих нацистів” та копіювати на свій зразок анексію Австрії та Судет»¹¹.

Поряд з очевидною аналогією з «гібридними» методами дестабілізації, які були застосовані нацистами у Судетах, діяльність «угорських повстанців» у 1938—1939 рр. спиралася також на традиції диверсійної і підривної роботи після Першої світової війни, що мали на меті повернення втрачених згідно Тріанонського договору територій Угорського королівства¹². Восени ж 1938 р. метою «русинської акції» Будапешта було тиснути на празький уряд з метою проведення плебіситу за прилучення Підкарпатській Русі до Угорщини після 20 років чехословацького панування.

¹⁰ *Vojenský historický archiv v Praze (VHA). — Fond MNO, HS, oper. oddel. 2, inv. č. 5348, kart. 23.*

¹¹ *Tomášek D. Deník druhé republiky. — Praha, Naše vojsko, 1988. — S. 80.*

¹² 28 серпня 1921 р. загони «Рондьош гарди» під командуванням капітана Пола Пронаї (одного з найжорстокіших виконавців «Білого терору» в Угорщині після повалення Угорської радянської республіки) підняли повстання на території Бургенланду (Австрія) і проголосили тут у жовтні 1921 р. нейтральну західноугорську державу — *Lajtabánság*. Ця «повстанська республіка» хоча і не проіснувала більше місяця, утім змусила союзників Антанти провести у середині грудня 1921 р. плебісцит, за результатами якого місто Шопронь разом із 18 навколишніми селами були повернуті до складу Угорщини (*Bela Bodo. Paramilitary Violence in Hungary after the First World War // East European Quarterly. — Vol. 38. — No. 2. — 2004. — P. 129—172*).

Уперше поява угорських терористів на території краю зафіксована в ніч на 6 жовтня 1938 р., коли угорсько-чехословацький кордон перейшов 12-членний відділ «Рондьош гарди»¹³, який підірвав міст на річці Боржава. Інша група цього ж дня зруйнувала залізницю в районі станції Батьово, паралізувавши на деякий час залізничне сполучення¹⁴. Утім, до великих боїв у цей час справа не дійшла, так як більші групи нападників були розпорошені підрозділами чехословацької прикордонної охорони (StOS)¹⁵ та армії. Із великого загону на територію Підкарпатської Русі зміг пробитися тільки невеликий партизанський відділ у складі 70—80 осіб¹⁶.

Однією з найбільш резонансних акцій за участю угорських диверсантів став напад на ст. Боржава. Вночі з 9 на 10 жовтня 1938 р. через кордон проник загін терористів у кількості 100 осіб на чолі з надпоручником Йозефом Премом, що прямуючи в напрямку Берегова та Мукачева, розбив табір у лісовому масиві між селами Дерцен і Форнош (сучасний Берегівський р-н). Звідси «повстанці» здійснили напад на залізничний міст і станцію Боржава, де вбили начальника станції та одного жандарма, пограбували пасажирів

¹³ Більше про структуру, оснащення та діяльність угорських диверсійних загонів на Підкарпатській Русі восени 1938 р. див. дослідження угорського історика Петера Бічака: Bicsák Péter A Rongyos Gárda harcai Kárpátalján 1938-ban // "A magyar-ukrán közös múlt és jelen: A magyar-ukrán közös múlt és jelen: összekötő szekció és elválasztó és elválasztó 'féhér foltok'". Nemzetközi tudományos konferencia anyagai (2010. február 26.). — Beregszász — Ungvár, 2011. — О. 40—50.

¹⁴ Довганич О., Пащукуй З., Троян М. Закарпаття в роки війни. — Ужгород: Карпати, 1990. — С. 14.

¹⁵ Stráž obrany státu, SOS або StOS (з чеської — Служба охорони держави) — підрозділи прикордонної охорони, створені розпорядженням Міністерства внутрішніх справ від 23 вересня 1936 р. і призначені для охорони державного кордону й територіальної цілісності Чехословацької республіки, забезпечення правопорядку, спокою та безпеки в прикордонній смузі, відбиття раптового нападу ззовні, співпраці з армійськими частинами під час оборони країни. Підрозділи SOS організовувалися у прапори (батальйони) і комплектувалися зі службовців фінансової сторожі, жандармерії, військовослужбовців чехословацької армії, членів парамілітарних організацій. Станом на вересень 1938 р. у прикордонній смузі Чехословацької республіки було сформовано 31 прапор (батальйон) SOS загальною чисельністю до 30 тис. осіб. Потреба в охороні кордонів республіки особливо виїшла на порядок денний в умовах зростаючої німецької загрози та проведення диверсійно-саботажних акцій Угорщини та Польщі на території Тешинської Сілезії, Словаччини та Підкарпатської Русі у 1938—1939 рр. На території Закарпаття у період автономії дислокувалися 30-й (Ужгород — Великий Бerezний) та 31-й (Хуст) прапори SOS (Див. детальніше: Jaroslav Beneš. Stráž obrany státu. 1936—1939. — Praha, 2007; Stráž Obrany Státu. Historie, uniformy, materialy, insignie... — Praha, 2002).

¹⁶ VHA. — Fond MNO, HS, oper. oddel. 2, inv. č. 5347, kart. 23;

та полонили кількох чехословацьких військових. Метою акції, як виявилось згодом, було прикрити перекидання на територію Закарпаття більших загонів «Рондьош Гарди» у кількості 750—800 осіб, озброєних гвинтівками, пістолетами, вибухівками та ручними гранатами. 11 жовтня 1938 р. чехословацька влада оголосила надзвичайний стан у Мукачевому, а 13 жовтня у Береговому та Севлюші. Унаслідок зради місцевого провідника, один загін диверсантів потрапив у оточення чехословацьких військ (240 осіб) на броневих автомобілях, і зазнавши значних втрат, був змушений відступити в Угорщину; в той час як невеликій частині терористів вдалося провратися з боями в Польщу¹⁷.

До 14 жовтня чехословацькі війська провели кілька бойових операцій із «зачистки» смуги на схід від Берегового, а також у гірських районах на північ від Ужгорода та Сваляви, унаслідок чого було ліквідовано решту груп. Для знищення диверсантів була використана бронетехніка, танки та бомбардувальна авіація. У результаті операції в полон потрапили 26 офіцерів, 62 унтер-офіцерів та 205 солдатів запасу угорської армії, 305 терористів; 30 осіб було вбито. Чехословацька сторона втратила вбитим одного жандарма (українця Андрія Ригана), чотирьох солдат було поранено¹⁸. У підсумку, угорська акція 10—14 жовтня завершилася повним провалом, призвівши до розгрому перших груп диверсантів.

Однак Будапешт не збирався припиняти операцію, змінивши тільки тактику — замість великих загонів силою в батальйон кордон почали переходили мобільні групи чисельністю у кілька десятків осіб. За період з 6 до 24 жовтня 1938 р. невеликі диверсійні групи по 10 осіб здійснили 11 рейдів на 8 км вглибину території Підкарпатської Русі, проводячи напади на підрозділи чехословацької армії та знищуючи об'єкти інфраструктури й комунікації. Щоб уникнути

¹⁷ *Венгрия и вторая мировая война. Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны...* — С. 113; Гренджа-Донський В. *Щастя і горе Карпатської України. Щоденник. Мої спогади.* — Ужгород: Закарпаття, 2002. — С. 24. Borák Mečislav. *Obrana Podkarpatské Rusi // Česko-slovenská historická ročenka.* — 1997. — Masarykova univerzita v Brně, 1997. — s. 169; Botlik József. *Egestas Subcarpathica. Adalekok az Esszakkeleti-Felvidek es Karpatalja XIX-XX.sz.történetéhez.* — Budapest, 2000. — o. 150; Czaba Horváth, Ferenc Lengyel. *The Hungarian Royal Honvéd Army 1920—1940...* — P. 413.

¹⁸ *Див. детальний чехословацький звіт про цю операцію: VHA. — Fond MNO, HS, oper. oddel. 2, inv. č. 5347, kart. 23.*

сутичок із регулярними військами, угорські нападники намагалися діяти переважно вночі, переховуючись вдень у лісах.

Про те, як проходили бойові дії наприкінці жовтня — початку листопада 1938 р. у прикордонному с. Косонь, округ Берегово, згадував чехословацький жандарм Йозеф Двожак: «Бої з терористами продовжувалися щодня, однак найкритичнішим було 29 жовтня 1938 р., коли підрозділ жандармської станиці більше як 4 години хоробро воював зі значними силами терористів, що оточували його зі всіх боків. Прорвати оточення вдалося тільки при допомозі 9 танків, які прорвалися до Косоня (...) Оскільки бої тут були такі важкі, що з ними не могли впоратися окрім військовослужбовців StOS та кож 260 вояків 37-го піхотного полку та 4-го прикордонного полку, озброєних 16 легкими кулеметами та посилених 9 танками, за наказом місцевого командира підполковника Нового війська підрозділи StOS залишили село Косонь та зайняли нові позиції навколо с. Запшонь. Бої з терористами тривали тут до 8 листопада 1938 р., коли була розпочата евакуація за демаркаційну лінію»¹⁹.

Паралельно з боку Угорщини здійснювалась масштабна інформаційно-психологічна війна, до якої були залучені головні медіа ресурси Угорського королівства (преса, радіо, телеграфні агентства, друкована та шептана пропаганда тощо). Зокрема, угорське радіо повідомляло про всілякі небиллиці з Карпатської України: епідемії, голод, фантастичне зростання цін на продукти харчування, репресії й терор уряду А. Волошина, повстання та заворушення місцевого населення, від якого голова українського уряду, начебто, «відстрілювався з кулемета» і т. п.²⁰. Водночас угорські

¹⁹ Свідчення чехословацького жандарма Йозефа Двожака, 24 березня 1939 р., Бранковиця // Národní archiv v Praze. — fond MV I - SR (1075-2), inv. č. 12 882, sign. 13-25-9, k. č. 6083.

²⁰ Ще більш фантастичні повідомлення містили радіопередачі з Польщі, яка разом з Угорщиною була активно залучена до інформаційної війни проти Карпатської України. Зокрема, серед найбільш сенсаційних були наступні: «25 листопада 1938 р. військо в Хусті збунтувалося проти влади А. Волошина, зайняло хустський замок і звідти бомбардує Прагу; 26 листопада 1938 р. в Хусті вибухнула епідемія азійської чуми, лікарі повтікали, а населення поголовно гине. Всіх, хто виходить з міста, нещадно розстрілюють. Трупні тисяч людей лежать на вулиці; 27 листопада 1938 р. на Підкарпатській Русі страшний голод. Хліба вже давно ніхто не бачив. Зафіксовано багато випадків людодійства; 28 листопада 1938, сьогодні вночі землетрус знищив Рахів. Ціла околиця залита водою. Ніхто з населення не врятувався». (Вегеш М., Гіря В., Король Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918—1939 рр.). — Ужгород, 1998. — С. 113).

розвідувальні літаки, порушуючи повітряний простір Чехословаччини, розкидали тисячі листівок над територію Підкарпатської Русі²¹, закликаючи місцеве населення до повстання та звільнення від «чеської тиранії» й «українських бандитів», та проведення всенародного плебіситу за приєднання до Угорщини. При цьому військовослужбовців чехословацької армії угорської національності закликали до дезертирства й утечі зі зброєю через кордон²².

Як писав з приводу цілей цієї «гібридної» війни Угорщини проти Чехословаччини начальник одного з відділів Головного штабу чехословацької армії: «Головним завданням цих нелегальних банд є, напевно, з одного боку — вести пропаганду серед населення Словаччини і Підкарпатської Русі, щоб підготувати ґрунт для плебіситу на користь Угорщини, з другого боку — терористичними діями викликати неспокій і непевність серед населення Підкарпатської Русі, створити там обстановку, яка була б причиною для прямого втручання угорської армії і щоб це втручання було полегшено викликаними непорядками (...) Деякі полонені свідчать, що на Підкарпатській Русі вони повинні з'єднатися з польськими терористами, і що їхньою метою є встановлення спільного угорсько-польського кордону»²³.

Акції угорських диверсійних груп особливо почастишали після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Протягом листопада — грудня вони здійснили напади на сс. Косонь, Косинський Верх, Страбичово, Горонда, Мале Давидково, Шаланки, Підгоряни, Ракошино, Довге, Горяни, Баранинці, Барвінкош, Вербовець, Олешник, Макарьово, Ромочевиця тощо, жертвами яких стало більше десятка чехословацьких прикордонників, жандармів і сол-

²¹ Одним із об'єктів нападів угорської пропаганди була Карпатська Січ, якій угорська преса намагалася приписати злочини, що їх чинили угорські та польські диверсанти на Підкарпатській Русі. Одним із яскравих прикладів такої маніпуляції може слугувати повідомлення газети «Пешти гірлоп» про те, що у Нижньому Бистрому на Волівеччині, «українські терористи розіп'яли 4 селян, бо вони на привітання “Слава Україні!” відповіли: “Слава Ісусу Христу!”» (Русин О. Угорська преса про Карпатську Україну (1938—1939 роки) // *Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна — пролог відродження української держави» (Ужгород, 11—12 березня 1994 року).* — Ужгород: Гражда, 1995. — С. 149, 151).

²² VNA. — Fond MNO, HS, oper. oddel. 2, inv. č. 5347.

²³ VNA. — Fond MNO, HS, oper. oddel. 2, inv. č. 5347, kart. 23; *Шляхом Жовтня: Збірник документів.* — Т. 5. — Ужгород: 1967. — С. 31.

датів²⁴. За офіційними даними, від 3 листопада до кінця 1938 р. угорські терористи здійснили 19 збройних акцій проти Чехословаччини, більшість з яких на теренах Підкарпатської Русі²⁵.

Польський військовий аташе в Будапешті полковник Ян Емісарський так описував хід угорської диверсійної операції на терені краю: «У ніч з 13 на 14 листопада кордон перетнуло 60 людей, завданням яких була акція саботажу на околицях між Ужгородом та Мукачевом, ліквідація невеликих військових підрозділів, відділень жандармерії і поліції, а також знищення телефонних і телеграфних ліній. Друга хвиля у кількості 1 000 осіб повинна бути використана в залежності від результатів дій першої хвилі (...) Якщо йдеться про організацію регулярних військ, то угорці схильні здійснити їх після звернення до них по допомогу з боку русинського уряду. 16 листопада вислано надійних людей до Волошина з метою схилити його оголосити маніфест щодо приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини»²⁶. Очевидно, що переконати голову автономного уряду угорцям таки не вдалося, тому довелося спиратися виключно на опозиційно налаштованих до української влади групи русофілів та мадяронів.

Так, вести боротьбу проти чехословацьких військ і загонів Карпатської Січі допомагали також загони гвардії «чорнорубашників», що були створені восени 1938 р. на базі Російської національної автономної партії (РНАП) Степана Фенцика на окупованій угорцями після Віденського арбітражу частині Підкарпаття. Зокрема, за військово-організаційну роботу закарпатських російських фашистів, що у своїй діяльності взорувалися на італійських колег, відповідав Степан Крайняк, який створив центральний штаб гвардії в Ужгороді. При підтримці угорської армії загони «чорнорубашників» постали також у Береговому (175 осіб) та Мукачевому (500 осіб). Станом на січень 1939 р. їхня чисельність сягнула 1,5 тис. осіб. Окрім інформаційно-пропагандистської діяльності антиукраїнського змісту, «чорнорубашники» також подекуди брали участь у

²⁴ VHA. — *Fond MNO, HS, oper. oddel. 2, inv. č. 5349, kart. 23; Begeš M. Карпатська Україна. Документи і факти. — Ужгород: Карпати, 2004. — С. 145—146.*

²⁵ *Lidové Noviny. — 11 ledna 1938. — S. 2.*

²⁶ *Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja "Łom". Polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpackiej w świetle dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego WP. — Warszawa, 1998. — S. 207—208.*

бойових діяч. Так, 23 листопада 1938 р. вони вступили у сутичку з чехословацькими військами та відділом Карпатської Січі у с. Великі Лучки Мукачівського округу, в якому, якщо вірити звіту заступника вождя гвардії Василя Чепинця, захисники втратили 30 пораненими та декількох вбитими, а самі нападники — 15 пораненими²⁷.

Підбивна діяльність РНАП проти цілісності Чехословацької республіки отримала схвальний відгук у найвищих владних кабінетах Будапешта, зокрема з боку прем'єр-міністра Бейли Імреді та міністра закордонних справ Іштвана Чакі. Восени 1938 р. РНАП стала поступово дрейфувати від традиційного покровительства з боку Варшави до відкритого союзу з Будапештом. Польська сторона, як стверджує історик Міхал Ярнецький, у середині 1938 р. вирішила «продати» С. Фенцика («д-ра Русинського») та його угруповання угорцям, хоча при цьому останній не погорджував також польськими злотими²⁸. На прохання угорського уряду, лідер закарпатських русофілів С. Фенцик, який раптом відчув, що в його жилах «тече угорська кров», підготував план «зі звільнення Карпатської Русі». Останній зокрема передбачав вступ озброєних загонів «Собот Чопоток» під виглядом місцевих повстанців у населені пункти Карпатської України, де їх мали підтримати місцеві активісти РНАП. Для допомоги пропонувалося висунути угорські регулярні війська до чехословацьких кордонів, створити альтернативний кабінету А. Волошина уряд та підпільну радіостанцію неподалік кордонів з Підкарпатською Руссю для ведення інформаційно-пропагандистської кампанії проти офіційного Хуста²⁹. Утім, через зміну тактики в захопленні краю, Будапешт так і не встиг скористатися порадами російських фашистів.

Про те, як відбувалася боротьба чехословацьких військ із терористами в прикордонних селах із населенням, яке співчувало

²⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). — Ф. 6. — Спр. 75834фп. — Т. 2. — Арк. 231—250, 278—284.

²⁸ Michał Jarnecki. *Portret oportunisty. Polityczne wybory i meandry posła Stefana Fencika. Kartka z dziejów Rusi Zakarpackiej w okresie międzywojennym* // *Studia Historiae Slavico-Germanicae*, XXV. — 2003. — Poznań 2004. — S. 131—152; Michał Jarnecki. *Sylwetka i polityczne meandry posła Stefana Fencika, czyli pomiędzy rolą klienty, oportunistą oraz agenturalnością* // *Наукові записки Ужгородського університету. Серія: Історично-релігійні студії*. Вип. 2. — Ужгород, 2013. — С. 223—245.

²⁹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 75834фп. — Т. 2. — Арк. 285—286.

Угорщині, красномовно свідчать нотатки командира І/36 батальйону 12-ї дивізії штабс-капітана Богуміра Мажика, підрозділи якого займали позиції вздовж демаркаційної лінії поблизу Ракошина: «12 листопада 1938 р. на кулеметну роту вночі напала банда терористів. 12 терористів було захоплено й допитано. З'ясувалось, що всі вони жителі села Ракошина³⁰ та що їх озброїла рушницями і гранатами угорська влада й підготувала до нападу на наші частини. Цих 12 терористів було розстріляно в селі. Крім того, було взято заручників, закрито угорську школу, усунуто угорського старосту, розпущено сільське представництво, а комісаром села я призначив одного вчителя русина. Оскільки напади на моїх солдатів продовжувались і їх було більше (солдати поодиночі не могли вночі з'являтися на вулиці), я змушений був діяти проти цих банд терористів дуже рішуче. У відповідь на це угорська влада призначила за захоплення моєї особи винагороду в сумі 20 000 пенге»³¹.

На північній ділянці кордону Підкарпатської Русі з 7 жовтня до 25 листопада 1938 р. проводилася диверсійна операція 2-го відділу Головного штабу Польщі під кодовою назвою «Лом». До неї були залучені ряд урядових та військових відомств Другої Речі Посполитої — державна поліція, прикордонна служба, Корпус охорони прикордоння (КОП), армійські частини (VI (Львів) та X (Перемишль) корпуси Війська Польського), військова розвідка та контррозвідка, дипломатичні представництва в Празі та Ужгороді (з листопада 1938 р. у Севлюші). Загальне керівництво операцією здійснювали начальник 2-ї експозитури майор Едмунд Харашке-

³⁰ Окрім ідеологічних та національних мотивів, часто причини вступу місцевих закарпатців у загони угорських терористів були економічного характеру. Зокрема, як свідчив колишній член «Собот-Чопоток» Михайло Горничар із с. Бедевля Тячівського округу, заарештований радянськими органами державної безпеки за нелегальний перехід угорсько-радянського кордону у 1940 р.: «Від сторонніх людей я чув, що в Берессі (Берегово — О. П.) є мадярська організація, яку люди називають бандою, що хто вступає в цю організацію, йому буде добре, дадуть роботу і я тоді пішов туди. По приходу в Берессас я пішов у готель, де організувався «Собот-Чопот» (...) У готелі ми тільки спали, решту часу нас навчали військовій справі, деяка частина людей, як інваліди, займалися роботою, чистили чоботи офіцерам та ін. Ті, які хитріше, посилалися за кордон у Чехословаччину з шпигунськими завданнями збирати відомості про розташування військ (...) Коли посилали за кордон, грошей не давали, а давали кожен раз після повернення за кордону по 10 пенгів (...) Тоді за кордон ходило дуже багато». (Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). — Ф. 2558. — Оп. 1. — Спр. 4431. — Арк. 14—15)

³¹ VHA. — Fond MNO, HS, oper. oddel. 2, inv. č. 5598, kart. 24.

Військовослужбовці польського Корпусу охорони прикордоння, 1938 р.

віч та його заступник майор Фелікс Анкерштайн. Штаб оперативної групи знаходився у Львові при командуванні VI військового округу. До складу групи «Лом» входили диверсійні підгрупи «Розлуч» та «Стрий», а також партизанські підгрупи «Новий» (Стрий) і «Адам» (Сянки). У спеціально організованому вишкільному таборі в Розлучі було підготовлено 7 груп («кампаній») польських диверсантів по 80 осіб у кожній, які складалися зі спеціалістів підривної, саботажної та диверсійної роботи, резервістів польської армії, добровольців зі складу польських парамілітарних організацій («Стрілецький Союз», «Федерація союзів захисту Вітчизни», «Бойова організація Заолжя» тощо). Вербуванням волонтерів займався спеціальний «Комітет опіки захисників Вітчизни», за допомогою якого було зокрема сформовано 17 партизанських груп («ватаг») по 15—30 осіб у кожній, які згодом були реорганізовані в «партії» (роты). Загалом у проведенні польської диверсійної акції на Закарпатті взяли участь понад 1 тис. осіб³².

³² Dąbrowski D. *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej)...* — S. 148—206; *Centralne Archiwum Wojskowe (CAW)*. — 2 Oddział Sztabu Głównego Wojska Polskiego. — 1.303.4. — sygn. 5750—5756.

Майор Е. Харашкевич, який за дорученням польського Головного штабу курував проведення акції «Лом», поділив її на чотири етапи: 1) приготування (7—22 жовтня), 2) бойові та диверсійні акції (22 жовтня — 12 листопада), 3) партизанські та диверсійні дії (17—27 листопада); 4) припинення та ліквідація операції (28 листопада — 31 грудня 1938 р.)³³.

Протягом 14—22 жовтня 1938 р. був проведений вишкіл та оснащення бойової групи «Розлуч». Бойовики отримали не тільки військову та саботажно-підбивну, а й ідеологічну підготовку. Після першого нападу угорських диверсійних загонів на Підкарпатську Русь 5 жовтня 1938 р., що відбувся без узгодження з Варшавою, підготовка акції «Лом» була пришвидшена. 19 жовтня 1938 р. майор Ф. Анкерштейн отримав прямий наказ начальника 2-го відділу Головного штабу полковника Т. Пелчинського про початок операції. Головними цілями польських диверсій мали стати лінії комунікації, що сполучали Підкарпатську Русь з рештою ЧСР, а також військові та урядові об'єкти (казарми, гарнізони, пости, митниці, пошту, школи тощо) на північ від лінії Перечин — Порошково — Свалява — Волове. Для підриву ліній зв'язку використовувалися дрібні групи (3—5 осіб), у той час як для нападу на військові гарнізони та пости прикордонної служби — партизанські відділи («ватаги») до 20 осіб. Інструкції начальника 2-ї експозитури майора Е. Харашкевича заохочували до застосування індивідуального терору проти чехословацьких жандармів, їхніх агентів і чиновників. Уся диверсійна операція була належним чином організована, акції готувалися в глибокій конспірації, відтак відділи дізнавалися про деталі свого завдання тільки напередодні виходу із табору «Розлуч»³⁴.

³³ Referat o działaniach dywersyjnych na Rusi Karpackiej // Zbiór dokumentów ppłk. Edmunda Charaszkiewicza. Opracowanie, wstęp i przypisy A. Grzywacz, M. Kwiecień, G. Mazur. — Kraków: Fundacja Centrum dokumentacji Niepodległościowego, 2000. — S. 114; CAW. — 2 Oddział Sztabu Głównego Wojska Polskiego. — 1.303.4. — sygn. 5752. — S. 21—27.

³⁴ Kredátus J. Politicko-vojenské akcie II. Rzeczpospolity na Podkarpatskej Rusi a východnom Slovensku na prelome rokov 1938—1939 // Slovenská republika 1939 — 1945 očami mladých historikov. T. IV — Banská Bystrica 2005. — S. 305—306; Samus P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja “Lom”: Polskie działania dywersyjne na Rusi Zakarpackiej w świetle dokumentów Oddziału II Sztabu Głównego WP. — Warszawa, 1998. — S. 148.

Першу акцію польські диверсанти здійснили в ніч на 23 жовтня 1938 р., коли невелика група в складі трьох бійців і двох провідників підірвала міст на шляху між Нижніми Верецькими та Уклином на Воливецьчині. 24 жовтня диверсанти знищили міст на шосе поблизу с. Убля, що мало на меті перервати транспортне сполучення між Словаччиною та Підкарпатською Руссю. 27 жовтня 1938 р. польські бойовики здійснили спробу висадити в повітря міст біля Жорнави, а наступного дня атакували міст через р. Ріка поблизу Вучкового на трасі, що сполучала окружний центр Волове з Хустом, де вбили двох лісників і чеського жандарма Томаша Калчіка³⁵. Під час нападу польського «партизанського» відділу на шосе Керецьки-Довге на Іршавщині 26 жовтня 1938 р. було вбито чотирьох чехословацьких жандармів і трьох членів «української народної гвардії» (ОУН)³⁶. Загалом з 22 жовтня по 12 листопада 1938 р. польські боївки здійснили 24 напади на державні будинки, комунікаційні шляхи та лінії зв'язку на Підкарпатті³⁷.

Чеський щоденник «*Lidové Noviny*» писав: «Польські терористи у військових уніформах і без них, озброєні, постійно нападають у прикордонній смузі Підкарпатської Русі віж Ужока до Волового. Найбільше атакують вони на ділянці між Скоторським і Синевирською Полянню. Напади відбуваються і вдень, і вночі. Уночі часто ціла ділянка палає у вогні від кулеметної пальби, до них додаються постріли з гвинтівок та вибухи гранат»³⁸.

Польські диверсійні заходи були підсилені пропагандистськими. У російськомовних листівках, виготовлених 2-ю експозитурою 2-го відділу Головного штабу, поляки обіцяли русинам краще життя в державі св. Іштвана й закликали їх скидати «чеське іго»³⁹. Польські урядові ЗМІ повідомляли, що між чехословацькими військами та місцевим населенням на Підкарпатті відбуваються постійні сутички. Невипадково їхні локації найчастіше співпадали з

³⁵ Домбровський Д. *Польща і Закарпаття: 1938—1939*. — К.: Темпора, 2012. — С. 168—170, 184—187; Вегеш М., Гиря В., Король Ф. *Угорська іредента на Закарпатті...* — С. 103.

³⁶ Samus P., Badziak K., Matwiejew G. *Akcja "Lom"...* — S. 109.

³⁷ Заброварний С. *Закарпаття в політиці II-ї Речіпосполитої // Закарпатська Україна у складі Чехословаччини (1919—1939). Збірник матеріалів 6-ї наукової карпатознавчої конференції, Пряшів, 2—4 вересня 1998*. — Пряшів, 2000. — С. 173.

³⁸ *Lidové Noviny*. — 25 listopadu 1938. — S. 1.

³⁹ Samus P., Badziak K., Matwiejew G. *Akcja "Lom"...* — S. 63.

місцями нападів польських диверсійних загонів на об'єкти інфраструктури в краї⁴⁰.

Утім, польські пропагандистські зусилля на обмежувалися лише Закарпаттям. Намагаючись привернути увагу сусідньої Румунії до небезпеки іредентистської діяльності ОУН в краї, польські спецслужби наприкінці жовтня 1938 р. поширили серед населення Буковини та Мараморош-Сігету звернення «Українці Закарпаття!», написаного нібито від імені КЕ ОУН та УВО 25 жовтня 1938 р.⁴¹: «(...) Український Народе! Українські Націоналісти! Наша Україна переживає найтяжчі хвили поневолення (...) На наше українське Закарпаття простягають свої лапи мадяри, поляки, і циганська банда румунів. У відповідь ми їм скажемо: "Геть брудні лапи!", бо Закарпаття було, є й буде українським. Залежно від того, як тепер поставимось, така буде наша майбутність. Тому закликаємо: від сучасний момент кожний клаптик української землі — фортеця українства. Тому передовсім українські землі під Польщею, а також Буковина і Бессарабія мусять дати зі свого боку всі свої сили для підготування хвилі великого зриву цілого українського народу. Хай живе Соборна Україна! Хай живе Українська Національна Революція! Ужгород. ХХІ року Української Національної Революції»⁴². Метою цієї провокації було заручитись підтримкою сусідньої Румунії в справі встановлення спільного польського-угорського кордону в Карпатах і придушення осередку «українського П'ємонт» на Підкарпатті. Зокрема, пакунок із 24 примірниками цієї листівки українською мовою виявили органи румунської поліції у Чернівцях 2 листопада 1938 р.⁴³

Для маскувannya польські диверсанти подекуди використовували чехословацьку уніформу та зброю, захоплюючи в такий підступний спосіб заручниками чехословацьких військових. Ось як виглядала ця тактика очима жандарма Йозефа Ев'яка, що

⁴⁰ *Lidové Noviny*. — 17 listopadu 1938. — S. 1.

⁴¹ *Samus P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja "Łom"...* — S. 81–84.

⁴² Існує кілька різновидів даної листівки. Найповніший його варіант надрукований у збірнику Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. — Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. — С. 41–44

⁴³ *Державний архів Чернівецької області (ДАЧО)*. — Ф. 126. — Оп. 1. — Спр. 10239. — Арк. 148.

ніс службу за 1 км від польського кордону в с. Біласовиця округу Волове: «10 листопада 1938 р., о 3.30 г. командирові станиці старшому стражмістру Мурчкові було повідомлено телефоном, що на сусідній станиці Нижні Верецьки було чути постріли (...) Ст. страж. Мурчек негайно відіслав туди патруль із 8 жандармів, до якого входив і я. Озброєні гвинтівками та декількома ручними гранатами, ми наближалися до Нижніх Верецьок (...) Вздовж дороги нічого особливого не було примітно, і тільки на відстані 50 кроків від перших хат села впали на нас постріли із гвинтівки. Через темряву практично не можливо було з'ясувати силу противника та його розміщення у непроглядному терені. Після короткої перестрілки ми були оточені та роззброєні групою терористів. Терористична банда нараховувала щонайменше 40 членів, з них аж 12 членів були вдягнені в однострої чехословацької армії. Серед них були поручник, чотар та інші військові. Решта членів банди були в цивільному одязі. Як можна було з'ясувати вони були озброєні 2 чехословацькими кулеметами vz. 26, гвинтівками різного калібру та пістолетами, між якими я впізнав один чехословацький (...) Відразу після роззброєння я дізнався, що бандою були раніше захоплені 4 жандарми зі станиці Нижні Верецьки, які були разом з нами зв'язані. Згодом до нас привели наступних полонених, військовослужбовців StOS з Беласовиці (...)»⁴⁴.

Під час нападу на с. Нижні Верецьки 10 листопада 1938 р., що вважається в польській історіографії однією з найбільш сміливих акцій за час проведення операції «Лом», польські терористи пограбували місцеву пошту, знищили ручними гранатами жандармську станицю, підірвали дорожній міст на Підполлоззя та провели антидержавну агітацію, закликаючи населення до повстання проти чехословацької влади задля приєднання до Угорщини. З метою конспірації та створення видимості, що напад є справою рук місцевого населення, поляки розмовляли між собою чеською мовою та закарпатським діалектом. На зворотній дорозі у сс. Тисова, Котельниця, Біласовиця та Латурці вони знищили також шість шкіл, молокозавод та читальню «Просвіти»⁴⁵.

⁴⁴ Свідчення чехословацького жандарма Йозефа Ев'яка, 28 березня 1939 р. // *Národní archiv v Praze*. — fond MV I-SR (1075-2), inv. č. 12 882, sign. 13—25—9, k. č. 6083.

⁴⁵ Домбровський Д. Польща і Закарпаття: 1938-1939... — С. 172—174; Samus P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja "Lom"... — S. 178—181.

Усіх захоплених у полон чехословацьких військовослужбовців (загалом 20 осіб) диверсанти нелегально перевезли через кордон до с. Кривка (зараз Турківський р-н Львівської обл.), де інсценізували їхній арешт за незаконний перехід кордону й передали до рук польської поліції. У Дрогобичі проти «порушників» відкрили судову справу зі звинуваченням у створенні озброєної групи з метою здійснення терористичних актів на території Другої Речі Посполитої та організації державного перевороту. З рук польського «гуманного слідства» чехословацьким військовослужбовцям вдалося звільнитися тільки 19 березня 1939 р., уже після окупації чеських земель німецькими військами⁴⁶.

Для приховування своїх підривних дій проти Карпатської України польське командування використовувало й «українське прикриття». Чехословацька військова розвідка повідомляла, що у випадку потрапляння в полон польські диверсанти мали видавати себе за українців-біженців, які прагнули вступити до «українського легіону» (Карпатської Січі) і воювати за «Велику Україну»⁴⁷. В одному зі звітів чехословацьких органів безпеки зазначалося: «7 листопада [1938. — О. П.] було направлено зі Львова в південному напрямку 2 тис. озброєних осіб з місцем призначення: кордон Карпатської України. Особи були відібрані з найгіршого шумовиння з околиць Львова, знають українську мову та мають фальшиві документи від різних українських товариств зі Львова. З цими дорученнями мають звернутися до уряду Карпатської України та прохати про допомогу перед польським переслідуванням. Видають себе таким чином за політичних біженців з Польщі. 10 листопада було відіслано зі Львова 7 вантажних машин по 20 осіб у кожній, спеціально вишколених для здійснення терористичних акцій. Ці особи були вдягнуті в гуцульський одяг і також озброєні. Кордон поки не переходили й таборують південніше від Стрия та Лавочного. За їхній побут відповідає окружний начальник у Стрию. Зі Львова отримуємо надійні свідчення, згідно яких там готуються більші відділи молодих осіб озброєних та

⁴⁶ Див. про цей інцидент також свідчення чехословацького жандарма Яна Страка, 29 березня 1939 р. // Národní archiv v Praze. — fond MV I-SR (1075-2), inv. č. 12 882, sign. 13—25—9, k. č. 6083; а також спогади інших викрадених у книзі: Radan Lášek. Jednotka určení SOS. Díl třetí. — Praha, 2008. — S. 23—38.

⁴⁷ VHA. — Fond MNO, HS, oper. oddel. 2, inv. č. 5347.

Міст на Чорній ріці біля Торуня, підірваний польськими терористами

оснащених на військовий лад, які мають засилати в Карпатську Україну»⁴⁸.

У листопаді 1938 р. польські диверсанти здійснили найбільшу кількість нападів на Підкарпатську Русь. Зокрема, такі акції були зафіксовані 1—3, 5, 8, 10, 13, 15, 16—18, 22, 28—29 та 31 листопада, від чого страждали жителі прикордонних населених пунктів Воловець, Волове, Торунь, Майдан,

Присліп, Гукливе, Скотарське, Нижній Студений, Синевирська Поляна, Вучкове, Нижні Верецьки, Порошково, Тур'я Пасіка, Малий Березний, Верховина-Бистра та ін.⁴⁹. Зокрема, під час нападу на Торунь і Присліп 10 листопада 1938 р. загинув службовець прикордонної охорони пластун І. Кость із Синевира⁵⁰. Одною із найдовших вилазок польських диверсантів був напад 8—12 листопада на «дорогу життя» між сс. Тур'я Ремета та Порошково, що з'єднувала Підкарпатську Русь з рештою земель республіки. Задля цього полякам довелося подолати 70 км углиб закарпатської території, йдучи на висоті 1000 м над рівнем моря⁵¹.

Під час першої фази акції «Лом» польськими диверсантами було проведено 20 акцій, у той час як у ході другої, що розпочалася 14 листопада й тривала до 25—27 листопада 1938 р., — 38⁵². Якщо на першому етапі цілями нападів були переважно мости, дороги та комунікаційні об'єкти, то на другому — поляки атакували будівлі жандармських станиць, відділень фінансової сторожі,

⁴⁸ Národní archiv v Praze. — MV I-D. — inv. č. 1075/6. — kart. 196.

⁴⁹ Вегеш М., Гуря В., Король Ф. Угорська іредента на Закарпатті... — С. 104; Ота Holub. Stůj! Finanční stráž. — Praha: Naše Vojsko, 1987. — S. 151—154.

⁵⁰ Пан С. Пластовий альманах з нагоди п'ятдесятиріччя українського Пласту на Закарпатті, 1921—1971. — Рим, 1976. — С. 6.

⁵¹ Ломбровський Д. Польща і Закарпаття: 1938—1939... — С. 178.

⁵² Kredátus J. Politicko-vojenské akcie II. Rzeczpospolity na Podkarpatskej Rusi a východnom Slovensku na prelome rokov 1938—1939 // Slovenská republika 1939—1945 očami mladých historikov. T. IV — Banská Bystrica 2005. — S. 308—309.

поштових урядів, польових підрозділів StOS та військових. Більшість нападів відбувалися в місцевості поблизу Волового⁵³.

У зв'язку зі зміною міжнародної ситуації навколо Закарпаття після Віденського арбітражу, командування операції «Лом» 5 листопада 1938 р. видало наказ про реорганізацію однойменної групи. Внаслідок цього до 12 листопада було створено сім диверсійних груп по 80 осіб, до складу яких входили військовослужбовці дійсної служби та добровольці. Таким чином, група «Лом» досягла чисельності 588 бойовиків: 48 офіцерів, 63 підофіцерів, 66 рядових і 411 добровольців⁵⁴.

Співпраця між польським та угорським військовим керівництвом у проведенні спільних диверсійно-саботажних акцій на території Підкарпатської Русі особливо активізувалася після 12 листопада 1938 р., коли було досягнуто домовленості про координацію та здійснення одночасних нападів великих диверсійних груп як з півночі, так і з півдня чехословацького кордону. З початком жовтня 1938 р. для оперативної координації спільних дій при угорському генштабі перебувала місія польських офіцерів під керівництвом підполковника Й. Сквишлевського⁵⁵.

21 жовтня 1938 р. команда польського Східномалопольського округу Прикордонної охорони видала інструкцію, якою зобов'язала підрозділи КОП та співробітників прикордонної служби надавати всіляку підтримку та забезпечувати всім необхідним підрозділи угорських «повстанців», які переходили на польську сторону після виконання диверсійних завдань на території Підкарпатської Русі⁵⁶.

«Диверсанти, бандити, терористи чергуються: раз польські, раз мадярські, — пригадував очевидець із с. Колочава Волівського округу Василь Конар. — Польща та Угорщина за всяку ціну хочуть мати спільну границю за наш рахунок. Протягом одного тижня п'ять разів напали і мадярські терористи. Вбивають наших людей, розвалюють школи, мости, тероризують населення. Як

⁵³ Ota Holub. *Stůj! Finanční stráž...* — S. 154.

⁵⁴ Witak R. *Akcja "Łom" na Rusi Podkarpackiej // Człowiek a historia. Ludzie i wydarzenia.* — Piotrków Trybunalski, 2015. — S. 199.

⁵⁵ Dąbrowski D. *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej). 1938–1939.* — Toruń, 2007. — S. 132–133.

⁵⁶ Центральний державний історичний архів України (ЦДІАЛ України). — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1211. — Арк. 38.

польська, так і мадярська пропаганда твердять, що це не їх терористи, а “рутенські повстанці”»⁵⁷.

Для боротьби проти терористичних нападів чехословацьке командування було змушено тримати у постійній бойовій готовності підрозділи фінансової сторожі, прикордонної охорони, жандармерії та армії. Підкарпатська Русь із військової точки зору становила 42-й прикордонний округ (криптонім «Кароль»), який обороняла 12-та піхотна дивізія під командуванням бригадного генерала Олега Сватка. Вона підпорядковувалася командуванню 4-го корпусу, який після мобілізації очолював генерал Лев Прхала. Охорону кордонів безпосередньо здійснювали два батальйони StOS в Ужгороді та Хусті під командуванням відповідно підполковників Ота Франка та Антона Земана. Для посилення чехословацьких військ наприкінці листопада 1938 р. у край були направлені додаткові сили: дислоковані тут 36-й та 45-й піхотні полки поповнилися 1600 військовослужбовцями із розпущених 4-го та 6-го прикордонних полків із Богемії та Моравії. Водночас для посилення молодого й недосвідченого офіцерського корпусу прибули 40 енергійних капітанів-командирів рот. Як зазначав командувач східним угрупованням чехословацьких військ генерал армії Лев Прхала, «ситуація в краї вимагала швидкого та радикального рішення»⁵⁸.

Уряду Карпатської України вдалось за порівняно короткий час переконати населення в необхідності всенародного захисту кордонів автономного краю. У зв'язку із загрозливою ситуацією на кордонах новостворені відділи Карпатської Січі вже в листопаді 1938 р. активно долучилися разом з підрозділами чехословацької прикордонної охорони й жандармерії до боротьби з угорськими та польськими терористами. Про те, що допомога січовиків у боротьбі проти останніх була на часі, може зокрема свідчити донесення чехословацького командування в Хусті в Головний штаб у Празі за 23 листопада 1938 р.: «Відділи SOS на північному фронті виснажені, легко піддаються паніці, стріля-

⁵⁷ Зі свідчення сучасника подій колоначця Василя Конара // Аржевітін С. М. *Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи* / Аржевітін С. М. — Вінниця: Тезис, 2013. — С. 207.

⁵⁸ VHA. — Fond MNO, HS, organiz. oddel. 1, inv. č. 6485, kart. 252; VHA. — Fond MNO, HS, oper. oddel. 2, inv. č. 5348, kart. 23.

ють без потреби. Страх та боягузтво поширюються на цивільне населення та органи влади»⁵⁹.

Загони самооборони формувалися майже у кожному прикордонному з Польщею населеному пункті. Зокрема, у листопаді — грудні 1938 р. з метою укріплення північного кордону були створені відділи Карпатської Січі в селах Верб'язь, Завадка, Нижні та Верхні Верецькі, Майдан, Верхній Бистрий, Синевирська Поляна, Колочава, Торунь, Присліп та Волове⁶⁰. Польська прикордонна служба в донесеннях у Варшаву наприкінці листопада 1938 р. писала: «У всіх місцевостях напроти с. Людвиківка [зараз Мислівка Долинського р-ну Івано-Франківської обл. — О. П.] перебувають великі відділи, зорганізованих українських боївків. Чисельний стан окремих відділів наразі не вдалося встановити, хоча говорять, що вони зростають чисельно через вплив українців на Закарпаття. Відділ у і востаннє нараховував бл. 40 осіб. Добровольці проводять інтенсивну пропагандистську діяльність серед тамтешньої людності на тему незалежності України, водночас розповідають, що в найближчому часі заберуть від чехів усі відділи жандармерії та взагалі всі уряди»⁶¹.

Певний час Будапешт намагався схилити Варшаву до тимчасово введення своїх регулярних військ на територію Підкарпатської Русі (йшлося ні багато, ні мало про 3—4 корпуси) у разі початку угорської інвазії, яка планувалася на 20—21 листопада 1938 р. Однак польський міністр закордонних справ Ю. Бек дипломатично заявив про відсутність «політичних переваг», які б змусили Польщу до військового втручання в Карпатську Україну⁶². Тим не менше, як зазначав польський посол у Празі Казимир Папе, якого називали «дипломатичним шакалом», Варшава у по-

⁵⁹ VHA. — *Fond MNO, HS, oper. oddel. 2, inv. č. 5347.*

⁶⁰ Российский государственный военный архив (РГВА). — Ф. 462к. — Оп. 1. — Спр. 91. — Арк. 123—124.

⁶¹ ЦДІАЛ України. — Ф. 204. — Оп. 1. — Спр. 1166. — Арк. 23зв.

⁶² Венгрия и вторая мировая война. Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны... — С. 132—133; Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja "Lom"... — S. 150—151. У цьому питанні опонентом Ю. Бека виступав начальник польського Головного штабу генерал В. Стахевич, який ратував за збройне втручання на територію Підкарпатської Русі (Zlepko Dmytro. Die Entstehung der Polnisch-Ungarischen Grenze (Oktober 1938 bis 15. März 1939). *Vergangeheitsbewältigung oder Grossmachtpolitik in Ostmitteleuropa.* — München, 1980. — S. 102).

Плакат М. Бутовича, на якому зображено озброєних гвинтівками січового старшину та січовика в цивільному вбранні, які несуть прикордонну службу

дальшому намагалася «ліквідувати Підкарпатську Русь з використанням повної енергії Речі Посполитої»⁶³.

Найбільшою акцією польських диверсантів став напад двох загонів підгрупи «Новий» (170 бійців) на Торунь та Присліп 21—22 листопада 1938 р., який хоча і мав характер короткої масивної атаки, приніс незначний успіх, оскільки захисники були підготовлені до нападу. Польська сторона сподівалася, що акція відбудеться паралельно з початком вторгнення угорських військ у Карпатську Україну, призначеного на 20 листопада 1938 р., яке однак через тиск з боку Берліна та Рима було відкладене⁶⁴. Урешті-решт, несподіваний поворот подій та згортання Будапештом 23 листопада 1938 р. своєї диверсійно-саботажної акції на Підкарпатській Русі змусили

Варшаву призупинити акцію «Лом» за наказом командира VI армійського корпусу генерала В. Лянгнера від 25 листопада 1938 р. та розпочати її ліквідацію. Остання тривала до кінця грудня 1938 р., а подекуди й до березня 1939 р. Несподіваний маневр Будапешта означав, що угорський союзник поступився Третьому Райху в питанні встановлення спільного кордону з Польщею й підпав під вплив Берліна.

⁶³ Jarnecki M. *Irredenta ukraińska w relacjach polsko-czechosłowackich w latach 1918—1939*. — Kalisz-Poznań: Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2009. — S. 226.

⁶⁴ Dąbrowski D. *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej...* — S. 204—205; Samus P., Badziak K., Matwiejew G. *Akcja „Lom”...* — S. 221—223, 240—243.

За польськими даними, в ході проведення диверсійної акції «Лом» у жовтні — листопаді 1938 р. на території північних округів Підкарпатської Русі польськими диверсантами було знищено або пошкоджено 1 залізничний та 12 дорожніх мостів, 1 гребля, телефонний комутатор і будинок пошти, у 27 місцях перервано телефонні лінії, 23 осіб вбито, 15 поранено, 20 захоплено в полон. Водночас втрати з польської сторони становили 23 особи, серед них 11 вбитими, 7 пораненими, 3 полоненими і 2 зниклими безвісти⁶⁵. У той же час, за чехословацькими даними, у результаті польських диверсійних акцій загинули 2 жандарми, 2 співробітники фінансової служби та 2 лісничих, поранення отримали 6 осіб, 20 осіб (жандарми, солдати та митники) потрапили в полон. Поряд із цим чехословацька оцінка матеріальних втрат говорить про те, що польські диверсанти були схильні перебільшувати результати своєї акції⁶⁶.

Однак, за загальною оцінкою чеських істориків, польські диверсійні та бойові акції на території Підкарпатської Русі восени 1938 р. були значно результативнішими за угорські: при менших втратах вони завдали вагомої шкоди. При цьому польські диверсанти, діючи в гірській місцевості, не могли, на відміну від своїх угорських союзників, спиратися на підтримку місцевого населення, з яким переважно не знаходили контакту⁶⁷. Однак самі учасники акції «Лом» були змушені визнати, що з політичної точки зору операція зазнала провалу. Попри плановість і систематичність у здійсненні випадів диверсійних груп на територію Закарпаття, вона не принесла очікуваних результатів. У період автономії Карпатської України тут так і не вибухнуло проугорське повстання, на яке покладали великі сподівання у Варшаві та Будапешті, розраховуючи, що воно стане приводом для введення угорських військ.

⁶⁵ Samus P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja "Łom"... — S. 270.

⁶⁶ Див. детальніше про підготовку, перебіг та наслідки акції «Лом»: Stolarczyk J.: Oddziały bojowe "Rozłucz" w akcji dywersyjnej "Łom" na Rusi Zakarpackiej // *Rocznik Historyczno-Archivalny*. — T. XI. — Przemyśl 1996. — S. 81—99; *Zarys polskiej akcji dywersyjnej "Łom" na Rusi Zakarpackiej w 1938 r.* // *Rocznik Przemyski*. — R. XXXIII. — 1997. — Zeszyt 3. Historia. — S. 81—98; Kupliński J. Polskie działania dywersyjne na Ukrainie Zakarpackiej w 1938 roku // *Wojskowy Przegląd Historyczny*. — № 4 (158). — Warszawa 1996. — S. 65—83; Dąbrowski D. Kwestia Rusi Zakarpackiej w stosunkach między Czechosłowacją, Polską i Węgrami przed wybuchem II. wojny światowej // *Česká a polská historická tradice a její vztah k současnosti*. — Praha 2003. — S. 149—156; Witak R. Akcja "Łom" na Rusi Podkarpackiej... — S. 194—217.

⁶⁷ Borák Mečislav. Obrana Podkarpacké Rusi... — S. 173.

Більше цього, на думку польського підполковника Людвіга Садовського, участь Польщі в подіях на Підкарпатській Русі активізувала й підживила іредентистські настрої українців у Галичині та їхнє прагнення до незалежності, як також вплинула на зростання антипольських настроїв у Карпатській Україні. На його думку, не можна було також скидати з рахунків і самосуди, які чинили члени польських партизанських загонів над затриманими молодими українцями під час їхніх спроб дістатися на територію Підкарпатської Русі з метою вступу до лав Карпатської Січі⁶⁸. Про існування таких фактів також згадував учасник акції «Лом» Йозеф Каспарек⁶⁹.

Попри спроби польських військових і політичних кіл зберегти в таємниці свою диверсійну операцію, проникнення польських груп на територію краю не вдалося приховати. Чехословаччина оприлюднила інформацію на цю тему, наслідком чого став розголос у міжнародній пресі⁷⁰. 23 листопада 1938 р. північну частину Підкарпатської Русі відвідала група закордонних журналістів, яка побувала у і, Прислопі, Вучкові, Синевирській Полянці, Майдані, Верхньому Бистрому та Воловому — місцях нападів польських терористів. Ними було задокументовані та оприлюднені докази залучення Польщі до диверсійних акцій проти Чехословацької республіки⁷¹.

Розголошення інформації ускладнювало й так напружені відносини з Прагою та шкодило міжнародному іміджу Другої Речі Посполитої. Водночас це спричинило внутрішньополітичний розголос у самій Польщі. Так, 3 грудня 1938 р. український посол від партії УНДО Степан Баран на засіданні сейму у Варшаві з парламентської трибуни протестував проти випадів польських озброєних груп у Карпатській Україні задля «поширення терору й анархії», як також проти брехливої кампанії польських ЗМІ проти автономного краю⁷².

⁶⁸ Dąbrowski D. *Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej...* — S. 219—220.

⁶⁹ Kasperek J. *Przepust karpacki: tajna akcja polskiego wywiadu.* — Warszawa, Wydawnictwo Czasopism i Książek Technicznych, 1992. — S. 86; Kasperek J. *Poland's 1938 Covert Operations in Ruthenia // East European Quarterly.* — Vol. XXIII. — № 3 (September 1989). — PP. 365—373.

⁷⁰ Henderson A. *The Eyewitness in Czecho-Slovakia.* — London, 1939. — P. 253.

⁷¹ Borák Mečislav. *Obrana Podkarpatské Rusi...* — S. 172; *Нова Свобода.* — 8 грудня 1938. — С. 2.

⁷² *Lidově Noviny.* — 4 prosince 1938. — S. 2.

Слідом за закордонними журналістами Карпатську Україну наприкінці листопада 1938 р. відвідав перший секретар посольства Німеччини у Празі Гамількар Гофман, який зробив наступний висновок: «Після загального аналізу інформації, яка є в розпорядженні Міністерства закордонних справ, зокрема за звітами посольства Німеччини в Празі та звітами абверу, в Карпатській Україні панує спокій. Однак як з угорської, так і з польської сторони засилаються агітатори та добровольці, щоб за допомогою пропаганди і терористичних актів викликати серед населення неспокій та загітувати за приєднання до Угорщини. Місцева жандармерія та прикордонні війська в Карпатській Україні досі успішно могли відбивати ці напади (...) Повідомлення, які надходять з боку Угорщини та Польщі стосовно складних умов у Карпатській Україні, є перебільшенням. Вони слугують очевидній цілі викликати у міжнародної спільноти враження, що в Карпатській Україні не існує жодного порядку і тому є необхідним введенням військ або приєднання до Угорщини»⁷³.

Після офіційного згортання операції «Лом» польська сторона аж ніяк не збиралася змиритися із наявним станом справ, так як вважала небезпечним посилення українського руху на Підкарпатській Русі для своєї територіальної цілісності. Ще в листопаді 1938 р. у 2-му відділі Головного штабу був розроблений новий проект диверсійного плану проти Підкарпатської Русі, в якому вказувалося на загрозу посилення проукраїнських тенденцій та зростання впливу уряду А. Волошина в краї. Документ пропонував змістити акцент із проведення саботажно-диверсійних операцій силами Польщі на акції за участю місцевих елементів, зокрема активістів Автономно-землеробського союзу, ув'язненого в Празі угрофіла А. Бродія, та РНАП русофіла С. Фенцика. Для цього пропонувалося скористатися кадровим потенціалом і військово-організаційними можливостями на зайнятій Угорщиною південно-східній частині Підкарпатської Русі, налагодивши тісну співпрацю з угорським штабом⁷⁴.

Ідея реанімації диверсійної операції належала польському МЗС, а її прибічниками та організаторами виступали посол у Празі К. Папе та консул у Севлюші М. Халупчинський (з почат-

⁷³ *Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (Berlin)*. — Pol. IV 134. — R103415. — S. 226.

⁷⁴ *Samuś P., Badziak K., Matwiejew G. Akcja "Łom"...* — S. 237—239.

Туристична база «Розсипалова хата» у с. Скотарське на Волівеччині, підірвана внаслідок диверсії польських бойовиків, грудень 1938 р.

ку 1939 р. його змінив П. Курницький). Попри відмову Будапешта пристати на цей план, Варшава не могла, склавши руки, просто пасивно спостерігати за подіями на Підкарпатті. У польському зовнішньополітичному відомстві вважали, що якщо Угорщина не проявить рішучості в карпатоукраїнському питанні з огляду на позицію Берліна, то Польща сама приступить до його вирішення.

5 січня 1939 р. посольство Польщі в Празі розробило проект відновлення дій політико-диверсійного характеру, який був переданий начальникові 2-го відділу Головного штабу полковникові Т. Пелчинському. Документ передбачав здійснення паралельно двох акцій на Пряшівщині та Підкарпатській Русі. За задумом авторів, завданнями бойових груп, які мали формуватися на угорському боці за таємної участі польських військових, було здійснення диверсій і терору. Їхнім політичним адресатом мали бути українці. Зокрема, диверсії мали полягати в ліквідації осередків українських громадських організацій, державних установ і гарнізонів Карпатської Січі, а терор мав бути спрямований проти українських утікачів з Польщі. Водночас передбачалося прове-

дення інформаційних кампаній (поширення листівок, газет, розповсюдження пропагандистських матеріалів, усна агітація та організація пасивного опору населення за допомогою страйків і демонстрацій). Першопочатковою метою було досягнути приєднання Східної Словаччини до Підкарпатської Русі, а згодом обох земель — до Угорщини й встановлення спільного польсько-угорського кордону в Карпатах⁷⁵.

18 січня 1939 р. зазначений план був представлений головному інспектору польських збройних сил маршалу Е. Ридзу-Сміглому, який дав доручення відділу військового планування Головного штабу ретельно підготуватися до проведення чергової диверсійно-терористичної акції на Підкарпатській Русі. Передбачалася тісна співпраця польського та угорського командування, при чому поляки мали спиратися на «карпаторусскій» політичний рух прихильників С. Фенцика, які співпрацювали з польською розвідкою, у той час як угорці — на місцеве угорське населення. В Ужгороді мав постати Карпаторусскій комітет, як посередник між 2-ю експозитурою та безпосередніми виконавцями акції⁷⁶.

Однак план поновлення диверсій і терору в Карпатській Україні, головним промоутером якого виступала польська дипломатія, сильно занепокоєна посиленням українського руху на Підкарпатській Русі, не зустрів підтримки з боку Угорщини, територіальні апетити якої на той час стримувалися Берліном. 24 лютого 1939 р. Будапешт приєднався до Антикомінтернівського пакту з Німеччиною, Італією та Японією, чим остаточно зробив свій зовнішньополітичний вибір на користь союзу з країнами Осі. Угорці сподівалися отримати великий шматок пирога прямо з німецьких рук, й відтак не потребували активного ангажування до дріб'язкових справ на зразок диверсійних операцій, на успіх яких сподівалися у Варшаві. 28 лютого 1939 р. польський військовий аташе в Будапешті інформував своє керівництво про те, що спроби збли-

⁷⁵ Dąbrowski D. *Medzi Tešínskom a Podkarpatskou Rusou. (K niektorým aspektom polskej diverzie na Slovensku v rokoch 1938—1939) // Slovenská republika 1939—1945 očami mladých historikov. T. II. — Bratislava, 2003. — S. 93—94; Dąbrowski D. Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej... — S. 299—300.*

⁷⁶ Kredátus J. *Politicko-vojenské akcie II. Rzeczpospolity na Podkarpatskej Rusi a východnom Slovensku na prelome rokov 1938—1939 // Slovenská republika 1939—1945 očami mladých historikov. T. IV. — Banská Bystrica 2005. — S. 312.*

*Чехословацькі прикордонники
в Карпатах, 1938 р.*

ження з угорською стороною в питанні проведення диверсійної акції у Карпатській Україні не принесли жодних успіхів, а ставлення до планів польського консульства в Севлюші було однозначно негативним. «В країні [Карпатській Україні — О. П.] не існує організованої опозиції... Праця в терені опирається тільки на оплачених агентів і набагато перевищує їх можливості. У зв'язку з цим польські плани щодо створення спільного кордону з Угорщиною шляхом про-

ведення спільної диверсійної акції проти Чехословаччини зазнали краху»⁷⁷.

Утім, аналіз розмаху планування та наполегливості, з якою Польща намагалася реалізувати свої задуми, свідчить про те, наскільки далеко була готова зайти Варшава у своїх прагненнях придушити український національно-визвольний рух на Підкарпатській Русі й не дати йому поширитися на підконтрольні їй українські землі Галичини, Волині та Закерзоння. Це факт, важливий для розуміння мотивації та дій польської сторони під час розпаду Чехословаччини та окупації угорськими військами Карпатської України.

Таким чином, у 1938—1939 рр. Угорщина та Польща вдалися до тактики дестабілізації на території Закарпаття, яку можна розглядати в рамках сучасного концепту «гібридної війни». Перебуваючи під враженням підривних дій нацистів у Судетах, Будапешті та Варшаві апробували проти Карпатської України набір аналогічних заходів, які включали в себе поєднання саботажно-підривних дій та партизанських акцій з методами пропагандистської війни та політичної дестабілізації, економічної та транспортної

⁷⁷ Kredátus J. *Politicko-vojenské akcie II. Rzeczpospolity na Podkarpatskej Rusi a východnom Slovensku na prelome rokov 1938—1939 // Slovenská republika 1939—1945 očami mladých historikov. T. IV. — Banská Bystrica 2005. — S. 313.*

блокади, дипломатичного тиску тощо. Не будучи офіційно залученими в конфлікт зі своїм сусідом — Чехословаччиною, польські та угорські військові штаби засиляли через кордон військовослужбовців під прикриттям, диверсантів і терористів для здійснення актів диверсії та саботажу, підриву позицій місцевої автономної влади, збурення місцевого населення та скорішого приєднання Карпатської України до складу Угорщини.

Будучи прямим порушенням міжнародного права, ці дії становили приховану агресію проти сусідньої держави. Утім, через успішні дії чехословацьких військових, яким у співпраці з українськими парамілітарними формуваннями (Карпатською Січчю) вдалося нейтралізувати більшість атак, диверсійна операція Угорщини та Польщі зазнала краху та врешті була згорнута під тиском міжнародної спільноти. Водночас співпраця двох держав у знищенні «українського П'ємонту» в Карпатах у період автономії заклала підґрунтя для їхніх спільних дій, спрямованих на ліквідацію оборонців Карпатської України в березні 1939 р.⁷⁸

⁷⁸ Див. детальніше: Пагіря О. Польська сторінка терору в Карпатській Україні (1938—1939 років) // *Українофобія як явище і політтехнологія: Збірник статей.* / Упор. Герасим Я., Гречило А. та ін. — Львів, 2014. — С. 34—59.

*Кандидат історичних наук,
директор Запорізького науково-
дослідного центру «Спадщина»*

У статті на основі масиву розсекречених документів здійснено спробу описати діяльність нацистських та радянських органів державної безпеки у боротьбі проти осередків ОУН(р) на території Запорізької області під час нацистської окупації в 1942—1943 рр. та в перші роки після повернення радянської влади. Значна увага присвячена аналізу процесів, пов'язаних зі структурними одиницями націоналістичного підпілля на периферії.

Ключові слова: Запорізька область, ОУН, репресії, український націоналістичний рух.

Yuriy Shchur

Nazi and Soviet repression against OUN(r) in Zaporizhzhia Oblast.

In this article, basing on declassified documents, the author attempted to describe the activities of the Nazi and Soviet State Security organs in their struggle against OUN(r) cells on the territory of Zaporizhzhia Oblast during the period of the Nazi occupation 1942—1943 and during the first years after the Soviet regime returned. Much attention was devoted to the analysis of the processes related with structural units of the nationalist underground at the periphery.

Keywords: Zaporizhzhia Oblast, OUN, repression, Ukrainian nationalist movement.

НАЦИСТСЬКІ ТА РАДЯНСЬКІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ОУН(Р) У ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ

Історія діяльності Організації українських націоналістів (ОУН(р)) на території Запорізької області — феномен, який вже отримав свого дослідника. Від 1950-х рр. до сьогодні тривають спроби осмислення того, що загалом можемо назвати «Запоріжжям націоналістичним». Активізація досліджень спостерігається після відкриття архівів радянських органів державної безпеки, де зберігається основний масив джерел з історії українського націоналістичного руху.

Цей рух повною мірою отримав свій розвиток під час німецько-радянської війни, після появи на території Запорізької області учасників похідних груп ОУН(р). Діяльність українських націоналістів на чолі з Василем Пастушенком–‘Дмитром Ясенком’ на території Запорізької області під час німецької окупації була явищем доволі помітним. Про це також може свідчити той інтерес, який проявляли нацистські спецслужби до нейтралізації акцій ОУН(р) та ліквідації націоналістичного руху в цілому¹.

Після першого масивного удару, завданого нацистськими спецслужбами наприкінці 1941 р. ОУН(р) у Запорізькій області, націоналісти були змушені перейти до діяльності в умовах глибокого підпілля. Разом із тим, спецслужби Третього Райху уважно стежили за будь-якими проявами непокори або ж антинацистської діяльності. Усі важливі моменти, що стосувалися ОУН, знаходили своє відображення у донесеннях з окупованих територій.

Уже з другої половини 1942 р. німецькі органи державної безпеки у своїх донесеннях наголошували на тому, що ОУН(р) у своїй пропаганді зміщує акценти з боротьби проти більшовизму, а «про-

¹ Докладніше див.: Шур Ю. Український націоналістичний рух 1920–1950-х рр. в Запорізькій області: історіографія проблеми // Музейний вісник. — Запоріжжя: Запорізький обласний краєзнавчий музей, 2011. — №11. — С. 185–193; Шур Ю. Похідні групи ОУН на території Запорізької області // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2012. — Вип. XXXIII. — С. 135–144; Шур Ю. Діяльність підпілля ОУН(р) на території Запорізької області у 1942–1943 роках // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2014. — Збірник 19. — С. 397–422.

паганда майже виключно спрямована проти німецької влади, або ж так званих німецьких окупантів (...) бандерівський рух зайняв різку позицію проти Німеччини, прагнучи до того, щоб всіма засобами, навіть шляхом збройної боротьби добитися незалежності для України». Не дивно, що активізація ОУН(р) викликала гостру реакцію з боку нацистських спецслужб².

Останні на території Запорізької області мали досить значну репрезентативність. Так, у Запоріжжі розташовувалося відділення поліції безпеки й СД генерального округу «Дніпропетровськ» на чолі з К. Руге. У Мелітополі функціонувало відділення поліції безпеки й СД генерального округу «Таврія»³. Контррозвідальну діяльність на території Запорізької області проводив Абвер-небенштелле «Південь України». У березні 1943 р. в Мелітополі при штабі командувача тилу групи армій «Зюд-А» було створено контррозвідальний орган «Абверофіцер-3»⁴.

Керівництво Запорізького обласного проводу ОУН(р) повністю усвідомлювало небезпеку зі сторони нацистських спецслужб. Яскравим прикладом цього слугували репресії кінця 1941 р. Не змінилася ситуація й у наступному році. Зокрема, в червні 1942 р. на нараді із активом мелітопольського націоналістичного підпілля обласний провідник Василь Пастушенко попереджав, що для німецьких службовців є вказівки встановлювати й брати на облік усіх вихідців із Західної України, які проживають у Запорізькій області, передовсім тих, що не мають постійного місця проживання й роботи⁵. Відмітимо, що прибулих із Західної України, окрім мови, із загальної маси вирізняв зовнішній вигляд: «їх зраджували їхні пальта, куртки та черевики»⁶. Власне, інтегрування в різні

² Патріляк І. Переломний рік в історії Організації українських націоналістів // ОУН в 1942 році: Документи / Упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патріляк, В. Сергійчук; С. Кульчицький (відп. ред.). — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 15–16.

³ Чуев С. Спецслужбы Третьего Рейха. — СПб: Нева; М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. — Кн. 2. — С. 70–71.

⁴ Чуев С. Спецслужбы Третьего Рейха. — СПб: Нева; М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. — Кн. 1. — С. 48, 52.

⁵ Державний архів Запорізької області (далі — ДАЗО). — Ф.Р.5747. — Оп.3. — Спр. 107. — Арк. 168.

⁶ Беркгоф К. Жнива розпачу: Життя і смерть в Україні під нацистською владою. — К.: Критика, 2011. — С. 154.

галузі життя Запорізької області для оунівців йшло паралельно з інтеграцією в навколишнє середовище.

За наявними на сьогоднішній день матеріалами, можемо визначити, що пік нацистських репресій проти запорізьких оунівців припав на 1943 р. Але і в 1942 р. націоналістичне підпілля зазнавало втрат. У с. Вознесенка Мелітопольського району в 1942 р. при спробі арешту був убитий вчитель місцевої школи оунівець Василь Зінченко⁷. Наприкінці 1941 р. — на початку 1942 р. у Запоріжжі було розстріляно оунівця Н. Вірлика-‘Михайла Бурія’, а у листопаді — грудні 1942 р. заарештований інженер Михайлів у в’язниці СД в обласному центрі перерізував собі жилу⁸.

За антинімецьку агітацію 9 червня 1942 р. був заарештований співробітник михайлівської поліції оунівець Пилип Письмений. До 30 липня він перебував у в’язниці м. Запоріжжя⁹.

Бердянським СД 8 жовтня 1942 р. був заарештований й засуджений до 5 років каторжних робіт організатор «Просвіти» у м. Ногайськ (Приморськ) Петро Капленко. Після 9 місяців перебування у бердянській в’язниці, він був переведений до запорізької, звідти етапований до м. Миколаєв (звідки втік)¹⁰.

У березні 1943 р. розпочалися масові арешти оунівців у Запоріжжі. 11 березня під час розповсюдження листівок було затримано керівник осередку на Павло-Кічкасі Миколу Буйненка. Ймовірно, на допитах у гестапо, останній видав знайомих йому членів ОУН(р), оскільки вже 13 березня були заарештовані оунівці Павло-Кічкаса Михайло Левченко, Василь Савченко, Іван Малий та бухгалтер алюмінієвого комбінату Василь Бойовець¹¹. 14 березня було заарештовано завербованого Миколою Буйненком члена українського драматичного гуртка Анатолія Овсяницького, який також надав співробітникам гестапо інформацію про відомих йому членів ОУН(р) м. Запоріжжя¹².

⁷ ДАЗО. — Ф.Р.5747. — Оп.3. — Спр. 107. — Арк.205.

⁸ Архів Центру досліджень визвольного руху. — Ф. М. Лебеда. — О.з. 00187. — С. 9,33.

⁹ Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (далі — Архів УСБ України в Запорізькій області). — Фонд припинених справ (ФПС). — Спр. П-21120. — Арк. 13.

¹⁰ Там само. — Спр. П-19487. — Т.1. — Арк. 198—198зв.

¹¹ Там само. — Спр. П-19704. — Арк. 72.

¹² Там само. — Спр. П-21898. — Арк.12-13.

*Іван Молодій-‘Сошенко’, член
Похідної групи ОУН, один із
організаторів і керівників підпілля
на Мелітопольщині*

Крім вказаних осіб, в обласному центрі за належність до ОУН(р) також були заарештовані: житель 8-го селища Іван Мишастий; один із керівників місцевого підпілля Гнат Гребенюк; утримувач оунівської квартири по вул. Броневій, 14 Пилип Мороз; члени осередку на 6-му селищі Гриценко¹³ та Григорій Могильний; староста общини с. Павло-Кічкас Барсук; Михайло Риженко та Павло Бірковський¹⁴.

Усі заарештовані спершу перебували у в’язниці СД м. Запоріжжя, потім були переведені до в’язниці, що розташовувалася на розі сучасних вул. Олександрівської й Базарної¹⁵. Микола Буйненко, Василь Савченко, Анатолій Пономаренко, Михайло Левченко та Іван Малий із Запоріжжя були переведені до

в’язниці у м. Дніпропетровськ, звідки 11 вересня 1943 р. поїздом відправлені до Німеччини. Дорогою вказана група запорізьких оунівців втекла з етапу¹⁶.

Утримувач квартири ОУН(р) Пилип Мороз 22 квітня 1943 р. був переведений до в’язниці м. Мелітополь, де вже перебували оунівці з південних районів Запорізької області¹⁷.

Варто відмітити один цікавий епізод. Під час арештів серед оунівців обласного центру слідчим кримінальної поліції м. Запо-

¹³ *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області (далі — Архів УСБ України в Запорізькій області). — Фонд припинених справ (ФПС). — Спр. П-5626. — Т. I. — Арк. 24зв-25, 51-51зв.*

¹⁴ *Там само. — Спр. П-19704. — Арк. 98.*

¹⁵ *Там само. — Спр. П-5626. — Т. I. — Арк. 25.*

¹⁶ *Там само. — Спр. П-19583. — Арк. 10-10зв.*

¹⁷ *Там само. — Спр. П-5626. — Т. I. — Арк. 25зв.*

ріжжя служив Василь Шеванюк, який наприкінці 1943 р. став членом ОУН(р) й працював у структурах Служби безпеки на Західноукраїнських землях (псевдоніми 'Залізний', 'Сатурн', 'Слід', '202-Г', '667')¹⁸.

Весною 1943 р. нацистськими спецслужбами було заарештовано ряд оунівців Михайлівського району: коменданта дільниці Григорія Ільченка; заступника завідувача відділу народної освіти М. Пилипенка; заступника шефа районної управи Михайла Коломійця; завідуючого елеватором смт. Пришиб Федора Любченка; старосту сільгоспобщини с. Вовківка Василя Хруща¹⁹; жителя смт. Пришиб Леоніда Закревського²⁰. Усі вони, за винятком Михайла Коломійця, після нетривалого ув'язнення були звільнені. За інформацією радянських підпільників, Михайло Коломієць через два дні після арешту повісився у в'язниці Михайлівки²¹.

22 березня 1943 р. вдруге був заарештований Пилип Письмений за обстріл німецьких машин. До 23 вересня він перебував у в'язниці СД м. Запоріжжя, після чого вивезений до концтабору «Дахау» (звідки був звільнений 1945 р. американськими військами)²².

У Великій Білозерці були заарештовані староста сільгоспобщини «Запорожець» Борисенко²³ та член обласного проводу Іван Гребенюк. Члени запорізького підпілля отримали інформацію, що останній був повішений німцями у Нікополі Дніпропетровської області²⁴. Джерела радянських партійних органів свідчать, що керівнику михайлівської ОУН(р) вдалося втекти до Львова, а пізніше емігрувати до Америки²⁵.

¹⁸ Ільницький В. Дрогобицька округа ОУН: структура і керівний склад (1945-1952 рр.). — Дрогобич: Вимір, 2009. — С. 300.

¹⁹ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-21120. — Арк. 29зв.-30зв., 48.

²⁰ Там само. — Спр. П-21873. — Арк. 226.

²¹ Запорізький архів. Народна війна. 1941—1944. Антифашистський рух Опору на території Запорізької області: Збірник документів і матеріалів. / Авт.-упоряд.: В. Бондар, О. Величко, І. Козлова. — Запоріжжя: Прем'єр, 2005. — С. 346.

²² Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-21120. — Арк. 14.

²³ Там само. — Спр. П-21120. — Арк. 15.

²⁴ Там само. — Спр. П-19704. — Арк. 75, 95.

²⁵ Письмо Начальника Политотдела Высшего Военно-Педагогического Института им. М.И. Калинина полк. И. Веремева Первому секретарю Запорожского обкома КПУ от 10.03.1955 г. (Копія) // Архів автора.

*Микола Сливка-‘Буревій’, член
Похідної групи ОУН, один із
організаторів і керівників підпілля
на Мелітопольщині*

й Василь. Ще одна донька Олександра Шевченка збожеволіла. Михайло Вінтонів отримав важке поранення в голову й через два дні помер у в’язниці від тортур.

Дорогою до Костянтинівки на нараду були заарештовані Микола Сливка та Леонід Фоменко²⁶. Крім них у в’язниці Мелітополя деякий час перебував керівник ОУН(р) Бердянщини Пантелій Клименко (заарештований у квітні 1943 р.), який був переведений знову до Бердянська. Відмітимо також, що з бердянських оунівців нацистських репресій також зазнали Павло Мусієнко, Костянтин Приходько та Проценко²⁷.

Не залишилася непомітною для нацистських спецслужб діяльність мелітопольського підпілля ОУН(р). Так, 11 квітня 1943 р. в с. Костянтинівка в хаті оунівця агронома Олександра Шевченка проходила нарада за участі членів обласного проводу. Близько 21.00 хата була оточена гестапо, в «мішку» опинилися керівник міського проводу Михайло Вінтонів, члени обласного проводу Богдан Мовчан й Богдан Крицан, господар та його родина. На вимогу гестапо здатися оунівці розпочали стріляти. Внаслідок перестрілки зі сторони німців було троє вбитих. Зі сторони оунівців втрати були більш значні: загинули обидва члени обласного проводу, господар хати, його дружина Анастасія, діти Анна

²⁶ Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі... Моя любов, моє горе // Закерзоння. Спомини вояків УПА / Підготував Б. Гук. — Варшава: Тирса, 1997. — Т. 3. — С. 89—92; ДАЗО. — Ф.Р.1675. — Оп.1. — Спр. 23. — Арк. 183в.

²⁷ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19487. — Т. 1. — Арк. 118, 119, 131зв.

Події в Костянтинівці спричинилися до ретельної перевірки зі сторони референтури Служби безпеки Обласного проводу ОУН(р), яка, однак, не дозволила встановити винних. Паралельно проводилася робота щодо звільнення з в'язниці Леоніда Фоменка, Миколи Сливки та Пилипа Мороза. У цьому процесі були задіяні Іван Молодій, Володимир Хабалик, Надія Артюхова та Іларіон Курило-Кримчак. Не обійшлося без підкупу охоронців. Зрештою, 12 травня Микола Сливка та Пилип Мороз, отримавши від Надії Артюхової нові документи та зброю, втекли з в'язниці та виїхали до Запоріжжя. Леонід Фоменко від втечі відмовився, сподіваючись на легальне звільнення²⁸.

Із Запоріжжя Микола Сливка виїхав на Західну Україну, де з серпня 1944 р. перебував в УПА. Був зв'язковим з особливих доручень між проводами ОУН(р) Дрогобицької та Станіславської областей²⁹. Пилипа Мороза спрямували до Дніпропетровська, а потім до Кривого Рогу для проведення діяльності в місцевому підпіллі³⁰.

Після операції зі звільнення в'язнів з Мелітополя під загрозою арешту також вибув Іван Молодій. Опинившись спершу в Дніпропетровську, потім він виїхав до колишнього провідника Запорізької ОУН Василя Пастушенка в Полтаву, де останній на той час керував Обласним проводом. Деякий час по тому Іван Молодій керував відділом УПА в Чорному лісі (Кіровоградська область), пізніше — виїхав на Закарпаття³¹.

Василь Пастушенко-‘Кальба’ після Полтави керував Обласним проводом ОУН(р) Київщини. Загинув у сутичці із радянськими партизанами біля с. Дермань Рівненської області. Посмертно нагороджений Срібним хрестом заслуги³².

У Гуляйполі нацистським спецслужбам у протидії ОУН(р) допомагала агент жандармерії А. Мак...на, яка надала детальну інформацію про місцевий актив³³. Протягом січня — березня

²⁸ Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі... — С. 93—94.

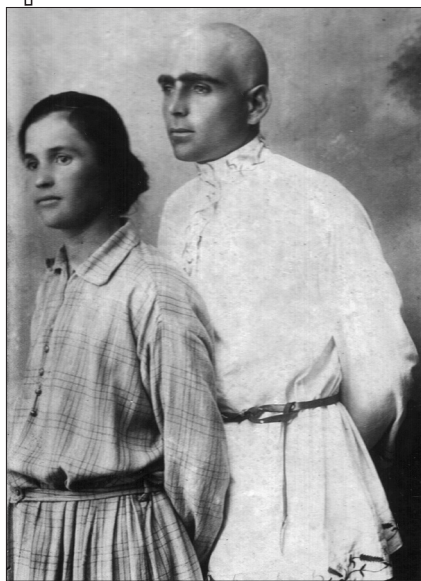
²⁹ Матисякевич З. Історія Синевідська Вижного. — Львів: Літопис, 2003. — С. 308—309.

³⁰ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-5626. — Т. І. — Арк. 15.

³¹ Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі... — С. 103, 113, 118.

³² Літопис УПА. Нова серія. — Т.8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля. 1944-1946. Документи і матеріали. — К.; Торонто, 2006. — С. 148.

³³ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19560. — Арк.42.

*Іларіон Курило-Кримчак, один
з керівників підпілля ОУН
Мелітопольської округи, та Марія
Курило, член підпілля ОУН*

1943 р. відбулися арешти. Були ув'язнені: районний провідник Микола Зінченко, Іван Шушур, Лоскутов, Григорій Качан, інспектор народної освіти Василь Калашников, директор школи Процюк, директор банку Деркач, завідувач земельної управи Дмитро Талан. Невдовзі після арешту з-під варти були випущені Василь Калашников, Дмитро Талан, Лоскутов та Іван Шушур³⁴.

За даними краєзнавця Василя Коростильова, репресій зазнали також бургомістр Григорій Чайка, голови сільгоспокооперативів Кізіленко, Попов та Розсоха. В с. Успенівка заарештували братів Жовніренків. Частина заарештованих була розстріляна у протитанковому рові на околиці Гуляйполя, дорогою до смт. Залізничне³⁵.

Микола Зінченко та Григорій Качан із Гуляйполя були відправлені до в'язниці СД м. Запоріжжя. Потім разом з іншими оунівцями (Іван Мишастий із Запоріжжя, Гніденко з Поліг та Пилип Письмений із Михайлівки) були перевезені до концтабору «Дахау»³⁶.

Після повернення радянської влади восени 1943 р. боротьбу з націоналістичним підпіллям продовжили її органи державної безпеки. На відміну від своїх «німецьких колег», радянські спецслужби підійшли до вирішення проблеми ретельніше: арешту підлягали

³⁴ *Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС.. — Архівно-кримінальна справа 7056.*

³⁵ *Коростильов В. Тасмниці гуляйпільської ОУН // Шлях перемоги. — 1997. — 31 липня.*

³⁶ *Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-21120. — Арк.29зв.-30зв.*

не лише члени ОУН, але й симпатички, члени сімей, інколи — просто знайомі націоналістів. Робота спецслужб спрямовувалася на повне викорінення наслідків діяльності націоналістів, зокрема їхньої агітації.

Одним із джерел інформації про діяльність націоналістичного підпілля на території Запорізької області були донесення радянських агентів. Так у тилу німецьких військ з 5 серпня 1941 р. по 10 жовтня 1942 р. перебував агент 4-го Управління НКГБ УРСР 'Якорь'. За цей час він побував у Житомирській, Київській, Кіровоградській, Дніпропетровській та Запорізькій областях. Після повернення, він надав інформацію, яка мала цінність для керівництва, зокрема і про діяльність українських націоналістів³⁷. Також відомо, що в діяльність ОУН(р) у Михайлівському районі був інкорпорований радянський агент-рейдовик К...й³⁸.

Вже восени 1943 р. відбулися перші арешти оунівців на території Запорізької області. 30 вересня був заарештований учасник ОУН(р) Оріхова Іван Коба (помер під час слідства), за ним — Федір Войтанік (3 роки виправно-трудовах таборів (ВТТ)) та Олександр Нескромний (звільнений з-під арешту)³⁹.

10 жовтня з арешту Петра Коржа розпочалися «зачистки» в Чернігівському районі. Відмітимо, що загалом у матеріалах справи фігурують прізвища понад півсотні підпільників, однак інших підтверджень їхньої належності до ОУН(р), окрім свідчень заарештованих, немає. Це, крім іншого, дає підстави досить скептично поставитися до кількості підпільників у Чернігівському районі. Зрештою, по справі Петра Коржа було заарештовано та засуджено 15 вересня 1944 р. сімох осіб: Петро Корж та Трохим Безсалий розстріляні; Тимофій Тихий, Володимир Новіков, Никифор Гриценко, Василь Чумак та Іван Чемерис — 10 років ВТТ з конфіскацією майна та позбавлення прав на 5 років⁴⁰.

³⁷ Підсумкова доповідь про бойову й агентурно-оперативну роботу 4-го Управління НКГБ УРСР в 1941—1945 рр. // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1995. — №1/2. — С.22.

³⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України (Далі — ГДА СБУ). — Ф.2. — Оп.93. — Спр.26. — Арк.33в.

³⁹ ДАЗО. — Ф.Р.5747. — Оп.3. — Спр. 7840. — Арк. 9, 233, 276, 455-456.

⁴⁰ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-20207. — Т.3. — Арк.443—457.

Надія Артюхова, член ОУН на
Мелітопольщині

У листопаді відбулися перші арешти у Василівському районі. Оунівці Омелян Ломейко та Омелян Кабаченко були засуджені до розстрілу, а їхні родини вислали до Талди-Курганської та Джамбульської областей Казахстану⁴¹.

У цей же час був заарештований житель с. Відножине Сидір Єфименко, вина якого полягала у тому, що «в присутності мешканців хутора проводив антирадянську агітацію, пропагував ідеї націоналістичної організації “Українські націоналісти”»⁴².

У Михайлівському районі 1 листопада 1943 р. були заарештовані члени ОУН(р) М. Фененко та М. Пилипенко, які

були засуджені до 5 та 10 років ВТТ⁴³.

Від жовтня тривала боротьба з оунівським підпіллям у Мелітопольському районі. Наприкінці місяця був заарештований вчитель Новопипилівської школи Микола Юрченко, один з учасників педагогічних нарад, які проводилися оунівцями наприкінці 1941 р. Військовим трибуналом військ НКВД Запорізької області 11 травня 1944 р. він був засуджений до 10 років ВТТ з конфіскацією майна⁴⁴.

Ще один педагог і, за спогадами Івана Молодія, активний оунівець із с. Семенівка Сергій Гармаш був заарештований 23 грудня 1943 р. Довести провину останнього слідчим не вдалося, що, од-

⁴¹ ДАЗО. — Ф.Р.5747. — Оп.3. — Спр. 4692. — Арк. 1, 10; ДАЗО. — Ф.Р.5747. — Оп.3. — Спр. 5850. — Арк. 1, 19.

⁴² Архів Прокуратури Запорізької області (Далі — АПЗО). — Висновки про реабілітацію (ВІР). — Т.33. — Арк. 102—102зв.

⁴³ ДАЗО. — Ф.Р.5747. — Оп.3. — Спр. 7560. — Арк. 4, 85, 90.

⁴⁴ АПЗО. — ВІР. — Т. 33. — Арк. 411—411зв.

нак, не завадило Особливій нараді при НКВД СРСР присудити Сергію Гармашу 10 років ВТТ⁴⁵.

Протягом грудня 1943 р. — травня 1944 р. слідчими Мелітопольського міського відділу НКГБ Запорізької області «виявлено й ліквідовано контрреволюційну організацію українських націоналістів «ОУН», яка існувала на Мелітопольщині й ставила своїм завданням ведення активної боротьби проти Радянської влади та комуністичної партії, збройного відділення Української Радянської Соціалістичної Республіки від СРСР і створення української буржуазно-націоналістичної держави»⁴⁶.

У цей час були заарештовані активісти місцевої ОУН(р) Леонід Сухіно-Фоменко (окружний провідник), Афанасій Ніколаєнко, Микола Дмитерко, Анна Шовкопляс, Надія Артюхова, Сильвестр Барсук, Микола Семикін, Пилип Буценко, Амвросій Павліченко, Іван Борисенко та Марія Скиба. Військовим трибуналом Мелітопольського гарнізону 28 липня 1944 р. Афанасій Ніколаєнко та Микола Дмитерко були засуджені до розстрілу з конфіскацією майна; Леонід Сухіно-Фоменко, Надія Артюхова, Микола Семикін, Пилип Буценко, Амвросій Павліченко та Марія Скиба отримали по 10 років ВТТ з конфіскацією майна та позбавлення прав на 5 років; Анна Шовкопляс — 7 років ВТТ та 3 роки позбавлення прав; Сильвестр Барсук — 5 років ВТТ з позбавленням прав на 3 роки. Івана Борисенка виправдали та звільнили з-під варті⁴⁷.

Успішність у боротьбі з націоналістичним підпіллям не в останню чергу залежала від вдалої агентурно-оперативної роботи радянських органів державної безпеки. Так у доповідній записці УНКВД Запорізької області на адресу НКВД УРСР від 4 лютого 1944 р. за № 6133 про результати агентурно-оперативної роботи відділу по боротьбі з бандитизмом (ББ) УНКВД Запорізької області повідомлялося, що станом на січень 1944 р. на обліку перебували двоє агентів-рейдовиків, четверо агентів, 219 інформаторів та одна конспіративна квартира. У січні того ж року було завербовано одного резидента, шістьох агентів-рейдовиків, двох агентів, 50 інформаторів та облаштовано 50 конспіративних квартир.

⁴⁵ ДАЗО. — Ф.Р.5747. — Оп.3. — Спр. 107. — Арк. 5, 136.

⁴⁶ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19344. — Т.3. — Арк. 232.

⁴⁷ ДАЗО. — Ф.Р.2118. — Оп.1. — Спр. 895. — Арк. 14-17зв.

У результаті роботи з вербовки цільової агентури було завербовано агента 'Відважного', який подав досить значну інформацію про діяльність оунівського підпілля в Михайлівському районі під час німецької окупації.

По Новомиколаївському району секретний співробітник 'Дуб' надав інформацію про активістів місцевої ОУН(р) Григорія Панчука (заарештований гестапо), Івана Іванченка (перебував у Червоній армії) та Михайла Біжка (проживав у с. Катеринівка Дніпропетровської області). Секретний співробітник 'Красний' отримав завдання відвідати Михайла Біжка з метою виявлення його діяльності як націоналіста. Крім того, через СМЕРШ 3-го та 4-го Українського фронтів з'ясовувалася військова частина, в якій служив Іван Іванченко⁴⁸.

У доповідній записці від 4 березня 1944 р. за № 6291 зазначалося, що задля подальшої реалізації інформації про діяльність ОУН(р) в Новомиколаївському та Михайлівському районах, відділ ББ підбирає кандидатури для вербування в якості агентів по вказаних районах.

Крім того, повідомлялося про справу-формуляр на уродженця Рівненської області, колишнього викладача Запорізького машинобудівного інституту⁴⁹ Євгена Демчука, який під час окупації проживав у м. Запоріжжя, закінчив курси технологів маслопрому (м. Київ) й працював у цій галузі. За матеріалами агента 'Максима', був переконаним українським націоналістом й проводив антирадянську агітацію за створення незалежної України.

Також відділ ББ отримав первинні агентурні дані на начальника транспортного відділу Облзаготзерна Хмару, який під час окупації Запоріжжя «висловлював націоналістичні прояви за необхідність створення самостійної України, орієнтуючись на німецьких фашистів». Розробку Хмари здійснював той же агент 'Максим'⁵⁰.

У довідці керівника НКГБ УРСР С. Савченка зазначалося, що станом на 5 березня 1944 р. на території Запорізької області було виявлено: осередків і груп ОУН — 30, учасників підпілля — 187,

⁴⁸ ГДА СБУ. — Ф.2. — Оп.93. — Спр.26. — Арк.3—4зв.

⁴⁹ Тепер — Запорізький національний технічний університет.

⁵⁰ ГДА СБУ. — Ф.2. — Оп.93. — Спр.26. — Арк.23-24.

з яких 53 заарештовано, 24 перебувають у розробці, 110 знаходяться у розшуку⁵¹.

7 січня 1944 р. була заарештована вчителька школи № 68 м. Запоріжжя П. Шевченко. За те, що «работая учительницей школы среди учителей и учеников школы проводила антисоветскую агитацию, пропагандировала националистические взгляды, проповедовала националистов-бандеровцев», постановою Особливої наради при НКВД СРСР 24 березня 1945 р. була засуджена до 5 років ВТТ, які відбула день у день⁵².

10 років ВТТ з конфіскацією майна, згідно з вироком Військового трибуналу 8-ї Гвардійської армії від 11 квітня 1944 р. отримав житель обласного центру Анатолій Овсяницький, завербований у березні 1943 р. до ОУН(р) одним із керівників місцевого підпілля Миколою Буйненком. Для такого вироку було достатньо лише півторамісячного слідства⁵³.

По 3 роки ВТТ за участь в ОУН(р) отримали жительки Запоріжжя Надія Железнова та Марія Страусова⁵⁴.

21 лютого 1944 р. співробітники СМЕРШ із Запоріжжя повідомляли «Усім начальникам ВКР “СМЕРШ” корпусів, дивізій, бригад і 173 АЗССП 6-ї Армії: Нами виявлено контрреволюційну організацію українських націоналістів “ОУН” у селищі Павло-Кічкасі, Орджонікідзевського району Запорізької області». У цей час були заарештовані активісти міськрайонної організації Запоріжжя Микола Буйненко (10 років каторги та 5 років позбавлення прав), Михайло Левченко (8 років каторги та 5 позбавлення прав) та І. Бабак (8 років каторги)⁵⁵.

20 червня 1944 р. був заарештований утримувач конспіративної квартири ОУН (р) старої частини Запоріжжя Пилип Мороз (засуджений до 20 років каторги). Завдяки добутим матеріалам, радянським слідчим вдалося вийти на пологівські зв'язки остан-

⁵¹ *Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. / под ред. А.Н. Артизова. — М.: Российская политическая энциклопедия, 2012. — Т.2: 1944—1945. — С. 73.*

⁵² *АПЗО. — ВПР. — Т.33. — Арк.401-401зв.*

⁵³ *Там само. — Т.37. — Арк.239-239зв.*

⁵⁴ *Там само. — Т.34. — Арк. 80-80зв., 197-197зв.*

⁵⁵ *Маркович В. Підпілля ОУН у Запорізькій області // Шлях перемоги. — 2000. — 5 липня.*

нього й заарештувати 26 червня Івана Медяника та 4 жовтня Пилипа Буланого. Обох їх було засуджено до 10 років ВТТ⁵⁶.

Проведена робота із «зачистки» націоналістичного підпілля у обласному центрі дала підстави 2-му Управлінню НКГБ СРСР вважати, що станом на 28 серпня 1944 р. їм вдалося ліквідувати Запорізький міський провід ОУН(р)⁵⁷.

Члени осередку ОУН(р) с. Верхня Хортиця Галина Колесніченко, Матрона Деркач та Сергій Федорець були заарештовані восени 1944 р. разом з іншими оунівцями Дніпропетровщини та засуджені Військовим трибуналом Сталінської залізниці 24 січня 1945 р. до 10 років ВТТ та 5 років позбавлення прав⁵⁸.

Продовжувалися арешти у Мелітопольському районі. 18 серпня 1944 р. була заарештована дружина члена окружного проводу Іларіона Курило-Кримчака вчителька Марія Курило (засуджена до 10 років ВТТ з конфіскацією та позбавленням прав на 5 років)⁵⁹.

10 років ВТТ з конфіскацією отримала односелець Марії Курило, ще одна вчителька із середовища ОУН(р) Катерина Кондуфор (заарештована 30 вересня 1944 р.)⁶⁰. Принагідно відмітимо, що чоловік останньої, вчитель Зінченко, був розстріляний німцями у 1942 р.⁶¹.

Восени 1944 р. були заарештовані мелітопольці В. Трофименко та Микола Юрченко. Перший за те, що був членом ОУН(р) (за що й отримав 25 років каторжних робіт)⁶², другий — за те, що знав про участь В. Трофименка в ОУН(р) і «приховав це від органів НКГБ»⁶³.

19 серпня 1944 р. було оголошено вирок у справі токмацької ОУН(р). На лаві підсудних опинилося 8 осіб — жителів м. Токмак.

⁵⁶ *Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-5626. — Т.1. — Арк.1, 290зв.-291.*

⁵⁷ *Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. — М.: Кучково поле, 2007. — Т.V. — Кн.2: Границы СССР восстановлены (1 июля — 31 декабря 1944 г.). — С. 200.*

⁵⁸ *Архів Управління СБУ Дніпропетровської області. — Фонд кримінальних справ. — Спр.П-25403. — Т.2. — Арк. 363-367.*

⁵⁹ *Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр.П-19907. — Арк. 79, 94зв.*

⁶⁰ *АПЗО. — ВПР. — Т.34. — Арк.107—107зв.*

⁶¹ *Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр.П-21354. — Арк.140.*

⁶² *АПЗО. — ВПР. — Т.29. — Арк. 255-255зв.*

⁶³ *Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр.П-19353. — Арк.3.*

Павло Соломко, Яків Снітко та Іван Дзюба були засуджені до розстрілу з конфіскацією майна; Тихон Курись, Павло Ніколаєнко, Михайло Шуваров, Микола Вінніченко та Федір Краснокутський отримали по 20 років каторжних робіт з позбавленням прав на 5 років із конфіскацією майна. Дружина та двоє неповнолітніх дітей Івана Дзюби, як члени родини зрадника батьківщини, були виселені в Талди-Курганську область Казахстану на 5 років із конфіскацією майна⁶⁴.

22 жовтня того ж року за належність до ОУН(р) у Токмацькому районі Військовим трибуналом Запорізького гарнізону до розстрілу були засуджені Пилип Літус (двоюрідний брат генерал-хорунжого Армії УНР М. Безручка) та Лев Палкін; Микола Вибиванець та Іван Руденко — до 20 років каторжних робіт, Іван Уманський, Микола Белан та Микола Юрченко — до 10 років ВТТ з позбавленням прав на 3 роки. Пилипу Літусу розстріл було замінено 10 роками ВТТ, а Льву Палкіну — 20 роками каторги⁶⁵.

28 жовтня 1944 р. Військовий трибунал Мелітопольського гарнізону виніс вирок по справі бердянської ОУН(р). Петро Капленко та Пилип Мефодовський були засуджені до розстрілу з конфіскацією майна; Павло Мусієнко, Іван Федоренко та Костянтин Приходько — до 10 років ВТТ з позбавленням прав на 5 років та конфіскацією майна, Дмитро Полулях — 8 років ВТТ та 3 роки позбавлення прав із конфіскацією майна⁶⁶.

Відповідно до орієнтування Управління ББ НКВД УРСР № 8/2051 від 29 серпня 1944 р. на території Запорізької області проводилися розшуки чотирьох бійців УПА — уродженців регіону⁶⁷, інформацію про яких радянські органи держбезпеки отримали із захоплених документів військової округи «Богун» групи УПА-Північ⁶⁸. Станом на листопад 1944 р. Микола Сичов, Микола Пермечек та Андрій Черненко на території області виявлені не були. Спів-

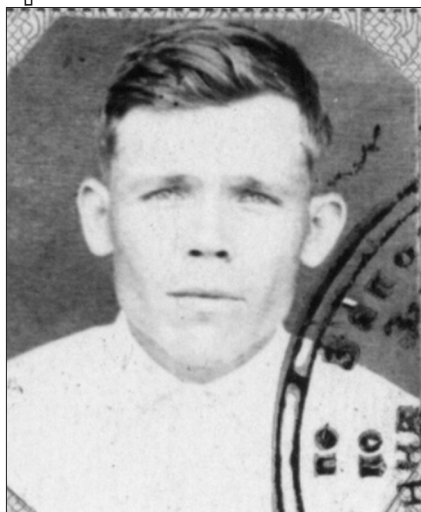
⁶⁴ ДАЗО. — Ф.Р.5747. — Оп.3. — Спр. 5427. — Арк. 1—2зв., 14.

⁶⁵ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр. П-19384. — Т.2. — Арк. 1960, 201.

⁶⁶ Там само. — Спр. П-19487. — Конверт. — Арк. 1-6.

⁶⁷ ГДА СБУ. — Ф.2. — Оп.94. — Спр.6. — Арк.4.

⁶⁸ Патріляк І. «Еведенційні картки» УПА як статистичне джерело // Український визвольний рух. — Львів: Мс, 2006. — Вип. 6. — С. 111; Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. — К.: Дніпро, 1996. — С. 249.

*Павло Закревський, член
осередку ОУН станції Пришиб
Михайлівського району*

робітникам запорізького відділу ББ вдалося встановити родичів четвертого упівця, уродженця Токмака Миколи Фоменка. За будинками, де проживали найближчі родичі останнього, було встановлено агентурний нагляд. Крім того, завербовано два інформатора — ‘Онуфрієва’ й ‘Связіста’, а також направлена стара агентура ‘Поповській’ та ‘Марков’, які вели спостереження на випадок появи Миколи Фоменка (на останнього було заведено справу-формуляр). Уся вхідна й вихідна кореспонденція родичів Миколи Фоменка була взята на перлюстраційний контроль⁶⁹.

У доповідній записці про підсумки здійсненої роботи по лінії боротьби з бандитизмом відділу ББ УНКВД Запорізької області з 1 січня по 1 червня 1945 р. зазначалося, що протягом звітного періоду виявлених і ліквідованих осередків ОУН по області не було⁷⁰.

Разом із тим, арешти окремих оунівців продовжувалися. За підозрою у належності до ОУН до 10 років позбавлення волі з конфіскацією 11 березня 1945 р. була засуджена санітарка військового госпіталю, жителька Запоріжжя П. Марущак (заарештована 13 січня 1945 р.)⁷¹.

9 травня 1945 р. Військовим трибуналом Мелітопольського гарнізону були засуджені члени ОУН(р) смт. Пришиб Михайлівського району Михайло Подорога (заарештований 26 січня) та Павло Закревський (заарештований 11 лютого). За належність до націона-

⁶⁹ ГДА СБУ. — Ф.2. — Оп.94. — Спр.6. — Арк.4—5, 108.

⁷⁰ Там само. — Арк.219.

⁷¹ АПЗО. — ВПР. — Т. 29. — Арк. 146—146зв.

лістичного підпілля перший отримав 10 років ВТТ з конфіскацією, другий — 15 років каторжних робіт⁷².

Протягом лютого — березня 1945 р. були заарештовані члени Юнацтва ОУН с. Вознесенка Мелітопольського району Юрій Курило (20 років каторжних робіт з позбавленням прав на 5 років), Ніна Ліщина та Любов Тараненко (по 10 років ВТТ з позбавленням прав на 5 років)⁷³.

Участь у зборах, які проводили члени похідної групи ОУН у с. Нове Запоріжжя Запорізького району у вересні 1941 р., разом із антирадянськими висловлюваннями, «обійшлася» місцевим жителям Федору Власенку та Устиму Макогону у 8 років ВТТ з конфіскацією майна⁷⁴.

Відділом ББ обласного Управління НКВД безперервно проводилася робота з агентурно-інформаторською мережею. Протягом січня — травня 1945 р. по лінії боротьби з бандитизмом та дезертирством було завербовано: агентів — 9, резидентів — 21, інформаторів — 150, утримувачів конспіративних і явочних квартир — 2; виключено як баласт: агентів — 3, інформаторів — 33; вибуло в інші органи: агентів — 5, резидентів — 2, інформаторів — 11; засуджено за злочини: агентів — 1, інформаторів — 1. Таким чином, станом на 1 червня на обліку перебували: агентів — 24, резидентів — 37, інформаторів — 682, утримувачів конспіративних і явочних квартир — 28. Із цієї кількості 3 агенти та 13 інформаторів були завербовані серед українців — переселенців із Польщі.

Усю агентуру було закріплено за кожним оперативним працівником відділу ББ й периферією, а там, де не було оперативників ББ, роботу з агентурою вів безпосередньо начальник райвідділу НКВД⁷⁵.

У вказаний час робота з ліквідації підпілля ОУН розширюється за рахунок появи переселенців із українських етнічних земель, які перебували у складі Польщі. У лютому 1945 р. відділом ББ по Ново-Василівському району було переверовано переселенця, колишнього агента прикордонних військ НКВД, який отримав псевдонім 'Моряков'. Останній у травні того ж року повідомив, що в

⁷² Там само. — Т. 37. — Арк. 213—213зв., 215—215зв.

⁷³ Архів УСБ України в Запорізькій області. — ФПС. — Спр.П-19379. — Арк. 1, 144.

⁷⁴ АПЗО. — ВПР. — Т. 33. — Арк. 41—41зв., 197—197зв.

⁷⁵ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 94. — Спр. 6. — Арк. 226.

*Костянтин Приходько, член ОУН
м. Бердянськ*

с. Федорівка Ново-Василівського району⁷⁶ прибули 15 сімей із с. Гочів Лисковського повіту Краківського воєводства (Польща), серед яких були активні учасники ОУН: Василь Біц, Антон Біц, Лука Соляр, Михайло Дуда, Іван Лучейко, Юрій Лучейко, Антон Значко та Іван Беневят.

За даними 'Морякова', Василь Біц проявляв антирадянські настрої й намагався відновити старі оунівські зв'язки, задля чого у квітні виїжджав до Токмака та Запоріжжя.

Розробкою Василя Біца, Антона Біца та Юрія Лучейка займався 'Моряков'. Для розробки Луки Соляра відділ ББ планував завербувати переселенця Я...ва, для розробки Михайла Дуди та Івана Лучейка — Л...ка.

Для подальшої роботи з розробки серед переселенців, 'Моряков' повинен був зблизитися з Василем Біцем, увійти в довіру й продовжувати разом із ним відновлювати зв'язки із колишніми оунівцями, які були переселені до Великобілозерського району.

Для перевірки матеріалів 'Морякова', після вербування Л...ка, його планували направити в рейд до Василя Біца з легендою-завданням виявлення оунівців у Великобілозерському районі для участі в подальшій роботі ОУН.

У Запоріжжі від джерела 'Ястреб' 21 травня 1945 р. було отримано інформацію про священника-переселенця Андрія Михайловича (прізвище невідоме), який дозволяв собі антирадянські висловлювання з «пробандерівськими вкрапленнями». Це дало під-

⁷⁶ Тепер — в Приазовському районі Запорізької області.

стави завести облікову справу на священника й заглибитися у виявлення його зв'язків⁷⁷.

Необхідно також звернути увагу на контрпропагандистську діяльність запорізьких компартійних органів, зокрема проведення антинаціоналістичних лекцій. Завідувач відділу пропаганди й агітації Запорізького сільського райкому КП(б)У Кравець у звіті за червень 1944 р. вказував, що для партійного активу було прочитано лекцію на тему «Контрреволюційна діяльність українсько-німецьких націоналістів у тимчасово окупованих областях України». Подібна лекція «Про українсько-німецьких націоналістів» була прочитана громадськості Бердянська у квітні того ж року⁷⁸.

Зі звіту секретаря Запорізького обкому КП(б)У з пропаганди Ключника про агітаційно-пропагандистську роботу обкому за січень — квітень 1945 р. дізнаємося, що в цей час проведено 56 публічних платних лекцій, де присутніми були 17734 особи. У тематиці лекцій переважали певні теми, зокрема «Україно-німецькі націоналісти — найлютіші вороги радянського народу»⁷⁹.

Важливе місце в цій діяльності відводилося мові спілкування. Зокрема, на обласній нараді завідуючих відділами пропаганди й агітації 16 травня 1944 р. редактор обласної газети «Червоне Запоріжжя» Шабалін зазначав: «Це, товариші, врахували наші вороги краще, чим ми. Слідом за військами окупаційної армії німців їхав ешелон з людьми, знали українську мову. Їх збирали десятки років; тримали в тилу, годували і готовили, щоб вони прийшли на Україну і на рідній українській мові сіяли отруту нашим громадянам. Вороги врахували, що на українській мові вона буде більш дохідна. А ми — агітатори, комуністи, комсомольці, люди, яким доручила партія піднімати масу трудящих, не врахували цього засобу»⁸⁰.

Не зважаючи на контрзаходи, певний час, зокрема у сільській місцевості, вживалися слова, не прийнятні для радянського устрою: замість «сельсовет» — «рада», «красноармеец» — «руський» тощо⁸¹. У Мелітопольському та Якимівському районах протягом

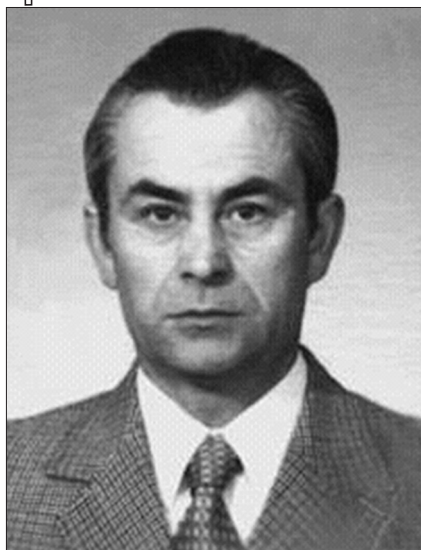
⁷⁷ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 94. — Спр. 6. — Арк. 219–225.

⁷⁸ ДАЗО. — Ф. П. 102. — Оп. 1. — Спр. 899. — Арк. 32, 99.

⁷⁹ Там само. — Спр. 1162. — Арк. 3.

⁸⁰ Сергійчук В. Український збиг: Наддніпрянина. 1941–1955. — К.: УВС, 2005. — С. 392.

⁸¹ ДАЗО. — Ф. П. 102. — Оп. 1. — Спр. 903. — Арк. 20.

*Микола Береславський, член осередку
ОУН с. Осипенко Бердянського
району*

1945 р. місцевою громадськістю активно обговорювалися проблеми розформування колгоспів і надання землі у приватну власність⁸².

Таким чином, під час німецько-радянської війни на території Запорізької області «зачистка» націоналістичного підпілля відбувалася в два етапи. Перший реалізовували нацистські спецслужби, а її пік припав на весну 1943 р., коли у в'язниці СД м. Запоріжжя опинилися оунівці із обласного центру, Михайлівського, Гуляйпільського та інших районів.

Враховуючи, що восени 1943 р. радянська влада повернулася всерйоз і надовго, її спецслужби до боротьби з під-

піллям ОУН підійшли більш ретельно. До літа 1945 р. питома вага осередків націоналістичного підпілля була виявлена, а активісти й співчуваючі засуджені до різних строків ув'язнення або розстрілу.

Цілком усвідомлюючи небезпеку від діяльності осередків непокори, якими були оунівські ланки, боротьба проти націоналістичного руху на території області не припинялася і не збавляла обертів.

⁸² Там само. — Спр.1172. — Арк. 11, 16.

Дмитрій Кулінський

*Студент 4-го курсу історичного
факультету Житомирського
державного університету ім. Івана
Франка*

У статті йдеться про особливості перебігу виборів 1946 р. до Верховної Ради СРСР у західних областях України. Визначено головну мету, похідні завдання, способи організації та проведення виборів представниками радянської влади. Розкрито суть і головне завдання «великої блокади» та форми і способи протидії їй з боку українського повстанського руху.

Ключові слова: «велика блокада», запілля, легітимність, західноукраїнський регіон, повстанський рух, радянська влада, ОУН.

Dmitriy Kulinskyi

Peculiarities of the Electoral Campaign in 1946 in Western Regions of Ukraine.

The article is about peculiarities of the process of elections to the Supreme Soviet of the USSR in Western regions of Ukraine in 1946. The main goal, the derivative tasks, the ways of organizing and carrying out the elections by representatives of the Soviet power were determined. The core and the main task of the “great blockade” are disclosed. The forms and methods of the Ukrainian insurgent movement to resist it are described.

Key words: “great blockade”, rear, legitimacy, Western regions of Ukraine, insurgent movement, Soviet power, OUN.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ ВИБОРЧОЇ КАМПАНІЇ 1946 р. В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ

Суспільно-історичний досвід свідчить, що війни та збройні конфлікти не закінчуються поверненням країн-учасниць та їхніх сателітів до попереднього довоєнного стану. Повоєнний стан, зазвичай, характеризується політичною кризою, яка спричинюється зміною територіального устрою і намаганням держав зберегти окуповані території різними способами. У тому числі — ідеологічним нав'язуванням та створенням прихованих від світової громадськості квазідемократичних інститутів, серед яких найпоширенішими є вибори й референдуми, як, наприклад, вибори до Верховної Ради СРСР 1946 р. і до Верховної Ради УРСР 1947 р. в західних областях України.

З огляду на теперішні події, що мають місце на сході України, як ніколи раніше актуалізується потреба вивчення уроків і досвіду повоєнного облаштування життя в західноукраїнському регіоні. Йдеться, насамперед, про проблему вибору форми й способу легітимізації влади, поставленої частиною громадян держави, в силу певних обставин як суб'єктивного так і об'єктивного характеру, під сумнів. Поняття «легітимна влада» нами вживається, виходячи із загальноприйнятого трактування її як такої, котра «визнається більшістю народу законною і справедливою»¹. Виходячи з цього, легальна влада, навіть отримана законним шляхом, за умови невизнання її населенням залишається нелегітимною і зазвичай не має авторитету в очах народу. Така ситуація була характерною для західних областей УРСР упродовж першого повоєнного десятиліття і, зокрема, січня — квітня 1946 р.

Зі схожою ситуацією український народ зіткнувся в 2013 р., коли легально обрана влада стала нелегітимною, оскільки втратила свій авторитет серед населення, що в подальшому призвело до революційних змін. Сьогодні ми є свідками того, як українські території важливого стратегічного та ресурсного значення стали об'єктом інтересів інших держав, які намагаються закріпити там свої позиції за сценарієм 1946 р., тобто псевдodemократичним

¹ Юрій М. Політологія : [підручник]. — К.: Дакор, 2006. — 416 с.

шляхом, в основі якого лежить військове втручання, пропаганда, маніпуляція історичними образами, підкуп державних чиновників, службовців. Доказом цього є анексія Російською Федерацією в 2014 р. Автономної Республіки Крим та створення на сході України так званих ДНР та ЛНР.

Окремі питання, що стосуються так званої «великої блокади» західних областей України у першій чверті 1946 р., уже стали предметом наукового вивчення вітчизняних науковців. Зокрема, військовий аспект проблеми розглядається в роботах І. Патриляка², В. В'ятровича³, А. Русначенка⁴, О. Вовка⁵ та ін. Тема організації виборів до Верховної Ради СРСР знайшла своє відображення у монографії Ю. Киричука. Автор наголошує, що «блокада 1946 року була найважчою за всю історію УПА»⁶. Проблеми соціально-економічного характеру, з яким зіткнулося західноукраїнське селянство, розглядаються в роботі О. Малирчука⁷.

Окремо виділимо роботи Г. Стародубець, в яких розкривається феномен українського повстанського запілля, його основні характеристики, економічні основи функціонування, аспекти та напрями організаційно-мобілізаційної та військової діяльності, засади агітаційно-пропагандистської роботи, а також особливості його функціонування в умовах «великої блокади»⁸.

Важливою опорою нашого дослідження виступають документальні джерела, частина з яких опублікована в окремих томах но-

² Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939—1960 рр.). — Львів: Часопис, ЦДВР, 2012. — 592 с.

³ В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно». — Львів: ЦДВР, 2011. — 328 с.

⁴ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940—50-х роках. — К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2002. — 518 с.

⁵ Вовк О. Короткий нарис діяльності УПА та її запілля на ПЗУЗ і в прилеглих регіонах у 1943—1946 рр. // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; ЦДВР; [відп. ред. В. В'ятрович]. — Львів, 2006. — Зб. 8. — с. 164—224.

⁶ Киричук Ю. Український національний рух 40—50 років ХХ століття: ідеологія і практика. — Львів: Добра справа, 2003. — 464 с.

⁷ Малирчук О. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. — 228 с.

⁸ Стародубець Г. Генеза українського повстанського запілля. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. — с. 60; Стародубець Г. Повстанське запілля в умовах «Великої блокади» // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки. Серія: Історичні науки. / [гол. ред. С. Гаврилюк] — 2009. — № 12. — с. 217—223

вої серії літопису УПА⁹. Особливу цінність для написання роботи складає збірник матеріалів і документів «Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946—1951 рр.), підготовлений Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича¹⁰. Його основу склали документи радянських органів влади і націоналістичного підпілля, які прямо чи опосередковано стосуються виборів 1946 р. Загалом аналіз історіографії проблеми засвідчив, що тема функціонування повстанського запілля в умовах «великої блокади» не є достатньо висвітленою й досі не стала предметом окремого наукового дослідження.

Метою нашого дослідження є визначення мети та способів організації та проведення більшовицько-радянською владою виборчої кампанії 1946 р. в умовах «великої блокади» території повстанського запілля, а також — форм і способів протидії їй з боку українського повстанського руху.

У сучасній історіографії поняття «велика блокада» трактується як «цілеспрямована політика радянського уряду на західноукраїнських землях, метою якої було силове забезпечення голосування населення на виборах до Верховних Рад СРСР та УРСР та знищення повстанського руху, шляхом насильного тиску на населення, обмеження військової та пропагандистської діяльності ОУН і УПА та їх контактів із місцевим населенням»¹¹. У часовому вимірі вона тривала впродовж січня — квітня 1946 р.

Загалом комплекс заходів, проведених у рамках «великої блокади», був спрямований на досягнення двох основних цілей: «підготувати вибори до Верховної ради СРСР і провести рішучу боротьбу проти відділів УПА і українського революційного підпілля»¹². Виникає запитання: «Чому сталінська влада, будучи по суті своїй антидемократичною, так вперто намагалася у будь-який

⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959 / [ред. О. Вовк]. — Торонто; К., 2001. — с. 652; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 5: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС—МВС, МДБ—КДБ 1943—1959 / [ред. Т. Крицька]. — Торонто; К., 2002. — с. 574; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля 1944—1946 / [ред. О. Вовк]. — Торонто; К., 2006. — с. 1448.

¹⁰ Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946—1951 рр.). Збірник документів і матеріалів / упоряд. О. Стасюк. — Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2011. — 776 с.

¹¹ Вятрович В. Історія з грифом «Секретно»... — с. 115—116.

спосіб забезпечити, по-перше, максимально можливий (близько 100%) показник участі населення західних областей України в голосуванні й, по-друге, продемонструвати високий рівень підтримки ними висунутих нею кандидатів у депутати»? На нашу думку, в такий спосіб вона намагалася вирішити проблему легітимізації більшовицької влади в Західній Україні, яка в перші повоєнні роки переважною більшістю місцевого населення сприймалася як чужа, ворожа, окупаційна.

Запланована виборча кампанія складалася з декількох етапів: 1) виборів до Верховної Ради СРСР (9 лютого 1946 р.); 2) виборів до Верховної Ради УРСР (10 лютого 1947 р.); 3) виборів до місцевих рад (31 грудня 1947 р.). Основною у цьому подієвому ланцюгу була виборча кампанія зими 1946 р., яка стала одним із епіцентрів протистояння повстанського руху сталінському режиму. У цей період радянське керівництво зіткнулося з обставинами, які загрожували зірвати вибори. Серед найголовніших із них — панування антибільшовицьких суспільних настроїв у західних областях УРСР на тлі активної діяльності збройного підпілля ОУН та УПА.

Для реалізації поставленої мети обидві ворогуючі сторони задіяли потужний арсенал різноманітних заходів як пропагандистського, так і збройного характеру. Підготовка до виборів розпочалася ще задовго до січня 1946 р. Так, 10 листопада 1945 р. Головним осередком пропаганди ОУН було розіслано крайовим референтам пропаганди для виконання «Інструкцію про ведення пропагандистської кампанії, спрямованої проти виборів до Верховної Ради СРСР у 1946 році». У документі зазначалося, що основна мета підпілля полягає у тому, щоб «розкрити забріханість сталінської “демократії” і показати народові всю реакційність “виборів” до Верховної Ради СРСР»¹². Для її реалізації пропонувалося проводити мітинги, розкидати й розклеювати листівки, широко розгорнути лозунгову пропаганду, бойкотувати передвиборчі більшовицькі мітинги, обмежувати доступ офіційних агітаторів до місцевого на-

¹² Полтава П. Шлях збройної боротьби проти окупантів — єдино правильний шлях до національного визволення (в п'яті роковини існування боротьби УПА) // Федун Петро 'Полтава'. Концепція Самостійної України. Том 1. Твори / уряд. і відпов. ред. М. Романюк. — Львів, 2008. — с. 224.

¹³ Федун Петро-«Полтава». Концепція Самостійної України. Том 1. Твори / [уряд. і відп. ред М. В. Романюк]. — Львів, 2008. — с. 520.

селення. 22 листопада була поширена «Інструкція в справі бойкоту виборів до Верховної Ради СРСР». У документі зазначалося, що «завданням Краєвих Референтів Пропаганди є добитися шляхом політичної мобілізації мас повного проведення бойкоту»¹⁴. Широка пропагандистська антивиборча акція мала розпочатися 1 лютого 1946 р., коли планувалося одночасне масове поширення листівки «Українці» та «Заклики до бойкоту». Водночас, оунівське керівництво наказувало «дуже точно реєструвати хід виборів у всіх селах і містах: як більшовики підготовляли вибори, якими засобами вони тероризували населення, якої збройної сили вони вжили в кожній місцевості, як населення ставило спротив в часі виборів»¹⁵.

Радянська влада, зі свого боку, залучила величезний масив інструментів із арсеналу державної політико-пропагандистської індустрії для розгортання передвиборчої агітаційної кампанії в регіоні. Про її важливість з ідеологічної точки зору максимально відверто й чітко заявив на нараді секретарів обкому у Львові тодішній очільник ЦК КП(б)У Микита Хрущов: «Якщо у східних областях питання підготовки до виборів являється організаційно-технічним, то для західних областей воно є організаційно-політичним»¹⁶. Виборча кампанія в західних областях України мала задекларувати присутність тут радянської влади, визнаної місцевим населенням, а результати голосування — правовим аргументом на користь демократичності способів відновлення її в регіоні.

З метою успішного проведення виборчої кампанії ще задовго до початку 1946 р. в містах і селах Західної України розгорнулася агітаційна кампанія. Організаторами її проведення виступали органи більшовицької влади — обкоми, райкоми і міськкоми КП(б)У, які у своїй роботі основну ставку робили на «партійні організації західних областей, яким мала бути надана вся необхідна допомога в розгортанні агітаційно-пропагандистської і масово-політичної роботи»¹⁷. Однак станом на початок 1946 р. партійна організація в регіоні була нечисленною й не мала авторитету серед місцевого населення. Переважна більшість агітаторів-пропагандистів та

¹⁴ Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946—1951 рр.)... — с. 325.

¹⁵ Там само. — с. 326.

¹⁶ Киричук Ю. Український національний рух 40—50 х років XX століття: ідеологія та практика. — с. 244.

¹⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3... — с. 177.

інструкторів райкомів партії, а саме вони здебільшого займалися питаннями передвиборчої кампанії, були слабо підготовлені, малоосвічені, крім того, панічно боялися їхати в села, де на них постійно чатувала небезпека загинути від рук «бандерівців». Підтвердження цьому знаходимо в офіційних радянських документах. Так майор НКВД М. Бітюков у листі до М. Хрущова констатує: «Більшість партійних і радянських органів Станіславської, Дрогобицької і Львівських областей мало зробили по пропагандистській і агітаційно-масовій роботі серед місцевого населення і особливо у зв'язку з підготовкою до виборів у Верховну Раду СРСР»¹⁸. Неспроможність влади забезпечити необхідний показник «народної підтримки» кандидатів у депутати Верховної Ради СРСР у мирний, демократичний спосіб, спонукала її до застосування жорстких методів з метою забезпечити проведення виборів і знищення повстанського руху на Західній Україні.

У телефонограмі від 31 грудня 1945 р. до Й. Сталіна М. Хрущов зазначає наступне: «Я вважаю за необхідне на час підготовки виборів зосередити частину військ Прикарпатського і Львівського військових округів в селах, вражених українсько-німецькими націоналістами»¹⁹. Основні завдання розміщених гарнізонів полягали: «у ліквідації банд українських націоналістів, відгородженні від їх нападів місцевого населення, партійного й радянського активу й забезпечення порядку в сільських місцевостях в період підготовки й проведення виборів до Верховної Ради СРСР»²⁰. Такими «ураженими селами» були визнані практично усі населені пункти Західної України, оскільки мережа розміщених тут гарнізонів була надзвичайно щільною. Перед частинами Червоної армії, військами НКВД та винищувальними батальйонами ставилося завдання забезпечити охорону виборчих діляниць та виявити і знищити осередки повстанського підпілля та загонів УПА. Тим самим влада визнала свою неспроможність у мирний спосіб, по-перше, організувати виборчу кампанію, по-друге, подолати спротив місцевих мешканців проведенню заходів з відновлення діяльності основних державних інституцій.

¹⁸ Там само. — с. 184.

¹⁹ Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946—1951 рр.)... — с. 40.

²⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 5... — с. 59—60.

Зважаючи на спосіб проведення виборів і масштаби залучення владою мілітарних та агітаційно-пропагандистських ресурсів, можна з упевненістю сказати, що виборча кампанія 1946 р. за своїм характером «була не просто пропагандистською, а військово-пропагандистською»²¹. У штаті особового складу кожного з військових гарнізонів були «агітатори і редактори бойових листівок, політпрацівник»²², в обов'язки якого входило проведення політико-виховної роботи не тільки серед бійців, але й місцевого населення. Збройні підрозділи забезпечували охорону партійних та радянських активістів під час проведення ними агітаційної роботи в селах та районних центрах, а також «надавалася допомога місцевим органам влади в оформленні і облаштуванні виборчих дільниць, у налагодженні роботи дільничних комісій і організації роз'яснень місцевому населенню «Положення про вибори до Верховної Ради СРСР»»²³.

Аби змусити місцевих мешканців прийти на виборчі дільниці й проголосувати за призначеного владою кандидата, їх «піддавали терору та залякуванню. Дуже часто робилися нічні засідки й перевірки будинків, після чого мешканців вербували й допитували. В кожному селі до підрозділів Червоної армії було прикріплено по 2—3 працівники НКВС і прокурор. Вони проводили пропаганду та мітинги, на які зганяли населення. Агітатори сподівалися, що їм вдасться залякати населення, але коли по селах пішли розмови, щоб не йти на голосування, то більшовики організували виборчі комісії, назначили десятників, які прикріплялися до визначених будівель і вони мали зганяти населення на збори і на вибори»²⁴.

До агітаційно-пропагандистської роботи було залучено цілу армію партійних працівників, які під озброєною охороною гарнізонів проводили мітинги та збори в селах західних областей. Тільки в Тернопільській області «на початку лютого працювало 14 тис. агітаторів»²⁵, які на всі лади розхвалювали сталінський ре-

²¹ В'ятрович В. Історія з грифом «Секретно»... — с. 115.

²² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1 («Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ. (1918—1991)»). — Оп. 23. — Спр. 2958. — Арк. 23.

²³ Там само.

²⁴ Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946—1951 рр.)... — с. 356—357.

²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 18. — Спр. 1618. — Арк. 77.

жим і ганьбили «українсько-німецьких буржуазних націоналістів». На Рівненщині «у проведенні масово-політичної роботи серед населення області приймало участь 5408 агітаторів, з яких близько 3 тис. агітаторів на селі. Організовано 1120 гуртків з вивчення Конституції СРСР і положення «Про вибори до Верховної Ради СРСР», з охопленням 20787 чоловік»²⁶. Однак мусимо зазначити, що багато хто з «агітаційного десанту» всіляко уникав поїздки у вороже налаштовані до них села. Так, «у деяких р-нах (Бурштинський, Більшевіцький, Рогатинський) Станіславської області були випадки відмови окремих уповноважених їхати на нараду під приводом відсутності взуття, одягу й боязні бандерівців. У Богородчанський район на передвиборчих зборах 4 січня прибуло замість 280 вибраних уповноважених — 250 чоловік, тому збори призначалися двічі»²⁷.

Дієвим способом впливу на населення було насадження почуття страху за власне життя й за життя своєї родини. Взимку 1946 р. набуває поширення практика арештів учасників підпілля та УПА і їх родин з подальшою депортацією їх у північні та східні райони Радянського Союзу. Часто ініціаторами таких заходів виступало регіональне партійно-радянське керівництво. Так, в одній із доповідних записок Львівського обкому КП(б)У від 8 лютого 1946 р. на ім'я М. Хрущова пропонувалося «провести виселення із окремих сіл і районів Львівської області у віддалені місця Радянського Союзу — 4394 сімейств, в кількості 15388 чоловік з метою очищення особливо уразливих об'єктів»²⁸. У категорію потенційно небезпечних потрапляли не тільки «бандити націоналісти», а й їх «пособники» — заможні селяни та інші «антирадянські елементи». Загальний список населених пунктів разом з кількістю громадян, які увійшли до плану на виселення, склав 29 сторінок. Таким чином влада намагалася позбавити повстанське підпілля та УПА матеріальної основи, зруйнувати їхнє запілля — основне джерело, яке живило повстанський рух людськими ресурсами, економічною підтримкою, було його морально-психологічною опорою.

²⁶ Там само. — Оп. 46. — Спр. 831. — Арк. 56.

²⁷ Там само. — Спр. 1611. — Арк. 10.

²⁸ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 5. Кн. 2... — с. 69; Депортації. Західні землі України кінця 30 х—початку 50 х років: Документи, матеріали, спогади: У 3 т. — Львів, 1998. — Т. 2: 1946—1947 рр. — 1998. — с. 26—54.

Незважаючи на шалений тиск з боку влади, населення всіляко опиралося голосуванню. Відчуваючи підтримку націоналістичного підпілля та УПА, мешканці краю не бажали брати участі у відвертому фарсі, яке влада називала виборами. Багато радянських документів засвідчують факти негативного ставлення населення до голосування за призначених владою кандидатур. Причому зауважимо, що такі приклади були не тільки на теренах повстанського запілля, але й за його межами, наприклад, у Житомирській області. Так, начальник обласного управління НКГБ Марковський у спецповідомленні повідомляє, що «працівник Житомирського ліспромгоспу Рибаківський А. М., українець, заявив: “Про вибори нам уже все відомо. Нас навчили як вибирати — листок із завчасу наміченою кимось кандидатурою опустимо в урну, ось і все, а зробити так, як хочеться неможливо. Немає в Радянському Союзі свободи, людям не дають жити так, як вони хочуть... Швидше б дожити до якої-небудь зміни в житті або до війни”. Священик Станишівської церкви Карпац Макар заявив: “Мені набридли всі ці порожні клопоти з підготовки до виборів до ВР СРСР. Я радий, що мене не чіпають, може я навіть не буду брати участі в цій комедії”»²⁹.

У західноукраїнському регіоні такі суспільні настрої мали масовий характер. Значною мірою це було зумовлено масштабними агітаційно-пропагандистським та збройними акціями українських повстанців. Антивиборча кампанія націоналістичного підпілля та УПА була спрямована на зрив виборів та втримання під своїм контролем запілля. З метою реалізації цієї мети, ними перманентно проводилися різноманітні заходи, зокрема, поширення листівок і гасел антибільшовицького спрямування. Так, «у с. Вимислівка і Ценів Козівського району Тернопільської області націоналісти розклеїли антирадянські лозунги, в яких закликали населення бойкотувати вибори до Верховної Ради, а тих, хто піде голосувати, називають зрадниками українського народу. В с. Ванжулів і Юськівці Лановецького району бандитами були написані гасла такого змісту: смерть кандидатам і депутатам — зрадникам народу»³⁰. У Львівській області, «в селах Гаї-Смолинські, Голосковичі,

²⁹ Державний архів Житомирської області. — Ф. II-76. — Оп. 2. — Спр. 225. — Арк. 11.

³⁰ ЦДАГО України. — Ф. I. — Оп. 18. — Спр. 1618. — Арк. 88—89.

хуторі Глушин, Паніковецького району у переддень зборів на стінах будинків сільрад і шкіл було написано чорною фарбою ворожі гасла, закликаючи селян не приймати участі у виборах, заважати виборам...»³¹.

Крім поширення друкованої агітаційної продукції, члени націоналістичного підпілля намагалися в умовах крайньої небезпеки й ворожого оточення організовувати збори селян, як, наприклад у «с. Черняхіві й Малашівці В. Глубочського району Тернопільської області, де агітували селян не йти на виборчі дільниці в день виборів, а у випадку примушення — викреслювати прізвища кандидатів у депутати Гречухи і Ткачука, а на їх місце вписувати с. Бандеру»³². «Селян с. Литвинів Підгаєцького району закликали в день виборів прийти на виборчі дільниці з синіми і жовтими олівцями і під час голосування малювати на бюлетенях тризуб, кандидатів викреслити й вписати с. Бандеру»³³.

У результаті проведеної націоналістами роботи влада зіткнулася з випадками масової пасивної непокори — населення відмовлялося йти на виборчі дільниці й голосувати, або ж, прийшовши, свідомо псували бюлетені. Чимало таких фактів знаходимо не тільки у джерелах самостійницького руху, але й радянських документах: «В Букачівському районі Станіславської області в с. Васючин виборців нараховувалося 870 осіб, а проголосувало тільки 134. Решта пішла з села. В Перегінському районі в самому райцентрі виборці почали голосувати тільки увечері, а до того не голосували»³⁴. Непоодинокими були випадки псування виборчих бюлетенів, як, наприклад «в селі Рогачів Бережанського району Тернопільської області, де при відкритті урни виявлені надписи на бюлетенях такого змісту “Смерть зрадникам українського народу” і “хай живе УПА” а також дописано в бюлетені с. Бандеру. В с. Татарів Корецького району в 4 бюлетенях були надписи — голосую за УПА і за самостійність. У с. Баранів і Тройнів цього ж району в бюлетені було зроблено надпис “росіяни, виходьте

³¹ Там само. — Оп. 46. — Спр. 812. — Арк. 48.

³² Там само. — Оп. 18. — Спр. 1618. — Арк. 89.

³³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 18. — Спр. 1618. — Арк. 89.

³⁴ Там само. — Оп. 46. — Спр. 1611. — Арк. 217.

звідси. Ви нам не потрібні”. В с. Білобожниця в одному з бюлетенів було зроблено надпис “я не хочу колгоспу”³⁵.

Заходи більш-менш мирного характеру у вигляді «проведення кампанії лозунгів, зібрання мітингів, для того щоб забезпечити неявку громадян на голосування» повстанським підпіллям та УПА планувалося проводити в період з 1 по 10 лютого. «10 лютого з метою повного бойкоту виборів передбачалося знищення списків виборців, виборчих приміщень і урн, телефонних і телеграфних повідомлень, залізниць, мостів, робити засідки радянським загонам, проводити напади на райцентри, а по можливості, для розширення паніки постійно обстрілювати місцевість»³⁶. Радянські документи фіксують початок радикальних дій повстанців ще до 10 лютого. Так, «в селі Бережниця Калуського району Станіславської області було спалено приміщення клубу, в якому знаходилася виборча дільниця, в селі Тужилово цього ж району 4 січня був повішений секретар дільничної виборчої комісії. В Долинському районі 8 січня на залізничній станції Долина було спалено лісопильний завод, 2 пилорами, а на виборчих дільницях сіл Раків, Тура, Краховичі та ін. були знищені передвиборчі лозунги, плакати, зняті телефонні апарати, зрізано 13 телефонних стовпів, розклеєно пропагандистські листівки і лозунги»³⁷. У переддень та день проведення виборів радикальність дій українських повстанців посилилася. Непоодинокими були випадки терору проти членів дільничних комісій – «в с. Нараєво Тернопільської області в ніч з 8 на 9 лютого бандою були уведені 8 членів дільничної виборчої комісії. Тоді ж у с. Заставче Підгаєцького району було уведено 4 члени виборчої комісії. В хуторі Поплави того ж району бандити увели голову земельної общини, а селян попередили, що “хто піде голосувати — того повісимо”. Мали місце випадки збройного нападу й обстріли виборчих дільниць і виборців»³⁸. «У селі Корсів Бродівського району, під час проведення бесіди на десятихатці бандитами був узятий агітатор Захар. 27 жовтня в селі Конюшково цього ж району бандити вбили агітатора Мазурок Анну — комсомолку, активістку, котра вважалася найкращим агітатором»³⁹.

³⁵ Там само. — Оп. 18. — Спр. 1618. — Арк. 99.

³⁶ Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946—1951 рр.)... — с. 353.

³⁷ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 5... — с. 57—58.

³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 18. — Спр. 1618. — Арк. 101.

Аби досягти необхідного показника участі у виборах, місцеві партійні активісти вдавалися до відвертих фальшувань. В одному із оунівських документів зафіксовано: «Як приходили з урнами до хати і силували голосувати, кинути виборчий бюлетень, але що люди відказувалися і не брали бюлетенів та не кидали, не дуже то большевики що говорили, взяв сам бюлетень і кинув в урну»⁴⁰.

Незважаючи на майже тотальний опір західноукраїнського населення організованому радянською владою виборчому процесу, більшовики «видали на гора» результат виборів майже зі 100 % явкою виборців. Так у Львівській області участь у голосуванні 10 лютого 1946 р. на виборах до Верховної Ради СРСР взяли «99,52 %»⁴¹, у Станіславській — «99,31 % до загальної кількості виборців віддали свої голоси за виставлених кандидатів від блоку комуністів і безпартійних, або 98,67 % від тих, хто взяв участь у голосуванні»⁴². Сфальсифіковані більшовиками результати виборів стали індульгенцією, наявність якої була сприйнята провідними країнами світу як своєрідний квиток для входження у їхнє вузьке коло суб'єктів геополітики. Держави так званої західної демократії заради свого спокою воліли не помічати масових репресій, насилля, терору сталінської держави проти власного народу.

Таким чином, виборча кампанія 1946 р. в західних областях України була використана сталінським режимом з метою легітимізації радянської влади як всередині держави, так і на міжнародній арені. Для досягнення поставлених цілей влада використовувала засоби як збройного, так і мирного (головним чином, агітаційно-пропагандистського) характеру. Прикметною особливістю виборчої кампанії 1946 р. стало проведення її в умовах «великої блокади» території західних областей України силами багатотисячних формувань «силових структур» держави. Організаторами збройного спротиву насильницькій радянській країні виступило українське націоналістичне підпілля та УПА, підтримуване широкими верствами населення.

³⁹ Там само. — Оп. 46. — Спр. 812. — Арк. 3.

⁴⁰ Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946—1951 рр.)... — с. 371.

⁴¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 46. — Спр. 812. — Арк. 92.

⁴² Державний архів Івано-Франківської області. — Ф. П-1. — Оп. 1. — Спр. 414. — Арк. 1.

Леся Бондарук

*Кандидатка історичних наук,
співробітниця Українського інституту
національної пам'яті*

У статті розглядається історія побудови одного з найпотужніших виробничих об'єктів Російської Федерації, простежується роль політичних в'язнів у його побудові і функціонуванні, дається характеристика сучасної діяльності, ставиться питання про компенсацію за використання праці осіб, що були репресованими радянською тоталітарною системою.

Ключові слова: СРСР, ГУЛАГ, політичні в'язні, тоталітарний режим, репресії, Норильське повстання, компенсації, компанія «Норильський нікель».

Lesia Bondaruk

The Political Prisoners' Role in the Economic Growth of the Russian Federation (the Norilsk Nickel Facility Case)

The article considers the history of construction of one of the most powerful facilities of the Russian Federation, traces the role of political prisoners in its construction and performance, characterizes its modern operation and puts a question of compensation for the exploitation of the repressed by the Soviet totalitarian system people.

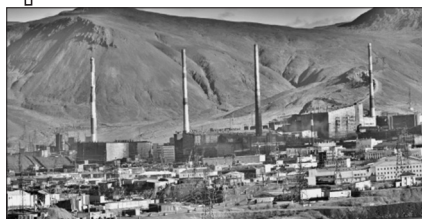
Key words: USSR, GULAG, political prisoners, totalitarian regime, repressions, Norilsk uprising, compensation, "Norilsk Nickel" Company.

РОЛЬ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ У ЕКОНОМІЧНОМУ ЗРОСТАННІ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ НОРИЛЬСЬКОГО НІКЕЛЕВОГО КОМБІНАТУ)

В умовах державотворення дедалі більшого значення набуває вивчення тих сторінок її історії, які протягом тривалого часу в силу ідеологічних міркувань залишалися поза увагою дослідників. Йдеться, в першу чергу, про діяльність українського руху опору в радянських концтаборах у 40-х — першій половині 50-х рр. XX ст. Актуальність вивчення радянської репресивної системи визначається не лише потребами історичної науки. Для успішного здійснення в Україні судово-правової реформи слід критично осмислити і подолати той негативний вплив, який ГУЛАГ здійснив на формування правосвідомості українського суспільства, зокрема, уявлень про демократичні принципи, права і свободи людини. Саме ця обставина вимагає глибокого вивчення й аналізу боротьби українців у ГУЛАГу проти тоталітарного режиму. Ця тема також розкриває одну з важливих складових національно-визвольної боротьби проти тоталітарного режиму в СРСР — внесок політичних в'язнів у економічне зростання Радянського Союзу, а відтак і нинішньої Російської Федерації, яка вважається його спадкоємицею.

Важливою проблемою є вивчення участі політичних в'язнів у побудові Норильського комбінату, визначення частки їхнього внеску у цей промисловий об'єкт для визначення потреби і можливості компенсації політичним в'язням колишнього СРСР, спадкоємцем якого нині є Російська Федерація. Свого часу Німеччина відшкодувала збитки за використання праці оstarбайтерів, тож це питання актуальне й у даній проблемі.

Для вивчення окресленої теми статті важливе значення мало застосування таких методів: порівняльно-історичного (для розгляду та характеристики діяльності політичних в'язнів у концтаборах), емпіричного аналізу (в процесі накопичення та аналізу конкретних фактів з різних аспектів історії СРСР та економічної історії); аналітичного (покладений в основу аналізу конкретних історичних подій); систематизації (для логічної побудови викладу та впорядкування фактичного матеріалу); об'єктивності (для визначення внеску політичних в'язнів у побудову стратегічно важливих

«Норильськнікель» у червні 2016 р.

економічних та промислових об'єктів СРСР); статистичного (для визначення темпів побудови політичними в'язнями Норильського комбінату).

Історію побудови Норильського нікелевого комбінату, який був попередником ВАТ «Гірничо-металургійна компа-

нія «Норильський нікель», простежили у статті Л. Бородин¹ і С. Ертц². Зокрема, С. Ертц детально вивчав роки становлення Норильського комбінату з 1935 по 1938 роки. Л. Бородин дав поглиблений аналіз структури і стимулювання примусової праці в ГУЛАГу на прикладі Норильлагу за період 1930—1950-х років. Цікавим і ґрунтовним є дослідження використання праці політичних в'язнів на будівництві Норильського комбінату у дослідженні К. Борисенко³. Авторка охарактеризувала життя і діяльність ув'язнених норильського концтабору. Кілька статей про історію Норильського комбінату опублікувала також дослідниця Норильського повстання А. Макарова⁴. Проте у названих дослідженнях науковці не визначали окремою темою внесок політичних в'язнів у побудову Норильського комбінату, тим більше не ставили питання компенсації за насильну і жорстоку експлуатацію їхньої праці. А тему компенсації до сучасного промислового гіганта і Російської Федерації, як спадкоємиці СРСР, можуть піднімати Україна, Литва, Латвія, Естонія, Білорусь, народи Кавказу та інші держави, представники яких відбували ув'язнення у Норильлагу.

¹ Бородин Л., Эртц С. Структура и стимулирование принудительного труда в ГУЛАГе: Норильлаг, конец 30 х — начало 50 х гг. / Л. Бородин, С. Эртц // Экономическая история: Ежегодник. — М., 2004. — С. 177—233.

² Эртц С. Строительство Норильского комбината с 1935 по 1938 гг.: становление крупного объекта экономической системы ГУЛАГа / С. Эртц // Экономическая история: Ежегодник. — М., 2004. — С. 140—176.

³ Борисенко Е. Жизнь и деятельность заключённых Норильлага / Е. Борисенко [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/2011Borisenko.htm>

⁴ Макарова, А. Использование архивов Красноярского края по истории Норильского комбината [Электронный ресурс]. / А. Б. Макарова — Режим доступа: <http://www.memorial.krsk.ru/Articles/1995Makarova.htm>

Більше того, політв'язні російської національності також мають право і потребу у виплаті компенсацій за втрачені роки молодості, здоров'я і життєві перспективи.

Відкрите акціонерне товариство «Гірничо-металургійна компанія “Норильський нікель”» є спадкоємцем Норильського нікелевого комбінату, який був побудований у Норильську, як і саме місто, силами політичних в'язнів ГУЛАГу. Проте сьогодні чомусь намагаються забути історію побудови — у центрі міста в музеї історії Норильського промислового регіону про справжніх будівників промислового гіганта не загадано ні слова⁵.

ВАТ «Гірничо-металургійна компанія “Норильський нікель”» — один із найбільших у світі виробників кольорових металів. На його частку припадає 22 % світового виробництва нікеля, 9 % платини, 38 % паладія і 3 % міді. Компанія також виробляє золото, срібло, іридій, осмій, селен, рутеній і телур. Виробничі підрозділи компанії групи ГМК «Норильський нікель» розташовані в Росії у Норильському промисловому районі і на Кольському півострові, а також у Фінляндії, Австралії, Ботсвані та ЮАР. Власна глобальна мережа представництв та офісів збуту «Норильського нікеля» діє в Росії, Великобританії, Китаї, США і Швейцарії⁶.

Заполярний філіал ВАТ «Гірничо-металургійна компанія “Норильський нікель”» є містоутворюючим підприємством. На його виробництві сьогодні зайнято понад 50 % населення Норильська⁷.

За перше півріччя 2016 р. чистий прибуток компанії «Норнікель» становить 1304 млн дол. США (33,9 %), а всього за цей рік виручка 3843 млн дол. США⁸. Стратегія її розвитку до 2025 р. передбачає агресивний технологічний розвиток, у який заплановано інвестувати 34 млрд дол.⁹ Чистий прибуток ГМК «Норильський нікель» —

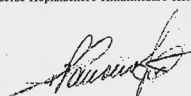
⁵ Бунимович Е. В крайних обстоятельствах / Е. Бунимович // Новая газета. — 2006. — № 88. — 20 ноября.

⁶ «Норильский никель» заработал 23 млрд. руб в начале 2012 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://top.rbc.ru/economics/02/05/2012/649035.shtml>

⁷ Экономика. Официальный сайт города Норильск. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.norilsk-city.ru/about/economics/index.shtml>

⁸ Ключевые финансовые показатели — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.nornik.ru/investoram/osnovnyie-pokazateli/interaktivnaya-baza-dannyh>

⁹ «Норильский никель» заработал 23 млрд. руб в начале 2012 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://top.rbc.ru/economics/02/05/2012/649035.shtml>

СОВЕТСКОЕ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЕ Республика Народный Комиссариат Внутренних дел Главное Управление Исправительно-трудовых лагерей, распределения и местами заключения П.С.О. 21 июня 1935 г. № 680936 Москва, Кирова, дом 3 Телекоммутатор НКВД	СОВ. СЕКРЕТНО Лит. <u>Л</u> Ис. № _____ от _____ 193 г. получено _____ 193 г. На № _____ от _____ 193 г. При ответе сослаться на №, число и дату УНКВД г. Красноярск Начальнику Норильского Лагеря НКВД г. Матвееву.
При сем препроводжается копия постановления СНК СССР от 23 июня с.г. за № 1275-198 со-о строительстве Норильского Никелевого Комбината. Приложение: 1 копия. ЗАМ. НАЧ. ГУЛАГ НКВД /РАПОПОРТ/ 	

*Документ про заснування
комбінату в Норильську, 1935 р.*

за МСБО у 2011 р. становить 3 млрд 626 млн дол., що на 17 % перевищує показник 2010 р. компанії по МСБО у 2011 р. досягли 14 млрд 122 млн. дол. Чистий прибуток ГМК «Норильський нікель» за РСБУ у 2011 р. був зафіксований на рівні 112 млрд 186 млн. 564 тис. руб., надходження за РСБУ складають 308 млрд 792 млн 625 руб. Акції «Норнікеля» торгуються на Московській біржі, ADR «Норнікеля» (на одну акцію припадає 10 ADR) торгуються на позабіржовому ринку США, в системі електронних торгів позабіржових секцій Лондонської і Берлінської фондових бірж¹⁰.

Про умови життя і праці під час побудови Норильського нікелевого комбінату збереглося чимало свідчень українських політичних в'язнів. За свідченням політв'язня І. Кривуцького, у Норильську було шість зон із політв'язнями, де українці переважали — від 60 до 80 %. Зона № 1 — рудник «Медвежка»; № 2 — Каеркан, вугільні шахти; № 3 — каторжанська зона, ув'язнені якої працювали на хлорно-кобальтовому заводі № 25; № 4 — спецрежимна зона, створена 1948 р., в'язні якої працювали на будові міста («Горстрой») і мідного заводу; № 5 — в'язні працювали на деревообробному комбінаті (ДОК), цегельному заводі, пізніше на «Горстрої»; № 6 — жіноча зона, складалася із близько 500 каторжанок і біля 4000 жінок, засуджених за побутові злочини¹¹.

Будівництво нікелевого комбінату було започатковано у 1935 р. рішенням засідання Політбюро. Ідея створення була запропонована Й. Сталіним і втілена і постанові СНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 березня і постанові СНК СРСР від 23 червня 1935 р. «Про

¹⁰ ГМК «Норильський нікель» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rbc.ru/companies/nornickel.shtml>

¹¹ Кривуцький Іван. Спогади, 18 жовтня 2002 р. Оригінал, автограф (з приватного архіву Л. Бондарук).

будівництво нікелевого комбінату»¹². Для виконання народний комісар внутрішніх справ М. Ягода організував виправно-трудоий концтабір, поклавши на нього мету побудови комбінату й освоєння району розташування комбінату і його підприємств.

Історія норильських концтаборів нерозривно пов'язана з історією комбінату і розвитком всього Норильського району. Умовно її можна поділити на три основні періоди: 1) 1935—1938 рр.; 2) 1939—1941 рр.; 3) 1942—1956 рр. Головне управління табірної групи числилося у ГУЛАГу під № 384 і було в Норильську. Норильському управлінню таборів підпорядковувалися всі промислові підприємства Таймирського округу. Всього в районі Норильська було близько 35—40 таборів. Загальна кількість ув'язнених лише в районі міста Норильськ складала не менше 50 тис. осіб¹³.

Уже в перші роки будівництва через важкі умови праці у надзвичайно несприятливому північному кліматі почала зростати смертність політв'язнів, залучених на будівництво нікелевого комбінату. У 1939 р. зафіксовано 402 смерті в'язнів. Саме цього року було введено постанову ЦК ВКП (б) і СНК СРСР від 7 квітня 1939 р. «Про форсування будівництва Норильського комбінату», тож проектна потужність була збільшена в чотири рази. В експлуатацію було введено крупні вугільні шахти й рудники, малий коксовий завод, розпочато будівництво збагачувальної фабрики.

У роки війни ситуація з будівництвом комбінату перебувала на рівні катастрофи: різко скорочувалися норми харчування й забезпечення одягом, в'язні вмирали з голоду, втікали, хворіли, проте тоталітарна система нарощувала обсяги табірного виробництва — кількість ув'язнених збільшувалася й будівництво не припинялося. Кількість в'язнів і каторжників у 1946 р. порівняно з 1945 р. зросла на 6139 осіб¹⁴.

¹² Приказ НКВД № 00239 «Об организации строительства Норильского никелевого комбината» 25 июня 1935 г. // История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920 х—первая половина 1950 х годов: Собрание документов. В 7 т. — Т. 2. Карательная система: структура и кадры. — М., 2004. — С. 119.

¹³ Яковлев Б. Концентрационные лагеря СССР / Ин-т по изучению истории и культуры СССР (Мюнхен) / Б. А. Яковлев. — Мюнхен, 1955. — С. 152—153.

¹⁴ Докладная записка о состоянии Норильского Исправительно-Трудового лагеря МВД СССР за 1946 год [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.memorial.krsk.ru/LAGER/Norillag/470101.htm>

Будівництво Нікелевого комбінату в'язнями. На задньому плані видно бараки.

У серпні 1948 р. з каторжного табору в Норильську був створений табір особливого режиму — Горлаг. Засуджували на каторжні роботи терміном від 10 до 20 р. За найменшу провину каторжан кидали в карцер. Робочий день тривав 10 год., але через затримки у дорозі часто затягувався до 12—14 год. Їхня праця до 1947 р. не оплачувалася, а в інших таборах, зокрема

в Караганді, робота політв'язнів не оплачувалася до 1952 р. Заліків робочих днів не було, заборонялося отримання посилок, листів, грошових переказів від рідних. У 1953 р. в Норильську каторжною була лише зона № 3¹⁵.

Із серпня 1948 р. в норильські концтабори переводили засуджених за статтями 58—1а, 58—16, 58—10, 58—11 та іншими пунктам статті 58, частіше за все учасників національно-визвольних рухів із України, Білорусі, республік Балтії, а також і зарубіжних громадян — із Франції, Чехословаччини, Польщі, Югославії, часто німецьких остарбайтерів, що втекли із нацистських концтаборів і потрапили до радянських партизанів, емігрантів із радянської Росії у післяреволюційний період, підданих інших держав. Багато було засуджених із депортованих народів — чеченців, греків, кримських татар, німців Поволжя та інших¹⁶.

Тривалість робочого дня політичних в'язнів складала 10—12 годин, а кількість робочих днів на рік, перевищувала 300 (у воєнний час 350). До 1949 р. половина ув'язнених працювали на капітальному будівництві комбінату. Серед в'язнів активно використовували також працю жінок і неповнолітніх дітей. Жінки працювали на будівництві міста, виробництві цегли, добуванні глини, копали котловани, колектори, розвантажували вагони. Застосування праці

¹⁵ ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1917—1960. / Под ред. Акад. А. Н. Яковлева; сост. А. И Кокурин, Н. В. Петров. — М. : МФД, 2000. — С. 674.

¹⁶ Макарова А. Б. Норильское восстание / А. Б. Макарова // Воля. — 1993. — № 1. — С. 70—71.

дітей було відоме на будівництві комбінату ще в 1936 р. Тоді було вирішено використовувати працю неповнолітніх віком з 14 до 16 років 4 години на добу з 50 % нормуванням, молоді віком від 16 до 17 років встановлювали 6-годинний робочий день із застосуванням 80 % від норми повноцінного робітника. Решту часу неповнолітні мали використовувати для занять і культурно-виховної роботи. Лише у 1954 р. як один із наслідків повстання політв'язнів Норильська улітку 1953 р. вийшов указ про амністію тих, хто був заарештований неповнолітнім¹⁷.

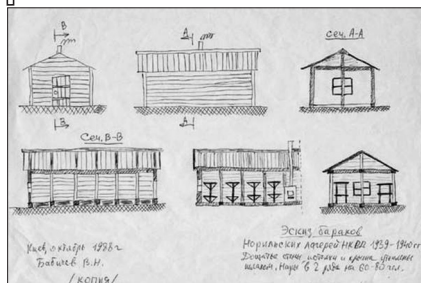
Ситуація в житті політичних в'язнів Норильська кардинально змінилася після повстання, яке відбулося 25 травня — 4 серпня 1953 р. Нова політична ситуація в СРСР, що склалася після смерті Й. Сталіна й Л. Берії, посилила нестабільність у радянських концтаборах. Засуджені за політичними мотивами чекали на полегшення режиму та перегляд їхніх справ, сподіваючись на звільнення. Амністія 1953 р. торкнулася переважно засуджених за кримінальні або побутові злочини. Масове невдоволення політв'язнів активізувало їхню підпільну діяльність. Особливістю цих повстань було те, що вперше за історію ГУЛАГу в'язні вимагали не лише поліпшення умов утримання, а й свободу.

Відомий грузинський письменник Чабуа Амiredжібі, колишній політв'язень і учасник повстання в Норильську, вважає, що «Норильське повстання було повстанням українців, литовців та кавказців проти російських імперіалістів». У травні 1953 р. в Норильськ привезли етап політичних в'язнів із Караганди (Казахстан), це був так званий карагандинський етап. Табірна влада вивезла бунтарів, що сіяли дух непокори, але саме таким чином і поширила повстанський дух у норильські табори. Ч. Амiredжібі згадує, що цей етап був добре організованою силою, надійно за-конспірованою і сповненою бійцівського духу¹⁸.

Особливістю Норильського повстання 1953 р. стало те, що у кожній із п'яти повсталих зон був свій, відмінний від інших, характер протесту, свій керівник і представницький комітет

¹⁷ Борисенко Е. . Жизнь и деятельность заключённых Норильлага...

¹⁸ Амiredжіби Ч. Первый этап нашей борьбы предполагал достижение «свободы в заключении» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.memorial.krsk.ru/metuar/Kasabova/07/Amirj.htm>.

Ескіз бараків норильських таборів
1938—1940 рр., Київ, жовтень
1988 р. Автор — В. Бабичев

політв'язнів для переговорів із владою. Але у комплексі всі вони tworили одне велике повстання, кероване українцями. Комітетам в'язнів під час повстання вдавалося не лише взяти під контроль зони, але й встановити максимально демократичне правління, апелюючи до Москви та привертаючи увагу вищого керівництва КПРС до свого важкого становища. Близько 17 тис. в'язнів

1-ї, 3-ї, 4-ї, 5-ї, 6-ї зон відмовилися працювати й вимагали приїзду комісії із Москви.¹⁹

Усі члени комітетів повсталих зон розподілили між собою обов'язки: були відповідальні за інформацію, агітацію й пропаганду, роботу на кухні, бані, пральні, господарські справи, медчастини, культурно-виховну роботу. Під час повстання в табірних клубах проходили репетиції гуртків, хорів, працювали бібліотеки, відбувалися концерти, організовувалися спортивні змагання. Відомо, що в 4-й зоні шість разів із успіхом пройшла вистава «Назар Стодоля» Т. Шевченка, яку в'язні готували ще до початку повстання²⁰. Комітети повсталих табірних відділень Норильська стали водночас законодавчими й виконавчими, охоронними й каральними органами. Особливо чітко була поставлена в таборах під час повстання охорона порядку, особливо у 1-му і 3-му табірних відділеннях, зокрема, 3-й табір був поділений на чотири ділянки, призначено понад 80 осіб старших секцій, бараків, ділянок, вказані місця цілодобових постів і патрулювань. Такій дисципліні дивувалася навіть адміністрація²¹.

¹⁹ Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ) — Ф. 9413 (Тюремный отдел Министерства внутренних дел СССР. 1938—1959). — Оп. 1. — Д. 159 (Материалы о ликвидации массового неповиновения в Горном лагере МВД, 28 мая 1953 г. — 20 января 1954 г.). — Л. 163—164.

²⁰ Грицяк Євген. Спогади. 20 січня 2004 р. Оригінал, автограф (з приватного архіву Л. Бондарук).

²¹ Грицяк Є. Із-за ґрат // Літопис Голготи України. — Т. 1. — Львів, 1993. — С. 209.

У підвалі бараку № 2 на зоні № 3 А. Ігнат'єв за вказівкою І. Воробйова організував кузню, де в'язні виготовляли холодну зброю. Колишній член УПА, засуджений у 1950 р., П. Миколайчук обладнав типографію, де виготовляв листівки, які в'язні повітряними зміями розкидали над Норильськом. У документах збереглися основні тексти листівок: «Нас розстрілюють і морять голодом! Ми добиваємося виклику Урядової комісії. Ми просимо радянських громадян допомогти нам — повідомити Уряд СРСР про сваволю над в'язнями в Норильську. Каторжани 3 табірної відділення»; «Солдати військ МВД! Не допускайте пролиття братської крові! Хай буде мир, демократія і дружба народів! Каторжани Горлага» та інші. Листівки інформували населення і про переговори з комісією, часто в'язні свої послання у них викладали віршами²².

До приїзду комісії з Москви комітети в'язнів кожного повсталого табірної відділення Норильська приготували ряд вимог. Історик А. Макарова зауважила, що виховані системою багаторічного терору, звиклі до повного безправ'я, старі табірники обережно радили просити. Але з перших днів страйку перемагав настрої-запал «західників» — мешканців балтійських республік, західних областей України й Білорусі, які несли в собі почуття людської гідності, християнську віру й демократичну переконаність: вимагати має право кожна людина²³. «Ми успішно скористалися з нагоди. Вперше перед московською комісією поставили ряд ультимативних вимог. Ми не просили Москву змилюватися над нами, не благали, а вимагали і не тільки стосовно себе. Ми вимагали заміни усієї нелюдської системи гноблення і застерігали, що продовження політики терору неможливе, що ми будемо боротися проти цієї системи усіма доступними методами. І це наше застереження не залишилося порожнім звуком. Усі учасники повстання були готові до здійснення тактики непокори», — згадує Є. Грицяк²⁴.

²² ГАРФ. — Ф. 8131 (Прокуратура ССРСР. 1924—1991). — Оп. 32. — Д. 3025. (Представления и письма в МВД и МГБ СССР, ГУЛАГ и Тюремное управление МВД СССР по вопросу нарушения законности режима и условий содержания заключенных в местах заключения, 27.03.1953 г.—5.02.1954 г.). — Л. 86.

²³ Макарова А. Норильское восстание... — С. 81.

²⁴ Грицяк Є. Не просити, а вимагати / Євген Грицяк // Українці в Архипелазі ГУЛАГ. — Чернівці, 1999. — С. 39.

Панорама Норильська на початку
1940-х рр.

Однакових вимог у всіх повсталих не було, але вони схожі, що пояснюється важкими умовами існування в'язнів у концтаборах і бажанням змінити політику репресій у СРСР. Ув'язнені вимагали для себе не просто елементарних людських прав, а повної зміни жорстокої табірної системи пригноблення особистості й волі. «Геть каторгу! Геть концтабори, культурно названі Горлагом!» — так завер-

шувався текст вимог у 1-й зоні²⁵. Загальними для всіх були вимоги: переглянути справи політв'язнів щодо законності звинувачень і винесених вироків; звільнити засуджених малолітніми; дозволити побачення з рідними; писати листи щомісяця, а не два листи на рік; скоротити робочий день; зняти номерні знаки з одягу політв'язнів; поліпшити харчування й умови праці; притягнути до кримінальної відповідальності конвоїрів, які розстрілювали політв'язнів; не закривати на ніч бараків у табірній зоні; скасувати покарання, вивести на батьківщину іноземців, не притягати до відповідальності страйкарів²⁶.

Влада пішла на переговори з повстанцями, але виконала лише невелику, найлегшу для себе частину їхніх вимог, щоб показати прагнення піти назустріч, а коли бунтарі заспокояться — зламати опір²⁷. Для придушення Норильського повстання було зосереджено великі сили й засоби: об'єднали свої зусилля «червонопогонники» і «синьопогонники» — охорона виправно-трудового табору й Горного табору, яких спеціально для цієї акції привезли в Норильськ. Повстання було придушене в кожній зоні окремо за конкретним сценарієм. Найдовше протрималася 3-тя каторжанська зона, куди ввели сім автомашин із озброєними солдатами. За офіційними даними, загальна кількість загиблих при придушенні

²⁵ ГАРФ. — Ф. 9413. — Оп. 1. — Д. 159. — Л. 165.

²⁶ Там само.

²⁷ ГАРФ — Ф. 8131 — Оп. 32 — Д. 3025. — Л. 125.

Норильського повстання склала приблизно 100—150 осіб²⁸. Решту повстанців розсіяли по різних тюрмах та концтаборах, що привело до поширення у них руху опору, лідерами якого також були українці²⁹.

Повстання політичних в'язнів у Норильську поєднало різні форми протесту — голодування, відмова від роботи, бунт, озброєне повстання. Через велику кількість учасників повстання, складний характер подій, а також широкий розголос Норильське повстання стало відоме, а отже й популярне серед в'язнів інших таборів. Політичні вимоги ув'язнених згодом таки були частково виконані: через півроку ліквідували Особливу Наряду, розпочався перегляд справ політв'язнів, зібрані для відправлення за кордон іноземці, вивезені інваліди та інші. Норильське повстання довело, що навіть у найважчих умовах пригноблення можна боротися з тоталітарним режимом. «Нікого не можна було вгамувати, в'язні почали вимагати полегшень — і влада вимушена була хоч частково, але виконати те, що люди гадали. І для мене це в якійсь мірі — еталон вільної людини, людини, що відірвалася від каторги й побачила, що з цією владою можна воювати», — зазначає у спогадах один із керівників Норильського повстання Степан Семенюк³⁰.

Норильське повстання довело, що навіть у найважчих умовах пригноблення можна боротися з тоталітарним режимом не методами терору, а легальними методами колективного протесту. Свідченням цього стало те, що ідеї повстання отримали підтримку серед великої кількості ув'язнених, які відкинули багаторічний страх перед каральною системою. Унаслідок повстання було пом'якшено режим утримання політичних в'язнів, зменшилася кількість робочих годин. Під час ліквідації Горлагу в 1954 р. в Норильськ приїхала комісія для перегляду справ політв'язнів. У 1955—1956 рр. звільнення прийшло до абсолютної більшості колишніх в'язнів Горлагу, а після XX з'їзду КПСС цей процес було завершено. У 1956 р. Норильлаг як концтабір був ліквідований, а нікелевий комбінат перейшов на вільнонайману робочу силу.

²⁸ Макарова А. *Норильское восстание...* — С. 101—102.

²⁹ Там само. — С. 96.

³⁰ Семенюк С. *Спогади. Червень 1998 р., травень 2001 р., лютий 2008 р. Оригінал, автограф (з приватного архіву Л. Бондарук).*

ма, було побудовано великі промислові й транспортні об'єкти: Біломорсько-Балтійський канал імені Сталіна, канал імені Москви, Волго-Донський канал імені Леніна. Перелік найбільших об'єктів чималий: ГЕС — Волзька, Жигулівська, Угличівська, Рибінська, Куйбишевська, Нижньотуломська, Усть-Каменогорська, Цимлянська тощо, Норильський і Нижньотатільський металургійні комбінати, залізні дороги Трансполярної магістралі, Кольської залізної дороги, тунелі на Сахалін, Караганда—Моінти—Балхаш, Печорська магістраль, шляхи Сибірської магістралі, Тайшет—Лена та інші. Багато радянських міст було споруджено руками політичних в'язнів, серед них — Норильськ, Комсомольськ-на-Амурі, Магадан, Дудінка, Воркута, Жезказган, Ухта, Інта, Печора, Молотовськ, Дубна, Находка. В'язні ГУЛАГу трудилися також на сільськогосподарських роботах, у добувних галузях і на лісозаготівлях. На ГУЛАГ у середньому приходилося 3 % валового національного продукту³².

У березні 2013 р. засновник російської політичної партії «Яблоко» Григорій Явлінський заявив: «“Норильський нікель” — це підприємство, яке у 1935—1956 роках будували біля мільйона в'язнів Норлагу. Під час приватизації 1994—1995 років Норнікель був переданий у приватну власність декільком молодим людям. Сьогодні чистий прибуток цього підприємства складає 3,6 млрд доларів на рік. Було б корисно ухвалити закон, щоб усі, хто лишилися живими, в'язні Норлагу та їхні родичі, отримали акції з обов'язковою

*Сучасний пам'ятник жертвам
Норильська*

³² *Економическая роль ГУЛАГа. [Электронный ресурс]. — Режим доступу: <http://bibliotekar.ru/gulag/54.htm>*

виплатою дивідендів»³³. У 2016 р. компанія Норнікель закрила діяльність Нікелевого заводу у Норильську, побудованого в 1942 р., через застаріле технічне оснащення та екологічні проблеми. Але це не знизило її прибутковий стан і позитивний вплив на російську економіку³⁴.

За всіма сучасними досягненнями ВАТ «Гірничо-металургійна компанія “Норильський нікель”» стоять невиконані обов’язки перед тими, хто у минулому його будував. Серед них понад половина були українцями. Це були люди, яким радянська тоталітарна система зламала долі, багатьом підірвала здоров’я, чимало політв’язнів загинули на будівництві. Політичні в’язні ГУЛАГу досі забуті й належно не вшановані, а багато з них навіть не реабілітовані ні владою Російської Федерації, ні владою України. Відновлення історичної справедливості потребує піднімати на міжнародному рівні питання моральної та матеріальної компенсації політичним в’язням ГУЛАГу, які ціною власного життя й здоров’я будували важливі економічні об’єкти, що зараз є важливою складовою економічного зростання Російської Федерації.

³³ Явлинский: строившие «Норильский никель» политзаключенные имеют право на акции предприятия: пресс-релиз [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.yabloko.ru/regnews/Moscow/2013/03/05_1

³⁴ Эксперты высоко оценили проект по закрытию Никелевого завода в Норильске. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.normik.ru/press-czentr/novosti-i-press-relizyi/novosti/ekspertyi-vyisoko-ocenili-proekt-po-zakryitiyu-nikelevogo-zavoda-v-norilске>

Володимир В'ятрович. За лаштунками «Волині-43». Невідома польсько-українська війна. — Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. — 304 с.

Сучасні Західна Україна та Східна Польща — Холмщина, Волинь, Галичина, Закерзоння — території, де під час і після Другої світової війни палахкотіло польсько-українське протистояння. Криваве доміно маловідомої війни між поляками і українцями у 1942—1947 рр. автор розкриває завдяки невідомим раніше документам української та польської підпільних армій, звітам німецької окупаційної влади та радянських партизан.

В основі дослідження — свідчення безпосередніх учасників подій, документи українського та польського підпілля, Армії Крайової та УПА, які були головними дійовими особами трагедії, що тривала не один рік.

«За лаштунками “Волині-43”. Невідома польсько-українська війна» — це чи не перша спроба науково-популярного викладення історії польсько-українського конфлікту середини минулого століття. Автор пропонує поглянути на події 1943 р. на Волині в контексті історії двох народів до, під час та після Другої світової війни.

Читач отримає можливість сформуванню власну думку про події не на основі медійних повідомлень чи політичних спекуляцій, а за допомогою фактів і документів, а також аналізу сучасних політичних та інформаційних кампаній.

Р. Лєськевіч, П. Жачек; О. Ісаюк (укр. вид.), В. Бірчак (укр. вид.) Документи комуністичних спецслужб у Європі: путівник мережею архівів. — Львів: Часопис, 2016. — 180 с.

Як європейські країни долали шлях переходу до демократичного суспільства після розпаду СРСР? Чи збереглися до сьогодні документи комуністичних спецслужб? Чи можуть архівні документи розказати нам про характер та діяльність комуністичних тоталітарних режимів? Як законодавство регулює питання доступу до цих документів?

У путівнику подана інформація про архіви колишніх комуністичних спецслужб Болгарії, Німеччини, Чехії, Угорщини, Польщі, Румунії та Словаччини. Описані законодавча база, організаційні структури відповідних архівів, збережені архівні фонди та колекції, включно з найпотаємнішими заявників на доступ та поширення цих матеріалів.

Переклад та видання здійснено Центром досліджень визвольного руху в рамках програми «Відкриті архіви» за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» та за сприяння Українського інституту національної пам'яті.

Війна і міф. Невідома Друга світова / За заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. — Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. — 272 с.

Історія — інструментальна дисципліна. В СРСР це добре розуміли й намагалися виховувати нові покоління на героїці воєнних літ. Радянській владі було за що соромитись, тому офіційна версія історії Другої світової війни була наскрізь міфологізованою. Крім того, з'являються вже й нові міфи про Другу світову війну. Деякі виникають стихійно — від незнання; інші — ретельно створюються та насаджуються через засоби масової інформації.

«Війна і міф» — це популярне видання, автори якого спробували принаймні частково дати раду зі знайомими всім міфами про цей глобальний конфлікт. Особлива увага приділена українським сюжетам. Книга адресована тим, хто хоче знати правду, якою б вона не була.

Ця книга — спільний проект Центру досліджень визвольного руху з Українським інститутом національної пам'яті, Електронним архівом визвольного руху, «Історичною правдою», просвітницьким проектом «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт» та видавництвом «Книжковий клуб "Клуб сімейного дозвілля"».

До роботи над книгою долучилися: Володимир В'ятрович, Максим Майоров, Сергій Громенко, Сергій Рябенко, Вікторія Яременко, Олесь Ісаюк, Ігор Бігун, Василь Павлов, Ростислав Пилявець, Яна Примаченко, Сергій Бутко, Кирило Галушко та Богдан Короленко.

Олег Стецишин. Бандерівський інтернаціонал: грузини, росіяни, євреї... — Львів: Часопис, 2015. — 330 с.

Нова книжка Олега Стецишина розповідає про участь іноземців та представників національних меншин у складі Української повстанської армії: грузинів, азербайджанців, білорусів, росіян, вірменів, татар, литовців, узбеків, євреїв, австрійців, бельгійців, французів, італійців, німців тощо.

Як вони потрапили до лав УПА, як воювали та як згодом склалася їхня доля — захоплює і ґрунтовно викладає автор на основі архівних документів, свідчень вояків, праць з історії визвольного руху.

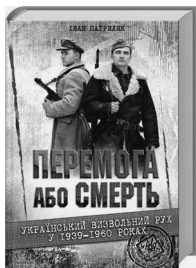
У книжці вміщено документи, які ілюструють діяльність представників різних національностей у підрозділах УПА, спогади повстанців про «чужинців», а також подано фотоматеріали, короткі біографії бійців УПА неукраїнської національності і широку бібліографію на цю тему.

Олесь Ісаюк. Роман Шухевич. — Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2015. — 256 с.

У книзі — і захоплюючий опис життєвих перипетій Головного командира УПА Романа Шухевича, і уважний аналіз його вчинків у тій складній добі. Спортсмен, пластун, підпільник, організатор замахів на перших осіб держави, політв'язень, бізнесмен, командир добровольчого батальйону та, зрештою, головнокомандувач партизанської армії та перша особа підпільної української державності — це тільки частина іпостасей Романа Шухевича, які розкриває авторка.

Книга написана на основі широкої документальної бази та спогадів сучасників з використанням маловідомих широкому загалу архівних документів.

Іван Патриляк. Перемога або смерть! Український визвольний рух у 1939—1960 роках. — Вид. друге. — Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2015. — 512 с.

«Перемога або смерть!» — гасло покоління, що змінило уявлення про українців! Це книга про те, як була створена УПА, ким були і чим жили українські повстанці, чого прагнули і куди їх це привело, про їхню роль у Другій світовій війні й те, що сталося з ними після неї.

Тривалий опір Української повстанської армії тоталітарним режимам в умовах майже повної зовнішньої ізоляції — це одна з тих сторінок історії України, які й досі потребують неупередженого тлумачення істориками. Як була створена УПА, які завдання перед собою ставила, яку роль відігравала у часи Другої світової війни, якою була боротьба із гітлерівською окупацією та протистояння з НКВД...

Висвітлюючи основні події цього масштабного народного руху, автор дає можливість небаїдухому читачеві зорієнтуватися в історії покоління, яке змінило уявлення про українців.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Науковий збірник

№ 21

Відповідальний редактор: Ігор БІГУН

Літературна редакторка: Олена ШАРГОВСЬКА

Оригінал-макет обкладинки: Ольга САЛО

Макет і верстка: Петро КЛИМ

Відповідальна за випуск: Ярина ЯСИНЕВИЧ

Автори опублікованих матеріалів повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Центр досліджень визвольного руху

79000, м. Львів, а/с 103

тел./факс: (+38 032) 247 45 22

history@cdvr.org.ua,

www.cdvr.org.ua

www.facebook.com/cdvrua

Реєстраційне свідоцтво від 27.01.2006 р.

Серія ЛВ №741

Засновник ЦДВР

Тираж 650 прим.

Віддруковано в друкарні

Друк ФОП Кудла Г. Я., вул. Л. Українки, 12/10,

м. Бережани, Тернопільська обл. тел.: +38 096 274-83-36